НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СЕРГЄЄВА МАРИНА СЕРГІЇВНА

УДК 904.2(282.247.32-197.4)«653»

КОСТОРІЗНЕ ТА ДЕРЕВООБРОБНІ РЕМЕСЛА НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

Спеціальність 07.00.04 – археологія

Подається на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____(М. С. Сергєєва)

Київ — 2018

АНОТАЦІЯ

Сергєєва М. С. Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі.

Кваліфікаційна наукова праця на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 «археологія» — Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Ця дисертація є першим комплексним дослідженням з косторізного та деревообробних ремесел на території Південної Русі у взаємодії біоекономічних, технічних і історико-культурних чинників їхнього розвитку. Досліджено асортимент готової продукції косторізів і деревообробників, сировинні ресурси, техніка виробництва, історико-культурний контекст розвитку косторізного і деревообробних ремесел. В результаті створено цілісну картину розвитку косторізного та деревообробних ремесел у Південній Русі.

Уперше проведено візуальний аналіз артефактів з Південної Русі з застосуванням апаратури (лупа, мікроскоп) з метою вивчення техніки обробки кісткових матеріалів.

Обґрунтована необхідність використання методів природничих наук для вивчення виробництв, які базуються на природній сировині. Вони уперше застосовані для давньоруських матеріалів з пам’яток Південної Русі.

Для виділення основних складових сировинної бази косторізного ремесла, їх співвідношення у виробництві і шляхів їх отримання залучено дані зоологічних досліджень.

Для дослідження сировинної бази деревообробки зроблено визначення за мікроструктурою порід деревини. Використані результати антракологічних досліджень, здійснених автором.

Досліджено продукцію косторізів, яка складалася з виробів різного призначення: знарядь праці, предметів повсякденного вжитку і дозвілля, деталей озброєння, елементів оздоблення, виробів з можливими неутилітарними функціями. Виробництво гребенів і ґудзиків відрізняється

найбільшим обсягом продукції. Автор пояснює відносно обмежену кількість іншої продукції (деталі озброєння, оздоблення та ін.) її виробництвом на замовлення або для обмеженого кола споживачів, в рамках домашнього ремесла. Проаналізована продукція мала ужиткове значення, кістка в ряді випадків замінює інші матеріали (метал, скло, дерево). Водночас якість виготовлення значної частки продукції і різноманітність асортименту демонструє доволі високий рівень косторізного ремесла у Південній Русі.

Головним результатом вивчення деревообробної продукції стало узагальнення всього доступного на цей час матеріалу і розробка принципів її систематизації.

Виділено п’ять груп на основі використання різних видів сировини: 1) продукція з будівельного лісу та його сортиментів; 2) з сортиментів будівельного лісу та їхніх частин або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу; 3) з клепки (бондарна); 4) з дрібно-виробного лісу; 5) з інших частин дерева (кора, луб, гілля).

Виділено два основні джерела постачання сировини для косторізного ремесла — природне середовище (щільний ріг диких копитних, спорадично інші кістки) і домашнє господарство (кістки свійських тварин). Аналіз відходів виробництва з різних пам’яток продемонстрував перевагу щільного рогу, насамперед рогу оленя. Перевага кістки свійських тварин засвідчена тільки у київських майстернях. Аналіз артефактів виявив лише поодинокі вироби з порожнистого рогу, що не дозволило зарахувати його до складу основної сировини для косторізного виробництва.

Спеціальна увага приділена вивченню кісток зі слідами обробки (заготовки, відходи і брак) і аналізу слідів різних знарядь на таких кістках. Цей метод дослідження дозволив простежити основні виробничі техніки косторізів від мінімальної обробки кісткових матеріалів до складних операцій (різьблення, шліфування, іноді точіння на токарному верстаті, орнаментація за допомогою спеціального реманенту).

Аналіз археологічної деревини дозволив довести повну перевагу біоресурсів навколишнього природного середовища і лісових порід. Використання садових плодових дерев як ділової деревини було обмеженим. Склад ділової деревини регламентувався відбором порід дерева, придатних для виробів різного виду. Дослідження деревини виявили перевагу кількох основних видів сировини: сосна, дуб, клен, ясен, тополя /осика, липа, береза. Менше використовували вільху і ліщину. Співвідношення різних видів деревини дещо коливає на різних пам'ятках.

Аналіз артефактів з кістки і сукупності матеріалів з обробки дерева (дерев'яні артефакти і свідчення писемних джерел) дозволив довести, що становлення косторізного і деревообробних ремесел як професійного виду ремісничої діяльності припадає на часи формування Київоруської держави (IX — перша половина X ст.). Археологічні матеріали не дозволили простежити зв'язок між розвинутим пізньоримським і давньоруським косторізними ремеслами.

Подальший розвиток південноруського косторізного ремесла відбувається у XI—XII ст. У XII — першій половині XIII ст. воно досягає розквіту, ознакою якого є різноманітний асортимент ремісничої продукції, ринковий характер виробництва, функціонування професійних майстерень. Втім, дослідження ремісничих комплексів виявили суміщення різних видів діяльності в одному ремісничому осередку, що є свідченням того, що отриманої продукції не завжди вистачало для життєзабезпечення.

Аналіз археологічних матеріалів другої половини XIII — XIV ст., дозволив довести, що у післямонгольські часи косторізне ремесло скорочує обсяг виробництва, але продовжує функціонувати.

Характер косторізної продукції свідчить про суттєві впливи з боку ремесла сусідніх регіонів (північноєвропейські і степові кочівницькі культури) у X — на початку XI ст. і важливу роль приїжджих майстрів у розвитку місцевого ремесла. На першому етапі майстри-мігранти були представниками іншого культурного середовища, переважно, північноєвпоейського. У XI—

XIII ст. ремісники та їхня продукція мігрують у межах давньоруських земель. Багато в чому це сприяло уніфікації давньоруської косторізної продукції.

Аналіз деревообробного ремаенту і залишків дерев'яних конструкцій свідчить про розвиток деревообробних ремесел переважно на місцевому ґрунті. Це пояснюється провідною роллю дерева у створенні елементів життєзабезпечення (житло та його облаштування, хатнє начиння, знаряддя праці, засоби пересування і засоби захисту). Аналіз джерел виявив, що домашнє деревообробне ремесло протягом давньоруського часу залишалося частиною натурального господарства. Окремі види деревообробних робіт, як побічне заняття, могли зосереджувати у своїх руках дружинники і ремісники інших спеціальностей.

Окремі професійні ремесла виділені за принципом використання різних видів сировини: теслярі (великогабаритна деревина), бондарі (клепка), різьбярі і токарі (дрібно-виробний ліс). Нема підстав говорити про відокремлення столярів як окремої галузі. Аналіз археологічних і писемних джерел довів, що формування професійного теслярства розпочалося принаймні у X ст. Подальше відокремлення дрібніших спеціальностей відбувається протягом XI — XIII ст. Ранній розвиток теслярства як професійного ремесла обумовлений державною будівельною політикою, особливо містобудівельною. Це призводить до появи теслярських артілей.

Показано, що протягом давньоруського часу деревообробка також зазнавала впливів ззовні. Результатом була поява у IX—X ст. нових ремесел (бондарі, токарі, гребінники), технологій (, точіння) і видів продукції. Аналіз дерев'яних артефактів з території Південної Русі довів, що формування асортименту деревообробної продукції відбувалося у рамках традиції, ширшої за давньоруську.

Етапи розвитку і косторізного і деревообробних ремесел відповідають таким для давньоруських ремесел загалом.

Зроблено висновок, що неоднакове значення косторізного і деревообробних ремесел у різних сферах життя давньоруського населення

обумовило їх різну історичну долю: занепад косторізного ремесла через його суто ужитковий характер і можливість заміни кістки іншими матеріалами і збереження значення деревообробки як основного виду економічної діяльності населення Русі.

Ключові слова: Давня Русь, ремесло, обробка кістки, обробка дерева, сировина, ремісничі технології, орнамент, мандрівні майстри.

Serhieieva M. S. Bone-carving and woodworking crafts in the territory of Southern Rus. — Manuscript.

Qualifying scientific work for the degree of Doctor in History, specialty 07.00.04 — "Archeology". — Institute of Archeology of the NASU. Kyiv, 2018.

This thesis is the first comprehensive study of bone carving and woodworking crafts in the territory of Southern Rus in the interaction of bioeconomic, technical, historical, and cultural factors of their development. The objects of studying were range of finished products of bone carvers and woodworkers, raw materials, manufacturing technology, historical and cultural context of the development of bone carving and woodworking crafts. A result was creation of a complete picture of the development of bone carving and woodworking crafts in Southern Rus.

For the first time, a visual analysis of artifacts from Southern Rus using equipment (magnifier and microscope) was conducted for studying techniques of osseous materials processing.

The necessity of using the methods of natural sciences for the study of industries based on natural raw materials is substantiated. They were first used for studying materials from the Ancient Rus sites in Southern Rus. The data of zoological studies were involved to identify the main components of the raw material base of bone carving, their ratio in production and the ways of their obtaining.

An identification of wood species was made to study the raw material base of woodworking. The results of anthracological researches carried out by the author were also used.

The products of bone carvers, which consisted of products for various purposes, were analyzed. They were articles of everyday use and leisure, details of armament, elements of decoration, and products with possible non-utilizing functions. The largest volume of products distinguished a production of combs and buttons. The author explains a relatively limited quantity of other products (details of armaments, decoration, etc.) to be produced by order or for a limited range of consumers, as a part of home craft. The analyzed products were of utility value, and in some cases, a bone replaced other materials (metal, glass, and wood). At the same time, the high quality of a significant proportion of products and variety of assortment demonstrated rather high level of bone carving craft in South Rus.

The main result of the study of woodworking products was the synthesis of all material available. The principles of its systematization were developed. There were distinguished five groups based on the use of different types of raw materials. They are 1) products from timber and its assortments; 2) products from assortments of timber and its parts, or from the combination of assortments of timber and small-scale wood; 3) products from staves (cooperage); 4) small-scale wood products; 5) products from other parts of wood (bark, phloem and branches).

Two main sources of raw materials for bone carving craft were allocated. They were natural environment (antler of wild ungulates and sporadically other bones) and household (bones of domestic animals). The analysis of waste from various sites has shown the advantage of antler, first, a deer antler. Only materials from some Kyiv workshops have shown the advantage of bones of domestic animals. The analysis of artifacts revealed only isolated products from horn, which did not allow us to classify it as the main raw material for bone carving.

A study of bones with processing traces (workpieces, waste and defective items) and analysis of traces of different tools on bones were objects of special attention. This research method allowed us to trace the main production techniques

of bone carvers from minimal processing of osseous materials to complex operations (carving, polishing, sometimes turning and ornamentation using special implements).

The analysis of archeological wood allowed us to prove an advantage of biological resources of the environment and of forest species of trees. The garden fruit trees almost were not in demand as wood for processing. A selection of wood species suitable for products of various types regulated composition of wood for processing. The research of the wood has shown the advantage of several basic types of raw materials, which were pine, oak, maple, ash, poplar or aspen, linden and birch. Alder and hazel were less in demand. The ratio of different types of wood somewhat varies at different sites.

The analysis of bone artifacts and all materials on wood processing (wooden artifacts and evidence of written sources) allowed us to prove that the formation of bone carving and woodworking crafts as a professional type of craft activity falls on the times of formation of the Kievan Rus state (from the ninth to the first half of the tenth century). Archaeological materials did not allow us to trace the connection between the developed late Roman bone carving craft and that of Old Rus. The further development of Southern Rus bone carving craft took place from the eleventh to the thirteenth century.

In the twelfth and the first half of the thirteenth century, it reached a peak. Its features were a diverse range of handicraft products, market nature of production and functioning of professional workshops. However, the study of craft complexes revealed the combination of different activities in one craft center, which is evidence that the resulting product was not always enough to support life.

The analysis of archaeological materials of the second half of the thirteenth and in fourteenth century allowed us to prove that in the post-Mongol times the bone carving craft reduced the amount of production, but continued to function.

The nature of bone carving products demonstrates the significant impact of the craft of neighboring regions (the North European and steppe nomadic cultures) in the tenth century and at the beginning of the eleventh century, and the important

role of itinerant artisans in the development of local crafts. At the first stage, itinerant artisans were representatives of another cultural environment, mainly North-European. From the eleventh to the thirteenth centuries, artisans and their products migrate within the limits of Ancient Rus lands. It largely contributed to the unification of Old Rus bone carving products.

The analysis of woodworking implements and remnants of wooden structures showed the development of woodworking crafts mainly on a local basis. This is due to the importance of wood in all spheres of life and its leading role in creating elements of life support (housing and its arrangement, household utensils, tools, vehicles and means of protection).

The analysis of the sources revealed that the domestic woodworking remained a part of the natural economy. Certain types of woodworking could be a side occupation of warriors and artisans of other specialties.

Separate professional crafts were allocated according to the principle of using different types of raw materials. They are carpenters (large timber), coopers (staves), and carvers and turners (small-scale wood). There is no reason to talk about the separation of joiners as a separate speciality. The analysis of archaeological and written sources proved that the formation of professional carpentry began at least in the tenth century. The furthter separation of smaller specialties took place in the time from eleventh to the thirteenth century. The early development of carpentry as a professional artisanship is due to state building policy, especially urban planning. This led to the appearance of carpentry work associations (artels).

It was shown that during Ancient Rus times, woodworking was also influenced from the outside. The result was the appearance of new crafts (coopers, turners and comb-makers), technologies (working with staves, turning) and types of products in the ninth and tenth centuries. The analysis of wooden artifacts from the territory of Southern Rus proved that the formation of the range of woodworking products took place within broader tradition than that of Ancient Rus.

The stages of development of both bone carving and woodworking crafts correspond to those of Ancient Rus crafts in general.

It was concluded that uneven significance of woodworking and bone working handicrafts in different spheres of life of the Old Rus population determined their different historical fate. It was decline of the bone carving because of its purely practical purpose and the ability to replace the bone with other materials, and the preservation of the value of woodworking as the main type of economic activity of the population of Rus.

Key words: Ancient Rus, handicraft, bone working, woodworking, raw materials, handicraft technology, ornament, itinerant artisans.

СПИОК ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1 .Сергєєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

2. Сергєєва, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ, Харків: Майдан.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Сергєєва, М. С. 1994. До реконструкції меблів часів Київської Русі. *Археологія*, 1. с.48-60.

4. Сергєєва, М. С. 1998. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 1, с. 118-128.

5. Сергеева, М. С. 1999. Зооморфные мотивы в декоре древнерусских изделий из кости с территории лесостепного Поднепровья. Древности 1997—1998, с. 161-167.

6. Сергєєва, М. С. 2002. До історії гри в бабки в Київській Русі. *Археологія*, 4, с. 50-58.

7. Сергєєва, М. С. 2009. Сліди косторізного виробництва в кварталі Е-7 (Київ, Поділ). *Наукові записки з української історії*, 23, с. 29-34.

8. Сергєєва, М. С. 2010. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка. *Археологія*, 3, с. 89-94.

9. Сергєєва, М. С. 2010. Давньоруські кістяні вироби, пов'язані з сакральнрою сферою, з території Середнього Подніпров'я. *Лаврський альманах*, с. 5-10.

10. Сергєєва, М. 2010. До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. *Наукові записки з української історії*, 25, с. 30-34.

11. Сергеева, М. С. 2010. К вопросу о художественной резьбе по дереву X—XIII веков на территории Среднего Поднепровья. *Археологический альманах*, 21, с. 396-403.

12. Сергєєва, М. 2010. Обробка кістки у давньоруські часи на території Середньої Наддніпрянщини. *Наукові записки з української історії*, 26, с. 42-47.

13. Сергєєва, М. С. 2010. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, с. 203-220.

14. Сергєєва, М. С. 2011. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина. *Археологія*, 4, с. 98-107.

15. Сергєєва, М. С. 2011. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі. *Наукові записки з української історії*, 27, с. 27-32.

16. Сергеева, М. С. 2011. К вопросу о локальных традициях в древнерусском косторезном ремесле. В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, с. 240-251.

17. Сергєєва, М. С. 2011. Обробка та використання порожнистого рогу у Київській Русі. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 222-226.

18. Сергєєва, М. С. 2011. Техніка обробки рогу у Воїнській Греблі. *Древности 2011*, с. 191-205.

19. Сергєєва, М. С. 2012. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 133-145.

20. Сергєєва, М. С. 2012. До вивчення техніки орнаментації давньоруських виробів з кістки та рогу з території Середнього Подніпров'я. *Древности 2012*, с. 198-210.

21. Сергєєва, М. С. 2012. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині. *Археологія*, 3, с. 118-125.

22. Сергєєва, М. С. 2013а. Деревообробка у давньоруському місті Воїнь. *Древности 2013*, с. 237-250.

23. Сергєєва, М. С. 2013. До вивчення техніки орнаментації давньоруських дерев'яних виробів. *Археологія*, 2, с. 34-42.

24. Сергєєва, М. С. 2014. Про один тип середньовічних ґудзиків на території Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 150-158.

25. Сергеева, М. С. 2015. К вопросу о внешнем факторе развития художественной резьбы по кости в Южной Руси. *Древности 2014—2015*, с. 244-256.

26. Сергєєва, М. С. 2015. Культові вироби з кістки та рогу з території Південної Русі. *Ніжинська старовина*, 20 (23), с. 153-159.

27. Сергєєва, М. 2015. Про час появи бондарного ремесла у Київській Русі. *Наукові записки з української історії*, 36, с. 12-18.

28. Сергєєва, М. С. 2018. Дерев'яні артефакти з Райковецького городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 205-210.

Статті у виданнях іноземних держав:

29. Сергеева, М. С. 1998. Орнаментация изделий из дерева и кости в Лесостепном Поднепровье в X–XIII веках. *Вопросы истории славян*, 12, с. 83-95.

30. Сергеева, М. С. 1999. Деревянные изделия из Большого Рыжановского кургана. *Materialy I sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 20, s. 313-314.

31. Сергеева, М. С. 2008. Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле. *Acta Archaeologica Albarutenica*, 4, с. 111-119.

32. Сергеева, М. С. 2008. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья. В: Винников, А. З. (ред.). *Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 108-122.

33. Сергєєва, М. С., Івакін, В. Г. 2013. Походження предметів косторізного виробництва з поховань дружинного могильника Києва. *Migracje. Funeraria Lednickie*, 15, s. 221-230.

34. Сергеева, М. С. 2013. Художественная резная кость в Южной Руси: к вопросу о путях распространения творческих идей. В: Корусенко, М. А., Селезнев, А. Г., Татауров, С. Ф., Томилов, Н. А. (ред.). *Творчество в археологическом и этнографическом измерении*. Омск: Издательский дом «Наука», с. 113-117.

35. Сергеева, М. С. 2017. Бондарное ремесло в Южной Руси (территория Среднего Поднепровья). *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 28, с. 238-245.

36. Sergeeva, M. 2012. Early Rus' sacred objects in antler and bone from the Middle Dnieper area. In: Salamon, M., Woloszyn, M., Musin, A, Špehar, P. (eds.). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, 2. Krakow, Leipzig, Rzeszow, Warszawa, p. 563-571. U žródel Europy środkowo-wschodniej, 2.

37. Sergeyeva, M. 2017. New research of archaeological wood and wooden artifacts in Kiev. *Global Journal of Human, Social Sciences: D. History, Archeology & Anthropology*, 17 (2. 1), p. 31-37 [online]. Режим доступу: https://socialscienceresearch.org/index.php/GJHSS/article/view/2415/2304 [Дата звернення 29 грудня 2017].

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

38. Сергеева, М. С. 1996. К истории деревообработки в древнерусских городах лесостепного Поднепровья. *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.)*. Київ: ІА НАНУ, с. 106-108.

39. Сергєєва, М. С. 1997. Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в лісостеповому Придніпров'ї. В: Толочко, П. П. (ред.).

Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київській Русі. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, с. 145-149.

40. Сергєєва, М. С. 2008. До питання про розвиток косторізного ремесла у стародавньому Києві. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, 2. Коростень: Тріада С, с. 132-136.

41. Сергеева, М. С. 2010. Древнерусская зооморфная резная кость Среднего Поднепровья. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Гали Федоровны Корзухиной. Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 286-292.

42. Сергєєва, М. С. 2010. Художнє різьблення по дереву, кістці та рогу. В: Скрипник, Г., Кара-Васильєва, Т. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України: Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя*, 1. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, с. 269-296.

43. Сергеева, М. С. 2011. Гребни из Воинской Гребли. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы*. Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 263-270.

44. Сергєєва, М. С. 2012. Графіті на давньоруських виробах з кістки та рогу. В: Травінський, В. С. (ред.). *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», с. 72-78.

45. Сергеева, М. С. 2013. Астрагалы со знаками: к вопросу о происхождении некоторых игр в средневековой Восточной Европе. В: Марченко, И. И. (ред.). *Материалы Шестой Международной Кубанской археологической конференции*. Краснодар: Экоинвест, с. 375-376.

46. Сергєєва, М. С. 2014. До питання про систематизацію деревообробних спеціальностей у Київській Русі. В: Толочко, П. П. (ред.).

Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. Київ: Стародавній Світ, с. 351-356.

47. Сергеева, М. С. 2014. Материалы к истории бондарного ремесла в Южной Руси. В: Бессуднов, А. Н. (ред.). *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», с. 489-495.

48. Сергєєва, М. С. 2017. Археологічна деревина як джерело для реконструкції господарчої діяльності давньоруського населення Середнього Подніпров'я (до постановки проблеми). *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 302-309.

49. Сергєєва, М. С. 2017. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII—XVIII століть. В: Толочко, О. П. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна.* К.: Лаурус, с. 377-387.

ЗМІСТ

ВСТУП……...……..……..20

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ……26

1.1. Історія і сучасний стан вивчення проблеми…….……26

1.1.1. Обробка кістки…….....……..26

1.1.2. Обробка дерева……34

1.2. Основні джерела і методи їх вивчення……..44

1.2.1. Обробка кістки…….….44

1.2.2. Обробка дерева…….…46

1.3. Методи дослідження……..….50

1.3.1. Загальноісторичні методи……....50

1.3.2. Методи природничих наук та їх інформативні можливості……..…54

РОЗДІЛ 2. АСОРТИМЕНТ КОСТОРІЗНОЇ ПРОДУКЦІЇ……...58

РОЗДІЛ 3. ДЕРЕВООБРОБНА ПРОДУКЦІЯ……....118

3.1. Загальні положення……...118

3.2. Продукція з будівельного лісу та його сортиментів……...119

3.2.1. Будівельні та інженерні конструкції……..…119

3.2.2 Судна-довбанки……....126

3.3. Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин……...127

3.3.1. Конструктивні елементи будівель……127

3.3.2 Меблі і робоче обладнання…….....131

3.3.3. Поховальні конструкції……..133

3.3.4. Сухопутні транспортні засоби……...133

3.3.5. Облогова зброя……....136

3.3.6. Знаряддя праці та великогабаритні вироби побутового призначення...137

3.3.7. Сакральні об’єкти……...137

3.4. Роботи на основі клепки: бондарство……..138

3.5. Продукція з дрібно-виробного лісу……..143

3.5.1. Дрібні елементи складних архітектурних споруд……..…..…143
3.5.2. Посуд……..…..144
3.5.3. Гребені……..152
3.5.4. Знаряддя праці та їх деталі……..…154
3.5.5. Руків'я ножів……..…155
3.5.6. Інші вироби……..…156
3.6. Інші види деревообробної продукції……...166
3.6.1. Плетіння……..…166
3.6.2. Вироби з кори та лубу…….……...….168
3.6.3. Вироби з природних форм дерева……..…169
РОЗДІЛ 4. КОСТОРІЗНЕ ВИРОБНИЦТВО: ПРИРОДНІ І ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ……...……...171
4.1. Сировинна база. Використання біоресурсів у косторізному виробництві……...171
4.1.1. Використання біоресурсів навколишнього природного середовища..……..…171
4.1.2. Використання можливостей домашнього господарства……..…175
4.1.3. Довізні матеріали……..……...178
4.2. Шляхи постачання сировини для косторізного виробництва……...180
4.3. Первинна обробка кісткових матеріалів……..…183
4.4. Створення готового продукту……....184
4.4.1. Основні технічні операції……...184
4.4.2. Обробка кістки……....186
4.4.3. Обробка рогу……...191
4.5. Знаряддя для обробки кістки та рогу……...199
РОЗДІЛ 5. ОБРОБКА ДЕРЕВА: ПРИРОДНІ І ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ……..…205
5.1. Природні ресурси……..…..205
5.2. Принципи відбору сировини для різних видів продукції……..213
5.2.1. Продукція з будівельного лісу та його сортиментів……213

5.2.2. Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин, або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу……..216
5.2.3 Продукція з клепки (бондарні вироби)……..217
5.2.4. Вироби з дрібно-виробного лісу……...218
5.3. Особливості заготівлі матеріалів для деревообробки……...…….223
5.3.1. Період заготівлі деревини…….….223
5.3.2. Постачання і первинна обробка сировини…….…...224
5.4. Продукція з будівельного лісу…….….229
5.4.1. Будівельні конструкції……....…229
5.4.2. Техніка суднобудування……....234
5.5. Техніка виготовлення виробів з сортиментів будівельного лісу та їхніх частин…….…235
5.5.1. Меблі і поховальні конструкції…….235
5.5.2. Особливості технології виготовлення сухопутних транспортних засобів……...…239
5.5.3. Різні вироби з частин сортиментів будівельного лісу…….…241
5.6. Основні технічні засоби робіт з будівельним лісом та його сортиментами…….…...241
5.6.1. Знаряддя праці…….…....241
5.6.2. Кріпильні деталі…….….245
5.7. Особливості техніки та технології бондарства……...…250
5.8. Техніка виготовлення продукції з дрібно-виробного лісу……252
5.9. Робота з іншими частинами дерева…….….256
5.10. Спільні і специфічні технології в обробці дерева та кістки……256
РОЗДІЛ 6. ОРНАМЕНТ І ГРАФІТІ НА ВИРОБАХ З КІСТКОВИХ МАТЕРІАЛІВ І ДЕРЕВИНИ…….…….…..260
6.1. Орнамент…….....…260
6.2. Графіті……..……...280
РОЗДІЛ 7. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА КОСТОРІЗНОГО РЕМЕСЛА……..……286

7.1. Етапи розвитку косторізного ремесла у Південній Русі……286
7.2. Етнокультурна складова розвитку косторізного ремесла…….….306
РОЗДІЛ 8. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА ДЕРЕВООБРОБНИХ РЕМЕСЕЛ…….....335
8.1. Проблема виділення і етапи розвитку деревообробних ремесел у Південній Русі…….……...……...335
8.2. Історико-культурний контекст розвитку техніки деревообробки……365
ВИСНОВКИ…….....377
ДОДАТКИ……...…….…..388
Додаток А. Каталог пам’яток, матеріали яких використано у роботі…...……393
Додаток Б. Словник……...403
Додаток В. Каталог косторізної продукції…….....….406
Додаток Г. Каталог деревообробної продукції……..……..……..…511
Додаток Д. результати визначення деревини з пам’яток Південної Русі…...539
Д.1. Рештки будівельних конструкцій……....539
Д.2. Габаритні вироби……...541
Д.3. Вироби з клепки та дрібно-виробного лісу…….....541
Д.4. Фрагменти деревини та виробів, які не підлягають ідентифікації.....550
Д.5. Антракологічні матеріали…….553
Додаток Е. Сфера використання різних порід ділової деревини…….556
Додаток Ж. Матеріали з суднобудування на Півдні Русі…….564
Ж.1. Костянтин Багрянородний про суднобудування у русів……..564
Ж.2. Опис судна складної конструкції у Лаврентіївському літопису…..……564
Ж.3. Опис будування човна у с. Старосіллі на Чернігівщині……..…….564
Додаток З. Косторізні комплекси……...566
Додаток И. Комплекси, пов’язані з деревообробними роботами…….....575
ІЛЮСТРАЦІЇ……..……...577
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….723

ВСТУП

Актуальність теми. Пріоритетними напрямами сучасної археологічної науки є вивчення стародавнього виробництва, яке було підґрунтям стародавньої економіки, і звернення до проблематики, пов’язаної з екологією і опануванням людиною ресурсів природного середовища. Результатом є посилення уваги до вивчення біогосподарської діяльності людини, яка ґрунтується на використанні навколишнього середовища. Природну органічну сировину (матеріали рослинного та тваринного походження —дерево, кістку, шкіру, текстильні рослини тощо) використовували у ремісничих галузях, які посідали найважливіші місця в економіці Давній Русі. Її обробка викликає окремий інтерес як відображення активних дій людини, спрямованих на перетворення біоресурсів в елементи матеріальної культури. Вивчення біогосподарської діяльності є новою темою наукових досліджень, навіть обґрунтування самого цього терміну (Болтрик та ін. 2015) розпочалося тільки останніми роками. Отже зазначений напрям є актуальним.

Правомірність дослідження обробки саме дерева та кістки у рамках єдиної роботи обумовлена деякими особливостями цих видів сировини.

1. Використання деревини та кісткових матеріалів, на відміну від шкіри і текстильних матеріалів, не передбачає зміну властивостей вихідного матеріалу (структура, іноді природна форма) у готовому виробі.

2. Техніка механічної обробки деревини та кісткових матеріалів багато в чому є однаковою.

3. Для виготовлення окремих категорій виробів (гребені, ручки ножів та ін.) використовували обидва види матеріалів, що дозволяє залучати кістку для реконструкції виробництва та вигляду втрачених аналогічних виробів з дерева. З іншого боку, паралельне вивчення косторізного та деревообробного виробництв дозволяє виявити своєрідність обробки кожного виду вихідної сировини. Отже галузі деревообробки, які виробляли дрібну продукцію, доцільно розглядати саме паралельно з косторізним виробництвом.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю регіональних досліджень для створення у перспективі узагальнюючого дослідження косторізного і деревообробних ремесел у Давній Русі. На сьогодні монографічного вивчення на сучасному рівні зазнали Київ (косторізне ремесло) і Воїнська Гребля (обробка кістки і дерева), дослідження автора. Вивчення зазначених ремесел на інших пам'ятках Південної Русі не виходило за межі окремих статей та розділів у рамках досліджень ширшої тематики (Т. Г. Богомазова, А. В. Петраускас, М. С. Сергєєва та ін.). Роботи у цих напрямах провадилися щодо матеріалів зі Старої Ладоги та Новгорода (Б. О. Колчин і О. І. Давідан — з різьбленого дерева, О. І. Давідан і Л. І. Смирнова — з косторізного ремесла), з косторізного ремесла Полоцької землі (О. В. Медвєдєва) і Саркела—Білої Вежі (В. Є. Фльорова). У роботах європейських дослідників зазначена тематика також посідає значне місце: (З. Возьницька, Р. Барнич-Гупєнєць, Я. Каван — роботи з середньовічного дерева, В. Груби, М. Слівка, Я. Каван, З. Гильчерувна, Е. Цнотливи, А. Мак-Грегор, К. Амброзиані, І. Ульбрихт та ін. — з середньовічної кістки). Всі ці напрацювання підготовили ґрунт для узагальнюючого комплексного дослідження косторізного та деревообробних виробництв у Південної Русі.

Зв'язок роботи з науковими програмами.

Робота виконана в рамках науково-дослідницьких тем Відділу археології Києва: «Дослідження археологічних пам'яток Києва» (державний реєстраційний № 0109U008922 і «Нові археологічні джерела історії давнього Києва», (державний реєстраційний №0114U004845).

Мета і завдання дослідження.

Автор ставить основною метою дослідження косторізного та деревообробних ремесел давньоруського часу на території Південної Русі у взаємодії біоекономічних, історико-технічних і історико-культурних чинників їхнього розвитку. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань.

Коло завдань роботи можна розподілити на два блоки: методологічний блок і блок питань, які пов’язані з безпосереднім вивченням різних аспектів косторізного і деревообробного виробництв.

Методологічний блок завдань включає в себе аспекти, які створюють підґрунтя подальшої роботи:

1) оцінювання результатів попереднього вивчення проблеми і інформативних можливостей джерельної бази дослідження;

2) характеристика основних методів дослідження.

Дослідження ремісничої діяльності косторізів і деревообробників ґрунтується на аналізі основних напрямів, однакових для кожного виду сировини:

1. Вивчення асортименту продукції косторізного і деревообробних ремесел як головної характеристики рівню розвитку ремесла;

2. Аналіз природно-екологічних і техніко-технологічних чинників з метою вивчення виробничого процесу на трьох стадіях, обов’язкових для робіт зі всіма природними матеріалами, включаючи дерево і кістку, а саме: а) шляхи отримання сировини; б) її підготовка для подальшої обробки; в) отримання готової продукції;

3. Історико-культурна характеристика ремісничої діяльності в зазначених галузях, яка включає такі напрями: а) формування і розвиток зазначених галузей виробництва у Південній Русі; б) аналіз етнокультурної складової косторізної і деревообробної продукції (міжкультурні контакти, формування місцевої традиції виробництва).

Об’єкт дослідження — давньоруське косторізне та деревообробне виробництва на території Південної Русі, його сировинна база і способи її перетворення з об’єкту природи в об’єкт культури.

Предмет дослідження — виробничі комплекси (садиби, будівлі, місця для відходів виробництва тощо) і артефакти косторізного та деревообробного виробництв: сировина (залишки деревини та кісткових матеріалів), відходи

виробництва та продукція на різних стадіях обробки, а також ремісничий реманент і додаткові деталі виробів з інших матеріалів (переважно з металу).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця IX до середини XIII ст., що відповідає періоду існування Давньоруської держави та формування і розквіту давньоруської матеріальної культури. З метою висвітлення передісторії косторізного та деревообробних ремесел, їхньої просторово-часової своєрідності і подальшого розвитку, за необхідністю залучаються також матеріали попереднього періоду (VII—VIII ст.) і післямонгольські (друга половина XIII — XIV ст.).

Територіальні рамки дослідження. Південна Русь територіально тотожна Давньоруській державі у межах Київського, Чернігівського і Переяславського князівств, кордони яких варіюють у часі. Умовна територія, що розглядається, з півдня обмежена кордонами Русі, з півночі її межа проходить на широті басейнів Сейму і Прип'яти, з заходу вона обмежена р. Случ, зі сходу — довготою м. Курськ.

Методи дослідження. Методична основа дослідження визначається поставленою метою та завданнями.

В процесі дослідження були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, загальноісторичні та суто археологічні методи дослідження. Використано також компаративний (порівняльно-історичний) метод, трасологічний метод. Для вивчення природної сировини задіяні методи природничих наук: палеоекологічний, дендрологічний, антракологічний.

Джерельну базу дослідження складають матеріали Наукових фондів Інституту археології НАН України (далі ІА НАН України), Археологічного музею ІА НАН України, Національного музею історії України, Ржищівського археолого-краєзнавчого музею, Національного архітектурно-історичного заповіднику «Чернігів Стародавній», Білоцерківського краєзнавчого музею, опрацьовані автором, а також результати камеральної роботи автора з матеріалами досліджень Стародавнього Києва 1988—2016 рр., насамперед косторізних комплексів: з розкопів на вул. Оболонська, 12 (розкопки

М. А. Сагайдака, М. С. Сергєєвої), Щекавицькій, 29 (розкопки М. С. Сергєєвої), Ярославській, 58 (розкопки М. А. Сагайдака, С. П. Тараненка), Автор також особисто опрацювала матеріали з інших розкопів у Києві (розкопки С. Р, Кілієвич, Г. Ю. Івакіна, І. І. Мовчана, Я. Є. Боровського і А. О. Козловського у Верхньому Києві, П. П. Толочка, К. М. Гупала, М. А. Сагайдака, В. М. Зоценка, В. Г. Івакіна, і С. П. Тараненка на Подолі, Г. Ю. Івакіна, С. А. Балакіна і С. П. Тараненка у Києво-Печерській Лаврі), з розкопок Вишгорода (2012—2016 рр.), Чорнобильського городища (2006, 2008, 2013 рр.), Кощіївки Фастівського району (2011), поселення Феофанія (2016—2017 рр.), поселення поблизу с. Манжелія, на Полтавщині (2015 р.). До аналізу також залучені матеріали опубліковані раніше іншими дослідниками. Всього враховано матеріали з понад 70 пам’яток.

Наукова новизна одержаних результатів. На підставі комплексного аналізу археологічних матеріалів створено перше узагальнююче дослідження косторізного і деревообробних ремесел у Південній Русі, включаючи такі аспекти, як систематизацію асортименту готової продукції, аналіз специфіки сировинної бази, техніки виробництва і історико-культурного контексту розвитку косторізного і деревообробних ремесел з врахуванням місцевих традицій, інновацій, інокультурних впливів. Розроблені принципи систематизації головних деревообробних ремесел і їхньої продукції.

З метою вивчення техніки обробки кістки уперше для вивчення артефактів, що побутували в обраних просторово-часових межах, застосовано апаратуру для збільшення (лупа, мікроскоп).

Обґрунтована необхідність використання методів природничих наук для вивчення виробництв, які базуються на природній сировині.

Для виділення основних складових сировинної бази косторізного ремесла, їх співвідношення у виробництві і шляхів їх отримання залучено методи зоології.

З метою дослідження сировинної бази досліджуваного регіону залучено методи природничих наук: визначення за мікроструктурою порід

археологічної деревини, здійснені автором.

Практичне значення одержаних результатів. Результати досліджень можна використовувати в узагальнюючих наукових робітах, підручниках з археології України та історії техніки, у курсах лекцій з археології України і спеціальних курсах з історії техніки і у створенні музейних експозицій. Робота є підґрунтям для подальшого вивчення ремесел і промислів, пов'язаних з природною сировиною.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи викладені у вигляді доповідей і повідомлень на міжнародних і всеукраїнських конференціях та науково-практичних семінарах.

Публікації. Основні результати досліджень опубліковані у вісімдесяти чотирьох наукових працях, серед яких дві монографії, Основні результати досліджень опубліковані у 49 наукових працях, серед яких дві монографії, 35 статей у фахових виданнях, у тому числі 9 — у закордонних виданнях (з них одна у співавторстві, здобуток автора 50%). Решта видана у збірниках наукових праць, тезах, матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, восьми розділів та висновків (387 сторінок), дев'яти текстових додатків: додатку А (10 сторінок), додатку Б (3 сторінки), додатку В (105 сторінок), додатку Г (28 сторінок), додатку Д (17 сторінок), додатку Е (8 сторінок), додатку Ж (2 сторінки), додатку З (9 сторінок), додатку И (2 сторінки), 145 таблиць ілюстрацій, списку використаних джерел і літератури (1118 позиції). Загальний обсяг дисертації складає 832 сторінки.

РОЗДІЛ 1
СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Першим кроком будь-якого нового дослідження аспекти, який є підґрунтям подальшої роботи є оцінка стану вивчення обраної проблеми і необхідної джерельної бази, а також розробка методики її дослідження. У цьому розділі розглядаються зазначені питання.

1.1. Історія і сучасний стан вивчення проблеми

1.1.1. Обробка кістки.

Археологічне вивчення Середнього Подніпров'я триває понад 100 років. На першому етапі (з початку XIX ст.), інтереси дослідників були сконцентровані на окремих, найбільш яскравих, артефактах. Деякі з них потрапили до каталогу «Старожитності Подніпров'я» Б. І. та В. М. Ханенків (Ханенко, Ханенко 1902, с. 56). Окремі вироби з кістки та рогу були опубліковані у контексті того чи іншого комплексу, проте таких публікацій обмаль (Хойновский 1893, табл. VII: 61, III: 136, 137, XII: 54-58, XIV: 138, 139; Беляшевский 1903, с. 360, табл. XIX: 1; Раскопки... 1914, с. 58). М. Ф. Біляшівський уперше вказав на сліди функціонування косторізного виробництва на Флорівській горі (Киселівці) у зв'язку з розвідками у цьому місці — своїми та В. В Хвойки (Беляшевский 1888, с. 55; 1895, с. 60), проте він розглядав це питання дуже поверхово. Більше уваги косторізній справі приділив В. В. Хвойка. Під час його досліджень 1907—1908 рр. на Старкиївській горі (садиба М. М. Петровського) були виявлені косторізні майстерні. Автор звернув увагу на деякі деталі косторізного ремесла, зокрема на матеріалах цих майстерень він простежив послідовні етапи обробки кістки та рогу і чітко розмежував кістку та ріг як різні види сировини (Хвойка 1913, с. 71-72). Працю В. В. Хвойки слушно розглядати як перший крок у вивченні київського косторізного виробництва. Водночас відсутність потрібної

документації не дозволяє охарактеризувати виявлені виробничі комплекси докладніше і точно прив'язати їх на місці, що зменшує їх наукове значення.

Детальний опис виробів з кістки та рогу з розкопок В. В. Хвойки зробив С. С. Магура. Його дисертація «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за княжих часів (раннього феодалізму)», яку він захистив у 1931 р. (Шовкопляс 1992, с. 110; Сергєєва 2012g), була першим монографічним дослідженням обробки кістки. Машинописний варіант основної частини цієї роботи, під назвою «Обробка кістки та рогу у слов'ян княжих часів у Середній Наддніпрянщині» і рукописні чернетки до нього зберігаються в Науковому архіві ІА НАНУ (Магура 1930). Рукопис дає уявлення про підхід автора до вивчення косторізного ремесла. За С. С. Магурою, давньоруське ремесло почало розвиватися не пізніше X ст. і досягло значного рівня в XI ст. Увага автора до виду сировини виробів (кістка або ріг) і техніки їх виготовлення робить його роботу новаторською у вивченні косторізного ремесла. Зазначена робота містить багато важливих спостережень з різних аспектів косторізної справи, які досі не втратили свого значення.

Зазначену роботу С. С. Магури можна пов'язати з загальним піднесенням у 1930—1940-х рр. інтересу до економічного розвитку стародавніх суспільств, а отже й загалом до виробництва. Серед іншого, робам цього часу була притаманною особлива увага до виробничих комплексів. За свідченням С. С. Магури, його дослідження гори Киселівки у 1933 р. мали своєю метою виявлення залишків майстерень часів феодалізму, «для висвітлення питань ремісництва за тих часів» (Магура 1934, с. 212).

Неопублікована праця С. С. Магури залишилася невідомою науковому загалу, а ім'я дослідника, репресованого у 1937 р., на тривалий час зникло з історії науки. Втім, саме з цієї роботи починається наступний етап вивчення давньоруського косторізного ремесла, коли воно стає окремою дослідницькою темою. Вона випередила фундаментальну роботу Б. О. Рибакова (1948), яка на певному етапі підбила підсумки археологічного дослідження давньоруського ремесла. Косторізній справі Б. О. Рибаков приділив небагато уваги, проте це

була перша опублікована робота, де косторізне ремесло розглянуте як самостійний вид виробництва. Порівнюючи обробку кістки і дерева, автор наголошував що косторізне виробництво, через більшу твердість кістки, відрізняється більш розвинутими прийомами і досконалішими інструментами. Саме це, на його думку, виділило косторізів в особливу ремісничу галузь (Рыбаков 1948, с. 413). Б. О. Рибаков простежив деякі технологічні прийоми та інструментарій, яким користувались давньоруські косторізи, звернув увагу на сировину, серед якої він називає кістки великих тварин, ріг і моржеві ікла («риб'ячий зуб»). У цей самий час виходить стаття С. О. Ізюмової (1949), присвячена питанням техніки косторізного виробництва дьяківської культури і давньоруського періоду, яка багато років була найбільш змістовною працею з зазначеного питання. С. О. Ізюмова уперше намагалася виявити відмінності технологій у часи Давньої Русі порівняно з більш ранніми. Її висновки є важливими для історії розвитку давньоруського косторізного ремесла.

У зв'язку з дослідженнями 1940-х рр., у галузі косторізного ремесла також слід звернути увагу на незакінчену роботу Г. Ф. Корзухіної, присвячену давньоруській різьбленій кістці. В архіві Г. Ф. Корзухіної зібрано переважно малюнки та фотографії давньоруських речей з кістки та рогу з короткими нотатками і наведені деякі аналогії (Корзухина 1948). Збереглися чернетки тез до статті (Корзухина 1948, 19, арк. 57-59), де авторка висловлює її основні положення. З них видно, що головним завданням вона вважала вирішення питань датування давньоруської різьбленої кістки і звернення уваги на деякі технологічні особливості різьбленої кістки Незважаючи на те, що робота репрезентована в основному ілюстраціями, великий обсяг дозволяє користатися нею як каталогом виробів з різьбленої кістки Київської Русі.

Великою позитивною рисою робіт 1940-х рр. було те, що у цей час усвідомлена необхідність комплексного підходу до вивчення косторізної справи, який з часом стає основним.

У 1950—1970-ті рр. питанням різьблення по кістці у Давній Русі займалися лише окремі дослідники. У 1959 р. виходить робота О. О. Ратича,

присвячена цій галузі виробництва в землях Західної Русі (Ратич 1959). Починаючи з кінця 1950-х років з'являються роботи О. І. Давідан з косторізного ремесла Старої Ладоги, де проаналізовано не лише саму продукцію (Давидан 1962; 1966; 1968), але й організацію косторізного ремесла (Давидан 1977). Спробу більш докладного описання київського косторізного виробництва намагалася зробити Г. М. Шовкопляс. Окрему увагу дослідниця приділяла матеріалам косторізного ремесла з гори Киселівки у Києві, залучаючи до наукового обігу деякі неопубліковані матеріали розкопок різних років (Шовкопляс 1954; 1958, с. 141-144). Опис цих матеріалів дуже побіжний і неповний, проте уперше після С. С. Магури, Г. М. Шовкопляс звертає увагу на технологічні аспекти вивчення косторізного виробництва. На матеріалах Киселівки вона описує техніку виготовлення напівсферичних ґудзиків, одного з основних видів продукції, що його виділив ще В. В. Хвойка (Шовкопляс 1954, с. 27-28). Велика кількість знахідок різьбленої кістки на Киселівці привела дослідницю до висновків про те, що у цьому районі Києва існував «спеціальний ремісничий косторізний посад» (Шовкопляс 1954, с. 32). Отже, у роботах 1950-х рр. автор частково реалізує ідеї, представлені у свій час у роботі С. С. Магури, щоправда, без притаманної зазначеному автору уваги до деталей. Пізніше, у 1960—1970 рр. Г. М. Шовкопляс знову звернулася до теми різьбленої кістки (Шовкопляс 1965; 1971; 1973), проте її роботи цього періоду мають суто публікаційний характер. Остання робота Г. М. Шовкопляс з цієї тематики (1984) була узагальнюючою працею з косторізного ремесла стародавнього Києва. Втім, нерівномірність вивчення різних районів Києва у зазначений період привела її до деяких помилкових висновків. Зокрема авторка говорила про зосередження косторізного ремесла у верхній частині міста. Це можна пояснити станом джерельної бази на той час: планомірне вивчення Подолу розпочалось тільки у 1970-ті рр. Заслугою Г. М. Шовкопляс було введення до наукового обігу неопублікованих матеріалів попередників і звернення після тривалої перерви до південноруського косторізного ремесла.

Широкомасштабні роботи, що розпочалися на Київському Подолі у 70-ті рр. XX ст., призвели до поступового перегляду усталеної точки зору на топографічну ситуацію київського косторізного ремесла. Перше дослідження кістки з Київського Подолу у 1970—1980-ті рр., зробив К. М. Гупало у спеціальному розділі колективної монографії, присвяченої підсумкам вивчення стародавнього Києва (1981c, с. 325-329), а згодом у власній монографії (1982, с. 70-73). Автор надав дуже стислий огляд матеріалу і приділив основну увагу асортименту київського косторізного виробництва, проте важливим є залучення подільських матеріалів, практично вперше. К. М. Гупало (1981, с. 325) підкреслив, що, згідно з топографією знахідок, «цим ремеслом займалися в різних районах стародавнього Києва» і згадав виявлені на той час сліди косторізного виробництва на Подолі — на ділянці, дослідженій між вулицями Хорива і Героїв Трипілля (тепер Спаська).

Загалом для періоду 1960-х — 1980-х рр. характерним є зменшення інтересу до вивчення південноруської кістки. Тимчасом необхідність детального вивчення проблем південноруського косторізного ремесла і його розвитку стає очевидною. Протягом 1950—1980-х рр. численні розробки з зазначеної проблематики знайшли відображення у роботах дослідників різних країн Європи. На той момент вийшло багато робіт з косторізної справи інших територій і етносів Східної Європи, які дають багатий порівняльний матеріал і дозволяють по-новому підійти до цієї складної теми. На косторізну справу салтівської культури уперше звернув увагу К. І. Красильніков (1979). Автор зробив спробу систематизації наявних матеріалів та їх інтерпретації. Суттєве місце в роботі посідають дані трасології, завдяки якій виявлено як функції окремих типів знарядь праці, так і специфіка техніки обробки кістки та рогу. В. Є. Фльорова (1996; 1998a; 1998b; 2000a; 2000b, 2001) докладно вивчила косторізну справу Саркела — Білої Вежі. Для неї характерним є комплексний підхід, коли однаково важливу роль грає продукція косторізного ремесла і само ремесло: його організація, технологічні процеси тощо. Стан косторізної справи у Волзькій Булгарії проаналізувала І. А. Закірова (Закирова 1988), а

пізніше новіші матеріали систематизував К. О. Руденко (2005). Матеріали Верхнього Прикам'я, у тому числі з позицій технології виробництва знайшли відображення у роботах Г. Т. Лєнц (2002; 2004). Наприкінці 1990-х виходять кілька робіт з різьбленої кістки Південно-Західної Русі — переважно публікації (Михайлова 1991; Терський 1993).

У Центральній та Західній Європі інтерес до питання організації і технології косторізної справи зростає раніше — протягом 1950—1970 рр. Такими дослідниками, як В. Груби (Hrubý 1957), Е. Цнотливи (Cnotlivy 1958; 1970; 1973; Цнотливы 1988), Я. Каван (Kavan 1980); М. Слівка (Slivka 1984) тощо, систематизовані матеріали розкопок багатьох центральноєвропейських міст, реконструйована технологія виробництва з врахуванням типів сировини, інструментарію, послідовності робочих операцій, охарактеризовано продукцію косторізного виробництва. Дослідження організації косторізного виробництва у 1980—1990 рр. пов'язані насамперед з іменами північноєвропейських дослідників: А. Кристоферсена (Christofersen 1980), І. Ульбріхт (Ulbricht 1978) і К. Амброзіані (Ambrosiani 1981; 1984). Підсумки вивчення косторізного ремесла попередніх десятиліть підбила фундаментальна робота англійського дослідника А. МакГрегора (MacGregor 1985). Автор зробив всебічний огляд основних категорій виробів з кісткових матеріалів у діахронічному аспекті — від римської доби до нового часу. Територіально дослідження охоплювало всю північну частину Європи. Безпосередньому розгляду речей передував детальний аналіз всіх основних складових косторізного виробництва: сировинної бази та її джерел, ремісничих технологій, знарядь праці, організації виробництва тощо. Всі ці аспекти розроблені дуже ретельно. Згодом видається колективна монографія, присвячена косторізній справі середньовічного Йорка (Велика Британія), яка є прикладом сучасного системного аналізу середньовічного косторізного виробництва, включаючи топографію ремесла, процес обробки, характеристику продукції та її повну каталогізацію (MacGregor, Mainman, Rogers 2005).

Розробки центрально- і західноєвропейських авторів не стосуються безпосередньо косторізного ремесла Русі, проте вони мають методологічне значення для дослідження косторізного ремесла загалом, особливо для його організації і реконструкції ремісничих технологій.

На сибірських матеріалах проблеми обробки кістки розробляв А. П. Бородовський, який присвятив йому дві монографії (1997; 2007) і докторську дисертацію (2008). Його роботи є важливими у плані методики подальшого вивчення техніки обробки кістки. Для автора характерним є комплексний підхід до поставленої проблеми, який включає і традиційні методи дослідження (систематизація, графічна реконструкція, візуальний аналіз, пошук аналогій), і нові (експериментальна археологія, трасологія, структурно-порівняльний аналіз). Комплексність вивчення проблеми дозволила виявити суттєві особливості в обробці кістки та рогу, характерні для доби бронзи, раннього заліза і середньовіччя, що робить зазначену роботу важливою й для інших територій. Загальне методологічне значення мали також роботи з техніки обробки кістки ананьїнської культури (Ашихмина, Черных, Шаталов 2006; Шаталов 2006) і Херсонеса (Шаманаев 2005).

З останніх праць з косторізної справи також треба звернути увагу на дисертаційне дослідження В. Б. Панковського «Кістяна і рогова індустрії доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї» (2013). Робота присвячена кістяним індустріям доби пізньої бронзи, проте детальна розробка методики дослідження у сфері косторізного виробництва і напрацювання у вивченні техніки обробки кісткових матеріалів робить її корисною для вивчення загалом косторізного виробництва доіндустриальної доби.

Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр. починається зростання інтересу до різьбленої кістки Давньої Русі. Сумарний огляд косторізного виробництва обов'язково стає присутнім у всіх монографічних виданнях, присвячених давньоруським містам. У деяких з робіт воно аналізується досить докладно, як, наприклад, у роботах С. Д. Захарова по Бєлоозеру і В. В. Седова по Ізборську (Захаров 2004, с. 217-225; табл. 337-367; Седов 2007, с. 100-105,

226-238). З’являється серія публікацій по різьбленій кістці Бєларусі (Трусаў 1993, с. 444; Калядзінскі 2006). Різні аспекти косторізного ремесла Білорусі, включаючи питання технології виробництва, розглянула у серії своїх робіт О. В. Медведєва. Узагальненням її досліджень стали її кандидатська дисертація і монографія, спеціально присвячена косторізній справі Полоцької землі (Мядзведзева 2009; 2013).

Питання організації ремесла у Новгороді були обґрунтовані у ряді робіт і кандидатській дисертації Л. І. Смирнової (1998a), де всебічно проаналізований процес виробництва, включаючи особливості сировинної бази, топографію ремесла, його розвиток у динаміці. Л. І .Смирнова справедливо підкреслювала, що для вивчення організації косторізного ремесла важливим є не стільки аналіз готових виробів з кісткових тканин, скільки дослідження концентрації відходів виробництва, вивчення заготовок і напівфабрикатів, а також виробничих браків (Смирнова 1998b, с. 238).

Дослідження косторізного ремесла Південної Русі і особливо техніко-технологічних особливостей місцевої косторізної справи у цей період пов'язано з автором цього дисертаційного дослідження. З кінця 1990-х і з початку 2000-х рр. починають регулярно виходити її статті з зазначеної проблематики, де насамперед приділяється увага проблемам ремесла (1996; 1997a; 1998b; 2002; 2006; 2007; 2008a-e; 2009a, 2009d, e та ін.). Наслідком цих досліджень стали дві узагальнюючі монографії, присвячених косторізній справі двох найбільш вагомих пам’яток — Києву і Воїнській Греблі (Сергєєва 2011f; 2015d). Продовжується введення до наукового обігу нових матеріалів. Виходять статті різних авторів, присвячені гральним атрибутам з кістки (Сагайдак, Хамайко, Вергун 2008; Стрельник, Хомчик, Сорокіна 2009). Опубліковані косторізні комплекси і артефакти з пам’яток на східних околицях досліджуваного регіону, таких як Липино (Горбунов 2009), Курськ (Горбунов 2011; Енуков, Горбунов 2011), Кам’яне (Енуков, Енукова 2014). Також введені до наукового обігу матеріали з сусідніх слов’яно-руських регіонів, зокрема Буковини (Возний 2001; 2009, с. 196-209) і Подоння

(Винников 2011a; 2011b). З’являються узагальнюючі обзорні роботи (Архіпова 2010b; Сергєєва 2010i).

Отже можна виділити кілька етапів вивчення різьбленої кістки і косторізного ремесла Південної Русі.

Перший етап (з кінця XIX ст. до 1930-х рр.). Відсутність серйозної уваги до різьблення по кістці. Інтереси дослідників концентрувалися на окремих, найбільш яскравих, артефактах, згадки об’єктів ремесла спорадичні і дуже короткі.

Другий етап (1930 — перша половина 1980-х рр.). Крім публікацій, з’являються роботи з косторізних технологій. Дослідники звертаються до косторізного ремесла як окремого виробництва і усвідомлюють необхідність комплексного підходу до вивчення косторізної справи. Проте загалом проблема давньоруської різьбленої кістки викликає інтерес відносно нечисленного кола дослідників.

Третій етап (друга половина 1980х рр. — 1990-ті рр.). Своєрідний регрес у вивченні косторізного ремесла Південної Русі.

Четвертий етап (1990-ті рр. — до нашого часу). Нове зростання інтересу до давньоруської різьбленої кістки. До початку 2000-х рр. формуються основні принципи її наукового аналізу. У цей час багато уваги приділяється асортименту і технології обробки кістки. З’являються комплексні роботи, які поєднують різні дослідницькі аспекти: від виробничих технологій до культурно-історичних інтерпретацій.

1.1.2. Обробка дерева.

Вивчення деревообробки у Давній Русі протягом тривалого часу не було в числі пріоритетних напрямів наукових досліджень. Констатація очевидного факту широкого застосування дерева у всіх сферах життя протягом тривалого часу не знаходила конкретного наповнення через брак інформації (відсутність археологічного дерева). Нечисленні звернення до обробки дерева базувалися на писемних джерелах і носили суто умоглядний характер.

Уперше спеціальну увагу деревообробним ремеслам приділив М. Я. Арістов у своїй фундаментальній роботі «Промисловість Давньої Русі» (Аристов 1866, с. 83-101). Зазначений автор доволі докладно описав деревообробні спеціальності і їхню продукцію, користуючись доступними на той час писемними текстами. Для свого часу робота була вичерпним дослідженням деревообробного виробництва і протягом тривалого асу залишалася єдиним дослідженням з цієї тематики.

Роботи середини — кінця XIX ст. — початку XX ст., так чи інакше пов'язані з деревообробкою, були обмежені вивченням пізньосередньовічної дерев'яної архітектури і житлових будівель. Їх об'єднує побіжний розгляд і абстрактні висновки щодо давньоруських дерев'яних споруд і концентрація основної уваги на дерев'яній архітектурі Московської Русі. На думку І. Є. Забєліна підґрунтям будь-якої будівлі була кліть, а багатокамерне житло (хороми) були механічним з'єднанням клітей (Забелин 1895, с. 20-21; 1900, с. 35-40). Робота М. І. Костомарова з цього питання (Костомаров 1906) наслідувала його висновки. Багато в чому брак ґрунтовних висновків щодо дерев'яного будівництва можна пояснити станом джерельної бази того часу і станом джерелознавства — поверховим і часто некритичним підходом до писемних джерел, перебільшенням ролі етнографії в реконструкції стародавнього житла тощо. Тему основних наукових інтересів авторів визначало ставлення до Московської держави як до наступниці культури Київської Русі. Позитивним моментом було узагальнення даних про середньовічне житло і сама постановка проблеми.

Виявлення перших археологічних залишків будівель (М. Ф. Біляшівський на Княжій Горі біля Канева і В. В. Хвойка у Києві і Білогородці) дозволило дещо розширити джерельну базу вивчення давньоруського дерев'яного будівництва. Завдяки археологічним матеріалам, В. В. Хвойка зробив першу спробу відновлення давньоруських будівель і виділив деякі конструктивні особливості, зокрема рублену конструкцію стін (Хвойка 1907; 1913).

Першою узагальнюючою роботою з питань середньовічного дерев'яного будівництва, де залучені дані археології, був «Курс російської архітектури» М. В. Красовського (Красовский 1916). Автор багато в чому стояв на позиції І. Є. Забєліна. Археологічні дані не займають в його роботі багато місця., проте заслуга М. В. Красовського полягає в тому, що він усвідомив саму можливість їхнього використання в історичних працях загального характеру. Фактично це був початок комплексного підходу до реконструкції дерев'яного житла.

Давньоруський дерев'яний посуд знайшов відображення у роботі В. Ф. Ржиги (1928), присвяченій окремим питанням, пов'язаним з побутом давньоруського населення. Автор підійшов дуже уважно до писемних матеріалів, які були в його розпорядженні, і зробив спробу аналізу основних термінів, пов'язаних з посудом. Фактично це перша добірка матеріалів по давньоруському дерев'яному посуду.

Після В. Ф. Ржиги середньовічна обробка дерева на тривалий час випала з кола інтересів дослідників через брак джерел. Практично першою роботою, де порушено питання про обробку дерева у Давній Русі як вид ремісничої діяльності, стало фундаментальне дослідження Б. О. Рибакова (1948) з давньоруського ремесла. Серед іншого автор приділив увагу деревообробним спеціальностям. Зокрема він окремо виділив сільську і міську деревообробку. Для сільського ремесла дослідник припускав існування непрофесійного ремесла, яке практикував кожен господар. Єдиним виключенням могло бути вже відокремлене ремесло бондаря. Воно існувало як допоміжне (Рибаков 1948, с. 183-185). Була зроблена спроба виділення окремих міських ремесел: будівельного, теслярського, столярного (можливо, токарного і бондарного) (Рибаков 1948, с. 407-412). З зазначеної роботи Б. О. Рибакова розпочався етап вивчення деревообробних спеціальностей з залученням археологічних матеріалів.

Новий етап дослідження давньоруської деревообробки в археології розпочався з виявленням у Новгороді дерев'яних артефактів. Вони були

опубліковані (Вихров 1958; 1959a; 1959b; Вихров, Колчин 1955; 1962) і систематизовані у двох спеціальних роботах Б. О. Колчина (1968b; 1971). Одночасно з Новгородом, дерев'яні вироби у великій кількості були виявлені у Старій Ладозі, проте їм тривалий час не приділяли потрібної уваги. Староладозькому дереву була присвячена неопублікована дисертація С. М. Орлова, «Дерев'яні вироби Старої Ладоги VII—X ст.», яка залишилася майже невідомою широкому науковому загалу. Дослідник опублікував тільки статтю, присвячену дерев'яним знаряддям праці (Орлов 1954). Дерев'яні артефакти зі Старої Ладоги були опубліковані і проаналізовані пізніше, у спеціальній роботі О. І. Давідан (Давидан 1991). Також не отримали детального аналізу дерев'яні артефакти, виявлені у Пскові.

У той самий час зроблено аналіз сільського деревообробного виробництва — на базі археологічних матеріалів і етнографічних паралелей (Левашева 1959b). На початку 1960-х рр. виходить узагальнююча стаття чеського дослідника Я. Кавана з середньовічної слов'янської деревообробки, де автор залучає у тому числі матеріали з території Давньої Русі: з Новгорода, Києва (відомі тоді вироби з тайника Десятинної церкви) і Колодяжина (Kaván 1962). У 1956 р. виходить узагальнююча робота П. О. Раппопорта з давньоруських укріплень, яка надає деяку інформацію про дерев'яні конструкції фортифікаційних споруд.

З кінця 1950-х — початку 1960-х рр. на південноруських пам'ятках також виявлені дерев'яні артефакти: точені вироби в так званому «будинку токаря» у Києві на Подолі (Богусевич 1954), точені, вирізані, бондарні вироби у Колодяжині (Юра 1962) і на городищі Воїнська Гребля (Довженок, Гончаров, Юра 1966). Проте В. А. Богусевич обмежився констатацією факту відкриття точених виробів з дерева на Подолі без їх задовільної публікації, а дослідники Колодяжина і Воїнської Греблі зробили доволі поверхневі огляди деревообробної справи у цих містах-фортецях, ґрунтуючись переважно на металевих знаряддях праці. Тільки окремі дерев'яні вироби були опубліковані.

Уявлення про давньоруську деревообробку розширили і доповнили роботи філологічного напряму, які виходять у 1960-ті рр. Серед них робота А. Поппе, де зібрана і проаналізована лексика давньоруських писемних джерел щодо дерев'яного будівництва (Poppe 1962) і робота О. М. Трубачова з архаїчної слов'янської термінології щодо деревообробки (Трубачев 1966).

Роботи 1972—1973 рр. на Київському Подолі виявили у нижніх шарах вироби і конструкції з дерева. Вони підготували джерельну базу і відкрили новий етап вивчення деревообробки Південної Русі. Дерев'яні споруди вивчали П. П. Толочко, К. М. Гупало і, особливо, В. О. Харламов. П. П. Толочку належить узагальнення нових даних з масової забудови Києва, отриманих на Подолі у 1970-ті рр. (Толочко 1981). Систематизацію дерев'яних будівель Подолу здійснив К. М. Гупало (Гупало 1981a; 1981b). В. О. Харламов присвятив києвоподільському дерев'яному будівництву низку робіт (1976; 1977; 1981), а його дисертаційна робота (1990a; 1990b), підбила підсумки вивченню дерев'яної архітектури Київського Подолу на цьому етапі. Незважаючи на те, що зазначений дослідник вивчав будівлі Подолу з позицій архітектури, в його роботах знайшли відображення основні характеристики теслярського ремесла.

К. М. Гупало уперше опублікував дерев'яні вироби з розкопок Київоподолу 1970-х рр. (1981c, с. 319-325; 1982, с. 66-69). Незважаючи на доволі поверхневий розгляд дерев'яних артефактів, без поглибленого аналізу стану деревообробки, його роботи мали значення як перше звернення до зазначеного матеріалу.

Починаючи з 1970-х рр. дерево виявляють також під час досліджень давньоруських міст на території сучасної Білорусі. Велике значення мало відкриття дерев'яних будівель і виробів у давньоруському Берест'і (Лысенко 1985). П. Ф. Лисенко, автор розкопок Берест'я і інших міст Турівської землі (Турів, Пінськ) зробив перший огляд продукції деревообробних ремесел у зазначеному регіоні (Лысенко 1985, с. 304-322; 1999, с. 192-204). Загалом для більшості робіт до 1980-х рр. характерними є публікації дерев'яних виробів

описового характеру без врахування всіх можливих аспектів їх вивчення. Проте у цей період закладається основа для подальшого розвитку цього напряму в археологічних дослідженнях. Розділи у двох томах Археології СРСР, просвячених Давній Русі підбили підсумки цього етапу вивчення різних галузей давньоруської деревообробки і окремих видів деревообробної продукції (Колчин 1985a, 1985b с. 254-260; Раппопорт, Колчин, Борисевич 1985; Раппопорт 1985; Хорошев 1997a-d; Розенфельд 1997a, с. 44-46; 1997b, с. 47-48; 1997c, с. 115-117). Висновки авторів традиційно базуються переважно на новгородських даних, хоча з'являються й матеріали з інших давньоруських пам'яток: Пскова, Берест'я та ін.

Наступний етап у вивченні деревообробки Київської Русі починається з кінця 1980-х з появою у 1988 р. статті М. А. Сагайдака, де автор здійсним детальний аналіз поховальних конструкцій Київщини і Чернігівщини (Сагайдак 1988). Пізніше автор повторив основні висновки цих досліджень у капітальній монографії, присвяченій Київському Подолу (Сагайдак 1991, с. 97-101). Безперечною заслугою М. А. Сагайдака було також звернення до екологічних аспектів забудови Київського Подолу, включаючи характеристику природного оточення і сировинної бази (Сагайдак 1989; 1991, с. 66-69). Фактично це було перше звернення до цього напряму у контексті південноруської археології.

В узагальнюючому вигляді напрацювання попередніх років містить монографія Т. Г. Богомазової з української деревообробки (Богомазова 1999). Проте авторка ставила собі за мету вивчення дерев'яних виробів пізнішого часу, давньоруські матеріали залучаються тільки у короткому огляді історії деревообробки. Зазначена робота фактично підбиває підсумки вивчення вже відомих матеріалів і майже не робить спробу їх критичного аналізу.

У 1990-х рр. і на початку 2000-х рр. розширення джерельної бази з деревообробки продовжується, зокрема виходять окремі публікації дерев'яних артефактів з Києва (Тараненко 2005; 2008; 2013), Чернігова (Черенько 2003; Черненко 2008, с. 20, рис. 1-3; Моця, Казаков 2011, с. 148, 149, 161),

Автуничів (Готун, 1993; 2003), Григорівки (Козюба 1998), проте спеціальний аналіз деревообробки провадився нечасто. Не ставили такого завдання і автори фундаментальних робіт з давньоруського дерев'яного будівництва (Енукова 2007; Пуголовок 2016), хоча їх роботи цінні тим, що вони багато в чому по-новому висвітлили тему дерев'яних конструкцій. Зокрема Ю. О. Пуголовку належить аналіз деревообробних знарядь праці і спроба реконструкції сировинної бази деревообробки на базі нових розробок з цього питання (Пуголовок 2010; 2011; 2016, с. 154-161).

З останніх робіт, де знайшли відображення дерев'яні конструкції варто назвати монографію С. П. Тараненка (Тараненко 2016). Незважаючи на те, що її головна мета — аналіз планувальної структури Київського Подолу, автор ретельно розглядає дерев'яні конструкції, їх будову, особливості і, що є особливо важливим, їх еволюцію протягом X—XIII ст. Практично це перша робота, де конструктивні особливості елементів міської забудови (у тому числі дерев'яних) детально простежені у динаміці. Забудові Давнього Києва присвячені роботи М. А. Сагайдака 2006—2013 рр. Практично в них підбито підсумки останнім доробкам з київського дерев'яного будівництва (Сагайдак 2006; 2007—2008; 2010; Sahaidak 2013). Методика вивчення давньоруських зрубних будівель загалом, на прикладі Новгорода, удосконалювалася в роботах Н. Н. Фараджевої (Фараджева 2000; 2007).

Аналітичним дослідженням різних галузей південноруської деревообробки присвятила низку праць авторка цієї дисертаційної роботи. Перші її роботи, де введені до наукового обігу і проаналізовані дерев'яні вироби з різних давньоруських пам'яток, з'явилися ще у середині — наприкінці 1990-х рр. (Сергєєва 1994; 1996; 1997b; 1998a). Їх основне значення в тому, що вони поклали початок визначенню порід деревини як матеріалу для різних видів деревообробної продукції, включаючи посуд та інші побутові речі. Протягом наступних років і до сьогодні, крім публікації матеріалів окремих пам'яток, зроблена спроба створення узагальнюючих робіт. Авторка прагнула якомога повніше охопити тему, для чого

використовувала методи природничих наук (діагностика деревини — матеріалу виробів), нові для середньовічної археології Середнього Подніпров'я, що було черговим кроком у бік удосконалення досліджень археологічної деревини.

У рамках дослідження археологічного дерева варто розглянути дослідження з використанням природничих наук, зокрема діагностики викопного дерева і деревного вугілля. Перші визначення дерева, здійснені до початку 1930-х рр., пов'язані з Т. М. Мовчанівським і його дослідженням Райковецького городища (Мовчанівський 1935, с. 136), проте цей напрям у зазначений період не отримав розвитку. Систематичне вивчення давньоруського дерева починається з робіт В. Є. Віхрова з новгородських матеріалів (Вихров, Колчин 1955; 1962; Вихров 1958; 1959b). Його роботи фактично поклали початок науковому підходу до вивчення деревних порід у середньовічній археології і показали його ефективність. Втім, й надалі більшість дослідників навіть у разі виявлення збережених дерев'яних конструкцій і виробів, не приділяли спеціальної уваги вивченню їх матеріалу. Частіше згадуються лише дубові конструкції захисних споруд. На інші породи дерева у конструкціях оборонних споруд звертав увагу П. О. Раппопорт (Раппопорт 1956). Через стан джерел того часу він обмежився лише короткими згадками про окремі пам'ятки. У деяких роботах кінця 1950-х — 1960-х рр. з'являються перші визначення обвугленого дерева з середньовічних пам'яток, передусім ранньослов'янських. Це, зокрема, матеріали з городища Новотроїцьке IX—X ст. на Дніпровському Лівобережжі (Ляпушкин 1958, с. 52, 55, 68, 71, 82, 153), пам'яток культури корчак на Житомирщині (Петров 1963, с. 20, 25-27, 30, 32) і боршевського городища Титчиха на Дону (Раскатов 1965). Особливо у цьому зв'язку варто відмітити публікацію городища Новотроїцького, яку здійснив І. І. Ляпушкин, де уперше задокументоване конкретне джерело отриманої інформації про породи горілого дерева (вказано автора визначень — А. Зубкова), що забезпечує потрібну доказовість наведеної інформації, відсутню в інших випадках.

У 1980-х рр. дерев'яним артефактам приділяли увагу І. К. Свєшніков у публікації, присвячену давньоруському Звенигороду (Свешников 1987a, с. 99-100) і П. Ф. Лисенко у дослідженнях Берест'я та інших давньоруських міст Турівської землі (Лысенко 1985, с. 62-178; 1999, с. 105, 109; 2004, с. 45). В обох випадках основна увага була спрямована на конструкції. Матеріал дерев'яних виробів, за окремими винятками, не ідентифікований. Інтерес до визначення середньовічного дерева зростає останнім часом. Прикладом може бути робота, присвячена дерев'яним артефактам середньовічної Москви (Гольева 2010). Відбувалися також подальші дослідження дерева з Новгорода та Новгородської землі (Хатер 1999; Тарабардина 2005; 2006; 2008). В українській науці визначенням деревини з давньоруських пам'яток займалася автор цього дисертаційного дослідження (Сергєєва 1998a; 2010a; 2011b, 2011c; 2014e, 2015d, с. 9-38; 2016b; Шерстюк, Сергєєва 2016).

Менше уваги загалом у східноєвропейській науці приділяється вивченню викопного вугілля (антракологічні дослідження) на предмет визначення породи дерева. У Західній Європі дослідження інформативних можливостей деревного вугілля, спочатку переважно з позицій палеоекології, розпочалися ще у 1940-х рр. (Salisbury, Jane 1940; Godwin, Tansley 1941). У подальшому вивчення археологічного вугілля отримало значне поширення. З цим напрямом пов'язана діяльність цілого ряду дослідників, які розробляють зазначену тему. Починаючи з 2000 р. у різних містах Європи періодично відбуваються Міжнародні Конгреси з антракології з наступною публікацією матеріалів, де репрезентовано весь спектр досліджень, пов'язаних з вивченням викопного вугілля. Зазначені конгреси відбулися у Парижі (Франція, 2000 р.), у Базелі (Швейцарія, 2004 р., круглий стіл), в Лечче (Італія, 2004 р.), в Брюсселі (Бельгія, 2008 р.) і у Фрайбурзі (Німеччина, 2015 р.). Антракологічні матеріали широко використовуються в різноманітних історичних реконструкціях.

У східноєвропейській (радянській) науці важливість викопних залишків обвугленого дерева, які не належать конкретним виробам, для характеристики

стародавніх рослинних ландшафтів і реконструкції стародавнього виробництва свого часу обґрунтували Н. Г. Блохіна й Г. М. Лісіцина (Блохина, Лисицина 1962). Пізніше на важливість збору з об'єкту всього дерева, включаючи вуглики, вказував О. І. Семенов (Семенов 1996). Увага до антракології у Східній Європі актуалізується останнім часом. Цей науковий напрям насамперед знайшов відображення у роботах, присвячених раннім періодам історії людства (Васильев и др. 2007, с. 80; Александровский 2014). Планомірні антракологічні дослідження слов'яно-руських пам'яток Південної Русі з'являються тільки останнім часом. Вони здійснені автором цього дослідження і знайшли відображення як у загальних біоархеологічних дослідженнях (Пуголовок та ін. 2015a, 2015b, 2016), так і в персональних роботах (Сергеева 2016a; 2016b; 2017b). Наразі стан антракологічних досліджень в Україні можна охарактеризувати як стадію накопичення матеріалу.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що вивчення дерева і деревообробки також проходить кілька етапів.

Перший етап (з другої половини — кінця XIX ст. до кінця 1940-х рр.). Відсутність археологічних матеріалів, опора на писемні джерела і етнографічні аналогії. Найбільшої уваги зазнала монументальні дерев'яні споруди, проте вони вивчалися в основному з позицій їх архітектурного рішення, а не теслярських прийомів спорудження. Деревообробні ремесла на Півдні Русі (як і на Русі взагалі) залишаються білою плямою в науці.

Другий етап (кінець 1940-х — 1960ті рр.). Вихід роботи Б. О. Рибакова (1948), присвяченої давньоруському ремеслу, включаючи деревообробку. Масштабні розкопки давньоруських міст на Півночі (Стара Ладога, Новгород) дозволили ввести у науковий обіг величезну кількість дерев'яних артефактів, які стають підґрунтям для вивчення загалом деревообробної справи. На інших територіях у цей період деревообробка репрезентована знаряддями праці, залізними деталями дерев'яних виробів і окремими виробами з дерева.

Третій етап (1970-ті — перша половина 1990-х рр.). Початок дослідження деревообробки у Південній Русі можна пов'язувати з відкриттям на Київському Подолі дерев'яних артефактів. Дослідження цього часу є суто описовими: артефакти опубліковані без поглибленого аналізу. Винятком є роботи з дерев'яної архітектури, під час розгляду якої аналізувалися теслярські прийоми, зокрема сполучення деталей конструкцій. Втім, само теслярство як ремесло не аналізувалося. Загалом внаслідок дослідження і введення у науковий обіг дерева з пам'яток на інших давньоруських територіях (Берест'є, Київ та ін.) розширюється джерельна база для вивчення деревообробки, з'являється можливість для регіональних досліджень деревообробки.

Четвертий етап (друга половина 1990-х рр. — наш час). Початком нового етапу вивчення деревообробних ремесел у Південній Русі можна вважати появу спеціалізованих робіт з залученням різних методів, включаючи природничі, які сприяли розширенню джерельної бази дослідження і, як наслідок, поглибленому аналізу наявного матеріалу. Роботи 1990—2010-х рр. підготували підґрунтя для створення узагальнюючих робіт з обробки дерева у Південній Русі.

1.2. Основні джерела і методи їх вивчення

1.2.1. Обробка кістки.

Основним джерелом для вивчення давньоруського косторізного ремесла є дані археології. Серед артефактів, обраних для аналізу, можна виділити: окремі кістки зі слідами обробки, продукцію косторізного ремесла на різних стадіях готовності: від заготовок і напівфабрикатів до готових виробів, відходи виробництва, а також об'єкти, пов'язані з обробкою кістки. Основні пам'ятки, де містилися оброблені кістки, репрезентовані на рис. 1.1, а інформація про використані матеріали з косторізного ремесла наведена в Додатках А, В, З, тому тут зупинимось лише на основних моментах.

Оброблені кісткові матеріали і вироби з кістки у різних пропорціях походять майже зі всіх досліджених давньоруських пам'яток. Найбільш змістовні колекції кісткових матеріалів зі слідами обробки та готових виробів з кісткової сировини походять з Києва — разом більше ніж 1000 одиниць. Друга по численності колекція обробленої кістки походить з городища біля с. Воїнська Гребля Черкаської обл. (давньоруське місто Воїнь), де виявлено значну кількість кістки зі слідами обробки (заготовок, напівфабрикатів, готових виробів, відходів виробництва). За кількістю знахідок це городище — друге після Києва. Важливе значення, за обсягом матеріалу, мають також артефакти, виявлені у Чернігові.

На деяких поселеннях виявлені косторізні майстерні з різним рівнем спеціалізації. Найбільша кількість стаціонарних майстерень виявлена у Києві, де їх сліди зафіксовані у всіх основних районах міста (Старокиївська гора, Поділ, Киселівка). Практично це єдина пам'ятка зі слідами масштабного косторізного виробництва. Київські матеріали дозволяють реконструювати весь виробничий процес — від первинної обробки кістки до створення готової продукції. Окремі ознаки косторізних комплексів є також у Чернігові, проте обсяг чернігівського косторізного ремесла значно менший. Серед поселень сільського типу має значення селище Ліскове у Чернігівській обл., де виявлено багато артефактів з кісткових матеріалів.

Важливим є виявлення косторізних комплексів в різних мікрорегіонах території, що вивчається: це дає можливість зіставляти місцеву косторізну продукцію і виявляти її локальні особливості. Це косторізні комплекси з Воїнської Греблі, Дерiївці (косторізний комплекс практично на південних кордонах Русі), Курську (косторізний комплекс, найбільш віддалений на схід). Найближчою до ареалу, обраного для дослідження, є також майстерня у Пересопниці (Шеломенцев-Терский 1977), яку можна залучати до розгляду у порівняльному аспекті. Залучені до розгляду також комплекси з меншим обсягом виробництва, які є свідченням короткочасної діяльності косторізів (Хутір Половецький, Колодяжин, Седнів, Ржищів та ін.). Окремі сліди

обробки кістки виявлені практично на всіх давньоруських поселеннях регіону — як на городищах, так і на поселеннях сільського типу. Про ранні етапи давньоруського косторізного ремесла (IX — перша половина X ст.) найкращу інформацію дають вироби з кістки зазначеного часу, виявлені на побутових об'єктах і в культурному шарі Києва, Чернігова, Шестовиці і в курганних могильниках.

Серед об'єктів можна виділити будівлі з конкретними ознаками косторізних майстерень, в яких відбувалася первинна обробка кісткових матеріалів або/та їх перетворення на готові вироби. Також виділяються ями або інші споруди для відходів виробництва, у тому числі бракованої продукції. Часто оброблені кістки трапляються на території садиби й поза межами самих споруд. Сукупність споруд, пов'язаних з обробкою кістки, можна визначити як косторізний комплекс. Умови розкопів, як правило, не дозволяють виявити і дослідити всі його елементи. Проте цілком слушно говорити про косторізний комплекс у разі виявлення основних ознак косторізного виробництва (насамперед великої кількості кісткових матеріалів на різних стадіях обробки, відходів та ін.), коли не виявлено будівлю, яку безпосередньо можна визначити як косторізну майстерню.

Найбільш інформативним джерелом, яке дає можливість реконструювати виробничий процес у динаміці, є залишки кісток зі слідами обробки — заготовки, напівфабрикати і відходи виробництва. Важливим є візуальне обстеження поверхні обробленої кістки. Сліди, що їх залишили різні знаряддя праці, дозволяють реконструювати деякі виробничі операції. Вивчення слідів знарядь провадиться під збільшенням, за допомогою лупи і мікроскопу.

1.2.2. Обробка дерева.

Вивчення деревообробного виробництва, як і косторізного, ґрунтується насамперед на матеріалах археології. Рівень місцевої деревообробної справи характеризують залишки споруд та окремі металеві артефакти: деревообробні знаряддя праці, допоміжні конструктивні деталі, окремі деталі дерев'яних виробів з інших матеріалів.

Дерев’яні артефакти і комплекси, пов’язані з обробкою дерева, виявлені на багатьох давньоруських пам’ятках Південної Русі: у Києві, Вишгороді, Чернігові та на Чернігівщині (Автуничи, Ліскове), на Райковецькому городищі, у Воїнській Греблі, Чучині (Балико-Щучинка), Колодяжині та ін. (Додаток А). Виявлення деревообробних комплексів, на відміну від косторізних майстерень, є проблематичним через обмаль археологічних матеріалів. Тим не менше на сьогодні виявлено кілька таких об’єктів (Додаток И). Важливе значення має деревообробний реманент. Для реконструкції деревообробної продукції також мають значення металеві кріпильні деталі (цвяхи, заклепки, скоби).

Для дерев’яних виробів, враховуючи зазвичай поганий стан їх збереження, візуальне обстеження з метою дослідження техніки обробки дерева не є головним методом, хоча у деяких випадках він дає позитивні результати і додаткову інформацію з обробки поверхні і техніки нанесення орнаменту, коли можна простежити застосування певних знарядь праці і технологічних засобів.

Археологічні матеріали важливі також для антракологічних досліджень. Деревне вугілля, пов’язане з датованим культурним шаром поселень, конкретизує інформацію про характер деревної рослинності того чи іншого мікрорегіону у визначений період, а проби безпосередньо з археологічних об’єктів дозволяють виявити основні породи дерева які використовували як ділову деревину, хоча і безвідносно до конкретних виробів. Врахування порід археологічного дерева з різних пам’яток, дозволяє конкретизувати дані про сировинну базу деревообробки для окремих мікрорегіонів Південної Русі. Особливу роль у вивченні деревообробки грає визначення матеріалу дерев’яних артефактів. На цей час є можливість говорити не тільки про загальну сировинну базу деревообробних ремесел, але й конкретизувати зв’язок між окремими категоріями виробів і певними породами деревини.

Залучення більш ранніх або пізніх археологічних матеріалів для деревообробки має опосередковане значення. Матеріали як більш ранніх, так і

пізніших періодів вивчені значно гірше за давньоруські і обмежуються переважно металевими артефактами, пов’язані з обробкою дерева. Дерев’яні вироби у ранніх, а також післямонгольських нашаруваннях в регіоні, обраному для дослідження, репрезентовані поодинокими артефактами.

Важливість обробки дерева для різних сторін життя давньоруського населення обумовила появу інформації про неї, особливо про різні види продукції деревообробки, в інших джерелах: писемних, образотворчих, лінгвістичних.

Писемні джерела розділяються на давньоруські рукописи і свідчення іноземних авторів про Русь. Найбільш інформативними є давньоруські тексти які містять згадки місцевих побутових реалій: літописи і твори церковно-учительної та житійної літератури місцевого походження (Києво-Печерський Патерик, Житія Феодосія Печерського і Бориса та Гліба). Києво-Печерський Патерик і Житіє Феодосія Печерського цінні описами трудової діяльності у монастирі, де трапляється інформація про реалії, пов’язані з деревообробкою. Окрема інформація щодо деревообробки та її продукції зустрічається також у юридичних документах (Руська Правда, князівські устави та ін.).

Серед іноземних джерел варто звернути увагу на записки східних авторів, які надають коротку і уривчасту, але важливу інформацію з виробничих навичок слов'ян і русів. Серед візантійських авторів важливе місце посідає Костянтин Багрянородний, у творі якого є доволі докладний опис будівництва суден-довбанок (Константин Багрянородный 1989, с. 45-50). Фактично це одне з основних джерел з раннього давньоруського суднобудування.

Серед образотворчих джерел назвемо твори монументального живопису (мозаїки і фрески), ікони, мініатюри ілюстрованих рукописів, зображення на предметах дрібної пластики. Спільна риса середньовічних зображень — умовність зображення і опора на канони, які беруть початок у Візантії. Монументальний церковний живопис, ікони, мініатюри церковних книг (Остромирове, Мстиславове, Спаське та інші Євангелія) більшою мірою відображували візантійські взірці, а не навколишні реалії. Мініатюри

Київського Псалтирю 1397 р., за Г. І Вздорновим, також цілком виконані за візантійськими взірцями (Вздорнов 1978, с. 64-74). Є підстави шукати місцеві реалії у пам'ятках світського образотворчого мистецтва, особливо в мініатюрах ілюстрованих рукописів. Насамперед треба назвати Радзивилівський літопис XV ст. та Сильвестрівський збірник XIV ст. Особливу роль посідають мініатюри Радзивілівського літопису, де відображені численні реалії середньовічної матеріальної культури. А. В. Арциховський припускав існування ранніх давньоруських взірців для зазначених мініатюр (Арциховский 1944). О. І. Подобєдова виділяла два попередні лицеві літописи, які послужили взірцем для мініатюристів. Один з них в самій побудові мініатюр зберіг традиції найдавнішого літописання, стилістично пов'язаного з київським і, далі, візантійським мистецтвом. Друга частина рукопису, за стилістичним і діалектичними ознаками, могла сформуватися поза Києвом, у Західній або Південній Русі (Подобедова 1965, с. 85). В будь якому разі, традиція відображення багатьох реалій матеріальної культури, включаючи ті, що мають відношення до нашої теми, сформувалася у територіальних межах Русі, що дозволяє ставитися до них з особливою увагою. З іншого боку, відносно пізня дата мініатюр основних пам'яток не могла не відбитися на їхньому характері. Разом з копіюванням ранніх взірців майстри вносили в малюнки чимало сучасних їм реалій XV ст. (Рыбаков 1984). У зв'язку з обробкою дерева, можна вказати відображені на мініатюрах меблі XIV—XV ст. (Сергєєва 1994, с. 52, рис. 5). Отже, погоджуючись з підходом до мініатюр як до історичного джерела, зауважимо, що кожен окремий випадок звернення до них потребує критичного аналізу.

Дані лінгвістики є джерелом інформації про розвиток термінів пов'язаних з обробкою дерева і використанням дерев'яних виробів., мають обмежене значення і залучаються у разі відтворення історії розвитку окремих явищ, пов'язаних з обробкою дерева. У цьому зв'язку важливим є аналіз термінології деревообробки загалом і її окремої продукції (Трубачев 1966; Лукіна 1990; Poppe 1962).

Допоміжне значення мають етнографічні джерела. Їх залучення ґрунтується на закономірності використання протягом значного відрізку часу однакових технологій, пов’язаних з врахуванням властивостей природної сировини. Велике значення мають етнографічні описи і замальовки, опубліковані наприкінці 1800-х — у 1920-30-х рр. Також важливими є порадники кустарям, опубліковані у той самий час. Обидва види джерел описують техніки різних видів виробництва, іноді доволі архаїчні, втрачені пізніше внаслідок індустріального прогресу.

Отже для створення цілісної картини розвитку будь-яких культурних явищ, у тому числі й давньоруських ремесел необхідним є комплексний аналіз із залученням всіх можливих джерел, які характеризують безпосередньо про предмет дослідження. Як показано вище, для косторізного ремесла це виключно дані археології, для деревообробних ремесел є можливість додатково залучати також писемні, образотворчі, лінгвістичні джерела. Їх вивчення дозволяє констатувати наявність певних реалій у Давній Русі, проте для їх оцінки необхідний аналітичний підхід, який включає в себе певну методику досліджень, специфічну для кожного виду джерел.

1.3. Методи дослідження

1.3.1. Загальноісторичні методи.

Попередній аналіз джерел має своєю метою підготовити інформацію, яку вони можуть надати для роботи з нею на рівні історичних реконструкцій, з метою якомога повнішого відновлення явища (у даному випадку окремих ремесел з їх специфікою) у всій можливій повноті. Підґрунтям аналізу матеріалу на цьому рівні є загальноісторичний принцип об’єктивності. Історичний аналіз базується на комплексному вивченні всієї наявної інформації про об’єкт дослідження з залученням різних джерел.

Археологічний матеріал, як основне джерело, потребує використання на першому етапі дослідження суто археологічних методів (врахування умов знахідки, опис морфологічних особливостей, датування). На другому етапі для

вивчення ремесла можна застосовувати кілька основних методів: компаративний, і статистичний методи, а також методи природничих наук.

Для аналізу дерев'яних і кістяних артефактів статистичний метод не має великого значення. Дерев'яні вироби через погане збереження органіки репрезентовані відносно невеликою кількістю різнорідних артефактів. Асортимент продукції косторізного виробництва переважно складають невеликі серії однорідних виробів або взагалі поодинокі предмети, у тому числі унікальні художні вироби. У всіх випадках однорідної продукції небагато для аргументованих статистичних викладок. Разом з цим, використання статистичного методу має значення у разі аналізу сировини, зокрема археологічної деревини та вугілля, коли з пам'ятки походить достатня кількість матеріалу (особливо це стосується вугілля).

Компаративний (порівняльний) метод загалом може дати хороші результати. Будь-які явища матеріальної культури є результатом складних взаємодій як між різними культурами, так і усередині культурного середовища. Уявити загальне і особливе в асортименті продукції деревообробного і косторізного виробництва можна лише шляхом порівняння продукції, яка вироблялася на досліджуваній території і у суміжних регіонах, а за необхідністю й у ширшому ареалі.

Для відновлення реалій давньоруського періоду (і взагалі минулого) можна залучати до розгляду етнографічні паралелі, коли синхронні дані про ціле явище (предмет, конструкція, технологія) фрагментарні і недостатні. Проте у цьому випадку помилковою є механічна екстраполяція етнографічних реалій на більш ранню епоху. Залучати етнографічні матеріали для інтерпретації слід дуже обережно. Компаративний метод також може бути продуктивним у разі вивчення техніки виробництва і виробничих технологій. Підґрунтям такого підходу є: 1) відома спільність обробки природного матеріалу, виходячи з його властивостей, і 2) спадкоємність традицій у різних явищах матеріальної культури, включаючи ремісничі технології, на одній території. Це дає можливість залучати матеріал для порівняння у відносно

широких часово-просторових межах. Продуктивним є звернення до аналізу ремісничих технологій попередніх часів: скіфської, пізньо- і постримської і ранньосередньовічної діб, а також до пізньосередньовічних кустарних промислів і традиційних промислів новітнього часу.

Висновкам досліджень за компаративним методом завжди притаманна певна гіпотетичність. Додатковим доказом може бути аналіз умов виявлення артефакту, трасологічний аналіз виробу або інший спосіб визначення археологічного предмету, який підтверджує запропоновану інтерпретацію і дає аргументи для висновків.

Порівняльний аналіз техніки обробки природної сировини потребує будування деякої ієрархічної системи співвідношення історико-культурних умов: універсальні операції, обумовлені властивостями тієї чи іншої сировини — стан технічного прогресу (використання тих чи інших знарядь або приладів з метою досягнення найкращого результату) — місцеві історико-культурні традиції, які диктують, за інших рівних умов, віддання переваги певним видам сировини, способам її обробки, формуванню характерного асортименту продукції. Виправданим є звернення до широких аналогій при аналізі сировини, що с особливо стосується деревообробки. Невелика кількість виробів з визначеним вихідним матеріалом може доповнюватися даними у ширших хронологічних рамках. Відбір вихідної сировини для виготовлення продукції різного призначення завжди ґрунтувався на міркуваннях відповідності властивостей деревини і необхідних властивостей кінцевого продукту. На території зі схожими ландшафтами і рослинністю віддання преваги тій чи іншій сировині було схожим протягом значного часу практично безвідносно до етнічної складової носіїв виробничих традицій. Тем більше подібності передбачається при аналізі єдиного етнокультурного середовища у динаміці розвитку.

Від ранньої залізної доби до пізнього середньовіччя і початку новітнього часу склад деревної рослинності залишався приблизно однаковим (враховуючи певні коливання, викликані кліматичними змінами). Це дозволяє

у рамках порівняльного методу доволі аргументовано використовувати матеріали попередніх часів — принаймні від пізньоскіфської доби до ранніх слов'ян. Незважаючи на нечисленність таких матеріалів, вони можуть суттєво допомогли у вирішенні низки питань щодо ролі тих чи інших порід дерева у формуванні місцевого навколишнього середовища і їх значення у біогосподарській діяльності людини.

Сучасну екологічну ситуацію можна з певними застереженнями враховувати для виключно аутентичної рослинності. Протягом останніх століть екологічна ситуація у багатьох регіонах зазнала суттєвих змін внаслідок інтенсифікації дії антропогенних факторів. Звертаючись до сучасності, варто враховувати ландшафтні зміни протягом XVIII—XX ст. завдяки масштабам будівництва, росту промисловості та інших видів економічної діяльності людини. У цей час інтенсифікується свідома зміна складу лісонасаджень, викликана господарчими потребами, починається масова культивація завезених порід дерев. Власне кажучи, цей процес розпочинається в давньоруські часи. Розведення волоських горіхів у монастирях підтверджується палінологічними аналізами у Києві (Безусько та ін. 2000, табл. 1; Безусько та ін. 2001, с. 390.) Втім, у зазначений період такі дії носили випадковий характер і не могли суттєво впливати на склад деревної рослинності у регіоні.

Водночас варто враховувати різне співвідношення дерев у рамках мікрорегіонів і зокрема безпосередньо в околицях поселень, які вивчалися, а також кліматичні зміни. Зміни клімату протягом середньовіччя і пізніше, також могли обумовити коливання питомої ваги різних порід дерев, чутливих до кліматичних змін у різні періоди (Рябогина и др. 2013, с. 182-184). Відповідно змінювалося їх місце у складі сировинної бази.

Тісні контакти Русі з іншими країнами обумовили опанування у місцевому середовищі іншокультурних реалій. Враховуючи схильність елітарної, та, певною мірою, міської культури до інновацій і спільні тенденції розвитку середньовічної побутової культури та її складових частин,

виправдано шукати прототипи деяких давньоруських речей серед старожитностей сусідніх країн. Порівняння реалій різних культур є правомірним у випадках, коли можна доказати або їхню універсальність, або зв'язок з певною епохою та рівнем розвитку виробничих технологій. Опосередковане значення мають також свідчення про культурні контакти з територією, звідки беруться аналогії. Отже компаративний метод повинен бути не механічним перенесенням реалій інших культур на матеріал, що аналізується, а інструментом критичного підходу до таких порівнянь.

Метод історичних реконструкцій має особливе значення для відтворення продукції великих габаритів з дерева (будівлі, деталі інтер'єру, транспорт та ін.). На сьогодні археологічна наука має значний досвід графічної реконструкції дерев'яної архітектури (Спегальский 1972; Толочко 1981; Харламов 1990b) і інтер'єру давньоруського житла (Бочаров 1958; 1964; Чекалов 1964) та його окремих елементів, насамперед меблів (Попова 1972a; 1973; 1989; Хорошев 1997b, табл. 1; Сергєєва 1994; 1999b; 2001, с. 967-972). Підґрунтям таких реконструкцій є узагальнення даних різних джерел (насамперед рештки дерева від внутрішньої будови та етнографічні паралелі). Для характеристики ремесла цей метод має другорядне значення.

1.3.2. Методи природничих наук та їх інформативні можливості.

Використання природної сировини вимагає розгляд даних ремесел у системі відносин природа — людина. Без реконструкції природного оточення людини неможливий будь-який серйозний аналіз сировинної бази як для косторізів, так і для деревообробки. У цьому випадку треба враховувати суто природні фактори (дика фауна, рослинність) і їх зміни внаслідок антропогенного втручання у природне оточення (свійські тварини, садові дерева). Методи природничих наук спрямованих на вивчення палеоландшафтів і стародавньої флори та фауни, у цьому контексті посідають одне з провідних місць, оскільки на них ґрунтується практично вся інформація про сировинну базу зазначених ремесел.

Склад фауни, яка формувала сировинну базу косторізного ремесла, міг змінюватися залежно від природних умов (зміна клімату, ландшафту та ін. і відповідно складу і чисельності тварин — джерела сировини) і антропогенного фактору (зменшення кількості деяких диких тварин внаслідок полювання, розвиток скотарства та ін.). Мали місце також торгові відношення, внаслідок яких на Русь потрапляла кісткова сировина, не характерна для регіону (насамперед слонові і моржеві бивні). Врахування даних палеозоології є основним для вивчення складу сировини, особливе значення має визначення кістки та рогу зі слідами обробки, які ще не зазнали остаточної зміни своєї природної форми. У нашому дослідженні використано роботи палеозоологів: О. П. Журавльова і О. В. Маркової (Інститут археології НАН України), для косторізного комплексу на вул. Щекавицька, 29, використані також проф. С. Стен (Готландський університет, Швеція) і проф. М. Вретемарк (музей Вестерйотланд, Швеція). У деяких випадках сировина визначена автором.

Основним методом природничих наук для характеристики сировинної бази деревообробки є визначення основних порід ділової деревини для різних видів деревообробних робіт. Найкращі результати для виявлення специфіки сировинної бази давньоруської деревообробки по мікрорегіонах може дати зведення результатів вивчення матеріалів конкретних давньоруських пам’яток.

Для робіт з діагностики порід археологічного дерева пропонуємо термін археодендрологічні дослідження. Такі дослідження передбачають визначення порід ділової деревини — матеріалу для виробництва дерев’яних виробів (від великих будівельних конструкцій до дрібних предметів). Археодендрологічному аналізу підлягають дерев’яні артефакти, виявлені під час археологічних досліджень: залишки конструкцій і дерев’яні предмети та їх фрагменти, які збереглися. Втім, через відносно невелику кількість дерев’яних артефактів, виявлених на південноруських пам’ятках, корисним є залучення до наукових студій іншого джерела викопної деревини, яким є антракологічні

дослідження —вивчення дрібного вугілля, походження якого не встановлюється (Додаток Б).

Деревне вугілля представлене серед археологічних матеріалів значно краще за рештки дерев'яних виробів. Вугілля збирають шляхом ручного відбору з ґрунту або заповнення об'єктів, у тому числі методом просіювання. Іншим способом отримання матеріалу є промивання і флотація (детально: Горбаненко 2016). Перевага віддається матеріалам з заповнень об'єктів, оскільки походження вугілля з культурного шару не завжди можна встановити.

Палінологічні матеріали (визначення терміну — див. Додаток Б), які є одним з основних джерел для реконструкції палеоландшафтів, не є ідентифікатором важливості того чи іншого виду деревини для господарчої діяльності і виробництва. Отже, вивчення залишків деревного вугілля з об'єктів є основним постачальником інформації про основні породи ділової деревини. Кількість дерев'яних предметів або обсяг використаного дерева за розрізненими вугликами встановити неможливо. На ступінь збереження вугілля впливає ряд факторів: розмір дерев'яного предмету, умови, за яких відбувалося горіння, реакція різних порід дерева на ту чи іншу температуру горіння — від повного згорання до перетворення на якісне вугілля. Тому від одного артефакту може зберегтися різна кількість вугілля: від поодиноких вугликів до їх великої кількості, іноді доволі великих шматків горілого дерева (у разі виявлення залишків будівельних конструкцій). Отже доцільним є врахування кількості дерева різних порід, які походять з одного об'єкту, а не кількості отриманих зразків вугілля. Саме цього принципу ми й дотримуємося у цій роботі.

Визначення залишків конструкцій з дубу і сосни у наукових звітах 40—70-х рр. XX ст., здебільшого ґрунтуються на його візуальному вивченні, без дослідження мікроструктури деревини. Це знижує достовірність висновків. Хоча дубову і соснову деревину можна ідентифікувати під час візуального обстеження, а березу, а іноді й тополю за умов збереження кори, цей метод

має допоміжне значення. Перевага віддається вивченню мікроструктури цих дерев. Отримані результати порівнюються з даними визначників деревини. Визначники, в яких представлена інформація про основні породи дерев Східної Європи, видавалися неодноразово (Сукачев 1940; Гаммерман, Никитин, Николаева 1946; Вихров 1959). За умови задовільної збереженості дерева, породу можна визначити до роду. У цій дисертаційній роботі використовуються переважно визначення автора, в окремих випадках також інших дослідників.

Підбиваючи підсумки зазначимо таке.

За період від другої половини — кінця XIX ст. (поява наукового інтересу до продукції з зазначених матеріалів) до теперішнього часу вивчення кожного з видів південноруського виробництва проходить кілька етапів, протягом яких змінюються пріоритети досліджень і вдосконалюються дослідницькі методики. Спостерігається зміна дослідницьких напрямів від інтересу до конкретних артефактів до комплексних досліджень, які поєднують різні аспекти: від виробничих технологій до культурно-історичних інтерпретацій.

Етапи дослідження обробки кістки та дерева Давньої Русі корелюють з процесом накопичення археологічних матеріалів і зростанням рівню їх осмислення. Попередні дослідження підготували підґрунтя для створення узагальнюючої роботи з обробки кістки та дерева у Південній Русі. На сучасному етапі така робота повинна базуватися на комплексному аналізі, складовими якого є не тільки традиційні методи дослідження археологічного матеріалу, але й методи природничих наук, спрямованих на вивчення природних ресурсів — основного джерела сировини для виробництва.

РОЗДІЛ 2
АСОРТИМЕНТ КОСТОРІЗНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Головним показником стану розвитку будь-якого ремесла є артефакти, які представляють асортимент його продукції. Отже аналіз продукції косторізів, виявленої на пам'ятках Південної Русі є першим кроком у вивченні косторізного ремесла цього регіону.

Косторізна продукція включає в себе предмети, неоднакові за якістю виготовлення і функціями. Неоднорідність матеріалу потребує його систематизації. Найбільш традиційною є класифікація, яка будується на основі визначення функцій предметів (Матюхин 1999, с. 123-125). Як правило, у цьому разі виділяються відносно великі функціональні групи (знаряддя праці, речі повсякденного вжитку, предмети озброєння тощо). Вадою такої класифікації є неможливість визначення сфери використання багатьох видів виробів. Функції так званих ковзанів, гостроконечників, виробів з фібульних кісток свині, муфт, деяких побутових речей тощо до сьогодні залишаються об'єктом наукових дискусій. Не завжди можна розрізнити застібки побутові і спеціальні (деталь спорядження воїна або вершника). Кістяні наконечники стріл могли бути знаряддям мисливця і елементом озброєння. Треба враховувати можливу поліфункціональність деяких виробів. Отже класифікації за великими функціональними групами можуть мати значення в узагальнюючих роботах з різних сфер діяльності людини (побутово-господарча, професійна, духовна сфера та ін.), проте у разі аналізу косторізного виробництва вони не працюють. Прикладом раціонального підходу для досліджень такого роду може бути дисертаційне дослідження В. Б. Панковського (Панковський 2012), де автор розглядає вироби з кістки у рамках дрібних груп (49 категорій предметів, об'єднаних у 8 класів). Для середньовічних реалій, синхронних давньоруським, придатним здається принцип розгляду кістяних виробів, запропонований у роботі, присвяченій косторізному виробництву Йорку: автори окремо розглядають виробництво

гребенів і ґудзиків / намистин, решта продукції, переважно поодинокі вироби, а також вироби з невизначеними або непевними функціями, поєднується в блок «інші вироби», де виділяються окремі дрібні групи (MacGregor, Mainman, Rogers 1999).

Для нашого дослідження доцільно виділити такі дрібні категорії: 1) предмети з натуральної кістки без обробки; 2) вироби з кісток з мінімальною обробкою; 3) знаряддя праці та інші вироби з загостреним функціональним кінцем; 4) гостроконечники; 5) знаряддя з кісткових матеріалів з мінімальною обробкою (крім знарядь з загостренням); 6) знаряддя, яким надана специфічна форма з частковим урахуванням або без урахування вихідного матеріалу; 7) деталі складних пристроїв; 8) руків'я знарядь та інших предметів; 9) муфти; 10) гребені; 11) вухочистки; 12) ложки; 13) наконечники стріл; 14) накладки на лук; 15) кистені та булави; 16) завершення руків'їв канчуків; 17) фурнітура універсальна; 18) фурнітура специфічного призначення; 19) псалії; 20) декоративні накладки; 21) інші види предметів оздоблення; 22) дрібні футляри (гольники); 23) рогові ємності (контейнери); 24) гральні фігури; 25) матриці, шаблони, штампи; 26) культові предмети (хрестики, іконки); 27) ритони з чохлів порожнистого рогу; 28) предмети з можливими неутилітарними функціями; 29) художні вироби нез'ясованого призначення; 30) шайби; 31) інші вироби; 32) фрагменти кісток непевного призначення з зображеннями та орнаментальними композиціями.

Основні положення наданої класифікації потребують деяких пояснень. Необроблені кістки не є виробами у власному сенсі, проте їх присутність у речових комплексах як елементу матеріальної культури або матеріального втілення світоглядних уявлень (можливий сакральний зміст) дозволяє вважати їх культурним явищем, а тому їх розгляд у межах асортименту виробів з кістки здається виправданим. Вироби, виготовлені за примітивними технологічними схемами (опора на природну форму кістки та її мінімальна обробка) виділені в окрему групу без врахування функціонального призначення предметів, оскільки його не завжди можна виявити. Те саме

стосується й виробів з загостреним функціональним кінцем. Їхньою основною ознакою є загострений функціональний кінець, водночас не завжди є можливість розрізнити їх за функціональною приналежністю. Рогові гостроконечники виділені в окрему категорію через специфічну форму і, в окремих випадках, специфічні функції, включаючи репрезентативні (декоровані різновиди). Виділення в окрему групу знарядь праці з двома зубцями і отворами (іноді тільки з однією з цих ознак) базується на їх імовірній функціональній спільності. Всі інші знаряддя праці репрезентовані нечисленними і доволі різнорідними предметами, неоднаковими за функціональною приналежністю і складністю виготовлення. Функції інших категорій виробів переважно зрозумілі, що дозволило виділити їх в окремі групи за функціональними ознаками. Категорія 31 включає в себе різнорідні предмети, репрезентовані поодинокими екземплярами або невеликими серіями, переважно вироби з нез'ясованим або спірним значенням. Категорія 32 репрезентована фрагментами кістки та рогу з зображеннями або орнаментом. Вони не є власне виробами, втім, як окреме культурне явище потребують спеціального розгляду. Запропонована схема не претендує на універсальність і є суто робочим інструментом. Вона підпорядкована конкретному завданню, яким є характеристика асортименту виробів з кісткових матеріалів.

Конкретна інформація про вироби, проаналізовані нижче, представлена у Додатку В. Там само й посилання на публікації.

Категорія 1. Предмети з натуральної кістки без обробки. До неї належать кістяні стрижні порожнистих рогів і ікла та зуби тварин, пов'язані з культурним контекстом.

Два такі роги тура виявлені під кутом зрубу X ст., дослідженого на Подолі (Додаток В.1.1), що дозволяє трактувати їх як закладні жертви (Боровський 1992, с. 73). Стрижень турячого рогу, пов'язаний з похованням за обрядом тілоспалення, досліджений на ділянці на вул. Володимирській, 7—9

(1955 р.), доповнювався іншими кістками тура і барана, отже є можливим спільний ритуальний контекст (Додаток В.1.3).

Ікла вепра на давньоруських пам'ятках зустрічаються у складі сакральних об'єктів, як поховальний інвентар, а також у побутовому контексті або поза контекстом. Сакральні об'єкти репрезентовані дубовими стовбурами з засадженими в них челюстями вепра. Вони виявлені в районі гирла р. Десни (Додаток В.2.1, 2.2). Необроблені ікла вепра могли входити до складу поховального інвентарю у дохристиянських могильниках. Увагу до них обумовило ставлення до вепра на Русі як до сакральної тварини (Каргер 1958, с. 159-160; Липец 1969, с. 221-224; Боровський 1992, с. 82-83), що належить до універсальних світоглядних уявлень (Иванов 1991). Крім того, необроблені ікла вепра доволі часто трапляються у побутових комплексах на різних давньоруських пам'ятках, куди вони могли потрапити як мисливські трофеї. Не виключено ставлення до них як до оберегів. Підтвердженням цьому може бути знахідка у Вщижі ікла з християнським написом (Додаток В.2.3), яке можна трактувати як прагнення суміщення дохристиянської символіки предмету з новими ідеологічними реаліями, коли язичницький амулет перетворюється на сакральний об'єкт для свого власника-християнина.

Категорія 2. Вироби з кісток з мінімальною обробкою. Вироби цієї категорії є природними кістками (ікла, хребці риб, таранні кістки та ін.) з мінімумом обробки (отвори, іноді полірування). Ікла вепра з отворами для підвішування на давньоруських пам'ятках маже не зустрічаються. Більшість їх знахідок походить з пам'яток більш ранніх часів, зокрема вони поширені у черняхівській культурі (Варачова 2016, с. 17, рис. 2: 7, 5, 18-22). Крім поодиноких екземплярів з території Південної Русі (Додаток В.5), згадаємо просвердлене ікло з Новогрудка, виявлене у нижньому горизонті городища (Гуревич 1981, с. 104). Більше значення мали ікла хижих тварин з отворами (Додаток В.6), які могли носити як амулети (рис. 2.1: 5-12). Практика їх використання поширена у просторі і часі, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків.

На пам’ятках досліджуваного регіону зустрічаються хребці риб зі слідами обробки (Додаток В.7, рис. 2.1: 13-16). Вони відомі також поза його межами. Виявлені на городищах донських слов’ян: Великому Боршевському (Ефименко, Третьяков 1948, табл. X: 20, 21) і Животинному (Винников 1914 рис. 68: 19). Кілька екземплярів походить з Гродна (Ляшкевич 2004, рис. 6: 3, 5), з середньовічних польських пам’яток: Щецин, Гданьськ, Острів Ледницький (Makowiecki 2003, ryc. 3, 7) та ін. Загалом знахідки хребців риб зі слідами обробки відомі на пам’ятках широкого хронологічного діапазону — від ранньої залізної доби до пізнього середньовіччя (Гречко, Горбаненко 2017, рис. 4; Горбаненко та ін. 2018). Хребці дрібних риб могли бути амулетами або деталями прикрас (у складі намиста), більші екземпляри, крім того, могли слугувати примітивними ґудзиками або пряслицями (за формою і розмірами).

Зрідка просвердлювали також інші кістки (Додаток В.8).

Окремо можна виділити суглобні кістки свині, рідше дрібної худоби, які мають один або два отвори, пробиті або висвердлені у центральній частині діафізу (Додаток В.9, рис. 2.1: 21-29). Зазначені кістки поширені скрізь на європейській території, особливо у північному ареалі. Багато їх, наприклад, в Ізборську (Седов 2007, с. 234, рис. 243: 4, 5, 7-11; 250: 1-14). В досліджуваному регіоні вони виявлені лише на кількох пам’ятках і в меншій кількості (Київ, Вишгород, Чорнобильське городище, Чернігів).

У польській літературі подібні кістки розглядаються як різновид застібок для одягу (Cnotlivy 1958, s. 215; Hołowińska 1967, tab. III: 23, 91, 119; Bukowska-Gedigova., Gediga 1986, s. 102, 120, 122, 132, 135, 139, etc.). Такої самої інтерпретації дотримувалася Ф. Д. Гуревич (Гуревич 1981, с. 115). Деякі дослідники, спираючись на етнографічні паралелі, припускали можливість застосування кісток з отворами для намотування ниток (Шноре 1961, с. 120; Тропин 2004, с. 173). У Полтаві аналогічний виріб походить з гончарного комплексу XVIII ст., у зв’язку з чим автори досліджень припустили можливість його використання як гончарського знаряддя (Супруненко та ін. 2009, с. 84, рис. 64: 2), проте аналогії таким знаряддям нам невідомі.

В. П. Лєвашева вважає кістки з двома отворами пристроями для сукання ниток (Левашева 1959, рис. 6: 13, 15). Найбільш поширеним є трактування кісток з отворами як іграшок-гуркал, які у сполученні з мотузкою, пропущеною через отвір, створюють шумовий ефект (Поветкин 1997, с. 167; 1998, с. 121; Hrubý 1957, s. 177-178; Borg 1998, s. 315; MacGregor, Mainman, Rogers 1999, p. 1981). Зазначена інтерпретація має підтвердження в етнографічних реаліях України, Білорусі, Чехії та Словаччини (Грушевський 1904, с. 4-5; Заглада 1929, с. 122-123; Назина 1979, с. 56 -57; Терський 1993, с. 83; Мядзведзева 2001, с. 203; 2013, с. 89-90; Hrubý 1957, s. 177-178; Staššiková-Štukovská 1981, s. 396-399). О. В. Мєдвєдєва вказує на можливу поліфункціональність цих предметів: як застібок і як іграшок-гуркал (Мядзведзева 2001, с. 203). Думку про поліфункціональність кісток цього типу вважаємо продуктивною через просту форму цих виробів, яку можна пристосувати для різних завдань.

До дитячих іграшок або знарядь мисливців (вабики) належали свищики з трубчастих кісток, виявлені у поодиноких екземплярах на деяких пам'ятках (додаток В.10). Це примітивні вироби, з необробленою поверхнею і часто з погано обробленою порожниною (рис. 2.1: 30-32). Їх невелика кількість може пояснюватися відсутністю уваги з боку дослідників, які не відділяють їх від решти остеологічного матеріалу, проте, з іншого боку, вона може відображувати й реальну ситуацію: за етнографічними прикладами, примітивні музичні інструменти виготовляли переважно з різних рослинних матеріалів (Заглада 1929, с. 118-123).

Кістки для гри (Додаток В.11, рис. 2.1: 33-38, 2.2, 2.3) репрезентовані переважно таранними кістками (астрагалами) дрібних копитних, астрагали бика зустрічаються рідше. Рідкісною знахідкою є марковані астрагали свині.

Гральні астрагали або необроблені, або мають сліди мінімальної обробки: тесання поверхні, свердлення отворів, нанесення графіті. Є також битки з вибраною порожниною, залитою свинцем та астрагали, підготовлені для виготовлення биток. Різноманітність оформлення грального астрагалів може

свідчити про їх призначення для різних видів гри (Адамов 1989). Таранні кістки з позначками деякі дослідники розглядають як амулети або ворожильні кістки (Нахапетян 1989, с. 73-89; Флерова 1997, с. 55-59; Тропин 2004, с. 175). У зв'язку з цим звернемо увагу на сакральний зміст ігор з астрагалами в різних традиціях: вони пов'язані з магією родючості й достатку, з одного боку, і з уявленнями про долю, з іншого боку (Сергєєва 2002, с. 55-56; Морозов, Слепцова 2004, с. 643; Стрельник та ін. 2009, с. 47; Kabzińska-Stawarz 1991, p. 17-28). У Чорній Могилі (Чернігів) і на городищі Торческ виявлені металеві аналогії астрагалів (Рыбаков 1949, с. 27; Семашко 2013, с. 113-116). Їхня форма, яка наслідує форму таранних кісток, свідчить про першоджерело цих гральних атрибутів.

Астрагали з наскрізним отвором, за припущенням деяких авторів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 97; Мядзведзева 2013, с. 89-90), могли також використовуватися як іграшки, аналогічні гуркалам. Проте їх іноді виявляють у гральних наборах.

Крім таранних кісток, серед гральних атрибутів також зустрічаються кістки проксимальних та середніх фаланг кінцівок домашніх тварин. Більшість таких кісток, виявлених у давньоруських комплексах, не несе слідів використання. Часто вони пошкоджені і характер пошкоджень не завжди дозволяє однозначно пов'язувати їх зі грою. Проте наявність графіті або просвердлених отворів на деяких екземплярах дозволяє вважати їх гральними атрибутами. Пізніше, в іграх слов'ян новітнього часу, ці кістки витискують таранні кістки (Сумцов 1889, с. 639; Былеева, Григорьев 1985, с. 38).

Ковзани — плюснові і п'ясні кістки ніг коня або, рідше, бика, підтесані з одного боку, є ще одним різновидом кісток з мінімальною обробкою (рис. 2.4-2.6). На давньоруських пам'ятках Півдня Русі ковзани зустрічаються у невеликій кількості екземплярів (Додаток В.12). Найбільша колекція ковзанів (32 екземпляри) походить з Воїнської Греблі (Додаток В.12.19).

Щодо інтерпретації зазначених предметів єдиної думки не існує. Значна частина дослідників вважає їх засобами для пересування по льоду та снігу

(Левашева 1959a, с. 58-59; Рабинович 1964, с. 315; Панковський 2012, с. 91-97; 132-147; Мядзведзева 2013, с. 92-93; Lewicki 1953; Rulewicz 1958, tab. VI: 9, 10; XI: 3; XII: 5; Kostrzewski 1966, s. 155, ryc. 72e; MacGregor 1976; Ambrosiani 1981, p. 138-139; Sinthio 1998, S. 78; Choyke 1999; Edberg, Karlsson 2015). Прихильники цієї думки спираються на середньовічні джерела і етнографічні матеріали, які містять прямі вказівки на використання кісток як ковзанів у деяких місцевостях Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини та Ісландії ще у XIX — на початку XX ст. Кістяними ковзанами користувалися також у Вінницькій обл. (Давидан 1966, с. 113), у Причорномор'ї і в Казахстані (Кривцова-Гракова 1951, с. 163).

С. А. Семенов, враховуючи результати трасології, вважав ковзани знаряддями для обробки шкіри і тканини (Семенов 1957, с. 225-227; 1959, с. 353-360), з чим погоджуються деякі інші дослідники (Красильников 1979, с. 84; Шрамко 1984, с. 150; Ляшко 1994b, с. 154). Компромісом є припущення про неоднакові функції різних ковзанів (Шовкопляс 1973, с. 114-115; Петерс 1986, с. 43). В. Є. Фльорова (Флерова 1996, с. 284) вказувала на їхню можливу поліфункціональність. Екземпляри з Саркела, дослідниця вважала переважно знаряддями праці (Флерова 2001, с. 81-84).

Доволі об'ємна інформація різних джерел, насамперед етнографічних, вимагає уважного ставлення до першої точки зору. Збільшення допомагає виявити на робочій (нижній) площині досліджуваних екземплярів сліди поздовжніх мікроподряпин, які не могли бути наслідком роботи з м'якими матеріалами (шкірою, хутром), але цілком природні внаслідок контакту з абразивними матеріалами, у тому числі з крижаною поверхнею. Сліди подряпин на ковзанах з Києва і Воїнської Греблі добре корелюють з мікроподряпинами на ковзанах з Тюрингії (Barthel 1969, Taf. XL, XLI). Знахідка у двох комплексах у Воїнській Греблі парних ковзанів (рис. 2.6) також може свідчити на користь їх трактування як засобів пересування. Цьому нібито суперечить відсутність на багатьох ковзанах отворів для прив'язування до ноги, проте, за етнографічними даними, їх закріплення на ногах не було

обов’язковим. А. Чойк посилається на одного з інформаторів початку XX ст., дитини з Румунії, за його свідченням, деякі з тих, хто вміє бігати на ковзанах, обходяться без мотузок. Архаїчний тип ковзанів без просвердлених отворів зберігався подекуди до кінця XIX ст., а у Східній Угорщині і до середини XX ст. (Choyke 1999, p. 150, 152). На таких приладах можна було ковзати, відштовхуючись однією ногою або палкою. Етнографічні зарисовки угорських реалій, де репрезентовані різні можливі способи використання кісток як пристроїв для ковзання, наводять деякі автори (Вейлэ 1914, табл. III; Struve 1985, Abb. 14; Edberg, Karlsson 2016, fig. 2). Через виявлення серед давньоруських матеріалів ковзанів без отворів, нас передусім цікавить зображення хлопчика, який ковзає, відштовхуючись палкою (рис. 2.5: 2). За О. І. Давідан (1966, с. 113), у Вінницькій обл. для катання брали один ковзан, який утримували під ногою вагою тіла, відштовхуючись вільною ногою.

Водночас, незважаючи на характер мікроподряпин на більшості досліджених ковзанів, на можливі неоднакові функції окремих екземплярів вказують способи обробки поверхні, відмінні від решти (заточення тільки по краях). Загалом не можна заперечувати поліфункціональність ковзанів, як і інших виробів примітивної конструкції.

Категорія 3. Знаряддя праці та інші вироби з загостреним функціональним кінцем. Знаряддя з загостреним кінцем виготовлені з природно загострених тваринних, рідше риб’ячих, кісток або з кісток та їхніх уламків, загострених спеціально (Додаток В.13-В.16, рис. 2.7; 2.8: 3-13; 2.9: 1-22). Серед них до знарядь праці слід відносити тільки ті, що мають сліди використання: насамперед лощіння, або, іноді, спеціально просвердлений отвір (функціональний або для підвішування). Кінцеві частини у більшості з цих виробів сильно залощені, що вказує на контакт з м’яким матеріалом (шкірою, хутром або тканиною), проте за формою знаряддя відрізняються, що дозволяє припускати їхнє неоднакове призначення. Л. І. Смірнова вказує на три можливі функції загострених знарядь: проколювання, закріплення та плетіння /

розв’язування (Смирнова 1999, с. 143). Власне кажучи, примітивне знаряддя з загостреним кінцем може виконувати кілька функцій.

Різновиди загострених знарядь зазвичай трактують як знаряддя для плетіння (Ленц 2002, рис. 68: 1-4; Wrzesiński 1994, s. 166. rys. 17), для підбивання утоку до ниток основи (Смирнова 1999, с. 153-154), як кілки-фіксатори шкіри, що вичинялася (Войнаровський 2017, с. 71). Притуплені знаряддя з лощінням всієї поверхні можна інтерпретувати як простіший варіант лощила для обробки шкіри. Знаряддя праці для плетіння, для обробки швів або поверхні виробу, як правило, мають добре залощену з одного боку поверхню, а також лощіння у тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання). Форма, розмір і характер загострення грифельних кісток ніг лося вказують на можливе їх використання як знарядь для плетіння. За тим самим принципом, що і вищеописані знаряддя, зроблене клиноподібне знаряддя з довгої кістки ноги великої свійської тварини, виявлене у Києві (Додаток В.13.12, рис. 2.9: 21). Поверхня кістки не оброблена, вістря не має слідів спрацьованості, тому призначення виробу встановити складно. Датується цей виріб у межах XII ст.

До зазначеної категорії виробів належать також промені плавців осетрових, що їх могли використовувати як в’язальні голки або спиці (Додаток В.14, рис. 2.7: 10-12, 2.9: 1, 2). Знаряддя з променів плавців осетрових риб відрізняються від звичайних плавців тільки лощеною поверхнею — від користування, а також, іноді, отвором з протилежного кінця.

Примітивні знаряддя праці з кістки для робіт з м’якими матеріалами (шкіра, хутро, текстиль) побутували у давнину у багатьох народів. Загальновідомим фактом є їх розповсюдження на ранньослов’янських пам’ятках. У XI—XII ст. значення кістяних знарядь зменшується, втім, вони трапляються не тільки на сільських поселеннях, але й у великих містах. Найбільша колекція таких виробів походить з Києва.

Окрему групу складають предмети фабульних кісток свині, у вигляді тонких кістяних стрижнів (Додаток В.15, рис. 2.8: 3-5). Вони примикають до

знарядь з загостреним кінцем, проте іноді зазнають більш ретельної обробки поверхні, їх верхня частина спеціально сформована. Їх вважали знаряддями праці (Kostrzewski 1949, ryc. 143), більш конкретно —знаряддями для плетіння сітей (Ambrosiani 1981, p. 136), шпильками для скріплення деталей одягу (Смирнова 1999, с. 145), писалами (Флерова 2001, с. 74, рис. 33: 1). Можливо, функції різних екземплярів були неоднаковими.

Серед виробів з загостренням особливо варто виділити предмети, ретельно оброблені і ускладнені зооморфними зображеннями. Це знаряддя з кістки ноги дрібного копитного, завершене головою хижака (Додаток В.16.1, рис. 2.8: 1) і шпилька з вирізаним завершенням у вигляді фігурки птаха (Додаток В.16.2, рис. 2.8: 14), виявлені у Києві. Знаряддя, завершене головою хижака, у перших публікаціях трактували як писало (Толочко, Гупало, Харламов 1976, рис. 15: третій зверху; Гупало 1981, рис. 45: праворуч; 1982, рис. на с. 104). В. М. Зоценко зарахував його до рогових гостроконечників скандинавського кола (Зоценко 2008, с. 133, рис. 10). Втім, при тому, що голова звіра має близьку аналогію на одному з рогових гостроконечників з Хедебю (Ulbricht 1978, Taf. 44: 6), виріб з Києва відрізняється за матеріалом виготовлення, а морфологічно він ідентичний знаряддям для плетіння, проте його виявлення поза контекстом побутування не дозволяє говорити про них впевнено. Шпилька з орнітоморфним завершенням має аналогії у візантійському світі, де подібні предмети побутують у широкому хронологічному діапазоні (Strzygowski 1904, Taf. XIX: 8882, 8883; Biró 1987, fig. 15). Не виключено її імпортне походження.

До виробів з загостреним кінцем примикають голки для шиття, за формою ідентичні металевим аналогам (Додаток В.17, рис. 2.8: 6-8). Їх визначальною рисою є відшліфована поверхня по всій довжині. У культурних шарах X—XII ст. їх знахідки поодинокі, що можна пояснити поширенням металевих голок. Свою роль також могла відіграти погана збереженість і складність виявлення дрібних виробів з кістки.

Категорія 4. Гостроконечники з рогу оленя або козулі. За принципом складності обробки можна виділити екземпляри без додаткового зооморфного оформлення (Додаток В.18, рис. 2.8: 2) і ускладнені різьбленою об'ємною головою фантастичного звіра (Додаток В.19). Всі види гостроконечників можуть мати видовбану втулку і отвори збоку, просвердлені наскрізь у порожнину втулки. В обох групах є вироби з контурним декором на корпусі. Найбільш переконливою є думка про використання рогових гостроконечників як пристроїв для розв'язування вузлів або розширення отворів (Флерова 1996, с. 279-280). Також не можна виключати можливості застосування частки з них як руків'їв (Атанасов 1987, с. 109, табл. IX; X: 3, 4; Кузнецов 1999). Гадаємо, до руків'їв (не обов'язково канчуків) з деякими застереженнями можна відносити екземпляри достатньо великих розмірів (18—20 см завдовжки й більше), які зручні для утримування у руці. Таким може бути гостроконечник з Києва (Додаток В.18.2). Декоровані різновиди іноді вважають неутілітарними виробами (Пивоваров 2006, с. 234-235). Рогові гостроконечники, оздоблені лінійним орнаментом або зображеннями-графіті, відомі на великій території — на Русі на захід від досліджуваної території (Возний 2009, рис. 56: 3), в Болгарії (Станилов 1981, обр. 4: унизу; Аладжов 1999, обр. 104; Dymaczewska, Dymaczewski, Hilczerówna 1966, ryc. 21: 1, 2) та ін.

Окремим різновидом гостроконечників є екземпляри, ускладнені різьбленою головою фантастичного звіра (часто дракона або змієподібної істоти) на тупому кінці. Декоративне оформлення варіює від ретельно пророблених звіриних голів до схематічних зображень.

Рогові гостроконечники виявлені на значній території від Північної Європи до східноєвропейського степу на півдні, переважно у похованнях IX—X ст. (Щавелєв 2003, с. 185). Деяка їх кількість походить з пам'яток Південної Русі, у тому числі з Києва, Шестовиці, Дніпрповського Лівобережжя (Додаток В.19, рис. 2.10). На європейській території зазначена категорія артефактів здебільшого пов'язується з дружинним інвентарем. Є аналогії

також в азіатській частині Євразії. Рогове вістря з завершенням у вигляді хижака з вищиреною зубатою пащею походить з середньовічного поховання у Чуйській долині (Середня Азія). Орнамент корпусу, виконаний у місцевих (согдійських) традиціях дозволяє вважати місцевим виробом (Бернштам 1950, с. 125, табл. XXXIX). Гостроконечники, багато орнаментовані, але без зооморфних завершень, трапляються серед аварських старожитностей (Erdélyi 1966, fig. 55) і в тюркських похованнях Алтаю й Сибіру, пов'язаних з похованнями чоловіків-воїнів (Кубарев 1998).

Функції цього виду гостроконечників залишаються предметом дискусій (проаналізовані у: (Щавелев 2003, с. 186-187)). Найбільш поширеними є їх трактування як пристроїв для плетіння або розв'язування вузлів і як амулетів. У цьому зв'язку зауважимо, що поєднання практичних і магічних або ритуальних функцій речі та актуалізація тих чи інших залежно від контексту її використання взагалі характерно для традиційних культур (Байбурин 1981).

Цікаво зауважити, що гостроконечник з тюркського поховання на Алтаї мав завершення у вигляді вузла, виконаного рельєфом (Кубарев 1998, рис. 1: 1). Він міг бути відображенням сакралізації вузла давніми тюрками (зображеннями вузла прикрашали й інші речі). Уявлення про магічні властивості вузлів існували скрізь, у тому числі у слов'ян. В. М. Зоценко пов'язує можливий магічний зміст східноєвропейських гостроконечників, як знарядь для розв'язування, з деякими германськими уявленнями про вузли (Зоценко 2008, с. 137). Слід звернути увагу також на те, що гостроконечники з зооморфним або іншим декором здебільшого були часткою європейської дружинної культури і входили до інвентарю дружинних поховань. У цьому зв'язку згадаємо гостроконечник з Пліски (Болгарія) з графіті у вигляді знаків, символічного або сакрального значення, і зображень з воїнською тематикою (кінь, лук зі стрілою) (Станилов 1981, обр. 4: унизу; Аладжов 1999, обр. 104).

Щодо тюркських гостроконечників Г. В. Кубарев припускав, що вони могли відігравати репрезентативну роль і разом з канчуком були маркерами соціального статусу власника — на це вказує їх багата орнаментація і

розміщення у похованнях знатних воїнів (Кубарев 1998, с. 268). Зв'язок з воїнською символікою не виключений і для європейських гостроконечників, проте їх статусний характер міг відрізнятися від такого у тюрків. Поховання з гостроконечниками (зокрема київські) за інвентарем могли належати рядовим дружинникам. Загалом поява гостроконечників з зооморфними завершеннями на Русі пов'язана передусім з їхніми знаковими функціями, важливими для дружинного середовища.

Категорія 5. Знаряддя з кісткових матеріалів з мінімальною обробкою (крім знарядь з загостренням). Знаряддя цієї категорії виготовлені за примітивними техніками, отже їх міг виготовити кожен майстер для себе. Як продукт індивідуальної роботи самих господарів вони відрізняються різноманітністю і відсутністю значних серій. На території, обраній для дослідження, виявлені знаряддя з ребер, з лопаток, з інших кісток, а також з різних частин рогу (Додаток В.20-В.29). Це знаряддя з отворами, з зубцями, молотки, лощила та ін. Більшість з них виготовлена з тваринних кісток або з щільного рогу. Окремими екземплярами репрезентовані знаряддя з лопаток тварин, хребця великої риби і лощило зі щелепи свині.

Знаряддя з двома зубцями з кістки та рогу (Додаток В.20, рис. 2.11: 4) за особливістю форми, могли застосовуватися для звивання мотузок і деяких ткацьких робіт (Флерова 1996, с. 280-281; 2001, с. 73). Різноманітні двозубі знаряддя, ймовірно, для плетіння мотузок або для сукання ниток, відомі на середньовічних пам'ятках Північної Європи (Sinthio 1998, S. 156-157; MacGregor, Mainman, Rogers 1999, p. 1994-1995).

Серед примітивні знарядь, виготовлених з використанням природної форми кістки або рогу, є кілька специфічних видів пов'язаних з обробкою шкіри. Це насамперед дві лопаточки з рогу з Києва (Додаток В.21.1, 21.2, рис. 2.9: 23, 24) і знаряддя зі щелепи молодої свині зі зрізаним дугоподібним краєм, з поселення Ходосівка-Рославське (Додаток В.29.1), яке, на думку авторів дослідження, могло слугувати скреблом (скобелем) для міздрування, вигладжування та лоювання шкіри (Готун та ін. 2013, с. 92).

Іншу групу створюють знаряддя з різних кісток з отворами (рис. 2.9: 33-35). В. Є. Фльорова навела багато етнографічних даних, які свідчать про застосування примітивних знарядь з отворами з кістки або дерева для вирівнювання плетіння — під час виготовлення мотузок або деяких виробів зі шкіряних смужок (Флерова 1996, с. 290). Знаряддям, близьким за функціями до знарядь для плетіння міг бути виріб з кількома отворами з хребця великої риби, виявлений у Києві (Додаток В.26.1, рис. 2.11: 6), проте краї отворів не мають слідів спрацьованості.

Знаряддя з ребер для обробки шкіри характерні для ранньослов'янських часів (Приходнюк 1998, с. 36), у нашій вибірці вони поодинокі і датуються IX—X ст. (Додаток В.25.6). Зникнення лощил з ребер можна пояснити насамперед розвитком технологій і поширенням залізних знарядь праці близького типу.

Знаряддя з ребер іншого типу, з зубцями по краях, також загалом нечисленні. Вони неоднорідні, функції багатьох з них залишаються під питанням. Практично необроблені ребра з зубцями, прорізаними на одній грані, які походять з Києва (Додаток В.25.1-25.2), не мають слідів використання зазубреної частини. Аналогічне ребро з зубцями, яке автори знахідки назвали кістяною пластиною, виявлене на Індурському городищі XI—XIII ст. в Білорусі (Ляусік, Семянчук, Юркавец 2003, с. 126, мал. 7: 7, 8). Відсутність слідів використання на аналогічному ребрі з зубчастим краєм з Йорку не дозволила авторам дослідження косторізного ремесла цього міста трактувати виріб як знаряддя праці (MacGregor, Mainman, Rogers 2005, p. 1913, fig. 879: 6717). Аналогічне знаряддя, але з характерним лощінням робочої частини, походить з Саркелу. В. Є. Фльорова пов'язує його з обробкою шкіри (Флерова 1996, с. 288, рис. 8: 7). Схожі пристрої також використовували для нанесення орнаменту на кераміку (Hrubý 1957, obr. 1: 7). Деякі ребра, де зубці дрібніші і більш численні, іноді інтерпретують як лічильні бирки (Зверуго 1975, рис. 15: 5, 23). Можливо, саме ці функції виконували ребра з зубцями без слідів використання.

Знаряддя з ребра з зубцями на обох гранях з Воїнської Греблі належить до іншого типу знарядь (Додаток В.25.5, рис. 2.11: 3). Кінці його зубців в процесі функціонування були відполіровані до блиску, що дозволяє вважати його знаряддям для обробки м'яких матеріалів (шкіра, хутро), а не для орнаментування кераміки, як це припускали автори розкопок Воїнської Греблі (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 81-82).

Молоток з рогу оленя (Додаток В.28.1) походить з посаду давньоруського Воїня. На думку авторів дослідження Воїнської Греблі, його могли застосовувати у ювелірній справі — для тиснення з матриць прикрас з тонких пластин кольорових металів (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 74). Аналогічні знаряддя, виявлені в Саркелі (Флерова 1996, рис. 15: 3; 2001, рис. 44: 3). В.Є. Фльорова трактує як колотушки для забивання дерев'яних деталей або для розбивання сухожиль для отримання з них ниток (Флерова 1996, с. 297; 2001, с. 92). На нашу думку, такі молотки придатні для будь-яких дрібних робіт з відносно м'якими матеріалами і належать до універсальних знарядь.

Загалом примітивні знаряддя поширені у просторі і часі і більшість з них не співвідноситься з конкретними етнокультурними традиціями. Окремий інтерес серед них викликають лише знаряддя з лопаток з Воїнській Греблі (Додаток В. 23, рис. 2.11: 1, 2), майже невідомі на Русі. З іншого боку, вони добре відомі серед старожитностей Саркелу—Білої Вежі і Волзької Булгарії. Екземпляри з Волзької Булгарії часто помічені знаками. За деякими авторами такі лопатки слугували кістками для ворожіння (Давлетшин 2004, рис. 61; Руденко 2005, табл. 21, 408, 409). В. Є. Фльорова на матеріалах Саркела довела їх приналежність до знарядь праці, які могли застосовуватися для вирівнювання плетіння під час виготовлення мотузок або деяких виробів з шкіряних смужок (Флерова 1996, с. 290; 2001, с. 89-91). Слабке лощіння по краях отворів екземплярів з Воїня могло бути наслідком контактування з м'якими матеріалами.

Категорія 6. Знаряддя, яким надана специфічна форма з частковим урахуванням або без урахування вихідного матеріалу. До зазначеної категорії знарядь належать юрки, дощечки для плетіння, струги для древків стріл та ін.

Юрки, виготовлені з діафізів трубчастих кісток з арочними отворами (зазвичай від трьох до п’яти в ряд), є доволі поширеним знаряддям праці у давньоруській матеріальній культурі (Додаток В.30, рис. 2.12). В окремих випадках на корпусі знаряддя присутні додаткові отвори, розташовані з протилежного боку. Дещо відрізняються від стандартних давньоруських юрків деякі екземпляри з Райковецького городища (Додаток В.30.16-30.30, рис. 2.12: 10-24). Не виключено, що такі прилади функціонально дещо відрізнялися від решти юрків і призначалися для якихось видів робіт, специфічних для місцевої виробничої традиції, оскільки аналогій їм на решті території Русі невідомо. Окремо зазначимо ретельну орнаментацію деяких з райковецьких юрків. Загалом орнаментування юрків не дуже поширене і зустрічається лише в окремих випадках.

Юрки розповсюджені на давньоруських пам’ятках і за межами Русі. Запропонована деякими дослідниками минулого інтерпретація зазначених виробів як музичних інструментів (Димов 1989, с. 251; Sláma 1956, s. 170, obr. 4) на сьогодні може розглядатися лише в історіографічному аспекті, що аргументовано довела В. Є. Фльорова (Флерова 1996, с. 290-291; 2001, с. 74-77). Аналогічні пристрої з дерева та, іноді, з кістки, пов’язані з горизонтальним ткацьким верстатом, дожили до XX ст. (Лебедева 1956, с. 503, рис. 18: 2а). Їх використання ще на початку XX ст. у місцевих селах на Житомирщині згадував Т. М. Мовчанівський (Мовчанівський б. р., с. 152).

Пристрої для плетіння поясів (Додаток В.31), як і юрки, є суто професійним реманентом. Їх відрізняє висока якість виготовлення. Кілька предметів з Княжої Гори, за формою аналогічних виробам з Києва і з Райковецького городища (Додаток В.31.4), які Г. Г. Мезенцева вважає пластинками панцирів (Мезенцева 1968, с. 127-128), за морфологічними ознаками, також могли бути аналогічними пристроями для плетіння. Панцирні

пластини мають дещо інший вигляд. Крім того, у цьому випадку призначення зубців по краях залишається нез'ясованим. Дощечки для плетіння виявлені також у Галичі (Ратич 1959, табл. II: 25), у західнослов'янських землях (Hruby 1957, obr. 28; Kaván 1964 tab. V: 1) і у Прибалтиці (Шноре 1961, табл. IX: 3, 8, 8а). Є етнографічні аналогії (Лебедева 1956, рис. 22).

Близьким за призначенням міг бути виріб з рогу у формі паралелепіпеду з кількома отворами, що походить з Манжелії (Додаток В.31.5, рис. 2.11: 5).

Окрему групу складають знаряддя для плетіння, вирізані з щільного рогу, розколеного уздовж. Вони виявлені у Києві (Додаток В.32.1-32.3, рис. 2.9: 25, 26, 28). Це предмети плаского перетину, іноді серпоподібної форми, у нашій вибірці вони репрезентовані трьома екземплярами. На функції вказує їх форма.

Серед знарядь зі спеціально наданою формою можна назвати струги для древків стріл і різноманітні знаряддя індивідуальних форм.

Два струги для древків стріл (Додаток В.33.1, 33.2, рис. 2.9: 31, 32), виявлені у двох екземплярах в районі Десятинної церкви у Києві, мають форму, традиційну для цього виду знарядь. Середньовічні аналогії київським стругам виявлені у Саркелі (Флерова 2001, рис. 17: 4, 5), у похованні хазарського часу на Нижній Волзі (Федоров-Давыдов 1984, рис. 8: 6), у Херсонесі (експозиція Херсонеського історико-археологічного музею), на території Словакії (Slivka Tab. III: 24) тощо. Пізніші екземпляри з дерева є, наприклад, серед матеріалів XVII—XVIII ст. з Алазейського острогу на Півночі Росії (Алексеев 1996, табл. 60). За етнографічними даними (XIX — початок XX ст.), струги з дерева та кістки використовували різні народи Сибіру (Левин, Потапов 1956, рис. 2 на с. 168; рис. 10, 11 на с. 744; Зыков 1989, с. 79; Сирелиус 2001, № 37). Поодинокі знахідки кістяних стругів у Києві дозволяють припускати, що давньоруські аналоги також виготовлялися переважно з дерева, а тому не збереглися.

Прикладами знарядь індивідуальних форм можуть бути серпоподібне знаряддя з рогу (Додаток В.34.2, рис 2.9: 29), лощило з обробленої кістки (Додаток В.34.1, рис. 2.9: 36) з Києва і подібні вироби. Аналогіями до

серпоподібного знаряддя з обробленої гілки рогу оленя з Києва можуть бути знаряддя ножеподібної форми, які застосовували у примітивному ткацтві для підбивання ниток утоку до основи (Лебедева 1956, рис. 24).

Категорія 7. Деталі складних пристроїв. Крім суцільних знарядь, з кісткових матеріалів виготовляли також окремі деталі різних пристроїв. Всі виявлені предмети цієї категорії відрізнялися за своїми функціями. Жодна з таких деталей є результатом індивідуальної роботи, виконаної для конкретних потреб. Особливої уваги варті деталі двох знарядь з Воїнської Греблі. Це пристрій для витягування рибальських сітей (Додаток В.35.5, рис. 2.13: 1) і розподільник (?) з фрагменту оленячого рогу з системою порожнин (Додаток В.35.6, рис. 2.13: 2). Судячи з особливостей конструкції, виріб міг бути розподільником системи мотузок або ремінців. Інтенсивне лощіння країв отворів вказує на його тривале використання. Аналогії для цього пристрою нам невідомі. До деталей знарядь, можливо, належить фрагмент рогу оленя з просвердленим отвором, також з Воїнської Греблі (Додаток В.35.7, рис. 2.13: 4). Зазначений шматок рогу можна інтерпретувати або як заготовку для якогось виробу, або як простіший прилад, можливо, грузило.

Невеличкий предмет з Києва, з загостреним виступом з одного боку і наскрізним отвором у середній частині (Додаток В.35.1, рис. 2.13: 6), формою нагадує або деталь одного з різновидів пасток для хутрових тварин у якутів (Зыков, 1989, рис. 52), або замок для самострілів у тувинців (Вайнштейн, 1961, рис. 17). Ґрунтуючись на зазначених аналогіях, ми з деякими застереженнями можемо трактувати його як деталь мисливського пристрою. Замки, відомі з етнографічних прикладів, більшого розміру і зроблені з дерева, проте, враховуючи конструктивні особливості, наша знахідка також може бути аналогічним замочком. Не виключено, що застосовувалися також його дерев'яні аналоги, які не збереглися.

Задовільна інтерпретація деяких виробів неможлива через відсутність аналогій. Таким є, наприклад, виріб з кістяного бруска (Додаток В.35.2,

рис. 2.13: 5) з Києва і виріб у вигляді човника з Воїнської Греблі (Додаток В.35.8, рис. 2.13: 2) — можливо, деталі якихось простих пристроїв.

Категорія 8. Руків'я знарядь та інших предметів. Більша частина їх належить до колодок ножів, але відомі також руків'я інших знарядь.

Ручки ножів можна розділити на втулкові (для черешкових ножів та інших знарядь), двостулкові і набірні (виготовлені з різних матеріалів, з кістяними деталями).

Найбільш поширеним типом руків'їв у X—XIII ст. були втулкові колодки ножів та інших знарядь з кістки та рогу (Додаток В.36, рис. 2.14: 1-11, 2.15: 1-17). Ця категорія знахідок дуже варіює від простіших виробів, виготовлених «нашвидкуруч» до ретельно оброблених, відполірованих і орнаментованих екземплярів. Руків'я цього типу, крім ножів, притаманні різним видам знарядь, вони побутували скрізь на Русі.

Двостулкові ручки ножів на давньоруських пам'ятках зустрічаються відносно нечасто (Додаток В.37, рис. 2.14: 12, 13). Вони поширюються на території України лише у післямонгольські часи, а у пізньому середньовіччі і в XVII—XVIII ст. стають одним з основних видів руків'їв ножів.

Набірні ручки ножів з інших матеріалів (дерево, шкіра) могли мати окремі кістяні деталі. Одним з їх різновидів є завершення у вигляді невеликих платівок овальної або мигдалеподібної форми, зазвичай з отвором у центрі, виявлені у Києві, Городську, Витачиві, на Чорнобильському городищі та ін. (Додаток В.38, рис. 2.15: 18-25), де вони датуються XII—XIII ст., включаючи післямонгольські часи (Городськ). На півночі Русі, вони з'являються близько середини XIII ст. (Колчин 1982, с. 166). Завершення руків'їв цього типу добре У Волзькій Болгарії вони побутують протягом болгарського і ординського часів (Руденко 2005, с. 73, табл. 13). Деякі екземпляри не мають характерного отвору в центрі. Можливо, це незакінчені вироби (Меснянкина 2007, с. 240) або такі, що скріплювалися з основою за допомогою клею. Частинами набірних ручок ножів також могли слугувати деякі муфти (див. нижче).

Серед яскравих зразків художньої різьбленої кістки можна згадати також руків'я (дзеркала? канчука?) з-под Каніва з рельєфною плетінкою по корпусу і завершенням у вигляді об'ємної голови фантастичної істоти — дракона або ящура (Додаток В.39.1, рис. 2.16: 2) і руків'я дзеркала з Шарків (Додаток В.39.2, рис. 2.16: 1), яке завершується стилізованою головою похожої істоти.

До категорії руків'їв також можна віднести футляр-руків'я складеного серпа, виготовлений з паростку рогу. Єдиний у нашій вибірці давньоруський екземпляр репрезентований незакінченим футляром з Воїнської Греблі (Додаток В.39.3, рис. 2.16: 8). Складені серпи широко відомі на півдні Східної Європи, де вони характерні насамперед для кочівницьких старожитностей, де могли входити до спорядження кінного воїна (Михеев 1985, с. 47-48, Пьянков 2013). Футляри від таких серпів зустрічаються також у Центральній Європі (Hensel 1956, rys. 24; Bukowska-Gedigova, Gediga 1986, ryc. 86: 16). Для Русі загалом вони не характерні. Інші види руків'їв репрезентовані окремими екземплярами (рис. 2.16: 3-7).

Категорія 9. Муфти. Муфти є невеликими предметами у формі циліндрів або зрізаних конусів з наскрізною порожниною (Додаток В.40, рис. 2.17). Вони виготовлені переважно з рогу, проте зустрічаються екземпляри з кістки (Київ, Кощіївка). Ця категорія знахідок належить до виробів спірного призначення. Муфти трактували як гральні кості, мундштуки, вабики, пряслиця, прикраси, шахові фігурки та ін. (огляд літератури з цього питання: (Давидан 1966, с. 112-113; Флерова 2001, с. 48; Cnotlivy 1958, s. 181)). Однією з найбільш аргументованих думок є інтерпретація муфт, принаймні їх значної частки, як складових частин руків'їв різних знарядь, насамперед ножів (Давидан 1966, с. 113; Cnotlivy 1958, s. 180-181; Hrubý 1957, s. 146-148), що підтверджується археологічними знахідками таких руків'їв. Муфти як деталі конструкції руків'я виявлені у Старій Ладозі (Давидан 1966, с. 109), Воліні на Польському Помор'ї (Cnotlivy 1958, s. 180-181, tab. II: 8), серед матеріалів могильнику Туни в Упланді (Arne 1934, Taf. XV: 7).

Муфту з отвором збоку, виявлену у Чорнобилі (Додаток В.40.16, рис. 2.16: 17), можна зіставити з кістяним порожнистим циліндром з наскрізними отворами з протилежних боків, виявленим на Масковицькому городищі (Білорусь). О.В. Медведєва визначає його як пломбу на товари (Мядзведзева, 2001, с. 205). Таку пломбу використовували шляхом протягування через отвір мотузки, яка потім скріплювалась печаткою.

Археологічні матеріали з Новгорода і Новгородської землі, а також аналогії з етнографії північних народів (насамперед угро-фінів), свідчать про використання циліндричних муфт як томарів — наконечників стріл для полювання на хутрового звіра (Гайдуков, Макаров 1993). Форма томарів, яка найбільшою мірою відповідає етнографічним зразкам, така: муфти розширюються у бік функціональної частини і мають канал, який до цього боку звужується. Варто зауважити, що муфти з такими параметрами на території Південної Русі зустрічаються не дуже часто. Це можна пояснити меншим значенням промислу хутрових тварин на цій території. Загалом у формі, розмірах і пропорціях муфт усталених стандартів не простежується, що може відповідати їх неоднаковим функціям. Отже параметри є основною характеристикою цієї категорії виробів.

Категорія 10. Гребені. Хронологія давньоруських гребінців надійно розроблена за даними Новгорода і Старої Ладоги (Колчин 1982, рис. 5; Давидан 1962; 1968). Найбільш ранніми є однобічні набірні гребінки (Додаток В.41-44, рис. 2.18, 2.19: 1-19). На Русі вони з’являється у підкурганних похованнях X — початку XI ст. і у синхронних шарах поселень. Сліди їх власного виробництва у вигляді напівфабрикатів засвідчені з XI ст. у Києві (Додаток 3.1.22). Всі однобічні набірні гребінки з пам’яток Південної Русі належать до варіантів другої групи, за О. І. Давідан (Давидан 1962, с. 100-101), або групи «В», за К. Амброзіані (Ambrosiani 1981, S. 62, Abb. 28-33; 1984, p. 164-165) — з вузькою опуклою накладкою.

В основі орнаменту значної частки однобічних набірних гребінок та їх футлярів лежать різні варіанти косого хреста (Додаток В.41). У поєднанні

перехрещені лінії часто створюють смуги з трикутників та ромбів. Таким способом орнаментовані як самі гребінки, так і їх футляри. О. А. Кондратьєва у своїй дисертації вказувала на те, що орнамент, в основі якого лежать різні модифікації косого хреста, можна пов'язувати з балто-скандинавськими центрами і датувати у межах IX—XI ст. (Кондратьева 1987, с 15). Пізніше вона зазначала, що вироби з діагональними, як і з вертикальними лініями, мають загальноєвропейське поширення (включаючи Русь), хоч складається враження, що західноєвропейські матеріали дають більшу різноманітність таких орнаментів (Кондратьева 2011, с. 64).

Інший тип орнаменту складають композиції, які базуються на сполученні циркульних кіл (часто побудованих у смужки) і прямих ліній (Додаток В.42). Такий орнамент характерний для гребенів на всій території Русі, включаючи руські шари Саркелу — Білої Вежі (Флерова 1998, рис. 1: 1-10; 2001, рис. 2: 1-10), подекуди зустрічається також за її межами на великій території (наприклад: MacGregor, Mainman, Rogers 1999, fig, 867), проте у меншій кількості, ніж на Русі.

Випадок виявлення гребеня з металевими накладками у Шестовиці (Додаток В.44) можна вважати нетиповим для окресленої території. Гребінки з металевими накладками зустрічалися у Гнездовських курганах (Спицын 1905, с. 32, рис. 116; Дементьева 2014; Горлов 2015), Михайлівському могильнику (Фехнер 1963, рис. 23: 15), Старій Ладозі (Давидан 1962, с. 100, рис. 3: 10), а за межами Русі — на заході і півночі Європи (Фрісландія, Данія, Швеція, о-в Готланд), у землях прусів (Дементьева 2014, с. 144, рис. 1). Всього в Європі їх виявлено близько 30 екземплярів у 20 пунктах (Горлов 2015, с. 139). На Русі зазначені гребінки побутують у рамках другої половини X — початку XI ст. (Горлов 2015, с. 146), у Північній Європі вони з'являються у першій половині X ст. (Ambrosiani 1984, p. 167), що дозволяє стверджувати північне походження цього виду гребінок. Шестовицьку гребінку А. С. Дементьєва вважає місцевим наслідуванням імпортним зразкам,

вказуючи на виготовлення накладки з підручних засобів (розпрямлений лодієподібний браслет з плетеним орнаментом) (Дементьева 2014, с. 144).

Двобічні набірні гребені, конструктивно близькі до однобічних (Додаток В.45, рис. 2.19: 20-22, 2.20: 1, 2), з'являються на південноруських пам'ятках не раніше кінця XII—XIII ст. Як правило, вони складаються з кількох частин, скріплених накладками з обох боків. Репрезентовані кількома різновидами: 1) прямокутні, з кожного боку скріплені накладкою поздовжньої прямокутної форми; 2) трапецієподібної форми, також з однією накладкою; 3) прямокутні з увігнутими боковими гранями, скріплені вузькими парними накладками з кожного боку. Екземпляри, виявлені у досліджуваному регіоні, мають накладки, неорнаментовані або з контурним орнаментом. Гребені з ажурними накладками у регіоні, що вивчається, не виявлені, вони відомі тільки з досліджень давньоруських пам'яток на захід нього — у Пересопниці (Прищепа 2016, рис. 40: 9), Володимирі (Пастернак 1940, с. 6, рис. 2) і Звенигороді (Гупало 2015, рис. 45: 9). Локалізація гребенів з ажурними накладками у межах конкретного (західноруського) регіону дозволяє вбачати в них продукцію однієї майстерні (або кількох майстерень) з регіональним поширенням. У зазначеному регіоні відомі принаймні дві стаціонарні косторізні майстерні: у Пересопниці (Шеломенцев-Терський 1977) і Звенигороді (Власова 1967), проте зазначені гребені виявлені поза косторізними комплексами. Отже складно точно визначити центр їх виготовлення. На схід такі гребені не потрапляли.

Єдиний набірний гребінь з боковими пластинами у вигляді подвійних арок, виявлений у Києві, можна датувати XIII—XIV ст. (Додаток В.50.4). Аналогії є у Польщі, зокрема, у Гданську (Hilczerówna 1961, s. 127 , ryc. 58, 59; Hołowińska 1967, tabl. III; Chmielowska 1971, ryc. 28). Тут вони датуються кінцем XIII — початком XIV ст. Київський екземпляр походить з верхнього культурного шару, де присутня цегла-литовка. За технікою виготовлення він не відрізняється від набірних гребенів XII—XIII ст.

Загалом двобічні набірні гребені XII—XIII ст. побутують у широкому ареалі, проте скрізь репрезентовані відносно невеликою кількістю екземплярів.

Двобічні суцільні гребені (Додаток В.46-50, рис. 2.20: 3-16, 2.21, 2.22) у межах окресленої території побутували в рамках кінця XI — кінця XII ст. Найбільшого поширення набули прямокутні і трапецієподібні екземпляри веретеноподібного перетину, орнаментовані здебільшого лініями уздовж зубців (Додаток В.46). Вони відповідають типам Л і М за Б. О. Колчиним (Колчин 1982, рис. 5), які у Новгороді датуються XI — початком XII ст. У Києві вони також з'являються в XI ст., що підтверджують дендрохронологічні і стратиграфічні дані (Сагайдак 1991, рис. 42). Зустрічаються також екземпляри суцільних двобічних гребенів зі складнішим орнаментом: геометричним лінійно-циркульним, рослинним та ін. (Додаток В.47).

Питома вага гребенів трапецієподібної форми з лінійно-виїмчастим орнаментом уздовж зубців (Додаток В.48, рис. 2.22: 1-6) у продукції давньоруських косторізів значно менша. У відносно невеликій кількості вони зустрічаються скрізь на Русі. Аналогії є у Саркелі — Білій Вежі (Флерова 1998, рис. 2: 10, 3: 2; 2001, рис. 3: 10, 4: 2).

Іншим типом гребенів, виявлених на пам'ятках Південної Русі (Київ, Чернігів Шарки та ін.) є екземпляри трапецієподібної форми відносно великих розмірів (Додаток В.49, рис. 2.20: 7, 2.21: 6-9), які датуються XII—XIII ст. Ці гребені виготовляли переважно з рогу лося, внаслідок чого вони зазвичай трохи увігнуті, повторюючи форму рогової пластини. Територіальний діапазон їх поширення доволі широкий: від Новгорода до Саркелу — Білої Вежі (Флерова 2001, рис. 4: 6-8). За Б. О. Колчиним, деякі різновиди таких гребенів у Новгороді побутували від XII до кінця XIV ст. (Колчин 1982, рис. 5, тип Н).

Суцільні двобічні гребені післямонгольського періоду (як і взагалі косторізний асортимент цього часу) виявлені у поодиноких екземплярах (Додаток В.50). Від більш ранніх їх відрізняє плаский перетин. З

південноруських пам’яток походить кілька індивідуальних видів гребенів, частка з них імпортні (Додаток В.51), є також прядильний гребінь з кістки (Додаток В.51.2).

Категорія 11. Вухочистки. Основним видом вухочисток (Додаток В.52), виявлених на дослідженій території, є їх різновиди з гранчастим корпусом і завершенням у вигляді об’ємних зооморфних або, частіше, орнітоморфних голів, поширені скрізь у Східній Європі (рис. 2.23: 1-7, 9-11). Як правило, такі вухочистки відсутні на невеликих поселеннях. Принаймні деякі з них виготовляли в Києві: одна з київських вухочисток походить конкретно з косторізного комплексу на Щекавицькій, 29, деякі інші екземпляри (з розкопок В. В. Хвойки) можна пов’язувати з косторізними комплексами на Старокиївській горі. За новгородською хронологією вухочистки з орнітоморфними голівками датуються другою половиною XI — 70-ми роками XII ст. (Колчин 1984, с. 165, рис. 5). Південноруські знахідки з датованих шарів або комплексів не суперечать новгородському датуванню. Можна простежити деяку специфіку в декоративному оформленні північноруських і південноруських екземплярів: південноруські зразки стилістично відносно близькі за характером виконання декору, тоді як на північних зрідка простежується тенденція до певного розмаїття. Прикладом може бути новгородський екземпляр з завершенням у вигляді голівки дракона (Гайдуков 1992, рис. 73: 1).

Вухочистки зазначеного типу поширені на значній території від Новгорода до Волзької Булгарії (Руденко 2005, табл. 16: 303-308), отже їх можна вважати загальним східноєвропейським явищем. При цьому варто зазначити, що на Русі це основний тип вухочисток, тимчасом як в інших культурах Східної Європи набір вухочисток різноманітніший.

Вухочистка у вигляді пласкої орнампнтованої пластини виявлена в Києві (Додаток В.52.10, рис. 2.23: 8). За формою вона наближається до прикамських вухочисток групи AIII — з пластинчатою основою, за Н. Б. Криласовою (Крыласова 2007, с. 284-285). Орнамент київського екземпляру є типовим для

угро-фінських вухочисток. Це стосується як орнаментальних мотивів, так і манери нанесення неоднакового орнаменту з протилежних боків. Описана річ є унікальною для Південної Русі, а отже можна впевнено говорити про її імпортне походження.

Категорія 12. Ложки. Ложки з рогу (Додаток В.52, рис. 2.23: 12) загалом не належать до масової продукції давньоруських косторізів. Прикладом місцевого виготовлення ложки слід назвати напівфабрикат, який походить зі Звенигороду (Ратич 1959, табл. 1: 10; Власова 1967, рис. 6: 3). Судячи з призначення південноруських екземплярів (ложка з неординарного дитячого поховання, ложечка для причащання) їх виготовляли за особливими обставинами. Кісткові матеріали складніше обробляти, ніж дерево, яке протягом тривалого часу було основним матеріалом для ложок, тому, ймовірно, рогові ложки були предметами розкоші.

Категорія 13. Наконечники стріл. Кістяні наконечники стріл складають невелику групу порівняно з залізними, проте вони репрезентовані різними варіантами. Зберігаючи загальноприйнятий розподіл наконечників стріл на відділи за способом насадки на древко, запропонований О. Ф. Мєдвєдєвим (Медведев 1966, с. 87-88), зауважимо, що значна частка давньоруських екземплярів, що їх традиційно називають черешковими, має широкий скошений насад, за термінологією різних дослідників, «насад на розщеплене древко» (Сидоров 1989, с. 17) або фрікційний (Коробейников, Митюков 2007, с. 71-74). Отже, давньоруські наконечники можна розділити на три відділи: втулкові, зі скошеним насадом і власне черешкові. Усередині кожного відділу вістря розділяються на типи за формою пера.

Втулкові наконечники репрезентовані кількома різновидами. Наконечники конічної форми, іноді з тригранним вістрям (Додаток В.54, рис. 2.24: 1-8, 24-26, 28, 2.25: 29, 30, 33, 47-49) — кулеподібні, за О.Ф. Медведєвим (Медведев 1966, с. 87), або конічні, за термінологією деяких інших авторів (Руденко 2005, с. 69; Ruttkay 1976, S. 328) належать до найбільш поширеного типу кістяних стріл у середньовіччі: вони побутували у

Східній і частково у Південній Європі, їх найбільше поширення спостерігається у Саркелі і Волзькій Болгарії, не виключено, що звідси вони походять генетично (Сергеева 2008а, с. 68-69; 2008е, с. 113). На Русі конічні стріли відомі здебільшого у шарах XII — першої половини XIII ст. Згадаємо, що цим самим часом датується й майстерня на Київському Подолі (вул. Оболонська, 12), де зафіксовано їх виробництво (Додаток З.1.5). Наконечники з розширенням у місці втулки і тригранним вістрям (Додаток В.55, рис. 2.24: 19, 21, 2.25: 20, 24) трапляються значно рідше конічних, проте вони також відомі скрізь на Русі — у Новгороді (Медведев 1959, рис. 12: 14; 13: 61-62), Волковиську (Зверуго 1975, рис. 33: 46) та ін. О. Ф. Медведєв датує цей тип наконечників XI — першою половиною XIII ст. (Медведев 1966, с. 87). Екземпляри з Києва датуються у рамках XI—XIII ст.

Різновидом наконечників цього типу є наконечники зі свистункою (Додаток В.56, рис. 2.24:31-33) — порожниною і отвором, призначенням яких було створення свисту під час польоту стріли. Для Південній Русі нехарактерні, виявлені лише поодинокі екземпляри таких наконечників. Стріли «зі свистом» є характерним видом озброєння в кочівницьких старожитностях. Вони з’являються у гунський час, пізніше поширюються у тюркських народів, а пізніше їх використовували монгольські воїни (Немеров 1987, рис. 7: 3-4).

Інші різновиди втулкових наконечників репрезентовані поодинокими екземплярами і не складають будь-яких серій (Додаток В.57, рис. 2.24: 30, 2.25: 16-18, 26, 45, 46). Серед них відмітимо відносно тупі варіанти наконечників, які мали вузько функціональне значення мисливських знарядь для полювання на хутрових тварин.

Наконечники з пласким скошеним насадом, або насадом на розщеплене древко (Додаток В.58) репрезентовані здебільшого екземплярами з кілеподібним або клиноподібним пером без упору, які виявлені на різних пам’ятках (рис. 2.24: 9-11, 13-16, 18, 29, 2.25: 1-11, 14, 15, 19, 21, 27, 28, 31, 32, 36-44). Наконечники цього типу мають аналогії на території Центральної Азії,

де вони побутують з 1-ї половині II тис. (Худяков 1991, с. 62), проте найбільш ранні знахідки датуються другою половиною I тис. н.э. (Худяков 1991, с. 37, рис. 18: 1). У XIII ст. вони побутують в Каракорумі (Pohl 2010, fig. 3: m), а також у тюркомовних кочівників Алтаю і Сибіру. Серія похожих наконечників репрезентована серед старожитностей ундугунської культури Забайкалля (Немеров 1982, с. 173-174, табл. 2, тип 1). Крім того, у старожитностях кочівників Алтаю і Сибіру відомі залізні вістря з пером близької форми (Худяков 1986, с. 146; 2004, с. 58). Іншим різновидом подібних наконечників стріл є наконечник з пласким насадом і упором (Додаток В.58: 2, рис. 2.24: 17). Аналогії є у Прибайкаллі, зокрема чотири аналогічні наконечники походять з Хужир-Нуге з поховання XIV ст. (Свинин, Харинский 1998, рис. 5: 3, 4, 5, 8).

Власне черешкові наконечники стріл (Додаток В.59) репрезентовані окремими екземплярами і не складають однорідної групи. Вони здебільшого наслідують форми залізних наконечників (рис. 2.24: 12, 20, 22, 23, 27, 2.25: 12, 13, 22, 23, 25, 32, 34, 35).

Деякі автори вважають кістяні наконечники стріл виключно мисливським знаряддям (Гончаров 1950, с. 94; Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 71), проте, гадаємо, не можна відповісти на це питання однозначно. Деякі з видів наконечників були радше поліфункціональними. Про це може свідчити, зокрема, виявлений на Райковецькому городищі сагайдачний набір, який містив стріли з залізними і двома кістяними наконечниками (Гончаров 1950, с. 43; 94). Сагайдачні набори з залізними і кістяними наконечниками фіксуються у різних культурах доби раннього заліза (Дубовская 1985, рис. 2; Иванов 1984, с. 22-23) і у середньовічних кочівників Євразії (Асеев и др. 1985, с. 128; Овчинникова 1990, с. 75). Є також безпосередні свідчення бойового використання стріл з кістяними наконечниками. Поховання воїнів, вбитих такими стрілами, відомі на території Євразії у похованнях IV—V ст. (Худяков 1986, с. 41-42; Коробейников, Митюков 2007, с. 16-17) і VIII—IX ст. (Кызласов 1969, с. 7, табл. 2: 18). У кочівників Саяно-Алтая, за

Б. Б. Овчинніковою, більшість типів наконечників належать до поліфункціональних, за виключенням окремих типів, що функціонували лише як мисливське знаряддя (Овчинникова 1990, с. 71). Китайські джерела свідчать про поширення кістяних стріл у монголів (Храпачевский 2009, с. 61-62). Для давньоруських екземплярів О. Ф. Медвєдєв припускав аналогічні функції (Медведев 1966, с. 87-88).

Серед південноруських екземплярів до специфічних мисливських знарядь можна зарахувати екземпляри бочкоподібної форми з тупими вістрями, які використовували для полювання на хутрових тварин. Всі інші наконечники придатні як для полювання, так і для бойових дій. Отже їх цілком слушно вважати поліфункціональними.

Категорія 14. Накладки на лук. Кістяні накладки на лук виявлені на багатьох південноруських пам'ятках (Додаток В.60). Найбільш ранні давньоруські екземпляри походять з могильників X ст., зокрема з Шестовиці (рис. 2.26: 11-28), екземпляри XI—XII ст. виявлені здебільшого у побутових комплексах. Зустрічаються переважно бокові і фронтальні накладки на лук. Кінцеві накладки присутні серед матеріалів X ст., наприклад, у кургані № 110 Шестовицького могильника (Додаток В.60.11). Кінцева накладка виявлена також у Воїнській Греблі (Додаток В.60.16, рис. 2.26: 6). Обмаль кінцевих накладок відповідає загальній євразійській тенденції розвитку складного луку у бік зменшення накладок, зокрема, зникнення кінцевих, простеженій на різних матеріалах (Гаврилова 1965, с. 87-88; Ермолов 1987, с. 151). Зазвичай давньоруські накладки на лук не підлягали орнаментації, хоча є окремі орнаментовані екземпляри —у Гульбищі і у Вщижі (Додаток В.60.10, 60.25).

На деяких пам'ятках простежені сліди їх виробництва: у Києві, Чернігові, на городищі поблизу Хутора Половецького, у Воїнській Греблі і на городищі Іван-Гора.

Інший тип деталей складного луку відомий насамперед за матеріалами з Дерiївки, де функціонувала майстерня з їх виготовлення. Більшість з них — це прямокутні фронтальні вкладиші, подібні тим, що використовувалися в луках

кімакського типу з IX—X ст. і були поширені у передмонгольський період у Південному Сибіру (Савинов 1981, с. 152, 161). Такий тип луку занесений у Східну Європу у середині XI ст. В Саркелі аналогічні вкладиші походять з шарів XI — початку XII ст. (Флерова 2001, с. 46, рис. 8: 6, 7; 9: 5, 6). Поодинокі вкладиші цього типу виявлені також у Києві, у Воїнській Греблі, на городищі Іван-Гора. Серед матеріалів з Воїнської Греблі є також напівфабрикат для такої накладки. Всі давньоруські екземпляри датуються XII — першою половиною XIII ст. Серед виробів з Дерiївки є також дві накладки з одним заокругленим краєм, які за формою завершення відповідають пізнім кінцевим фронтальним вкладишам з Біляра (Руденко 2005, табл. 4: 102, 103).

Відносно невелика кількість накладок на складний лук, виявлених на городищах (у тому числі городищах-фортецях), можна пояснити тим, що були поширені переважно прості луки, або принаймні луки без кістяних деталей. Невеликий обсяг виробництва (крім Чернігова і Дерiївки) радше може свідчити про виготовлення деталей складного луку або його ремонт умільцем на замовлення, ніж про розвинуте виробництво.

Категорія 15. Кистені та булави. Давньоруські кистені репрезентовані переважно металевими екземплярами, екземпляри з рогу відносно нечисленні (Додаток В.61, рис. 2.27: 1-6, 8-12). Кистені є озброєнням, характерним для східноєвропейських культур, особливо для лісостепової і степової смуги. А. М. Кірпічников (1966) за матеріалом виготовлення відніс всі кистені з рогу до одного типу — типу 1. Пізніше А. В. Криганов розподілив цей тип на три варіанти: 1) з подовжнім каналом; 2) з петлею або отвором у горішній частині; 3) з залізним стрижнем (Крыганов 1987, с. 63; 2012, с. 72), проте варто погодитися з В. Є. Фльоровою (Флерова 2001, с. 58) в тому , що варіанти 1 і 3 презентують конструктивно однаковий тип. Це дозволяє їх об’єднати. Саме цей тип поширився на Русі.

Традиційною формою давньоруських кистенів є яйцеподібна або трохи витягнута. За В.Є. Фльоровою, останній варіант з’являється не раніше XI ст.

(Флерова 2001, с. 59). Окремий інтерес викликає кистінь грушоподібної форми, з виділеним і трохи сплощеним боком з Воїнської Греблі, який повторює форму металевих екземплярів. Форма і невелика глибина залягання знахідки (0,6 м) свідчать на користь пізньої дати цього екземпляру — не раніше XII ст. Незакінчений екземпляр з петлею (рис. 2.27: 10), виявлений в урочище Палянівщина (Жовнине), має аналогії у Саркелі. Похожі кистені зустрічаються також серед старожитностей Болгарії, де вони датуються XI — началом XII ст. В. Йотов вважає їх наслідком присутності кочівників (Йотов 2004, с. 112, обр. 61: 685; 63). Кистінь з Жовнина не зазнав остаточної обробки, отже слушно вважати продукцією місцевого майстра. Враховуючи неоднорідний етнічний склад городищ Дніпровського Лісостепу, складно говорити про його етнокультурну приналежність.

Останнім часом Л. І. Смірнова (Smirnova 2005) спробувала інтерпретувати зазначену категорію виробів як гирки терезів, що викликало заперечення С. Ю. Каїнова (Каинов 2018). На нашу думку, для переосмислення функцій цих виробів нема підстав: кистені не мають стандартної ваги, притаманної гиркам.

Тотожні за формою вироби, які за розмірами перевершують кистені традиційно інтерпретуються як булави (Додаток В.62). Знахідки кістяних булав — не дуже часте явище в давньоруській археології. Крім екземпляру з Воїнської Греблі (рис. 2.27: 7), можемо вказати на знахідку з Заходу Русі (Пліснеськ), вкриту графіті (Кучера 1962, рис. 15: 13; Сергєєва 2009, рис. 1: 1). Такі приклади поодинокі. Р. О. Юра вважає булавою масивний предмет з рогу, виявлений у Колодяжині (Юра 1962, рис. 34: 3), проте предмет скоріше можна розглядати як заготовку (рис. 2.27: 13). Отже загалом стійкої традиції використання рогових булав на Русі не спостерігається.

Категорія 16. Завершення руків'їв канчуків. Одним з поширених типів завершень руків'їв канчуків є об'ємна голова тварини або птаха, часто стилізована (Додаток В.63). У свій час їх зібрав і систематизував А. М. Кірпічников, який датував їх XII—XIII ст. (Кирпичников 1973, с. 71-75).

В. Є. Фльорова на основі матеріалів Саркела—Білої Вежі вважає, що початок їх побутування можна відносити до більш раннього часу (Флерова 2001, с. 62-64). Завершення цього типу виготовлялися з металу і з кістки.

Зооморфні зображення на завершеннях руків'їв можуть бути як схематичними, так і виконаними ретельно з проробкою деталей. Прикладом першого варіанту декору є екземпляри з Воїнської Греблі (рис. 2.28: 2, 3), які мають аналогії в Новогрудку (Соболь 2006, рис. 9: 17). Другий варіант (Київ, вул. Спаська, 35) репрезентований завершенням руків'я канчука з головою фантастичної істоти (дракона), виконаної в стилі, більш характерному для Півночі Європи (рис. 2.28: 9).

Незважаючи на наявність напівфабрикатів і незавершених виробів (Чернігів, Воїнська Гребля), широкого виробництва таких виробів не простежено, самі вони репрезентовані нечисленними екземплярами.

Зустрічаються також завершення інших форм, не пов'язаних зі згаданою вище традицією зооморфного декору (рис. 2.28: 4-8, 10, 11). Серед них виділяється руків'я, прикрашене по корпусу смугами пласкорельєфного і гравійованого орнаменту з завершенням у вигляді об'ємної голівки тварини, яке походить з Київського Подолу (рис. 2.28: 10). Одне руків'я з Воїнської Греблі (Додаток В.63.7, рис. 2.28: 4) має аналогію серед матеріалів Звенигорода (Свєшніков 1987b, рис. 5).

Категорія 17. Фурнітура універсальна. До фурнітури належать ґудзики і застібки різних модифікацій.

На досліджуваній території виявлено кілька основних різновидів ґудзиків та застібок: півсферичні ґудзики, ґудзики або застібки видовженої форми з отвором у центрі, застібки або підвіски у вигляді півмісяця з невеликим отвором посередині, стрижневі ґудзики і застібки. Інші предмети цієї категорії, які не складають серій і репрезентовані поодинокими екземплярами.

Поширеною продукцією середньовічного косторізного ремесла були півсферичні ґудзики з отвором в центрі (Додаток В.64, рис. 2.29: 1-35). Крім характерної форми півсфери або близької до неї, ґудзики зазначеного типу

можуть мати перетин трапецієподібної формі. По верху іноді зустрічається невеликий манжет. У Києві (майстерня на Щекавицькій, 29, тут саме — також їх напівфабрикати) виявлені поодинокі екземпляри, що нагадують формою давньоруські пірофілітові пряслиця (Додаток В.64.38).

Для півсферичних ґудзиків характерна багата орнаментація, у тому числі інкрустація кольоровим металом. Орнамент гравійований, виконаний дуже ретельно за допомогою спеціальних інструментів (різець, інструмент для нанесення циркульних кіл). На окремих виробах простежуються сліди фарбування (Київ, Колодяжин) і сліди інкрустації у вигляді залишків металу сіро-білого кольору в борозенках орнаменту (Київ, Городськ, Ржищів, Воїнська Гребля). Меншу групу складають вироби складнішої форми і з орнаментом з елементами складних геометричних фігур або стилізованих зооморфних зображень. Зустрічаються також неорнаментовані ґудзики. Деякі з них оброблені недбало, проте в окремих випадках (деякі екземпляри з Києва і Вишгорода) простежується ретельна обробка на токарному верстаті і поліровка, є випадок фарбування (Київ).

На Русі межами досліджуваного регіону півсферичні ґудзики виявлені у Волковиську (Зверуго 1975, рис. 17: 6, 7), Новогрудку (Гуревич 1981, рис. 86: 1), в містах Володимиро-Суздальської земли (Седова 1978, табл. 9: 18; 1997, рис. 67: 6), у Старій Рязані (Даркевич, Борисевич 1995, табл. 37: 6; 93: 14), на території Південно-Західної Русі (Ратич 1959, табл. III: 37-40; Михайлова 1991, табл. VII: 11, 12; Терський 1993, рис. IV: 1-10). Найбільша кількість давньоруських знахідок пов’язана з Києвом. На інших давньоруських пам’ятках півсферичні ґудзики зустрічаються у поодиноких екземплярах. Зазначена категорія виробів побутувала скрізь у Східній Європі, у Передній і Центральній Азії, на Кавказі, у волзьких болгар, у тюрків, меншою мірою — у Центральній Європі (докладніше про поширення ґудзиків — у розділі 7).

У літературі найчастіше вживають термін «ґудзики». В. Є. Фльорова називає їх «застібками» (Флерова 2001, с. 102-103). Трактування зазначених виробів як пряслиць (Тотев 1963, с. 92; Strzygowski 1904, Taf. XIX: 8905-8918)

заперечила ще Г. Девідсон на підставах того, що півсферичні ґудзики менше і легше за пряслиця (Davidson 1952, p. 296). В. П. Левенок, який вивчав ґудзики Саркела, вказував на різницю в діаметрі отворів пряслиць і півсферичних ґудзиків (Левенок 1959, с. 344). У цьому зв'язку інтерес викликає вивчення виробів з отворами з Монкодоньї (Хорватія) доби бронзи, здійснене К. Беккер. Дослідниця на основі трасології доходить до висновку, що, всупереч поширеній думці, такі вироби використовували швидше за все не як пряслиця, а саме як ґудзики (Becker 2005). Висновки цікаві не лише можливістю трактовки конкретних виробів, але й можливим часом появлення ґудзиків з одним центральним отвором. Водночас дископодібні вироби з отвором в центрі, які також присутні в асортименті продукції давньоруських косторізів не можна беззастережно зараховувати до ґудзиків. Вони різноманітніші за розміром, зазвичай не мають орнаменту (хоч є й орнаментовані екземпляри). У деяких випадках кістяні диски варто кваліфікувати як елементи набірних руків'їв ножів або якихось інших виробів, гральні жетони та ін. Отже у кожному конкретному випадку для виявлення призначення того чи іншого артефакту зазначеної форми необхідно його безпосереднє вивчення.

Досить численні давньоруські знахідки X — першої половини XIII ст. відбуваються з шарів побутових пам'яток поза контекстом їх використання. У кургані Гульбище в Чернігові, що містить поховання за обрядом трупоспалення, знайдено кілька екземплярів, однак їх первісне розміщення не простежене. У цьому випадку можна говорити лише про можливу приналежність цих ґудзиків чоловічому вбранню. Ґудзики з кочівницьких поховань, синхронних давньоруським, належать як людським скелетам (Березовець, Покровська, Фурманська 1960, с. 123; Іллінська, Ковпаненко 1960, с. 137; Плетнева 1973, с. 36), так и кінським (Плетнева 1973, с. 35, 37, 38; Косиков, Гриб 1985, с. 257; Шалобудов, Яремака 1985, с. 144; Братченко та ін. 2012, рис. 32), що вказує на можливість їхнього зв'язку зі збруєю — як функціональної деталі або прикраси. У разі виявлення біля людського кістяку, як правило, зустрічається тільки один ґудзик в районі поясу або таза. У

похованні 1 кургану № 247 у дер. Юзефівка (Київська губ.), яке пов’язується з чорними клобуками, три півсферичні ґудзики були розташовані разом з кістяними накладками сагайдака, що дозволило С. А. Плетньовій припускати їх приналежність до сагайдачних деталей ((Плетнева 1973, с. 38, табл. 20). Ґудзики з могильнику Сопка-2 (південь Західного Сибіру), за свідченням авторів його дослідження, могли грати декоративну роль. В одному з поховань 7 екземплярів ґудзиків, судячи з розташування, слугували прикрасою ременя, який могли носити навскіс через плече (Молодин, Соловьев 2004, с. 73). У Танкєєвскому могильнику (Поволжя) кістяні півсферичні ґудзики виявлені серед жіночого вбрання, на грудях похованих (Халикова 1971, с. 79). Вони могли бути частиною одягу, накосниками або виконували декоративні функції (Закирова 1988, с. 232). Півсферичний ґудзик іноді зустрічається в одному екземплярі і нібито виділяється серед інших застібок. Така ситуація зафіксована в жіночому похованні Канівського могильника у Пермському краї (Крыласова 2001, рис. 73). У цьому випадку ґудзик посідав центральне місце в костюмі. Враховуючи ставлення до одягу і його аксесуарів в архаїчному світогляді, можна припускати, що такий ґудзик міг мати особливе значення — естетичне або семантичне. Аналогічно був розташований ґудзик у жіночому похованні в могильнику на городище Верхній Джулат (Північна Осетія). Ще у двох похованнях цього самого могильника ґудзики (по одному) розміщувалися, відповідно, в районі тазу і у лівого стегна похованих (Милорадович 1963, с. 94, 95, 97). На території Давньої Русі ґудзики здебільшого виявлені в побутових об’єктах, поза контекстом використання. Можна згадати лише один скелет жінки, знайдений на Райковецькому городищі, біля якого також знайдено поодинокий ґудзик. Він лежав біля ніг, отже його розміщення на одязі не відновлюється (Мовчанівський 1930, с. 14). У зв'язку з функціональним призначенням півсферичних ґудзиків, варто також звернути увагу на їх можливе магічне значення (разом з утилітарним), перш за все в якості оберегу. У цьому зв’язку

звернемо увагу на їхню орнаментацію, часто пов’язану з солярним символізмом.

Півсферичні ґудзики побутували на Русі протягом тривалого часу. Найбільш ранніми є екземпляри з Гульбища, які датуються початком X ст. Ранню дату має півсферичний ґудзик з Тимеревського могильника (Фехнер 1963, рис. 23: 13) і ґудзик з Супрутського городища (бассейн р. Упи) (Григорьев 2005, рис. 42: 20). Найбільш численні знахідки в давньоруських містах пов’язані з шарами XII — першої половини XIII ст. Ґудзики з Волзької Булгарії датуються X—XIV ст. (Руденко 2005, с. 72), в Херсонесі — XI—XIV ст. (Романчук 1981, с. 91), у Коринфі — X—XII ст. (Davidson 1952, p. 297). Півсферичні ґудзики виявлені також у двох похованнях монгольського часу у могильнику Сопка-2 в Західному Сибіру (Молодин, Соловьев 2004, с. 27, 32). Отже, практично на всьому ареалі свого поширення кістяні півсферичні ґудзики побутують. Хронологічні рамки їх побутування на території Східної Європи загалом слід визначати як X—XIV ст., причому особливих змін за цей період вони практично не зазнають.

У зв'язку з виробництвом півсферичних ґудзиків слід згадати вироби з епіфізів, порівнянні за формою і розмірами, виявлені на ряді пам'яток (Додаток В.65, рис. 2.29: 36-42). Технологія виробництва ґудзиків досить добре вивчена на київських матеріалах, тому можна впевнено говорити, що майстри-професіонали не використовували епіфізи для виготовлення цього виду продукції. У Саркелі виявлені екземпляри виготовлені з рогу (Флерова 2001, с. 102). Вироби з епіфізів за формою і розмірами цілком тотожні кістяним ґудзикам і мають вагу, недостатню для пряслиць. Отже слушно трактувати їх також як ґудзики або застібки. Серед давньоруських матеріалів ґудзики з епіфізів репрезентовані поодинокими екземплярами. Всі вони можуть розглядатися як вироби домашнього ремесла, виконані з підручних матеріалів, які були у розпорядженні власника.

До деталей костюму, ймовірно, належать дугоподібні застібки або підвіски з невеликим отвором посередині, виявлені у Києві, Витачиві,

Воїнській Греблі, Чернігові та ін. (Додаток В.66, рис. 2.30: 1-4, 9, 11, 12). Їх обробка ретельна, поверхні поліровані, іноді орнаментовані. На давньоруських поселеннях цей вид виробів зустрічається у поодиноких екземплярах. Значно більше їх на синхронних середньовічних поселеннях у Прикам'ї, де вони є доволі типовим інвентарем (Крыласова 2007, рис. 90).

А. М. Кірпічніков зараховує зазначені вироби до застібок недоуздка (Кирпичников 1973, рис. 44: 4), проте у цього різновиду виробів центральний отвір завжди округлої форми і значно менший (екземпляр з Воїнської Греблі взагалі має діаметр 1 мм). Н. Б. Криласова на матеріалах з Прикам'я розглядає такі вироби як так звані «якірки» для підвішування дрібних предметів до поясу (Крыласова 2007, рис. 90), а В. Груби похожі вироби з Моравії — як застібки (Hrubý 1957, obr. 31). Не включено їх поліфункціональне значення, залежно від культурного середовища побутування.

Ґудзики або застібки інших форм форми з отвором (або отворами) у центрі (Додаток В. 67) поширені значно менше (рис. 2.30: 5-8, 10, 13). Будь-якого стандарту у зазначеній групі не спостерігається.

Стрижневі ґудзики і застібки (Додаток В.68, рис. 2.31) зустрічається на різних поселеннях, частіше за все у поодиноких екземплярах. Більше всього їх виявлено у Києві і Воїнській Греблі. Стрижневі ґудзики, як правило, неорнаментовані, винятком є ґудзик з Хутору Половецького (рис. 2.31: 33).

Найбільш поширеною формою київських стрижневих ґудзиків є форма мініатюрних балясинок з колінчастим корпусом і перехватом у середній частині, проте зустрічаються також інші форми. Основний матеріал для них — кістка. За окремими випадками, київські стрижневі ґудзики зазначаються досить грубою обробкою, токарна доводка для них нехарактерна. В окремих випадках з одного боку простежуються залишки мозкового каналу. Варто звернути окрему увагу на стрижневі ґудзики з Воїнської Греблі, які відрізняються різноманітністю форм і використаної сировини. Крім тваринної кістки, яка була звичайним матеріалом для цього виду виробів, місцеві майстри використовували щільний ріг, засвідчено також

використання променю плавця осетрової риби (рис. 2.31: 15). Наявність напівфабрикатів свідчить про місцеве виготовлення цієї категорії виробів. Асортимент стрижневих ґудзиків з Воїнської Греблі близький київському. За кількістю ґудзики з Воїнської Греблі також майже не поступаються київським. На решті пам'яток, де зустрічалися такі ґудзики, вони виявлені у поодиноких екземплярах.

За тим самим принципом, що й стрижневі ґудзики, використовувалися застібки відносно великих розмірів (7—10 см) з двома частинами трикутної форми і перехватом між ними. Три екземпляри виявлені у Києві (вул. Спаська, 35). За розмірами вони не можуть бути деталлю одягу. Загалом їх вважають багатофункціональними (Borg 1998, S. 321). Аналогічну форму мали застібки скіфських сагайдаків (Черненко 1981, рис. 24). Це універсальний тип, який побутує у широких територіально-хронологічних рамках, включаючи сучасність.

Інші види ґудзиків репрезентовані поодинокими виробами (Додаток В.69).

Окремої уваги варті кістяні кільця (Додаток В. 70, рис. 2.30: 14-17), виявлені на різних пам'ятках. Київські екземпляри походять переважно з розкопів різних років на вул. Володимирська, 3. Вісім з них виявлено під час досліджень С. С. Гамченка у 1926 р. у межах квадрату з великою концентрацією кісток, ймовірно, пов'язаних з косторізним виробництвом (Додаток В.70.1). Ще одне кільце (можливо, пов'язане з тим самим комплексом) виявлене під час досліджень київської ротонди у 1976 р. (Боровський, Толочко 1979). Знахідка 1976 р. походить з шару, який датується часом не раніше першої половини XIII ст. (Боровський, Толочко 1976, с. 1, 16), Так само слід датувати кільця з розкопок С. С. Гамченка. Аналогічне кільце з Чернігова датується, за комплексом, де його виявлено, XI — початком XII ст. Екземпляр з Витачіва (дослідження В. В. Хвойки) не забезпечений документацією для датування.

Вироби такого типу часто зустрічаються серед старожитностей Центральної та Північної Європи. Аналогічні речі з Йорку широко датуються XI—XIV ст.

(MacGregor, Mainman, Rogers 1999, p. 1943). Я. Каван, через наявність на одному з екземплярів залишків металевої голки, інтерпретує ці вироби як рамки пряжок (Kaván 1964, tabl. II: 4).

Категорія 18. Фурнітура спеціального призначення.

Серед такої фурнітури виділяються застібки, для яких можна припускати спеціальні функції. Насамперед це застібки недоуздків, а також застібки або пряжки, також, ймовірно, пов'язані з кінською збруєю. До них насамперед належать пряжки і застібки недоуздків (рис. 2.32).

Такі деталі кінської збруї, як попружні пряжки і блоки для ремінців на досліджуваній території репрезентовані поодинокими екземплярами (Додаток В.71). Вони мають аналогії у старожитностях кочівників Євразії (Флерова 2001, с. 65-66).

Виріб, аналогічний пряжці з Воїнської Греблі (рис. 2.32: 10) походить з Преслава (Болгарія). С. Бонєв вказує на аналогії цьому предмету в кочівницьких старожитностях (Бонев 1981, с. 42, рис. 1: 14). Зазначимо, що обидві пряжки близькі й за розмірами: довжина екземпляру з Воїнської Греблі складає 7,2 см, з Преслава — 7,5 см. Звертає на себе увагу випадковість виявлення виробів цих двох категорій на слов'янських пам'ятках, при тому, що вони поширені у степових кочівницьких старожитностях. Отже їх можна зарахувати до запозичених елементів степової матеріальної культури.

Застібки недоуздків (Додаток В.72) є виробами, які мають форму, близьку до місяцеподібної, часто з розширенням у центрі і круглим або овальним отвором у центральній частині (рис. 2.32: 1-5). Р. Д. Михайлова вважає їх різновидом псаліїв (Михайлова 1991, с. 4), проте частіше за все вони визначаються у літературі саме як застібки недоуздків. Від звичайних застібок місяцеподібної форми, розглянутих вище, їх відрізняє центральний отвір більшого розміру. Зазначена деталь збруї репрезентована нечисленними екземплярами. Значно більше поширення вони мають у степових кочівницьких старожитностях Євразії.

Ймовірно, предметами аналогічного призначення є три екземпляри застібок з зооморфними завершеннями, виявлені у Києві, Вишгороді і Шестовиці (Додаток В.73, рис. 2.32: 18-20). Вироби цієї групи мають Є-подібну форму і оздоблені об'ємними голівками тварин, які симетрично розташовані по обох боках, і кінцівкою цієї тварини між голівками у центрі. За вишгородським екземпляром, що має прив'язку до комплексу з вузькою датою (виробнича яма), зазначені вироби можна датувати XI ст. Умови знахідки шестовицького екземпляру не дають чіткої дати — предмет виявлено у заповненні клітей валу, де траплялася кераміка від X до XII ст. (Коваленко та ін. 1998, с. 23). Київська і чернігівська знахідки є закінченими виробами, з проробленими деталями і ретельно полірованою поверхнею. Можна вказати на схожість трактовки звіриних голів з Києва і Шестовиці, але зображення з Шестовиці більше стилізоване. Вишгородський екземпляр не закінчений (відсутність центрального отвору, недбала обробка поверхні, груба проробка деталей, центральна кінцівка поєднується з головами, які її фланкують, перемичками). Г. М. Шовкопляс і Я. Є. Боровський ідентифікували зооморфні зображення київського екземпляра як коней (Шовкопляс 1973, с. 118; Боровський 1992, с. 97, підпис до рис. 2 і 3), проте, судячи з форми голови, округлого вуха й зображення звіриної лапи у центрі, презентований хижак. Хижак також презентований на екземплярі з Шестовиці. Незакінченість вишгородського зображення ускладнює його точне визначення.

До фурнітури спеціального призначення належать також сагайдачні петлі (Додаток В.74, рис. 2.33). Сагайдачні петлі усталеної форми були характерним елементом середньовічного військового комплексу Східної Європи від Новгорода до Крима (Флерова 2001, с. 55), зустрічаються вони і у Центральній Європі, наприклад, на Дунаї (Diăconu, Baraschi 1973, pl. II: 7; Stefan et al. 1967, fig. 183: 7, 10, 12-14, 16, 18, 19). Петлі виготовлені здебільшого з рогу, хоча є екземпляри з кістки. Таким є, наприклад, один з екземплярів в Воїнської Греблі (рис. 2.33: 3). Во всьому ареалі свого поширення петлі сагайдаків і футлярів для луків мають стандартні форми і часто декор у

вигляді косих насічок по гребеню. Прикладом індивідуальної форми петлі є екземпляр з графіті у вигляді сполучення відрізків прямих і дугоподібної ліній, виявлений на Старокиївській горі (рис. 2.33: 1).

Путові петлі виявлені у поодиноких екземплярах (Додаток В. 75). Найбільш ранні походять з Чернігова, з поховань з тілоспаленням (Додаток В. 75.3, 4). Путові петлі з Києва мають аналогії в кочівників Євразії (Овчинникова 1990, с. 127, рис. 51), одна з них датується X — початком XI ст., дані для датування іншої відсутні (Додаток В. 75: 1, 2).

Категорія 19. Псалії. Псалії з паростків рогу виявлені на ряді давньоруських пам'яток регіону (Додаток В.76, рис. 2.34). Їх переважна більшість належать до єдиного типу — вудила типу Ів, за А. М. Кірпічніковим (Кирпичников 1973, с. 15), які мають широку дату побутування — від IX до XIII ст. Псалії як правило орнаментовані, найбільш ретельне виконання декору простежується на псаліях з Києва, Любеча і Шестовиці. Вартий особливої уваги фрагментарно збережений псалій з нехарактерним для цієї категорії виробів рельєфним рослинним орнаментом (рис. 2.34: 1), помилково визначений в літературі як руків'я ножа (Гупало 1981, с. 327; Сагайдак 1991, с. 94). Псалій XII ст. з Воїнської Греблі орнаментований не дуже дбало виконаним контурним орнаментом. Неорнаментований екземпляр з Воїнської Греблі відрізняється особливою ретельністю виготовлення (рис. 2.34: 8). За такими ознаками, як трилопатеве завершення кінця, він належить до ранніх (за А. М. Кірпічніковим). Поверхня всіх неорнаментованих псаліїв з зазначеної пам'ятки (згаданого цілого і фрагментованих) добре відполірована. Поверхня неорнаментованого псалію з Кощіївки (XII ст.) полірована слабкіше. Загалом підтверджується спостереження А. М. Кірпічнікова про більш ретельне виконання орнаменту на ранніх (IX—X ст.) псаліях.

Винятковою знахідкою є незакінчений «крилатий» псалій з Чернігова (Додаток В. 76: 7). Цей тип відомий за металевими зразками і має тільки одну аналогію з рогу: вона походить з Пліски (Болгарія) (Бонев 1981, с. 41, рис. 1: 9; Йотов 2004, с. 136, табл. LXVII: 752). Металеві «крилаті» псалії побутували

у печенігів і торків у X—XI ст., а на Русі у XI—XII ст. За А. М. Кірпічніковим, псалії цього типу належали воїнам або заможним городянам. Дослідник припускає їх північно-причорноморське походження. В XI—XII ст. крім Русі і чорних клобуків, вони побутували у прусів, литви і волзьких болгар (Кирпичников 1973, рис. 5: 12, 13), а отже мали загальне східноєвропейське поширення, як і багато інших деталей озброєння і спорядження вершника. Поодинокі приклади «крилатих» псаліїв з кістки можна розглядати як спробу копіювати металеві зразки.

Категорія 20. Декоративні накладки. Декоративні накладки з кістки добре відомі у давньоруських старожитностях (Додаток В. 77, рис. 2.35-2.36). З місцевим ремеслом пов'язані накладки, виготовлені з кістяних і з рогових пластин. Різьблені орнаментовані накладки, судячи з їх розмірів, могли бути елементом оздоблення скриньок різного призначення та інших предметів побуту.

Важливе місце серед цього виду виробів посідають сагайдачні накладки. Оздоблення сагайдаків різьбленими кістяними та роговими пластинами було стійкою традицією, яка простежується у східноєвропейських степах з раннього середньовіччя (Флерова 2001, с. 55). Давньоруські матеріали також представляють деяку кількість таких виробів. Зазвичай сагайдачні накладки виділяють в окрему групу. Проте далеко не завжди ту чи іншу накладку можна ідентифікувати за функціональним призначенням. Саме тому всі накладки розглядаються разом як одна категорія виробів, що не суперечить їх призначенню як елементу оздоблення. Безперечно сагайдачними можна вважати накладки, виявлені в похованнях, і такі, що мають форми, притаманні тільки зазначеній категорії предметів. Характерними є накладки у вигляді вузьких видовжених пластин і широких платівок, прямокутної або, іноді, нерегулярної форми. Їх зовнішня поверхня зазвичай ретельно оброблена і часто орнаментована, хоч зустрічаються і неорнаментовані екземпляри. З внутрішнього боку на поверхні є наскрізні отвори невеликого діаметру або нарізка для кращого сполучення з основою. Форма кожної накладки і

орнаментална композиція, яка її оздоблює, зазвичай індивідуальні. Незвичайна тотожність орнаменту на накладках з двох пам’яток — Райковецького городища і Княжої гори (рис. 2.36: 7-10) є скоріше винятком. Загалом типовим є лінійний або циркульний орнамент, дещо рідше ціркульна плетінка. Незвичайний варіант циркульного орнаменту представляють накладки з київського некрополя, з дружинного поховання № 120, за нумерацією М. К. Каргера: тут є елементи прорізного (ажурного) різьблення — наскрізні окрежності у сполученні з циркульними колами (рис. 2.35: 1).

Особливістю розглянутої категорії виробів є відсутність серійності, а отже, такі речі, ймовірно, виготовляли на замовлення, їх виробництво носило індівідуальний характер. За В. Є. Фльоровою, мода на оздоблення сагайдака накладками описаних типів існувала до початку XII ст. (Флерова 2000, с. 105; Флерова 2001, с. 51). На давньоруських пам’ятках такі накладки побутували й у XII ст.

З Києва походить накладка часів Золотої Орди, орнаментована плетінкою і шаховим візерунком (Додаток В.77.6). На Русі подібні накладки відомі серед матеріалів дослідження давньоруських міст на території сучасної Білорусі (Алексеев 1962, рис. 1, 3, 4), проте основним культурним контекстом їх поширення є старожитності Волзькій Болгарії (Закирова 1988, рис. 99: 15) і золотордінські (Малиновская 1974, табл. III: 7). Орнаментовані кістяні сагайдачні накладки зазначеного типу на давньоруських пам'ятках з'являються разом з монголами.

До оздоблювальних елементів можна віднести також кістяні накладки, на луку сідла (рис. 2.37). Вони відомі з X ст. серед інвентарю дружинних поховань, пізніше зустрічаються у культурних шарах XII—XIII ст. Ранні кістяні накладки з Шестовиці походять від сідел з невисокими луками. Серед більш пізніх варіантів накладок є варіанти для різних видів сідел — як з низькою, так і з високою передньою лукою (Додаток В.78).

Категорія 21. Інші види предметів оздоблення. Крім накладок, до предметів оздоблення можна віднести також підвіски і намистини (рис. 2.38). Терміном підвіски (Додаток В.79), умовно можна позначити орнаментовані кістяні вироби у формі пластин з вушками або петлями для підвішування. Вони відомі у поодиноких екземплярах і індивідуальні за розмірами, пропорціями і орнаментом, що характерно для продукції, яку виготовляли на замовлення, яка відображувала особисті естетичні смаки замовника або майстра. Винятком є підвіска з ажурним декоративним отвором хрестоподібної форми, яка походить з Іван-Гори. Вона має точну аналогію серед старожитностей на Дунаї (Stefan at al. 1967, fig. 171). Зазначені вироби, крім, можливо, самих простих варіантів, виготовляли різьбярі-професіонали, про що свідчать правильні форми, якість обробки виробів і застосування спеціального реманенту (різці, циркульні знаряддя) для їх орнаментації. Можливо, підвіски слугували оздобленням костюму, хоча точно їх функції не відновлюються.

Щодо намистин з кістки (Додаток В.80), вони у поодиноких екземплярах виявлені у Києві і Колодяжині. Отже це вид оздоблення не є продукцією, характерною для Південної Русі.

Категорія 22. Дрібні футляри (гольники). Дрібні футляри традиційно визначають як гольники (Сергеева 2012b), проте їх зв’язок саме з голками підтверджується далеко не завжди. Через неможливість розділення всіх ретельно оброблених виробів з трубчастих кісток за функціональним призначенням, їх можна умовно відносити до категорії дрібних футлярів, умовно — гольників. Кісткові і рогові гольники відрізнялися одні від одних, через характер вихідного матеріалу. Екземпляри з трубчастих кісток мали вигляд трубок з наскрізною порожниною. Рогові футляри мали замкнену порожнину.

Гольники з трубчастих кісток (Додаток В.81), частіше пташиних, зазвичай зберігали просту форму діафізної трубки (рис. 2.39: 2-7). Їхня відмінна риса —наявність з одного краю парних отворів для підвішування.

Рідкісним прикладом орнаментованого трубчастого гольнику є екземпляр манжетами по краях, продряпаним орнаментом і псевдорунічними знаками, який походить з Київського Подолу (Додаток В. 81: 2, рис. 2. 39: 7). Горизонтальні гольники з металу, виявлені у Південній Русі (Київ, Шестовиця), належать до виробів північноєвропейського кола (Андрощук, Зоценко 2012, с. 107, 199, рис. 71, 141), зазначений кістяний екземпляр міг бути наслідуванням цим виробам.

У зв'язку з трубчастими гольниками звертають на себе увагу трубчасті кістки великих птахів з одним відпиляним епіфізом і обробленою порожниною, подекуди виявлені на давньоруських пам'ятках (Додаток В.82, рис. 2.39: 8, 9). Інший епіфіз залишався, створюючи замкнуту порожнину. Такі трубки могли також використовувати як дрібні футляри, хоча не виключено, що їхні функції були іншими.

Футляри з замкненою порожниною (Додаток В. 83) виготовлялися з рогу, Вони мають ретельно оброблену порожнину і невеличкі парні отвори для підвішування у верхній частині (рис. 2.40). Зазвичай отвори прорізані навскіс. Вироби цього типу часто орнаментовані. Орнамент переважно індивідуальний, проте є футляри з похожим орнаментом. Приклад —гольники з чотиригранним корпусом і насічками по ребрах, виявлені серед матеріалів городищ Воїнська Гребля (2 екземпляри) і Іван-Гора (1 екземпляр). Їх відрізняє майстерність виконання і спільна стилістика у створенні форми і декору (рис. 2.40: 6-8). Отже їх можна розглядати як продукцію з однієї майстерні, або принаймні як вироби, виготовлені в руслі єдиної традиції.

Крім простих форм гольників, є також ускладнені. До них можна відносити гольники зі щитками, виявлені на Київському Подолі (Додаток В. 83: 3, 4, рис. 2.40: 4, 5). Футляри зі щитками мають металеві аналогії, які виявлені у Києві (у будівлі першої половини XIII ст.) (Козловський, Ієвлєв 2008, рис. 5: 3) і Софіївській Борщагівці (у нашаруваннях XI —XII ст.) (Готун, Казимір, Шахрай 2015, рис. 4). Ще один різновид рогових футлярів — гольники, виконані у формі риби (Додаток В. 84), виявлені на городищі Іван-

Гора (рис. 2.40: 12) і в Чернігові. Точна аналогія походить з Новгорода (Колчин 1956, рис. 17: 6). Всі три екземпляри виконані в одній манері: плавники виконані рельєфом, луска передана циркульними колами. Датуються у межах XII ст.

Знахідка кістяної пробки від гольника у Чернігові (рис. 2.40: 11) і аналогічні предмети з території Польщі (Kostrzewski 1949, ryc. 145) і з Рюрикова городища (Носов, Плохов, Хвощинская 2017, ил. 15: 1) свідчать, що рогові футляри зверху могли мати покришку, яка зберігала їх вміст від випадання. Враховуючи те, що всі три відомі гольники у вигляді риби репрезентовані фігурками риб без голови, логічно припустити, що у формі голови риби вирізалася пробка.

Загалом дрібні ємності з трубчастих кісток побутували на території Євразії протягом тривалого часу — від неоліту і палеометалу до XX ст., що сприяє інтерпретації зазначених виробів як футлярів, переважно для голок, незважаючи на існування інших точок зору на їх функціональне призначення, наприклад, як ручок металевих знарядь, прикрас або амулетів (Атанасов 1987, с. 112; Димитров 1969, с. 131; Димов 1989, с. 250). Критерієм розділення ручок знарядь з трубчастих кісток і футлярів для голок С. О. Плетньова і В. Є. Фльорова вважають якість обробки виробу: для гольників характерною є ретельна обробка не тільки зовнішньої поверхні, але й порожнини (Плетнева 1989, с. 93; Флерова 2001, с. 78). Такі футляри придатні для зберігання будь-яких дрібних предметів, включаючи сипкі речовини і амулети. Прикладом використання дрібних футлярів як амулетниць є трубочки-амулетниці, які побутували у Криму у перших століттях н.е. (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 98-99, рис. 1; Gładysz-Juścińska 2012). За формою вони не відрізняються від давньоруських горизонтальних гольників, поширених у центральних та північних регіонах Давньоруських земель (Голубева 1978, с. 202-204). Враховуючи великий хронологічний та територіальний розрив між ними, слушно вважати, що подібність зазначених виробів була обумовлена не традицією, а їх приблизно однаковим призначенням як дрібних ємностей.

Прикладом футляру, який не можна інтерпретувати як гольник, є фрагментований виріб з трубчастої кістки (рис. 2.39: 1), за формою аналогічний трубчастим гольникам, але значно більших розмірів — його неповна довжина складає близько 13,7 см (Сергєєва 2015d, с. 50). Також не обов'язково гольниками могли бути рогові футляри з замкнутою порожниною. Про це, зокрема, свідчить один з їхніх металевих аналогів, виявлений на поселенні біля Софіївської Борщагівки. В ньому зберігався металевий стрижень — писало (Готун, Казимір, Шахрай 2015, с. 111-113).

Можливо, до ємностей для зберігання або переноски якихось дрібних речей також належить виріб з трубчастої кістки дрібного копитного з видовбаною внутрішньою частиною (Додаток В. 85: 1, рис. 2.39: 12). Невеличкі отвори зверху свідчать про те, що його підвішували на грудях або до пояса. Конструктивно предмет близький до футлярів для голок, проте відрізняється від них порожниною більших розмірів і її оформленням.

Категорія 23. Рогові ємності (контейнери). З кістки та рогу виготовляли також ємності більших розмірів. Серед них виділимо два вироби з Києва: ретельно оброблений екземпляр овальної форми, який можна трактувати як покришку (?) пеналу або коробочки для дрібних речей (Додаток В.86.1, рис. 2.39: 10) і незавершену ємність або підставку з нижньої частини рогу (Додаток В.86.2, рис. 2.39: 11). Аналогії не виявлені.

Окрему групу складають порожнисті вироби з рогу з трьома розсохами, виготовлені з нижньої частини рогу оленя (Додаток В.87, рис. 2.40). На території Південної Русі ці вироби виявлені у Воїнській Греблі і в Жовнині, розташованих поблизу одне від одного. У 2018 р. аналогічний виріб виявлено також у похованні могильнику біля с. Острів (розкопки В. Г. Івакіна). Зазначені вироби Два екземпляри з Воїня — напівфабрикати. Є всі підстави відносити ємність з розсохами з Жовнина до одного косторізного комплексу з воїньськими екземплярами і датувати всі вироби цього типу XI—XII ст.

Аналогічні предмети побутували на значній території. У Центральній та Південній Європі їхні знахідки пов'язані з аварськими старожитностями

(Belošević 1980, s. 125-128; tab. I; XI; XLVI; XLVII; XLVIII; LI; LII; LXXXI; LXXXII; Garam 1979, Taf. 14: 6, 40: 1; Kovrig 1963, Taf. XXI: 10; LXXV: 2; Török 1994, Taf. XVIII: 8). Екземпляр з Лібіце над Цидлиною (Чехія) датується X ст. (Justová 1980, obr. 4: 11a, b). У степах Східної Європи тричастинні ємності з рогу є частиною салтівського речового комплексу (Гадло 1968; Винников, Ковалевский 2007, рис. 6: 3; Флерова 2001, с. 105; Флерова, Флеров 2001; Колода 2010; Гриб 2014). У Давній Русі аналогії є у Новгороді. Опубліковано два вироби цього типу, які датуються XIII ст. (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, рис. 183; Фараджева 2009, с. 59, рис. 4: 3).

Різні дослідники трактують салтівські аналогі як горла бурдюків (Гадло 1968) або реліквариїв (Флерова 2001, с. 106; Винников, Ковалевский 2007; Гриб 2014), новгородські — як навершя посохів (Фараджева 2009, с. 59). Тричастинний предмет з городища Мохнач салтівської культури містив усередині два кістяні овальні «медальйони» з зображеннями (Колода 2010), що дозволяє вважати його і подібні вироби як ємності. У цьому зв'язку цікаво зазначити, що деякий металевий посуд для святої води XIII ст., які походять з Лондона, мали форму, аналогічну розглянутим вище предметам з рогу (Schofield, Vince 1994, fig. 6: 6). Така форма металевих посудин незрозуміла без припущення про їх походження від рогових аналогів, які наслідують форму вихідного матеріалу. Для інтерпретації давньоруських екземплярів даних обмаль. На користь їх трактування як контейнерів можуть свідчити рогові порохівниці XVII—XVIII ст. з території України, які мали ідентичну форму.

Категорія 24. Гральні фігури. У цю групу можна зарахувати гральні кості, шахові фігурки, фігурки для гри в хнефатафл і шашки, або жетони.

Гральні кості (Додаток В.88, рис. 2.42: 3-10) у невеликій кількості екземплярів виявлені у Києві, Чернігові і Курську. Ранні екземпляри (Додаток В.88.1, 4) входили до інвентарю курганних поховань. Вони мають форму паралелепіпеда. Зображення таких костей збереглося на мініатюрі Радзивилівського літопису (рис. 2.42: 11, 12). Більш пізні екземпляри мали

кубічну форму (Додаток В.88.2, 3), у тому числі екземпляр, виготовлений з зуба (ікла) моржа з Києва (рис. 2.42: 10).

Переважна більшість південноруських шахових фігурок належить до абстрактних фігур (Додаток В.89: 2-15, рис. 2.43: 2-11). З точки зору іконографії, вони не виходять з загальноруської середньовічної традиції і мають численні аналогії в інших давньоруських містах (Рыбина 1997, табл. 79) і в Західній Європі, наприклад, у Сандомирі (Gąssowska 1964). Гадаємо, київські майстри мали взірці для своєї продукції.

У зв'язку з шахами привертають до себе увагу предмети з рогу, виявлені у Чорнобилі, Любечі і на поселенні Кічкас (Додаток В. 89: 16-19, рис. 2.43: 12-15). Вони мають овальну нижню частину, спадисті плічка і виступ у верхній частині. Аналогічні фігурки відомі серед середньовічних старожитностей Східної Європи — на Русі і за її межами: на давньоруських пам'ятках Білорусі (Мядзведзева 2005, рис. 8: 6; 9: 9), серед матеріалів з Волзької Болгарії (Закирова 1988, рис. 103: 6; Руденко 2005, табл. 19: 282, 384). Чорнобильські екземпляри датуються у межах XII ст. За даними О. Медведєвої, білоруські екземпляри слід датувати: з Мінську XIII—XV ст., з с. Ратюнки — XI—XIII ст. (Мядзведзева 2005, с. 38, 43). Зазначені вироби зазвичай відносять до шахових фігурок (К. О. Руденко, О. В. Медведєва), проте така інтерпретація є спірною. Наскрізні отвори на корпусі деяких фігур зазначеного типу вказують на те, що вони могли бути складовою частиною складних предметів. Про це саме свідчать насічки на нижній частині окремих виробів, які зазвичай робились для кращого сполучення деталі з іншими частинами виробу.

Фігуративні шахові фігурки не набули поширення у південноруських центрах. Можна назвати лише фігурку коня з Києва, яка, судячи з окремих незакінчених деталей, є місцевим виробом (Додаток В.89.1, рис. 2.43: 1). Фігура короля з Чернігова зі слонової кістки є імпортом (Додаток В.89.20).

Незважаючи на популярність шахів на Русі, засвідчену археологічно (Линдер 1975, с. 54, 69-76) і відображену у билинах (Липец 1969, с. 274-278; Линдер 1975, с. 126-144), шахові фігурки на території Південної Русі

репрезентовані у невеликій кількості. Не виключено, що переважно їх виготовляли з дерева, як і у Новгороді (Рыбина 1997, с. 112). І. М. Ліндер припускав появу шахів на Русі не пізніше IX—X ст. (Линдер 1975, с. 54). За Є. А. Рибіною, достовірно датовані шахи, принаймні у Новгороді, з'являються не раніше XIII ст. (Рыбина 1991, с. 100; 1997, с. 112). У Києві давньоруські шахові фігурки, які можна пов'язувати з надійно датованими шарами, відомі з XI—XII ст. (Сергєєва 2011д, с. 104).

Шашки, або гральні жетони є точеними дископодібними виробами з рогу (Додаток В.90, рис. 2.43: 19-25). Їх могли використовувати в деяких іграх як гральні жетони (Тотев 1972), інформація про ігри, подібні до сучасних шашок, відсутня. Побутували у великому хронологічному і територіальному діапазоні, форма весь час стандартна. Для виробництва зазначеної категорії характерно застосування токарного верстату. Характерним є оформлення верхньої площини концентричними колами, які утворювалися під час токарної обробки. Іноді присутні додаткові елементи — концентричні кола.

Крім шахів, на пам'ятках X і XII ст. виявлені фігурки для гри в хнефатафл (Додаток В.91, рис. 2.43: 16-18). Популярність цієї гри у Європі підтверджується знахідками грального атрибутів з кістки і скла і численними зображеннями грального поля. Гра в «тавлії» на Русі часто згадується в писемних і епічних пам'ятках (Хамайко 2016).

Окремо серед грального атрибутів стоїть битка або фішка пірамідальної форми, виявлена на Київському Подолі (Додаток В.92.1, рис. 2.42: 1), яка датується другою половиною XI — серединою XII ст. Автори розкопок вважають предмет биткою (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 91), проте додатковий елемент у вигляді ямок, радше свідчить про її використання як грального фішки. Похожий виріб з рогу з у Луцьку трактовано як грального жетон (Баюк 2015, рис. 1). Грального атрибутом, можливо, також був виріб з рогу у вигляді астрагалу з Кощіївки (Додаток В.92.2, рис. 2.42: 2).

Категорія 25. Шаблони, штампи.

Штампи з кісткових матеріалів на південноруських пам’ятках поодинокі. Найбільш цікавим є шаблон або штамп з маскою сови з компактної речовини кістки з Києва (Додаток В.93.1, рис. 2.44: 1). На думку Б. А. Звіздецького та В. М Зоценка, маску можна інтерпретувати, як шаблон для отримання негативного відбитка у пластичному матеріалі (глині) для подальшої відливки воскової моделі майбутнього виробу. Готова випукла бронзова бляшка-аплікація ремінної гарнітури з зооморфною личиною, можливо, створена за допомогою аналогічного штампу, виявлена у стародавньому Коростені (Звиздецкий 2006; Зоценко, Звіздецький 2006). Зауважимо, що обидві знахідки синхронні — київську «сову» виявлено у шарі, обмеженому дендродатами 913 та 975 рр. (Сагайдак 1991, с. 81, 82, 89-90), коростенський виріб датується часом до 946 р. (Звиздецкий 2006, с. 192). Враховуючи форму і особливості обробки виробу, з такою трактовкою можна цілком погодитися.

Інший штамп —хрест у колі, вирізаний на поперечному зрізі гілки рогу оленя виявлений у Колодяжині (Додаток В.93.2, рис. 2.44: 2).

Категорія 26. Культові предмети (хрестики, іконки).

Виробів з кістки та рогу, пов’язаних з християнською культовою практикою, у Південній Русі обмаль. Це насамперед дуже нечисленні хрестики (Додаток В.94). В архіві Г. Ф. Корзухіної (Корзухина 1948, ф. 77, справа 18) є згадки кількох хрестиків з Південної Русі (Білогородка, Шарки, Черкаський уїзд), проте їх зображення відсутні. Датування згаданих екземплярів давньоруським часом залишається під сумнівом через брак документації. Отже зараховувати до давньоруської продукції можна тільки хрестик з Черкаського уїзду, наведений Г. Ф. Корзухіною і екземпляр з Чернігова з розкопок В. А. Богусевича. Зауважимо, що в інших регіонах Давньої Русі такі знахідки також обмежуються окремими екземплярами. Звертають на себе увагу добре відомі давньоруські натільні хрестики з каменю та бурштину. Техніка різьблення по цим матеріалам і по кістці дуже схожа, тому невелика увага до кістки скоріше за все пов’язана, з відсутністю усталеної традиції виготовлення натільних хрестиків з кісткової сировини.

Зауважимо, що ця тенденція простежується й пізніше: кістяні хрестики XIV—XVII ст. на території Середнього Подніпров'я репрезентовані окремими екземплярами (Сергєєва 2015с, с. 158). Кістяні іконки на Півдні Русі також не знайшли поширення (Додаток В.95).

Категорія 27. Ритони з чохлів порожнистого рогу. Це єдиний вид виробів з порожнистого рогу, виявлений археологічно. Ритони з чохлів рогу тура з металевими оковками у невеликій кількості зустрічаються у складі інвентаря у підкурганних похованнях у Чернігові і в Шестовиці (Додаток В.96)*:* Оковки рогу виявлені також у Києві (Андрощук, Зоценко 2012, с. 77, рис. 43). Незважаючи на сакралізацію тура у просторі і часі, побутування зазначеної категорії артефактів на Русі можна пов'язувати з північноєвропейською традицією. Вони зустрічаються, наприклад, у похованнях Бірки (Lindeberg 1984). Рідкісність знахідок пояснюється їх репрезентативним значенням.

Категорія 28. Предмети з можливим неутилітарними функціями. Вироби специфічної форми, яка дозволяє припускати їх використання в неутилітарному контексті, репрезентовані поодинокими розрізненими екземплярами.

Предмети у формі піхов ножів виявлені у Воїнській Греблі (Додаток В.97, рис. 2.45: 5, 6). Основним ареалом розповсюдження ножеподібних предметів є північ Східної Європи, де вони, можливо, мали культове призначення (Рябинин 1988, с. 61). Генетично ножеподібні предмети, як і футляри для голок аналогічної форми, пов'язані з угро-фінським культурним середовищем. Походження екземплярів з Воїнської Греблі з місцевої майстерні може вказувати на їх значущість для майстра особисто або для замовників.

Окремо серед виробів з можливими неутилітарними функціями стоять яйцеподібні предмети з рогу, виявлені на Київському Подолі, у Вишгороді і у Білій Церкві (Додаток В.98, рис. 2.45: 1, 2). Знахідка яйця з рогу у межах київської стаціонарної косторізної майстерні (Додаток В.98.1) і якість обробки інших виробів цього типу свідчить про можливість професійного виготовлення зазначених предметів, втім, судячи з невеликої кількості, вони

не належали до продукції масового попиту. Аналогії відомі на території Білорусі, де їх виявлено дев'ять екземплярів: у Слуцьку (Калядзінскі 2006, с. 151, рис. 1: 12), Друцьку, Мінську, Мстиславлі, Полоцьку і у Турові (Мядзведзева, 2008, с. 132, 136, мал. 1: 5, 6, 7).

Всі відомі яйцеподібні вироби з рогу датуються XII — першою половиною XIII ст. Їх інтерпретація залишається під сумнівом. О. В. Медведєва вважає їх пасхальним яйцям (Мядзведзева 2013, с. 74-75), С. М. Гущина —іграшками (Гущина 2006, с. 133). Треба звернути увагу на те, що у цей самий період відомі яйця з інших матеріалів, за формою і розмірами аналогічні роговим. У Воїнській Греблі виявлене яйце з каменю (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. XXVII: 6), у Берест'ї — аналогічні вироби з каменю і дерева (Лысенко 1985, рис. 226). Не виключено, враховуючи їх подібність, що всі ці предмети мали однакове призначення. З християнським культовим контекстом їх можна пов'язувати тільки гіпотетично. Єдиним фактом на користь цього припущення є виявлення одного з них в районі культової споруди — Борисоглібського собору у Вишгороді. Втім, жодне з рогових яєць не розписане, а отже сумнівно порівнювати їх з керамічними писанками. В будь якому разі яйця з рогу не належать до канонічних християнських атрибутів, а їх символіка може виходити за межі християнських уявлень.

Сокирки з рогу з малюнками-графіті виявлені в Городську і в Любечі (Додаток В.99, рис. 2.45: 3, 4). Аналогічні вироби походять з Білорусі (Лысенко 1974, с. 134, рис. 10: 16, 39: 12; 1999, рис. 59: 9; 2004, рис. 34; Плавінскі 2007, с. 73). В Давид-Городку і Турові виявлені їх напівфабрикати (Лысенко 1967, рис. 14: 12; 1999, рис. 56: 20, 57: 26; 2004, с. 72-73, рис. 34). Є аналогії у Новгороді і Пскові (Артемьев 1994). За зауваженням М. О. Плавінського, рогові сокирки характерні для регіонів, що прилягають до Балтійського моря (Плавінскі 2007, с. 74). Характерним є те, що обидва екземпляри, виявлені у досліджуваному регіоні, локалізуються на його північних околицях. Загальноприйнятою є їх інтерпретація як сакральних або

репрезентативних предметів. Втім, на думку І. І. Єремєєв, через грубість виготовлення, вважає їх іграшками (Еремеев 2015, с. 612-625). Виявлення зазначених виробів поза контекстом використання ускладнює їх інтерпретацію.

Можна припускати, що неутилітарні функції мав предмет з рогу фалічної форми з Київського Подолу (Додаток В.100.1, рис. 2.45: 7). Його символіка могла бути близькою до тієї, що її мали дерев'яні фігурки «домовиків», іноді з фалічними рисами, поширені у слов'янському світі. Фалічні дерев'яні фігурки виявлені у Новгороді (Колчин 1971, рис. 20: 5, табл. 42: 4) і у Польщі: у Плоцьку, Вроцлаві, Воліні та ін. (Wawrzeniuk 2004, ryc. 5). Водночас київський роговій виріб мав залощену поверхню, яка могла створитися від тривалого використання. Отже предмет паралельно міг слугувати лощилом або іншим знаряддям.

Категорія 29. Художні вироби нез'ясованого призначення. Деякі вироби з зооморфним декором не можна точно інтерпретувати. Всі вони, за стилем зображень, можуть бути імпортом або продукцією майстрів іноземного походження (Додаток В.101). Серед них привертає особливу увагу роговий предмет з пласкорельєфним декором по корпус і зооморфним завершенням з поховання у районі Десятинної церкви (Додаток В.101.1, рис. 2.45: 11). Припущення, що він був частиною гостроконечника з зооморфним завершенням (Івакін та ін. 2007, рис. 2; Івакін, Іоаннісян 2008, с. 204; Андрощук, Зоценко 2012, с. 70-71) є помилковим, оскільки кінець виробу плаский, навмисно зрізаний. Судячи з залишків порожнини у пошкодженій пащі звіра, виріб міг бути частиною руків'я або предмету з репрезентативними функціями. Виділимо два важливі моменти: типовість декоративного оформлення речі для північного мистецтва та якісне виконання декору. Цілком слушно говорити про майстра північного походження.

Роговий предмет XI ст. з зооморфним завершенням у північноєвропейському стилі (стиль «Runsten») з Киселівки (Додаток В.101.2, рис. 2.45: 12) цікавий тим, що він залишився незавершеним з протилежного

кінця. Отже зазначений предмет міг бути місцевим виробом майстра північного походження.

Категорія 30. Шайби. У цю категорію потрапляють дископодібні предмети з непевним призначенням (Додаток В.104, рис. 2.46: 7, 9, 12-14).

Категорія 31. Інші вироби. До цієї категорії зараховані різні предмети, часто з непевними або нез'ясованими функціями.

Нечисленні вироби з розеток привертають до себе окрему увагу, оскільки цю частину рогу у роботі використовували нечасто. Крім підвіски з розетки рогу оленя з ажурним декором, виявлений предмет непевного значення з цієї самої частини рогу (Додаток В.102.1, 2, рис. 2.44: 5). У Воїнській Греблі виявлені оброблені розетки, можливо, для подібних виробів. Виділяємо їх в окрему категорію через рідкісність використання цієї частини рогу.

Невеличку групу складають предмети у формі стрижня з лопаттю. За формою і призначенням вони неоднакові. Один з них, з ромбоподібним завершенням, можна гіпотетично трактувати як кілок струнного музичного інструменту (гусел або гудка) через наявність з протилежного боку пазу, ймовірно, для струни (Додаток В.103.1, рис. 2.46: 1). У попередніх публікаціях його помилково інтерпретовано як фрагмент шпильки (Сергєєва 1996, с. 187, № 36; 2011д, табл. 40: 2). Не виключено, що кілками були також деякі кістяні вироби у вигляді «лопаточок» (Додаток В.103.2, 3, рис. 2.46: 2), проте їх відрізняє відсутність пазу з одного кінця, що робить таку інтерпретацію проблематичною. Інші вироби з лопатями (рис. 2.46: 3), судячи з їх форм, можна інтерпретувати іншим чином, їх функції наразі не відновлюються.

Інший предмет, на який звернемо увагу, це виріб з рогу у формі циліндра з наскрізними парними отворами і прямокутною виїмкою з протилежного кінця, який походить з Воїнської Греблі (Додаток В.105.23, рис. 2.44: 3). Раніше авторка, ґрунтуючись на висновках В. Є. Фльорової щодо аналогічних виробів з Саркелу, інтерпретувала його як контейнер (Сергєєва 2015d), проте така інтерпретація непевна. Можливо він слугував горлом бурдюка. Також

звернемо увагу на довгі «затички» з рогу, виявлені у Чернігові і на Новотроїцькому городищі (рис. 2.46: 20, 21).

Багато виробів (Додаток В.104) репрезентовано поодинокими екземплярами і не мають аналогій, що унеможливлює їх інтерпретацію (рис. 2.46: 3-6, 8, 10, 11, 15-19, 22).

Категорія 32. Фрагменти кісток непевного призначення з зображеннями і орнаментальними композиціями. Серед виробів особливу групу складають фрагменти кісток непевного призначення з зображеннями і орнаментальними композиціями. Ці кістки не можна вважати виробами у власному сенсі, проте для глибшого уявлення про процес формування художнього ремесла (зокрема декоративного оформлення виробів з кістки) вони представляють певний інтерес. Серед них можна виділити фрагменти кісток з зображеннями і з циркульним орнаментом.

Уламок кістки з зображенням птаха (Додаток В. 105: 1, рис. 2.47: 3), виявлений випадково на березі Дніпра, у літературі іноді інтерпретувався як фрагмент ручки ножа (Гупало 1981, с. 329; Боровський 1992, рис. на с. 102), проте ретельне вивчення поверхні кістки свідчить про те, що зазначений предмет є уламком діафізу тваринної кістки зі збереженою частиною епіфізу (Сергєєва 2011f, с. 141). Зображення на кістці має аналогію в декоративному оформленні ручки ножа зі Старої Рязані (випадкова знахідка 1976 р.). На одній з її граней в аналогічній манері зображені три птахи, які йдуть ланцюжком (Даркевич, Борисевич 1995, рис. 131).

Характер фрагменту кістки з Києва дозволяє припускати, що вона є не бракованим або пошкодженим виробом, а саме уламком майже необробленої кістки, на який спеціально нанесено зображення. Можливим припущенням є те, що у даному випадку ми маємо скопійований майстром взірець рисунку, який надалі він збирався використовувати у роботі. У цьому разі зазначений артефакт цілком слушно зіставляти з поширеними у північноєвропейських старожитностях кістками з нанесеними на них різьбленими зображеннями, відомими як «motif-pieces». «Motif-pieces» доволі різноманітні, проте деякі з

них могли бути пов’язані з учнівськими роботами або навіть з майстрами, які копіювали, або моделювали зразки орнаменту (O’Meadhra 1987, p. 169-170). У культурі Давньої Русі кістки типу «motif-pieces» не набули поширення. Вони репрезентовані поодинокими екземплярами і часто пов’язані з північноєвропейськими впливами (Зоценко 2008, с. 137-138). Треба гадати, що суто давньоруська копіювальна традиція передбачала використання шкіри, берести або інших нетривких матеріалів, проте кістка з зображенням птаха є свідченням можливості спорадичного використання давньоруськими майстрами також і кісток з зазначеною метою.

Серед артефактів зазначеної категорії також згадаємо ребро з зображенням знака Рюриковичів з Київського Подолу (Додаток В.105.2, рис. 2.47: 4). В. М. Зоценко вважав його підвіскою і порівнював з підвісками зі знаками Рюриковичів з Новгорода і с. Прудянки Смоленської обл. (Зоценко 1984, с. 264). Проте використання ребра з зазначеною метою викликає деякі сумніви. Залишки пазу біля одного з обламаних країв більше схожі на сліди пили, якою відокремлювали потрібний шматок кістки. У цьому разі згаданий предмет є уламком, який за своїм значенням також можна прирівнювати до «motif-pieces». Так само можна трактувати й інші вироби з нанесеними зображеннями (Додаток В.105.3, 5, 6): уламок рогу з Києва з нанесеним на нього трикветром (рис. 2.47: 5), ребро з Сосниці з гравійованою фігурою дракона (рис. 2.47: 1) і ребро з Шестовиці з перехрещеним по діагоналі чотирикутником на поверхні (рис. 2.47: 6).

Окрему групу складають два фрагменти рогу оленя з нанесеними на них циркульними колами (знахідки з Києва і Воїнської Греблі). Верхня площина обох екземплярів зазнала лише первинної грубої обробки, бокові грані не оброблені. Кола не носять регулярного характеру, що не дозволяє інтерпретувати їх як орнамент. Не виключено, що зазначені артефакти є рідкісними прикладами тренувальних робіт майстрів або їхніх учнів (Додаток В. 106: 1, 2, рис. 2.47: 7, 8).

Отже як робоча схема для аналізу продукції з кістки та рогу виділено 32 категорій виробів. Їх аналіз дозволяє уявити основний склад продукції південноруських косторізів.

Зазначимо широку сферу використання виробів з кістки та рогу. Вироби з кісткових матеріалів включають предмети різного призначення: знаряддя праці, предмети повсякденного вжитку, деталі озброєння, елементи оздоблення, вироби з можливими неутилітарними функціями.

Майже необроблені кістки використовували як дитячі іграшки, неутилітарні речі (амулети, обереги та ін.), значно рідше як примітивні знаряддя. Серед виробів з мінімальною обробкою переважають знаряддя праці для обробки м'яких матеріалів (ткацтво, шевство, чинбарство). Знаряддями праці складнішої обробки є деталі складних пристроїв і руків'я знарядь.

Речі особистого вжитку (гребені, вухочистки, деталі одягу, прикраси тощо), предмети дозвілля для дорослих (шахи, гральні фішки тощо), деталі озброєння, деякі культові предмети і деякі предмети з можливими неутилітарними функціями виготовлені за складнішими технологіями і належать до продукції косторізів-спеціалістів. Найбільшим обсягом продукції репрезентоване виробництво гребенів і ґудзиків, які належать до продукції масового попиту. Обсяги такої продукції як деталі озброєння і спорядження вершника та коня значно менші, що може пояснюватися можливістю використання інших матеріалів, зокрема металу (кистені і наконечники стріл, псалії, фурнітура). Серед деталей оздоблення набули поширення декоративні накладки з кістки і рогу. Відсутність серійності може вказувати на виготовлення декоративних деталей на замовлення. Інші деталі оздоблення (намистини, підвіски та ін.) не набули поширення. Відносно небагато виявлено шахових фігур і інших предметів дозвілля для дорослих, що може пояснюватися використанням інших матеріалів, насамперед дерева. Так само можна пояснити відносну нечисленність дрібних фулярів (гольників) і контейнерів з кісткових матеріалів. Практично відсутня традиція виготовлення предметів особистого благочестя (поодинокі вироби).

Загалом продукція косторізів має суто ужиткове значення, кістка в ряді випадків замінює інші матеріали. наявність серійної продукції, якість її виготовлення і різноманітність асортименту свідчать про професіоналізм давньоруських косторізів і характеризує доволі високий рівень косторізного ремесла у Південній Русі.

РОЗДІЛ 3
ДЕРЕВООБРОБНА ПРОДУКЦІЯ

3.1. Загальні положення

Деревина як виробний матеріал має свою специфіку. Якщо кістку, через розміри і будову, використовували тільки для виготовлення дрібних речей, розміри дерева і неоднорідність деревної сировини (стовбур, гілля, кора, луб) обумовили придатність деревини для створення продукції різного характеру — від конструкцій великих розмірів до дрібних виробів.

Для спорудження будівельних конструкцій і виготовлення виробів великих розмірів використовували будівельний ліс і його сортименти: кругляки (круглий ліс), колоди, бруси, обаполи, або пластини, напівколоди, дошки, тес (пояснення щодо сортиментів див. Додаток Б). Основним матеріалом для бондарної продукції була клепка. На відміну від усталених термінів для будівельного лісу і його сортиментів, загальноприйнята термінологія для дрібної деревної сировини не розроблена. Термін дрібно-поділочний ліс у роботі Г Левченка (1927, с. 87) практично є єдиним визначенням цього виду вихідних матеріалів. Вважаємо його продуктивним і пропонуємо термін дрібно-виробний ліс (відповідно сучасним нормам української мови). Крім деревини стовбурів, матеріалом для виготовлення окремих видів продукції могли бути гілля, пруття, кора, зокрема березова, луб, лико, коріння.

Враховуючи специфіку різних видів деревної сировини і їх обробки, пропонуємо виділити п’ять основних груп продукції, залежно від вихідного матеріалу: продукція, виготовлена 1) з будівельного лісу та його сортиментів; 2) з сортиментів будівельного лісу та їх частин, або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу; 3) з клепки (бондарна); 4) з дрібно-виробного лісу; 5) з інших частин дерева (кора, луб, гілля). Продукція буде проаналізована у межах кожної групи окремо.

3.2. Продукція з будівельного лісу та його сортиментів

До цієї групи належать всі будівельні і інженерні конструкції і засоби пересування по воді (судна, човни). Виробництво цієї продукції ґрунтувалося на використанні круглого лісу та його колотих і тесаних сортиментів. І будівництво, і суднобудування загалом використовують різні матеріали і мають своє специфічне завдання. Отже їх не можна розглядати як власне деревообробні спеціальності. Втім, враховуючи використання дерева як основного будівельного матеріалу, вважаємо цілком слушним аналізувати продукцію зазначених галузей з позицій вивчення деревообробних технологій.

3.2.1. Будівельні та інженерні конструкції.

Багаторічні дослідження будівництва Південної Русі (П. П. Толочко, В. О. Харламов, К. М. Гупало, М. А. Сагайдак, С. П. Тараненко, І.А. Готун та ін.) дозволяють перейти до аналізу специфіки будівельних конструкцій як продукції деревообробників.

Можна виділити основні різновиди будівельних конструкцій: двомірні і об’ємні (будівлі).

Особливістю двомірних конструкцій є відсутність об’єму, який формує внутрішній простір. До горизонтальних двомірних конструкцій належать мощені дороги та інші відмостки (дворові настили та ін.). Вертикальні двомірні конструкції (частоколи, паркани та ін.) сформовані вертикальними стовпами і конструктивно пов’язаними з ними горизонтальними елементами (дошки, колоди, напівколоди).

Наслідком відсутності до недавнього часу матеріалів щодо дерев’яних відмосток доріг та вулиць у містах та поселеннях Південної Русі стало укорінення думки про розповсюдження мостових переважно у лісовій зоні (Новгород, Псков, Москва, Білоозеро, Мінськ, Берест’я та ін.). Як додатковий аргумент були використані природні фактори: поширення у північному ареалі щільних глинистих ґрунтів, які виключали природний дренаж вологи по вертикалі (Колчин 1985а, с. 170). Проте, дослідження останніх десятиліть

виявили в Києві рештки дерев'яних мостових у вигляді відбитків конструкцій з поздовжнього дерева (плахи, напівколоди) на лагах (Боровський, Сагайдак 1985, с. 51-52; Тараненко 2016 с. 62, 66-68). Приклад; залишків вимощення з дубових плах на лагах, яке проходило через дитинець від в'їзду до гавані виявлені у Воїнській Греблі (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 36). Сліди мощеної дороги виявлені також у Звенигороді (Свєшніков 1990, с. 3; Гупало, 2014, с. 303-311) — найближчій пам'ятці до ареалу нашого дослідження. Отже загалом не можна заперечувати функціонування мостових у містах Південної Русі, проте без отримання нових археологічних матеріалів завчасно говорити про інтенсивність їх використання і порівнювати поширення мостових на Півночі і Півдні.

До горизонтальних двомірних конструкцій належали деякі дерев'яні субструкції (опорні конструкції) мурованих будівель. Археологічно найкраще вивчено каркас підвалин мурованих будівель у вигляді дерев'яних лаг — колод або брусів, які укладалися уздовж фундаментів навхрест і скріплялися залізними костилями. Між лагами забивалися численні кілки. Такі субструкції зафіксовані у Києві в Десятинній церкві (Каргер 1961, с. 31-32; Раппопорт 1982, с. 7), у Кловському храмі (Мовчан, Харламов 1979, с. 73, рис. 3-5), у Софійському соборі, у цивільних кам'яних будівлях, як підґрунтя Золотих воріт (Раппопорт 1982, с. 8, 9, 13, 16, 22), а також у храмі у Зарубинцях (давньоруський Заруб), Вишгороді, деяких храмах Переяслава та ін. (Раппопорт 1982, с. 30, 32, 34, 1994, с. 62-65). За спостереженнями П. О. Раппопорта, зазначена техніка на Русі була характерною періоду від кінця X до XI ст. (Раппопорт 1994, с. 63).

Ще одним різновидом двомірних горизонтальних конструкцій є понтонні (наплавні) мости, які складаються з дощок або колод, покладених на плоти, зв'язані один з одним. Жорсткий каркас у цього різновиду моста відсутній. Археологічні сліди таких мостів не фіксуються, проте їх функціонування, як простішого варіанту мостів, у тому чи іншому вигляді відомо скрізь. Інші види мостів, крім понтонного, мають жорсткий каркас і складаються з

горизонтальних і вертикальних елементів. У цьому вони типологічно наближуються до інших будівельних каркасних конструкцій.

До вертикальних двомірних споруд належали огорожі різних типів. Простішими формами огорожі є близькі один до одного частокіл і тин — щільний ряд стовпів-паль, як правило, загострених, вкопаних або вбитих у ґрунт (частокіл), або з'єднаних поперечками (тин). Археологічно частокіл і тин не розрізняються: їхні рештки репрезентовані стовповими ямами або, рідше, нижніми частинами, що не дозволяє простежити особливості виявленої конструкції. Зазвичай вважають, що додатково колоди між собою не скріплені (Моргунов 2009, рис. 16: 1, 2), проте виявлення паль частоколу оборонної споруди у Звенигороді надає інформацію про складнішу конструкцію: ближче до загостреного краю палі були видовбані пази для закріплення поперечних лаг (Гупало 2014, с. 268, рис. 116). Слушно думати, що населення Русі розумілося на обох видах зазначених конструкцій.

Частокіл і тин як простіші елементи укріплень характерні для ранніх захисних споруд. У XI—XIII ст., коли панує зрубна техніка спорудження укріплень, частоколи могли бути частиною комбінованих конструкцій. Прикладами можуть бути палі частоколу, виявлені у Воїнській Греблі (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 23) і на городищі Іван-Гора (Гончаров 1975, с. 278; Кучера 1999, с. 81). На думку М. П. Кучери, у давньоруському оборонному будівництві частоколи грали допоміжну роль, оскільки вони не могли конкурувати зі зрубними стінами за довговічністю, потужністю, можливостями для архітектурного оформлення укріплень. Частокіл могли бути споруджені в окремих випадках під час відновлення укріплень. Археологічно на пам'ятках з кількома будівельним періодами чітко простежується тенденція до спрощення дерев'яної частини укріплень (Кучера 1999, с. 81-82).

Огорожі у вигляді тинів або частоколів споруджувалися і у цивільному будівництві, зокрема їх залишки простежені у Чернігові (Моця, Казаков 2011,

с. 125) і на Київському Подолі — у шарах XI і XII — першої половини XIII ст. (Тараненко 2016, с. 75-77).

Інший вид огорож — паркани. Їх найпоширеніший варіант — щільно поставлені вертикальні напівколоди або дошки, скріплені поперечками (рис. 3.1: 7). За спостереженнями С. П. Тараненка, співвідношення дощатих конструкцій і конструкцій з напівколоїд практично однакове для XII—XIII ст., проте у X ст. переважають напівколоди, а в XI ст. — дошки (Тараненко 2013; 2016, с. 72-78, рис. 49, 52). Залишки міцного паркану з напівколод великого діаметру (діаметр понад 20 см) виявлені на Північному Заході Київського Подолу у 2016 р., на вул. Кирилівській, 37 (рис. 3.1: 1, 2). Такі огорожі могли виконувати захисні функції садиби, яка фактично розміщувалася поза містом.Втілення естетичних поглядів на огорожу (зокрема фігурні завершення дощок) підтверджується мініатюрою Радзивилівського літопису і знахідками частин парканів на Київському Подолі (рис. 3.1: 3-6). Дошки парканів зі стрілчастими завершеннями дещо іншої форми, ніж київські, виявлені у Звенигороді (Гупало 2014, рис. 219: 1, 230). Можна припускати існування відносно стійкої традиції в оформленні верхньої частини огорож.

Двомірними конструкціями є також окремі елементи складних споруд, зокрема внутрішні перегородки будівель. Приклад —деякі київські зрубні будівлі з перегородками, спорудженими з дощок, поставлених на ребро, які кріпилися з двох боків вбитими у землю кілками (Гупало та ін. 1979, с. 39-40**)**.

До об’ємних належать будівельні форми, які мають внутрішній простір. За конструкцією вони розділяються на стійко-балкові (рис. 3.2: 1, 2, 8) і горизонтально-балкові, або зрубні (рис. 3.2: 3-5, 9).

Стійко-балкові споруди складаються з двох основних елементів — вертикалі (опори) і горизонтальних елементів (балки, перекриття). Стійко-балкові конструкції належать до універсальних, вони відомі з неоліту (Мыльников 2008, с. 12). У ранніх слов’ян і на Русі вони побутували у вигляді каркасно-стовпових будівель. У цій самій техніці побудовані також деякі підкурганні поховальні споруди (Моця 1990b, с. 99-100; Михайлов 2016,

с. 54). Основним типом конструкції стін стійко-балкових споруд було з'єднання горизонтальних дощок або колод з вертикальними стовпами. Варіанти конструкцій на основі дощок або плах, поставлених вертикально, поодинокі. Вони зафіксовані у Києві (X—XI ст.) (Толочко, Гупало, Харламов 1976, с. 24), у Чернігові (XII ст.) (Казаков та ін. 1998, с. 38; Моця, Казаков 2011, с. 127), у Лісковому (XII — перша половина XIII ст.) (Шекун, Веремейчик 1999, с. 22). Конструкції з вертикальних дощок, сполучених зі стовпами поширюються значно пізніше: у Києві вони виявлені переважно в шарах XVII—XVIII ст. (Сергєєва 1995, с. 40).

Наполягаємо на неправомірності визначення давньоруської стійко-балкової конструкції, за західноєвропейськими аналогіями, як фахверкової. Фахверкова конструкція є змішаним видом, з суміщенням прийомів дерев'яного і кам'яного будівництва (дерев'яний каркас з проміжками, закладеними цеглою, глиною або іншим матеріалом) (Федоров 1902, с. 71-72; Цауне 1984, с. 83). У Прибалтиці зрубні будівлі замінюються фахверковими під впливом німецьких колоністів у XIII—XIV ст. (Цауне 1984, с. 84), а на території Середнього Подніпров'я власне фахверкові конструкції не спостерігаються.

Ще одним прикладом стійко-балкових конструкцій є мости. За припущенням М. М. Черепашинського, ранні давньоруські мости (X ст.) були простими балковими конструкціями, хоча він не виключав участь в їх будуванні грецьких будівельників, здатних споруджувати більш складні варіанти (Черепашинский 1898, с. 14). Втім, загалом про конструкцію давньоруських мостів можна говорити тільки на рівні припущення, спираючись на непрямі дані: на доволі схематичне зображення моста у Радзивилівському літопису і пізні аналогії.

Зображення моста у Радзивилівському літопису репрезентоване на мініатюрі, пов'язаній з літописним повідомленням про загибель Олега Древлянського у 977 р. (Повесть… 1950, с. 251). У літопису мова йде про міст через захисний рів, проте на мініатюрі представлено звичайний міст у вигляді

простого настилу на палях (рис. 3.2: 6). Така сама конструкція представлена на зображенні моста на плані полковника І. Ушакова 1695 р. (рис. 3.2: 7). Аналогічні мости споруджуються на невеликих річках до сьогодні. Гадаємо, що ранні мости обох типів (через річки і через рів до воріт укріплення) спочатку мали похожу конструкцію. Розвідний міст як деталь оборонних споруд згадується у літопису тільки під 1229 р. (Ипатьевская… 1843, с. 168), що не дозволяє говорити про побутування таких мостів раніше (Топальський 2004, с. 279). Залишки в'їзду у Тустані (Рожко 1996, с. 151-155, рис. 76-78) можуть свідчити, що це була доволі складна інженерна споруда (Токарский 1984). Закономірною є поява зазначених конструкцій саме в період розквіту давньоруського ремесла. У Новгородських літописах неодноразово фігурують елементи основи мостів через річки — городні. Слушно припускати, що городні могли бути пустотілими спорудами каркасно-стовпової або зрубної конструкції. Втім, писемні джерела не згадують городні мостів у зв'язку з південноруськими реаліями. Поясненням цьому факту може бути відсутність уваги літописців до будування мостів або відсутність традиції будування мостів такої конструкції у Південній Русі.

Ареал побутування горизонтально-балкових (зрубних) будівель охоплював всю давньоруську територію і значну частину Північної і Центральної Європи. Вони відомі від Риги (Цауне 1984) до польських міст (Barnycz-Gupieniec 1974; Bukowska-Gedigova, Gediga 1986; Dworaczyk, Kowalska, Rulewicz 2003). Цю техніку також застосовували у будівництві фортифікаційних споруд.

Зруби могли бути простими — чотиристінними, за Н. Н. Фараджевою (Фараджева 2000; 2007), і ускладненими. У міському будівництві поширені різні види зрубів з прибудовами (з прирубами) і зруби-п'ятистінки. П'ятистінкою слід вважати зрубну будівлю з внутрішньою перегородкою, вбудованою в основний зруб. Зруб з прибудовою (з «прирубом») є однокамерною будівлею, до якої прирубали додаткову тристінну споруду. Вважаємо спірним зарахування всіх двокамерних споруд до п'ятистінок, як це

пропонують деякі автори (Енукова 2005; 2007, с. 64, рис. 74; Моця, Казаков 2011, с. 124, Готун 2016, с. 7). Різниця між двома видами зрубних конструкцій полягає в тому, що п’ятистінка фактично є видом структуризації внутрішнього простору, тимчасом як площа будівлі залишалася у рамках розмірів будівельного лісу, а прибудови практикувалися у разі необхідності збільшення площі будівлі, обмеженої розмірами будівельного лісу. Безспірні п’ятистінки простежені тільки у Києві, де збереглося дерево конструкцій.

Прикладом зрубу з прибудовою є будівля № 1, досліджена на Житньому ринку у 1973 р. (Толочко, Гупало, Харламов 1976, рис. 3). Іншим прикладом прибудови також можуть бути основний та приставний зруби у конструкціях фортифікаційних споруд (городні, що укріплювали вал). Сполучення зрубів такого типу зафіксоване під час досліджень валу «Міста Ярослава» (Висоцький 1979, с. 26-27). На багатьох прикладах фортифікаційних споруд простежені конструкції зі взаємопов’язаних зрубів, які мали одну спільну стіну. Протилежні кінці деревин із подовжніх стін суміжних зрубів сполучені зі спільною поперечною стіною або з’єднані в одну лінію. Колоди лицевих стінок таких зрубів сполучені «внакладку», а поперечні стінки розділяють сусідні приміщення. Цей тип ускладнених конструкцій з’являється у XII ст. (Куза 1985, с. 169; Кучера 1999, с. 63).

Крім будівель, можна згадати невеликі архітектурні форми, зокрема колодязі, споруджені у техніці, близькій до зрубної (рис. 3.3). Колодязі виявлені у Києві (Тараненко, 2005), у Чернігівському Передгородді (Шекун, Ситий 1998, рис. 67-69), в Автуничах (Готун 2003, с. 180), на поселенні Шумлай (Веремейчик, Готун 1995, рис. 4: 7), в Олевську (Петраускас, Хададова 2014; 2017). На кшталт зрубів споруджували також деякі камерні поховальні конструкції IX — початку XI ст. Загалом на Русі камери-зруби, за підрахунком К. А. Михайлова, зафіксовані у 25 могилах (Михайлов 2016, с. 55). Вони виявлені у Києві (Голубева 1949, с. 112-114), Чернігові, Седневі (Рыбаков 1949, с. 20-22) і Шестовиці (Бліфельд 1977, с. 17; Моця та ін. 2007, с. 295).

3.2.2 Судна-довбанки.

Давньоруську суднобудівельну справу неодноразово аналізували різні дослідники (Загоскин 1909; Воронин 1948; Мавродин 1949; Сорокин 1994; 1997; 1999; Хорошев, 1997а; Рижева 2008, с. 92-107 та ін.). Підбиваючи підсумки існуючим розробкам теми, констатуємо, що, за різними джерелами, загалом на Русі побутували два основні типи суден, принципово відмінних за конструктивним рішенням: 1) довбанки (моноксили, однодеревки), виготовлені з цілого стовбура дерева і 2) клінкерні судна з дощаною обшивкою, складні у конструктивному відношенні. Перші літописні згадки суден складної конструкції з палубою (кораблі Ізяслава Мстиславича) з'являються під 1151 р. (Лаврентьевская… 1846, с. 142-143).

Довбанку можна охарактеризувати як плоскодонне судно зі щоглою або без неї, видовбане з одного стовбура дерева (рис. 3.4: 1-3). Такі судна відомі з писемних пам'яток і автентичних екземплярів, виявлених у невеликій кількості на території Східної Європи (Чубур 2004; Рагунштейн 2008, табл. 1; Мазурик 2016; Мазурик, Хомич 2016). Їх автентичність у Південній Русі не викликає сумнівів. Індикатором побутування клінкерних суден є корабельні заклепки, виявлені у Шестовиці, Чернігові, Києві, Воїнській Греблі. Всі заклепки пов'язані з суднами невеликих розмірів, призначених для пересування по річках. За П. Є. Сорокіним (1994; 1999), клінкерні судна пов'язані з північноєвропейським мореплаванням, звідки вони й прийшли на Русь. Особливості будування таких суден добре вивчені на північноєвропейських матеріалах (Сорокин 1999), на пам'ятках Південної Русі залишки таких суден, крім заклепок, відсутні. Водночас у давньоруській образотворчій традиції фігурують тільки клінкерні судна (рис. 3.4: 5, 6).

Археологічний матеріал з досліджуваній території і сусідніх з нею репрезентований кількома човнами-довбанками з нашивними бортами і без них, а також окремими деталями суден, зокрема кочетом і веслом з Києва. Узагальнюючи отриману інформацію, можна припускати, що саме довбанки

різних конструкцій були основною продукцією південноруських суднобудівників.

3.3. Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин

До продукції, яку виготовляли з сортиментів будівельного лісу або сполучення будівельного та дрібно-виробного лісу, належали рухомі меблі, обладнання для домашнього ремесла, поховальні споруди (труни) та ін. Конструкція меблів могла доповнюватися деталями з дрібно-виробного лісу (різьбленими або точеними).

3.3.1. Конструктивні елементи будівель.

Конструктивні елементи будівель з сортиментів будівельного лісу та їх частин (рис. 3.5) розділяються на такі, що 1) пов'язують споруду з зовнішнім простором (драбини, двері, вікна, дах); 2) елементи екстер'єру будівлі (наличники, лиштви під дахом — причілки, та ін.); 3) елементи інтер'єру (верхні перекриття внутрішніх приміщень, підлоги, вбудовані меблі). Окремі рештки, виявлені на Київському Подолі, мають аналогії в інших давньоруських містах поза регіоном, який розглядається. Такими є деталі конструкції даху (курициі і самці) (Харламов 1976, рис. 8-9). Іншим прикладом можуть бути двері і сходи.

На всіх давньоруських пам'ятках, де зафіксована конструкція входу: Мінськ (Загорульский 1982, рис. 97-102), Гданськ (Barnycz-Gupieniec 1974, tab. XXII), вона практично однакова: дверний отвір, облямований рамою (поріг, бокові косяки і верхня перемичка), в якій зверху і знизу видовбані гнізда для шипів дверного полотна (рис. 3.5: 2). Особливості конструкції входу, виявлені в окремих будівлях Київського Подолу (Харламов 1976, рис. 4; 1990, с. 9; Гупало та ін. 1979, рис. 5; Сагайдак 2007-2008, рис. 1: а, 2: а; Sahaidak 2013, fig. 7) дозволяють припускати аналогічну конструкцію дверей. Самі двері завжди робили з дощок, скріплених поперечками. Такі двері виявлені у Мінську Загорульский 1982, рис. , 100), Берест'ї (Лысенко 1985, рис. 137-138), Новгороді (Засурцев 1959 рис. 3), Гданську (Barnycz-Gupieniec

1974, tab. XXII: 2). Двері рамково-фільонкової конструкції, відомі з середньовічних зображень, для давньоруських цивільних будівель X—XIII ст. археологічно не засвідчені.

Ситуація щодо драбин є аналогічною. Найбільш примітивними були сходи з частини стовбура дерева з вирубаними пазами або сформованими з цієї ж колоди східцями. На пам'ятках досліджуваного регіону такі сходи не виявлені, втім вони зафіксовані у доволі широкому територіальному діапазоні, зокрема у Бересті (Лысенко 1085, рис. 145) і Гданьську (Barnycz-Gupieniec 1974, tab. VII). Цей факт у сукупності з їх простотою не залишає сумнівів в побутуванні такої реалії на південноруських поселеннях.

Драбини складнішої конструкції компонувалися з окремих деталей: сходинок і стійки (рис. 3.5: 3). Прикладами можуть бути частини таких драбин, виявлені на Київському Подолі в будівлях X ст. (Додаток Г. 1: 1, 2). Зображення великої приставної драбини похожої конструкції є на одній з мініатюр Радзивилівського літопису.

Елементи екстер'єру будівель репрезентовані єдиною різьбленою лиштвою з Київського Подолу (Додаток Г. 2: 1, рис. 3.5: 4), оформленою у техніці пропиляного (ажурного) різьблення. Зауважимо, що традиційне трактування цього виробу як наличника, тобто деталі оздоблення віконного отвору є спірною. Численні аналогії, відомі серед новгородських старожитностей і в етнографії, одностайно свідчать на користь його інтерпретації як лиштви, або причілку (карнизу), під дахом. Лиштва (причілок) з практично ідентичним різьбленням походить з Новгорода (Колчин 1971, табл. 22: 2).

З інших свідчень наявності декоративних або конструктивних (?) деталей екстер'єру будівлі згадаємо цвяхи виявлені уздовж двох будівель, досліджених на Київському Подолі (вул. Волоська, 16) у шарі 1-ї половини XII ст. Уздовж її південної стіни з зовнішнього боку однієї з будівель виявлено 4 цвяхи (7; 7; 6 і 5 см завдовжки) на відстані близько 30 см один від одного. Біля іншої будівлі уздовж стіни виявлено 6 цвяхів на відстані 30—

40 см один від одного (Сагайдак, Сергеева 1990, с. 12, 13). Цвяхи могли бути пов’язані або з лиштвою під дахом, або з якоюсь іншою декоративною чи конструктивною деталлю.

Деяку інформацію археологічні матеріали дають про елементи інтер’єру, сполучені з каркасом будівлі: підлоги і вбудовані меблі.

Щодо підлог будівель, зазвичай зберігаються сліди дощок і поперечних лаг (рис. 3.5: 1). На Київському Подолі тут простежені найбільш різноманітні варіанти конструкцій підлог. Серед них, за В. О. Харламовим, дошки, настелені безпосередньо на ґрунт, настелені на лагах, які лежали на долівці, настелені по балках, врубаних в стіни (Харламов 1990а, с. 8). Підлоги неодноразово зафіксовані у київських житлах (Толочко 1981, с. 74; Гупало 1981а, с. 146; Харламов 1976, с. 50, 52; 1977, с. 44; 1981, с. 126; Sahaidak 2013, fig. 6). Підлоги на лагах зустрічаються також у поховальних спорудах типу домовин, наприклад, у Шестовиці (Бліфельд 1977, с. 21).

У разі відсутності лаг або переводин, в окремих випадках простежено, що дошки кріпилися у ґрунті кілками. В одній з будівель, досліджених на Київському Подолі (вул. Верхній Вал, 1974 р.) у деяких дошках зафіксовані спеціальні пази, в яких і виявлені кілочки (Гупало, Івакін, Сагайдак 1979, с. 39). У будівлі на поселенні Теремки-2 (Івакін, Сергєєва 1993), пазів у дошках не простежено, можливо, через їх погану збереженість (збереглися як суцільний шар вугілля).

Підлоги простішої конструкції, коли дошки настилали прямо на ґрунт, могли характеризувати нежитлові споруди. Підлоги зазначеного типу також зафіксовані у колодязях на Чернігівщині — на поселенні Шумлай і в Автуничах (Готун 2003, с. 180).

Складовою частиною слов’янського та давньоруського житла були вбудовані (нерухомі) меблі, проаналізовані в дослідженнях традиційного житлового інтер’єру (Кравченко, Струнка 1984; Максимов, Петрашенко 1988, рис. 66; Козюба 1998, с. 40-42; Сергєєва 1994; 1999; 2001; Енукова 2014).

У зв’язку з конструкцією і виглядом вбудованих меблів: лавок, лежанок, полиць, важливим є виявлення на окремих пам’ятках (Чучин, Монастирок, Григорівка, поселення поблизу с. Бучак, Райковецьке городище) їх деталей (Додаток Г. 4, рис. 3.5: 7, 8). Лави були сконструйовані з дощок, сполучених зі стіною, або мали ніжки-стовпчики. Лежанки, близькі за функціями до лав, складалися з кількох дощок, скріплених поперечками. Настил підтримували щонайменше чотири ніжки, іноді фіксується додаткова опора посередині, яка зміцнювала конструкцію. Простежується конструктивний зв’язок лежанки з піччю. Висота давньоруської печі зазвичай становила 0,6—0,8 м, лежанка мала бути не вище цієї відмітки. Підтвердження цьому — сліди дерев’яних конструкцій від лежанки виявлені на стінках київської будівлі на рівні печі (Додаток Г. 4: 1). Дошки від лежанок у південноруських житлах завжди спрямовані від печі до протилежної стіни. Спосіб укладки дощок поперек, реконструйований у Мінську (Русов 1988, рис. 2), у житлах Середнього Подніпров’я не простежується. Зазначений вид умеблювання можна зіставити з полом українського етнографічного житла (Сергєєва 1994, с. 50).

До вбудованих меблів належали також полиці для речей хатнього вжитку, які створювали другий ярус житлового інтер'єру. Залишки дошки від полиці з горщиками на неї виявлені у Чучині (Додаток Г. 4: 9). 4 майже цілі горщики, які на ній стояли, свідчить про її не дуже високе розміщення над підлогою. Імовірно, її висота була співвіднесена з висотою лави, розміщеної перпендикулярно. У цьому випадку над нею могла розміщуватися ще одна полиця, як у пізньому українському житлі, де у цій самій частині житла стояли мисники аналогічного призначення.

Інші дерев’яні конструкції в інтер’єрі репрезентовані опічками з застосуванням дощок. Прикладами можуть бути обноска печі з горизонтальних дощок, поставлених на ребро, зафіксована у Києві (Тараненко 2008, с. 166) і дубові опічки в житлах, досліджених у Крушинці і Віті Поштовій (Серов 1997, с. 108). Треба гадати, дерев’яні опічки були звичайним явищем, проте фіксуються вони лише в окремих випадках.

3.3.2 Меблі і робоче обладнання.

До рухомих меблів належать види умеблювання, які не були частиною конструкції будівлі. Примітивними варіантами рухомих меблів, які сягають дуже архаїчних часів, могли бути дерев'яні колоди, оброблені з одного боку, з ніжками з природних суків. Новгородські екземпляри XIУ ст. (Колчин 1968b, с. 82) підтверджують можливість побутування примітивних меблів у середньовіччі. На Київщині вони побутували ще на початку XX ст. (Павлович 1929, табл. 1: 1-2), є також інші етнографічні приклади (Кульчицький 1947).

Уявлення про давньоруські меблі складнішої конструкції дають їхні зображення на мініатюрах ілюстрованих рукописів (Радзивилівський літопис, Сильвестрівський список Житія Бориса та Гліба) і в монументальному живописі. Зразки крісел репрезентовані на срібних наручнях: з Городищенського скарбу (Якубовський 1975, рис. 8: 3) і з колекції Історичного музею в Москві (Рыбаков 1948, рис. 60; Макарова 1986, рис. 30). Серед зображень рухомих меблів можна виділити лавки, ослони, стільці, крісла, столи, ліжка. Серед них елітарними можна вважати крісла і ліжка, як меблі, не характерні для традиційного слов'янського житла (Сергєєва 1994, с. 54). З кріслами пов'язують рештки дерев'яних спинок, виявлені у Новгороді (Колчин 1971, с. 25-27, рис. 8, табл. 13-16) і Звенигороді (Свешников 1989, с. 14, табл. XIII: 4). Екземпляри, виявлені у Новгороді, проаналізовані неодноразово (Бочаров 1958; 1969; Попова 1972a; 1972b; 1973; 1989). У досліджуваному регіоні решток крісел не виявлено і говорити про них можна тільки за аналогіями. Місце цих видів меблів в образотворчій традиції не відповідало їхньому місцю у побуті давньоруського населення. Як елітні меблі, вони мали найбільш досконалу конструкцію і декор у вигляді різьблених і точених деталей. а тому викликають окремий інтерес у зв'язку з питаннями деревообробки. Всі ілюстративні матеріали так чи інакше базуються на сформованій образотворчої традиції візантійського походження і відображують реалії тих верств населення, які у своєму житті багато в чому акумулювали загальноєвропейські технічні і культурні досягнення.

Насамперед це ранні контакти з Північною Європою, а пізніше (після прийняття християнства) з Візантійським світом. Побутування у житлах заможних верств населення складних за конструкцією предметів умеблювання не викликає сумнівів, а їх виготовлення за межами Русі навряд чи було доцільним. Отже їх також можна вважати продукцією місцевих ремісників.

Скриня (давньоруська назва «ларь») була основним сховищем для різних речей. Археологічно зберігаються переважно залізні деталі скринь: замки, ключи і ручки (рис. 3.6: 4-15), дерев'яні рештки виявлені в поодиноких випадках: (Київ і на Райковецьке городищеі (Додаток Г. 4: 2, 14). Залишки скрині у вигляді тліну виявлені на поселенні біля с. Петруші. В ній зберігали металеві речі різного призначення, ймовірно, металевий лом. Там само виявлена металева ручка від цієї скрині (Веремейчик 1990, с. 79, рис. 2: 36).

Давньоруська графічна традиція не зберегла зображень скринь. Скриньки невеликих розмірів для дрібного змісту репрезентовані на зображеннях Радзивилівського літопису. Вони мають вигляд простих ящичків з пласким віком (рис. 3.6: 1-3). Рештки скриньок зустрічаються в похованнях X ст. Зберігаються в основному металеві деталі, завдяки яким простежуються їх розміри і іноді зовнішній вигляд (Додаток Г. 4: 15, 16). Такі скриньки були невеликими (судячи з їхніх залишків, близько 25 см).

Різноманітне обладнання для домашнього ремесла мало в основі раму (ткацький та токарний верстати) або своєрідну лавку (обладнання для роботи гончаря, деяких видів деревообробних робіт та ін.). Ці конструкції були близькими до меблів. Ткацькі верстати побутували практично у кожній оселі (або принаймні у більшості). Їхні окремі деталі (бердо) виявлені на Райковецькому городищі (Гончаров 1950, с. 125), у Чернігові (Черненко 2008; Крупа 2008) і в Манжелії (розкопки В. В. Шерстюка). Обидва датуються XIII ст. Деталі горизонтального ткацького верстату XIII ст. виявлені також у Берест'ї (Лысенко 1985, с. 372). Бердо є деталлю горизонтальних ткацьких верстатів складних модифікацій (а отже й конструкції), у простіших варіантів

ця деталь відсутня (Савенкова 2015, с. 262-264). Проте рамочна конструкція основи не залежала від модифікації верстату.

3.3.3. Поховальні конструкції.

Простішими поховальними конструкціями були видовбані колоди (Гупало, Толочко 1975, с. 46; Кухаренко 1963, с. 316-317). Проте у більшості випадків у досліджених давньоруських похованнях зустрічаються ящикові конструкції зі сполучених між собою дощок. У разі відсутності дерева, на такі конструкції вказують цвяхи у похованні. Якщо дерево збереглося, можна реконструювати типи, зібрані без цвяхів. Дерев'яні конструкції без цвяхів виявлені у Григорівці (Петрашенко 1983, с. 15-20), на Київському Подолі (Сагайдак 1988; 1991, с. 97-99), у курганному могильнику X—XI ст. поблизу с. Гребені на Київщині (Максимов, Гопак, Лобай 1982, рис. 6), у Переяславі-Хмельницькому (Товкайло та ін. 2007, с. 64), у Жовнинському могильнику (Дяденко, Моця 1986, с. 82-84, рис. 1) та ін. З шарами XI ст. пов'язана знахідка орнаментованого київського саркофагу складної конструкції (рис. 3.7: 5). Принаймні з кінця XI ст. труни могли виготовляти окремі ремісники, про це свідчить згадка у Повісті временних літ їх налагодженого виробництва під 1092 р. (Повесть… 1950, с. 141).

Різні конструкції (з цвяхами і без них) зустрічаються на одному поселенні і навіть у різних похованнях на одному могильнику, що дозволяє вважати їх результатом індивідуальної роботи різних майстрів, а не складовими локальної або регіональної традиції.

3.3.4. Сухопутні транспортні засоби.

Інформативні можливості сукупності джерел дозволяють говорити про виготовлення сухопутного транспорту тільки у загальних рисах.

Наземні транспортні засоби розділяються літні і зимні види. До літніх засобів пересування належить колісний транспорт. До зимніх видів транспорту належать сани різних видів і лижі.

Колісні транспортні засоби згадуються у літопису і відображені на графічних джерелах. Серед них повозки, відомі під назвою «возъ» і «кола».

Різниця між ними залишається неясною. За мініатюрами Радзивилівського літопису, всі вози є конструкціями з відкритим кузовом і чотирма колесами зі спицями, запряженими кіньми. За даними писемних та ін. джерел, для запрягання могли використовувати також волів (Глушко 2003, с. 36-41). За етнографічними даними, повозки, які слугували транспортним засобом, до початку XX ст., відрізнялися тільки конструкцією запрягу (Онищук 1912, с. 172), інші деталі возу не відрізнялися. Зазначені закономірності слушно поширити й на давньоруські вози.

Поодинокі деталі колісного транспорту виявлені у Києві (рис. 3.7: 1, 2): рештки двох ободів коліс і дві дубові спиці (Гупало 1981, с 323-324). Обмаль матеріалу не дозволяє говорити про цілісний вигляд колісного транспорту і його локальні особливості. За межами досліджуваного регіону аналогії також нечисленні, найближчі територіально знахідки, походять з Берест'я, де виявлені цілі колеса (Лысенко 1985, с. 305, рис. 211) і з Мінську (Загорульский 1982, рис. 181, 182). Колесо виявлене також у Новгороді (Колчин 1968b, с. 51). За різними джерелами, ободи середньовічних коліс могли бути цільними (гнутими з одного бруса) і складеними з секцій (косяків). Ободи з косяків відображені на середньовічних західноєвропейських зображеннях (Сванидзе 1985, с. 103, рис. 1: 3). Зазначений вид коліс не належить до універсальних явищ і фіксується в інших просторово-часових рамках, а отже нема підстав для припущення про побутування аналогічних давньоруських реалій. Не виключено, що колеса з секцій у середньовіччі були суто західноєвропейською традицією. Принаймні за даними кінця XIX ст., такі колеса виготовляли саме у західних губерніях Російської імперії і в Царстві Польському, а також у Західній Європі (Собичевский 1895, с. 676). Аналогічні колеса відомі у гуцулів (Онищук 1912, рис. X). Ободи, виявлені у Києві — суцільні. Суцільними є також ободи коліс з Берест'я і з Мінську. Конструкція екземпляру з Новгорода не простежена.

Ободи коліс на середньовічних західноєвропейських зображеннях додатково мають металеві оковки для запобігання передчасного зношення

колеса. У давньоруський період зазначена деталь не простежена. Це може мати кілька варіантів пояснень: металеві оковки 1) з'являються пізніше за руські часи (зображення західноєвропейських коліс переважно датуються XIV—XVI ст.); 2) належать до західноєвропейської традиції, де характер доріг сприяв швидшому зношенню ободу. Не виключено також, що давньоруські варіанти не зафіксовані через брак матеріалу.

Сани серед археологічних матеріалів репрезентовані полозом від великих саней з Київського Подолу і фрагментом полозу маленьких санчат (Додаток Г.6.2, 3, рис. 3.7: 3, 6). Сани добре відомі у літопису, починаючи з X ст. (сани Ольги) (Повесть… 1950, с. 43). Сани виступають не лише як важливий засіб пересування, але й як одна з основних деталей давньоруського поховального обряду. У цій якості вони згадуються у писемних джерелах і неодноразово фігурують у мініатюрах ілюстрованих рукописів: Радзивилівського літопису і Сильвестрівського списку Житія Бориса та Гліба. У зазначеному контексті завжди зображені великі сани з високою круто загнутою передньою частиною полозу. Виїзні сани могли мати аналогічний вигляд. На одній з мініатюр Радзивілівського літопису репрезентований інший різновид: сані відносно невеликих розмірів, без кузова.

Виділення різних типів саней на основі їх конструктивних особливостей можливо тільки за матеріалами Півночі Русі (Новгород, Стара Ладога і Стара Руса). Їх докладно проаналізував М. І. Васільєв (Васильев 2007, с. 18-72). За цим автором, всі різновиди руських саней належали до східноєвропейського типу, часто універсального призначення. Водночас виділяються їхні різнофункціональні види: вантажні, вантажно-пасажирські, легкові, ручні (побутові і для катання). Їх переважна більшість була відкритими повозками, хоча існували й криті варіанти. Нема підстав екстраполювати всі особливості, що їх виділив М. І. Васільєв, на південноруські сани, проте їх конструкція у загальному вигляді мала бути схожою.

Ще одним засобом пересування взимку були лижі. Ступінь їх поширення на Півдні Русі нез'ясований. А. В. Арциховський (1947, с. 59) пов'язує першу

згадку лиж з Посланням київського митрополита Никифора Володимиру Мономаху. Автор дослідження, на відміну від деяких інших дослідників, вважає її автентичним текстом XII ст., а не пізньою вставкою. Пізніше лижі з'являються на мініатюрі Житія Бориса та Гліба у зв'язку з фігурами, які символізують мисливців, а на північ від досліджуваного регіону їх використовували також у військовій справі (Арциховский 1947, с. 60-61). Подальший інтерес до побутування лиж на Русі (Рабинович 1964, с. 313-315; Колчин 1968b, с. 57-58; Овсянников 1971; Хорошев 1997a, с. 129; Васильев 2001) не вирішив проблему своєрідності цього транспортного засобу в різних регіонах Русі.

3.3.5. Облогова зброя.

В Іпатіївському літопису під 1184 р. (Ипатьевская… 1843, с. 319) згадується знаряддя, що стріляло «живим вогнем». За описом, воно мало вигляд великого луку, який натягували 50 вояків. Такий пристрій, імовірно, виготовляли з молодих стовбурів дерев. Проте зазначена зброя фігурує у літопису як реалія половецького озброєння. Судячи з уваги літописця, зазначене знаряддя не було звичайним для Русі. Зауважимо, що для половців воно також було незвичайним, виготовленим мусульманським майстром, тобто приїжджим ремісником.

До облогової зброї належать також метальні машини (давньоруські «пороки»). Пороки згадуються у зв'язку з руськими, західноєвропейськими і монгольськими реаліями, починаючи з XIII ст. Отже у XIII ст. вони були одним з основних видів бойової техніки. Літописні згадки не дають уявлення про їхній устрій, проте панує думка, що вони могли бути подібними до гравітаційних машин, відомих у Західній Європі як требюше, мангонель, петрарія або фрондибола. Такий пристрій є обертовою балкою-важелем, що закріплена на вертикальній опорі. До її довгого кінця прикріплювали пращу, до короткого — кілька тягових мотузок або противага (Уваров 2011). На думку Д. І. Уварова, простота дерев'яної конструкції давала змогу виготовляти машини на місці облоги, силами селян та військовополонених. У руських

писемних джерелах фігурують «мастера порочные» (Кочин 1937, с. 186), які, принаймні, керували спорудженням таких машин.

3.3.6. Знаряддя праці та великогабаритні вироби побутового призначення.

З великих фрагментів деревини виготовляли різноманітні знаряддя праці: сільськогосподарські знаряддя (плуги, борони та ін.) і знаряддя для різних допоміжних домашніх робіт. Сільськогосподарські знаряддя репрезентовані тільки залізними деталями, лопати — залізними деталями і кількома дерев'яними екземплярами, переважно з Києва і Автуничів (Додаток Г.7, рис. 3.8: 10-12, 14). Там само виявлені також дерев'яні рештки коромисел (Додаток Г.8, рис. 3.8: 13). З цілих частин стовбурів дерев, які видовбувалися у середині, виготовляються різний посуд, ступи, вулики-дуплянки та ін. З частин стовбура, розколених по осі виготовляли різне начиння (ночви). Деякі габаритні речі господарчого призначення, які, за пізніми аналогіями, виготовлялися безпосередньо на ділянках лісозаготівлі.

3.3.7. Сакральні об'єкти.

Особливим видом робіт, пов'язаних з великогабаритним деревом, було спорудження культових об'єктів дохристиянського періоду. Крім необроблених стовбурів дуба з засадженими в них іклами вепра, виявлених на Десні (див. попередній розділ), побутували також скульптурні зображення з деревних стовбурів — ідоли. Згідно з літописними даними, у 980 р. князь Володимир поставив дерев'яні зображення слов'янських богів у Києві на пагорбі «вне двора теремнаго» (Повесть… 1950, с. 56). Нема інформації про техніку їх виготовлення і художню вартість. Деяка інформація надана тільки про ідола Перуна: його Володимир поставив «древяна, а главу его сребрену, а усъ златъ». З врахуванням легендарності літописного свідчення, можна з деякими зауваженнями припускати те, що деякі частини фігури були пофарбовані або вкриті тонкими металевими листами. Певні уявлення про давньоруські дерев'яні об'ємні зображення може дати «києво-подільський ідол» з мореного дубу, виявлений у районі Дніпра у 1969 р. (Додаток Г.6.1,

рис. 3.7: 4). Зображення дуже примітивне і грубо вирубано з цільної колоди. Традиція об’ємного різьблення по дереву на досліджуваній території не простежується археологічно і далі не отримала широкого розвитку. Звернення до об’ємних зображень могло диктуватися їх винятковістю, насамперед сакральним статусом.

3.4. Роботи на основі клепки: бондарство

Специфікою роботи бондаря є виготовлення виробів зі спеціально підготовленої дерев'яної клепки (рис. 3.9-3.10). Всі інші види дерев'яних ємностей до бондарної продукції не належать. Зокрема це стосується деяких ємностей, які згадуються як бочки, наприклад екземпляр з кори з Києва (Гупало 1982, с 68), який радше варто назвати берестяним коробом. Також треба враховувати, обручи, ручки і вушка, які вважають деталями бондарних виробів, могли належати посуду іншої конструкції, зокрема берестяним відерцям. Прикладом може слугувати берестяне відерце з Лукомля (Левашева 1959, рис. 5). Обручи мали ще гальштатські бронзові сітули, які були прототипами дерев’яних відер. Обручами скріплялися також видовбані посудини, що оберігало їх від розтріскування. Такі посудни виявлені у Чернігові (Додаток Г.14.4). Отже знахідки зазначених деталей не є безперечним маркером бондарного виробу.

Продукцією бондарного ремесла є різноманітний посуд з клепки. Писемні джерела не дають підстав говорити про широкий асортимент бондарних виробів у Київській Русі в X ст. У Повісті временних літ перші згадки о таких бондарних виробах, як «ведро», «кадь» і «бочка», датуються кінцем X ст., вони пов’язані з Києвом. Під 996 р. згадується святкування, на якому кн. Володимир, наділяючи жебраків, повелів серед інших продуктів «медъ въ бчелках, а въ другых квасъ возити» (Повесть… 1950, с. 86). У статті наступного року фігурують «кадь» і «ведро» (Повесть… 1950, с. 87-88). Найбільш ранні археологічні свідчення побутування бондарного посуду на території Південної Русі датуються початком — серединою X ст. У

похованнях цього часу фіксуються рештки відер. Переважна більшість знахідок бондарних виробів на давньоруських пам’ятках регіону, що розглядається, фіксується у шарах кінця XI — середини XIII ст.

Аналогії з Новгорода свідчать про різноманітність бондарного посуду XII—XIII ст. Серед новгородських бондарних виробів є бочки різних розмірів і призначення, кадібці, шайки, відра і похідні від них форми, балії, маслоробки, дрібний посуд: стакани, келихи, чаші (Колчин 1968b, с. 24-28, рис. 15-16). Розповсюдження вказаних типів у просторі і часі дозволяє припускати, що схожий посуд побутував по всій Русі. Асортимент продукції, судячи з новгородських даних, поступово розширюється протягом X—XIII ст. і пізніше. Дані щодо території Південної Русі, незважаючи на їх відносну нечисленність, цьому не суперечать.

Нижче надаємо археологічні свідчення використання на поселеннях Південної Русі різних видів бондарного посуду.

Завдяки наявності залізних деталей (оковки, вушка, ручки), які частіше за все й зберігаються, на території Середнього Подніпров’я (як і взагалі на Русі) найчастіше археологічно фіксуються відра. Рештки найбільш ранніх відер у вигляді залізних деталей збереглися серед інвентарю поховань курганних могильників X ст. (Моця 1990, с. 35), зокрема з Києва, Чернігова і Шестовиці (рис. 3.9: 10, 3.10: 3). За обручами, найбільш поширеними були відра діаметром близько 25—30 см (Станкевич 1962, с. 24, рис. 10: 3). В Шестовиці (1946 р.) виявлені обручі від відра діаметром 28, 30 і 32 см, що вказує на традиційну для цього виду виробів форму — звужену від днища до вінець. В Шестовиці також зафіксовані відра діаметром до 35 см (Бліфельд 1958, с. 19-20; Коваленко, Моця, Шекун 1984a, с. 19, рис. 157), а в Гульбищі (Чернігів) — близько 40 см (Рыбаков 1949, с. 42). Зустрічаються також відерця менших розмірів: в Шестовиці виявлений верхній обруч діаметром 17 см, у Києві (Юрковиця) — 15 см. У всіх випадках, коли вдається реконструювати форму відра, воно має форму усіченого конуса — звужену від днища до вінець.

Розповсюдження відер у XI—XIII ст. у Південній Русі підтверджують знахідки залізних деталей від них. Відра цього часу, судячи з їхніх решток, за розмірами і конструкцією не відрізнялися від більш ранніх (рис. 3.10: 2).

Окремо варто звернути увагу на понад 30 бондарних посудин з медом, виявлених у 1989 р. в Чернігові в споруді початку XII ст. («медуші»?). За формою, конструкцією і розмірами вони не відрізнялися від звичайних відер (Гребінь, Коваленко 1993, с. 18). Різниця була тільки у відсутності залізних деталей (обручи були дерев'яними, півовального перетину, характерних для обручів з зазначеного матеріалу загалом).

Бочку можна визначити як тарну бондарну ємність з двома днищами і опуклими боками. Раннє використання цього виду ємностей не викликає сумнівів і підтверджується повідомленнями літописів, починаючи з кінця X ст. Втім, археологічних матеріалів, які дозволяють реконструювати давньоруські бочки, обмаль. Рештки дубової бочки XII — першої половини XIII ст. з поселення Ліскове-2 (Додаток Г.9.22) не представлені у графічних матеріалах, тому судити про те, чи дійсно це бочка, складно. З деякими застереженнями трактування посудини з Лісковго можна прийняти, враховуючи, що за новгородськими матеріалами, з дубу виготовлялися саме бочки — переважно великі, на десять відер (Колчин 1968b, с. 25). Кажучи про дубові бочки, ще згадаємо фрагменти стінок дерев'яних ємностей з дубу 10—12 мм завтовшки, виявлені у Воїнській Греблі (Сергєєва 2015, с. 13; рис. 14: 1). Розміри фрагментів не дозволяють точно інтерпретувати їх як клепки, хоча й не заперечують таку можливість. В будь-якому разі, через свою доцільність (міцна і стійка деревина дубу, придатна для зберігання води) і доступність матеріалу дубова бондарна тара мала побутувати скрізь.

Кадібці (давньоруське — «кадь») це посудини з відкритим верхом і одним днищем (рис. 3.9: 9). Деякою кількістю на пам'ятках Південної Русі репрезентовані залишки кадібців для зберігання сипких речовин (Додаток Г, 9: 23, 27-34). Екземпляри з Колодяжина і Воїнської Греблі, за розмірами, могли належати до виробів, зроблених за єдиним стандартом. Діаметри їх

днищ близькі: 40 см у колодяжинського екземпляра і 40 см (4 екземпляри), 50 см і 55 см (по одному екземпляру) у кадібців з Воїнської Греблі. Новгородські кадібці цього самого призначення з аналогічним діаметром днищ мали висоту 50—60 см (Колчин 1968b, с. 27). Слід припускати таку саму висоту і для кадібців з Воїнської Греблі і Колодяжина. Близькі розміри бондарного посуду на великій території може свідчити, що бондарі ґрунтувалися на певних стандартах виготовлення кадібців і відер. Використання деяких бондарних місткостей як мір об'єму («кадь», «ведро» та ін.) опосередковано підтверджує наявність усталених розмірів для певних видів бондарного посуду.

Побутували також кадібці інших розмірів. Прикладом є екземпляр з Турова. Його висота складала 30,5 см, діаметр — 27 см (Лысенко 2004, с. 78-79). Ймовірно, кадібцю близьких розмірів належало днище діаметром 21,5 см, виявлене на Київському Подолі.

Серед археологічних матеріалів є тільки кадібці, які, судячи зі змісту, слугували для зберігання сипких продуктів (зерно, мука). Проте були й інші різновиди таких ємностей. Зокрема, за повідомленням Повісті временних літ кадібці могли вміщати рідину (Повесть… 1950, с. 87-88).

Виявлені також інші типи бондарних виробів XI—XIII ст. З Київського Подолу (вул. Спаська, 35) походять дві соснові клепки від дводонної ємності XI ст. (Додаток Г.9.15, рис. 3.9: 3, 4), яку можна інтерпретувати як дводонний кадібець. Аналогія є в Ополі у Польщі (Kaván 1962, obr. 5: 7). Такі ємності, відомі також з пізніших часів, коли вони були переносною тарою і слугували для транспортування рідин (Федотов 1991, с. 129).

Бондарними виробами, як правило, були маслоробки, що добре підтверджують їх етнографічні аналогії зі всієї слов'янської території. Маслоробка є високою вузькою посудиною з невеликим діаметром. На території Південної Русі такі посудини не збереглися, проте деталі маслоробок, виявлені у Києві і Колодяжині (Додаток Г.9.12, 9.24, рис. 3.10: 4, 5), не залишають жодного сумніву в побутуванні цього виду бондарних

виробів. Київська маслоробка датується часом не пізніше початку XI ст., колодяжинська — передмонгольським часом. Синхронними аналогіями є маслоробки з Новгороду, які аналогічні етнографічним варіантам.

Деякі матеріали свідчать про побутування у Південній Русі бондарного посуду невеликих розмірів (стакани, келихи). До недавнього часу на території, що розглядається, були відомі лише вставні денця невеликих розмірів, які гіпотетично могли належати такому посуду. До них належать фрагменти вставних днищ невеликих розмірів з житла XIII ст. на горі Киселівці у Києві (Додаток Г.9.1). Відсутність стінок унеможливлює точне визначення типу цього посуду: вставні днища могли мати також деякі види посудин, вирізаних на торці дерева (див. нижче у цьому розділі), втім, останнім часом побутування у Південній Русі посуду малих розмірів знайшла підтвердження у матеріалах розкопок М. А. Сагайдака и С. П. Тараненка на Поштовій площі (Київ, 2015 р.), де виявлена клепка бондарної посудинки типу невеликого стаканчика 8,8 см заввишки. Судячи з форми клепки, він мав циліндричну форму (Додаток Г.9.13, рис. 3.9: 5). У Манжелії виявлений посуд у вигляді неглибоких таць для їжі (Додаток Г.9.25, 26, рис. 3.10: 1).

В Києві, Воїнській Греблі, Колодяжині і на Райковецькому городищі виявлені розколені уздовж товсті прути (їх діаметр у середньому складає 2 см) сегментоподібного перетину, ймовірно залишки обручів або, в деяких випадках, заготовки для обручів. Не можна вважати готовими виробами зазначених виробів з Киселівки у Києві, оскільки обробка матеріалу фактично зводилася до розколювання стовбура уздовж та первинного грубого обстругування поверхні. На призначення принаймні однієї з цих заготовок як обруча може вказувати її звужений кінець, можливо, призначений для виготовлення клину для замка. Виявлення залишків клепок може слугувати підтвердженням належності зазначених обручів саме бондарній, а не видовбаній тарі.

Загалом проаналізовані матеріали не дозволяють говорити про будь-яку своєрідність південноруських бондарних виробів. Можна констатувати

спільність традиції виготовлення таких виробів скрізь на Русі. Могли мати місце лише окремі невеликі відмінності, проте вони не простежуються.

3.4. Продукція з дрібно-виробного лісу

Виробів з дрібно-виробного лісу небагато порівняно з Новгородом та іншими північними пам'ятками, проте навіть з цих знахідок можна уявити різноманітність цієї продукції. Це дрібні елементи складних архітектурних споруд (насамперед дерев'яні замки, елементи декору та ін.) і транспортних засобів (спиці коліс, окремі дрібні деталі санчат), різноманітні предмети хатнього начиння, знаряддя праці та їх деталі, деталі озброєння і спорядження вершника та коня, а також багато інших виробів. Нижче розглянемо їх докладніше.

3.4.1. Дрібні елементи складних архітектурних споруд.

Виявлені деталі утилітарного призначення, репрезентовані металевими частинами дерев'яних засувів. Цей вид замків мав специфічні залізні ключі у вигляді стрижнів, увігнутих здебільшого під прямим кутом. Дерев'яна частина такого засуву — дощечка з зубцями для борідки ключа, з давньоруських пам'яток, близьких територіально, виявлена тільки у Звенигороді (Свешніков 1990, с. 13, табл. XIII: 2). Ймовірна реконструкція повного вигляду засувів цілком дерев'яних або з дерев'яними деталями наведена у відповідному томі Археології СРСР, присвяченому давньоруській культурі і побуту (Хорошев 1997, с. 16, табл. 7: 8, 24). Вони мають аналогії серед етнографічних реалій.

Прикладом архітектурної або декоративної деталі інтер'єру є різьблена балясина, виявлена на Київському Подолі, датована у межах X ст. (Додаток Г.10.1, рис. 3.5: 6). Судячи з її відносно невеликих розмірів (довжина 15,7 см), балясина, ймовірно, могла бути оздобленням деталі інтер'єру (лавки, стола, полички та ін.). Токарний верстат для її виготовлення не застосовували. Втім, дрібні точені предмети у вигляді балясинок (див. нижче) можуть свідчити про можливість токарної обробки виробів цього типу.

Рівень розвитку різьблення і точіння по дереву, (у тому числі як професійної діяльності) і його техніку можна простежити на прикладі *посуду*, оскільки саме ця частина дерев'яних артефактів репрезентована найбільшою колекцією виробів. Знахідки посуду репрезентовані переважно фрагментами стінок, проте є також форми, які дозволяють реконструювати посудину цілком або частково. Посуд, виявлений на давньоруських поселеннях досліджуваного регіону можна поділити на тарний і столовий.

3.4.2. Посуд.

Зазначена категорія виробів складає найбільшу за численністю колекцію серед знахідок решток дерев'яних посудин (Додаток Г.11-13). Він виявлений у Києві, Чернігові, Софіївській Борщагівці, Манжелії, Колодяжині (рис. 3.11-3.17, 3.18: 3). Столовий посуд репрезентований різьбленими і точеними екземплярами посудин різного призначення: блюдами, мисками, келихами, чашами, ковшами різних видів. Ми не дотримуємось термінології Б. О. Колчина, яка базується на більш пізніх назвах похожих посудин, поширених на північних і панічно-східних землях Русі. Побутування такої термінології у Південній Русі X—XIII ст. не засвідчено жодним джерелом. У разі відповідності південноруських екземплярів відповідному посуду з Півночі, звернемо на це увагу.

Вирізаний столовий посуд виявлений у Києві і Чернігові, найбільша його кількість збереглася у колекції матеріалів з Воїнській Греблі. Київські екземпляри датуються кінцем X — першою половиною XI ст., посуд з Воїнської Греблі — XII ст., з Чернігова — XIII ст.

Серед київських матеріалів насамперед слід згадати великий ківш з ручкою, завершеною зооморфною головою, виявлений на Подолі у шарах X ст. (рис. 3.12: 7). Зооморфне завершення вкрай схематизоване, щоб визначити вид зображеної істоти. Зазначимо для порівняння, що ковші з зооморфними ручками добре відомі серед новгородських матеріалів (Колчин, 1971, табл. 23-26, табл. 48: 1-3), де об'ємні зображення, на відміну від київського, часто більш реалістичні. Цей вид ковшів виявлений також у

Центральній Європі, наприклад, у Польщі (Ополе) (Kaván, 1962, obr.1, *8*). Зі знахідок цього самого часу на Київському Подолі згадаємо також ще кілька ковшів менших розмірів (рис. 3.11: 5, 3.12: 4, 5, 9) і велику дерев'яну чашу діаметром близько 30 см (Додаток Г.11.2, рис. 3.12: 6).

Вирізані блюда поки що виявлені тільки у Воїнській Греблі у кількості двох екземплярів. Вони походять з одного комплексу. Одне з блюд можна повністю відновити (рис. 3.14: 1), від іншого зберігся тільки фрагмент суцільного низького денця, аналогічного денцю цілого блюда (рис. 3.14: 4). Варто окремої уваги, що обидва екземпляри мають однакові знаки-графіті на денцях, які можуть вказувати на одного власника або виробника. Судячи з форми денець, обидва блюда могли бути однаковими за формою. Серед матеріалів з Воїнської Греблі, є також інші різьблені посудини, які збереглися фрагментарно, тому повністю їхня форма не відновлюється. Окремо виділимо мініатюрну чарочку, яка збереглася майже цілком (рис. 3.14: 3). Ця посудинка могла бути столовим начинням типу сільнички або іграшкою.

Серед столового (або парадного) посуду виділяються в окрему групу посудини з залізними оковками (Додаток Г.12). Від зазначеного посуду залишаються тільки металеві деталі (рис. 3.12: 10), проте, враховуючи найбільш вірогідні умови його виготовлення, цей посуд ми гіпотетично залічуємо до різьбленого. Виділяється група посуду з металевими (срібними) накладками на вінцях, прикріпленими мініатюрними цвяшками. Такі посудинки походять з поховань X ст. (Київ, Шестовиця). Про використання посуду з металевими оковками по вінцях у XII—XIII ст. свідчать його рештки з Манжелії (рис. 3.12: 11).

Найближчою аналогією давньоруським посудинам з металевими накладками, які датуються X ст., є такі самі посудини, що побутували у салтівсько-болгарському світі. Фрагмент вінця посудини з Нетайлівського могильника (фонди ІА НАНУ, кол. № 706) є повною аналогією такому вінцю з Києва. Зафіксовані також у споріднених населення Болгарії (праболгарський могильник Балчик) (Дончева-Петкова та ін. 2016, обр. 36, 38: 98).

Приналежність до поховального інвентарю дозволяє припускати неутилітарний характер ранніх посудин з оковками. Використання цього посуду у поховальному обряді можна розглядати у контексті стародавньої традиції, яка сягає доби бронзи — ранньої залізної доби, коли у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи з'являються поховання з дерев'яним посудом (Отрощенко 1984; 1992; Рябова 1984; Ковалева 1989, с. 26-28; Фиалко 2004; Дудин 2009). Його інтерпретують як статусний або культовий. Звісно, це дуже віддалені аналогії. Спадкоємності ані між посудом з накладками доби бронзи і скіфським (Рябова 1984), ані скіфським і салтово-болгарським та слов'янським не простежено. Проте, враховуючи консервативність традиційного світогляду, який часом зберігає дуже архаїчні уявлення навіть після зміни етносу, на факт ритуального або статусного використання дерев'яного посуду варто звернути увагу. Звернемо увагу на те, що камерне поховання у Шестовиці, де виявлено посудину з оковками, містило багатий інвентар, а також два ритони з турячих рогів (Коваленко та ін. 2007), які належать до предметів з сакральним змістом.

Дерев'яний посуд з накладками XII—XIII ст., (Манжелія), виявлений у побутовому контексті (у заповненні житла разом з іншими різновидами дерев'яного посуду), що дозволяє припускати його суто утилітарний характер.

Велику групу складає точений посуд. Його виявлено у Києві, Колодяжині, Чернігові Райках, Манжелії та ін. (Додаток Г.13). Цей різновид посуду репрезентований переважно стінками і вінцями різноманітних, іноді доволі вибагливих, форм. Є також денця — переважно на кільцевих піддонах, іноді пласкі. Незважаючи на те, що переважна більшість точених посудин збереглася фрагментарно (як і взагалі дерев'яний посуд), асортимент точеного посуду виглядає достатньо репрезентативним і відрізняється різноманітністю. Серед токарної продукції представлені блюда, чаші і чашки, келихи та ін.

Найкраще за все збереглися блюда (рис. 3.15). Точені блюда виявлені у Києві (Киселівка), Чернігові, Воїнській Греблі, Софіївській Борщагівці, Манжелії. Блюдо з Софіївської Борщагівки (рис. 3.15: 2) формою і розмірами

нагадує новгородські блюда 1-го типу. Такі блюда мали невеликі (близько 25 см) розміри, відігнуті вінця і високі піддони. У Новгороді вони побутують протягом XI—XIV ст. (Колчин 1968b, с. 35, рис. 25). Точене блюдо XIII ст. з Чернігова на низькому суцільному піддоні (рис. 3.15: 7) за формою наближується до новгородських блюд другого типу, які нагадують глибоку столову тарілку (Колчин 1968b, с. 35), проте плаский відігнутий бортик зближує чернігівський екземпляр з блюдами третього типу, виділеного за матеріалами Новгорода. Це неглибокі блюда з пласким відігнутим бортиком, діаметром від 25 до 44 см. Діаметр чернігівського блюда (30 см) цілком відповідає цим розмірам. Блюда другого типу з'являються у Новгороді в XIII ст. і побутують до XV ст., а третього типу — з'являються наприкінці XIII ст. (Колчин 1968b, с. 36). Отже, чернігівський екземпляр репрезентує перехідний тип такого виду посуду. Схожий посуд відомий також у Берест'ї, де він пов'язаний з шарами XIII ст. (Лысенко 1985, с. 317). Блюдо третього типу виявлено також у Києві на горі Киселівці. Воно має значно більший діаметр: близько 44—46 см (рис. 3.15: 1). Згорілу будівлю, де було виявлено блюдо, В. А. Богусевич датує XIII ст. і пов'язує її загибель з монгольською навалою (Богусевич 1952, с. 69). Проте неподалеку від будівлі, за інформацією того самого автора, виявлені пізніші матеріали, включаючи XIV—XV ст. (Богусевич 1952, с. 68), отже не виключено, що будівля, де виявлено дерев'яне блюдо, також могла функціонувати після монгольської навали.

Рештки ще кількох блюд виявлені у Воїнській Греблі і в Чернігові (рис. 3.15: 3-6, 3.16: 2-5), проте вони дають уявлення тільки про верхні частини цих посудин. У Воїнській Греблі виявлені у цих самих комплексах точені кільцеві піддони, судячи зі всього, належали зазначеним блюдам.

Чаші — доволі глибокі посудини з прямими або профільованими вінцями діаметром від 17—18 до 23 см. Келихи мали як прямі, так і профільовані вінця діаметром 10—15 см. В Києві і Колодяжині виявлено келихи з вибагливим орнаментом (рис. 3.17: 1, 2).

Крім відносно невеликих чаш і келихів, виготовляли столовий посуд більших розмірів. Зокрема з Воїнській Греблі походить велика точена посудина з опуклими боками (рис. 3.18: 3), яка за формою наближається до новгородських братин (Колчин 1968b, табл., 21: 1-3). Вказані аналогії дозволяють інтерпретувати знахідку з Воїнської Греблі також як братину — велику посудину для групового пиття (зазвичай хмільних напоїв).

У Воїнській Греблі і в Колодяжині виявлено також кілька покришок (рис. 3.13: 1, 15, 18, 3.14: 16), які дають можливість говорити про побутування дерев'яних покритих посудин, принаймні не пізніше XII ст. Фрагментовану посудину з непрофільованим вінцем і яскраво вираженим ребром по плічках з Софіївської Борщагівки (рис. 3.12: 3) також можна реконструювати як посудину з кришкою. Вона має аналогії серед новгородських матеріалів (Колчин 1968b, табл. 17: 11-14).

З Воїнської Греблі, крім різьбленої мініатюрної посудинки, розглянутої вище, походить мініатюрна точена посудинка — сільничка або іграшка (рис.3.14: 2).

Оформлення окремих частин точеного посуду, зокрема вінець, різноманітне. Для точеного столового посуду характерним був кільцевий піддон — циліндричний або такий, що розширюється донизу. Піддони могли бути низькими — менше 1 см, і доволі високими — до 3—3,5 см. Значно рідше піддон був суцільним, у цьому разі його висота значно менше за 1 см.

Для посуду повсякденного вжитку характерними є відсутність орнаменту або нескладний у композиційному відношенні контурний орнамент (прості лінійні композиції: Найпростіший лінійний орнамент під вінцями і на піддоні створювали токарним різцем під час виготовлення посудини. Складний за композицією врізаний (контурний) орнамент, враховуючи його естетичну цінність і працезатрати, як правило притаманний парадному посуду. У цьому зв'язку викликає особливий інтерес фрагментована чаша XII—XIII ст. з Чернігівського передгороддя з сюжетною сценою, в яку входять антропоморфні фігури (рис. 3.17: 3). Посуд з сюжетними сценами виявлено

також у Новгороді (Колчин 1971, с. 60, табл. 47) і у Ростиславлі (Алексеев 1974, с. 90-91). Новгородські чаші датуються першою половиною і кінцем XIII ст., ростиславська — також у межах XIII ст. Фігури на чашах з Новгорода і Ростиславля вирізані тонким вістрям і пофарбовані. Зауважимо, що на чернігівській чаші слідів фарби не зафіксовано, що, можливо пов'язано з умовами зберігання. З Новгорода походять також ложки з антропоморфними зображеннями, виконаними у тій самій манері, у тому числі пофарбовані (Арциховский 1965; Гайдуков 1992, с. 109, рис. 81: 1; Колчин 1971, с. 59, табл. 46: 1, 3). Ложки датуються першою половиною XIV ст. Стилістично всі ці зображення близькі до фігур, зображених на мініатюрах, а також на металевій пластині з Києва (Каргер 1958, табл. LXII: 1). Цілком слушно вбачати у всіх зазначених зображеннях єдину образотворчу традицію, яка могла спиратися на спільні взірці. Варто зауважити, що значна частина фігуративних зображень зроблена у рамках воїнської тематики. Такі сюжети можуть вказувати на дружинне середовище побутування такого посуду і його можливе репрезентативне, статусне значення. Показово, що новгородські ложки з воїнськими сюжетами походять з садиби посадника Варфоломея Юрійовича (Колчин 1971, с. 59). Чернігівська чаша походить з майстерні ювеліра (Моця, Казаков 2011, с. 130), проте, виходячи з імовірної обізнаності майстра-ювеліра з технікою гравіювання, не можна впевнено говорити, чи був господар садиби власником або виробником чаші.

Можливими ознаками парадного, репрезентативного, посуду можна також вважати (враховуючи працезатрати і естетичну цінність) складний профіль тулубу посудини і високу підставку-стоян. Обидва різновиди репрезентативного посуду виявлені у тайнику Десятинної церкви у Києві. Келихи на високих підставках-стоянах виявлені також у Переяславлі Рязанському (Монгайт 1961, рис. 72: 1) і Звенигороді (Свєшніков 1986, с. 29, табл. XIX: 6; Гупало 2010, рис. 3). Слушно припускати, що оздобою у даному випадку слугувала сама профільована форма. Імовірно, саме особливим характером такого посуду викликана його рідкісність: у побутових

комплексах давньоруських міст фіксується переважно побутовий посуд рядових городян на відносно невисоких кільцевих і суцільних піддонах або з пласким денцем. Рештки високих ніжок-стоянів у рядових побутових комплексах, зокрема у Воїнській Греблі, з якої походить найбільша колекція дерев'яних посудин, поки що не виявлені. Скрізь протягом середньовіччя зустрічаються також аналогії такому посуду з кольорових металів. Як приклад згадаємо чашу князя Ігоря Святославовича (Коваленко 1998). Отже поява дерев'яних посудин близької форми можу бути дешевшим наслідуванням посудин з коштовних металів, які не кожен міг собі дозволити.

Деякі дерев'яні посудини мають аналогії в інших давньоруських старожитностях. Особливо важливими у цьому плані є матеріали з Новгорода, де була розроблена їх хронологія і типологія (Колчин 1968b, с. 32-42). Форми, близькі до новгородських, мають чаші, миски, келихи та ін. Звернемо увагу на посудину з Воїнської Греблі, яка нагадує новгородські братини, посудину з кришкою з Софіївської Борщагівки, форми блюд та ін. Певні аналогії простежуються також серед посуду зі Звенигорода, особливо що стосується чаш простого профілю на низьких денцях (Свєшніков 1983, табл. XVII: 1-3; 1985, табл. XV: 1-3; 1986, табл. XIX: 3, 10-12; 1990, табл. XII: 6, 7, 9-11; 1991, табл. VIII: 9, 10). Також близькою аналогією є блюдо на низькому кільцевому піддоні (Свєшніков 1990, табл. XII: 17).

Посуд для зберігання продуктів харчування і побутових предметів виготовляли у техніці вирізання і видовбування як на торцевому зрізі колоди, так і з боку поздовжнього зрізу колоди (Додаток Г.14, рис. 3.18: 1, 2, 3.19, 3.20). Рештки посуду, виготовленого на торцевому зрізі колоди, виявлені у Києві, Чернігові, на Райковецькому городищі, на селищі Дорогинка III та ін. Їх неоднакові розміри передбачають їх неоднакове функціональне призначення. У цьому зв'язку викликають інтерес дві тарні ємності типу невеликих кубелець для зберігання речей, які походять з Чернігова, з будівлі XIII ст. В одній з них зберігалося зерно, в іншій лежали кудель та пряслиця (Додаток Г.14.4, рис. 3.19). Фрагменти схожого видовбаного посуду (стінки з

заструганою поверхнею) виявлені на Киселівці у Києві, також у будівлі XIII ст. (рис. 3.20: 10, 11, 13-16). У цьому самому комплексі є також рештки вирізаних тарних посудин (рис. 3.20: 2-9, 12). Видовбані ємності відрізнялися від них товщиною стінок — до 3 см, у різьблених посудин стінки меншої товщини. Обробка стінок тих та інших є аналогічною. Недбалість обробки поверхні зазначеного посуду, і київського і чернігівського, може свідчити про їх виготовлення у домашніх умовах. Фрагменти аналогічного видовбаного посуду для зберігання сипких речовин (зерно), походять з Колодяжина. На стінках цієї посудини збереглися залишки кори, що свідчить про його виготовлення нашвидкуруч, без будь-якої оброби зовнішньої поверхні. У цьому разі можна припустити, що ціла річ мала повторювати форму стовбура дерева.

Як свідчать чернігівські матеріали, верх посудин додатково міг посилюватися обручем, що зберігав їх від розтріскування. У чернігівській будівлі XIII ст. були знайдені як фрагменти обручів, так і невеличкий фрагмент стінки видовбаної посудини з обручем трохи нижче вінця (рис. 3.19: 10). У будівлі на горі Киселівці також виявлені залишки вербових обручів, проте їх зв’язок з ємностями, що розглядаються, є гіпотетичним: у цьому самому комплексі виявлені залишки і видовбаної, і бондарної тари.

Окремо відмітимо товстостінні різьблені посудини з Воїнської Греблі репрезентовані досконалішими формами, включаючи простий лінійний орнамент на одній з них, виконаний широким різцем (рис. 3.18: 1). Це дозволяє припускати їх місце в інтер’єрі житла, тобто це міг бути кухонний посуд. Застосування професійного інструменту (різця) свідчить про можливість виготовлення зазначеного екземпляру людиною, пов’язаною з деревообробною справою.

Серед тарних ємностей для зберігання сипких речовин зустрічається також тонкостінний посуд. Прикладом є фрагменти стінок таких посудин (не більше 4—6 мм завтовшки) виявлені у Колодяжині. Одна з таких посудин, зі стінками 3,5—5 мм завтовшки, виготовлена з дубу. Її стінки виготовлені на

радіальному або тангенціальному розрізі дерева і мають прямий вертикальний профіль (рис. 3.20: 1). Отже, цю ємність не можна зараховувати до видовбаного посуду, який завжди робився на торцевій частині стовбуру.

До посуду можна відносити також ложки. Їх виявлено два типи — звичайні і з пласким черпаком, ймовірно, для сипких речовин або якогось специфічного призначення (Додаток Г.15, рис. 3.21).

Ложка з пласким черпаком серед існуючих на сьогодні матеріалів поки що відома в одному екземплярі. Вона проходить з Київського Подолу, виготовлена з соснової деревини (рис. 3.21: 1). Недбалість обробки сввдчить про те, що виріб незакінчений або виготовлений нашвидкуруч за необхідністю. Така ложка є не дуже зручною у побуті, можливо, вона мала якесь специфічне призначення, наприклад, для черпання сипких речовин.

Залишки звичайних ложок неодноразово виявляли під час досліджень давньоруських пам’яток, таких як Київ, Чернігів, Колодяжин, Райковецьке городище та ін. Від них зазвичай зберігаються черпаки, формою близькі до овалу. Як правило, повна форма ложок не відновлюється, проте деякі екземпляри мають у місці сполучення з держаком характерний залом, властивий середньовічним ложкам. У зв’язку з цим варта окремої уваги ложка з Чернігова (середина XIII ст.), з доволі глибоким черпаком і крутим зламом на переході черпака в ручку (рис. 3.21: 3). У Новгороді ложки з крутим зламом в основі ручки побутували у X—XI ст. і на початку XIV ст. (Колчин 1968b, рис. 32). Ложка цього самого типу виявлена у Берест’ї у шарі XIII ст. (Лысенко 1985, с. 316). Вона є синхронною чернігівському екземпляру. Отже поки що не можна вважати таку форму ложок чітким хронологічним маркером для всій території Русі, проте екземпляри з Чернігова і Берест’я варті уваги як можливі хронологічні маркери для близьких регіонів (Південь і Південний Захід.

3.4.3. Гребені.

Ще одним видом артефактів, який дає можливість охарактеризувати рівень професійного різьблення по дереву, є дерев’яні гребені (рис. 3: 22). Їх

можна поділити на побутові і виробничі (прядильні), які відрізняються за матеріалом, формою і якістю виконання.

Всі екземпляри побутових гребенів, виявлених у межах Південної Русі (Додаток Г.16, рис. 3.22: 1-3), репрезентовані двобічним суцільними екземплярами — єдиним різновидом, відомим досі на Русі. Аналіз деревини двох екземплярів виявив самшит.

Іншу групу виробів складають прядильні гребені (Додаток Г.17, рис. 3.22: 4-8). Вони репрезентовані двома різновидами. Гребінь з Софіївської Борщагівки зберігся фрагментарно, проте видно, що предмет був досить крупним (розміри уламка 91—98×66×6—9 мм). Такі інструменти використовували для чесання льону й коноплі. Техніка робіт полягала у поміщенні куделі на гребінь та розчісуванні її меншими гребінками (Филиппов 1913, с. 239). Виходячи з розмірів, описану знахідку можна трактувати саме як основу для одягання куделі. Гребені для чесання з довгими зубцями з одного боку виявлені на Райковецькому городищі, у Воїнській Греблі і в Чернігові. Воїнський екземпляр є знахідкою з найбільш ранньою датою — в одному з ним комплексі виявлена мідна монета імператора Василія (975—1025). Отже, він може датуватися першою половиною XI ст. Інші екземпляри датуються у межах XII — першої половини XIII ст. Екземпляри з 1968bбоку (рис. 3.22: 6, 8). Прядильні гребені аналогічної форми розповсюджені у широких територіально-хронологічних рамках. Серед середньовічних аналогій можна назвати гребені з Новгорода (Колчин 1968b, табл. 63: 4, 5). Цілий екземпляр з Райковецького городища дещо відрізняються від них, форму іншого, фрагментованого, не можна повністю відновити (рис. 3.22: 4, 5). Обидва райковецькі гребені датуються першою половиною XIII ст. Фрагмент гребеня, виявлений у Софіївській Борщагівці, відрізняється великими розмірами: 9,1—9,8×6,6×0,6—0,9 см (рис. 3.22: 7). Цілий гребінь був значно більшим. Техніка прядіння полягала у поміщенні куделі на гребінь та розчісуванні її меншими гребінками (Филиппов 1913, с. 239). Виходячи з розмірів, гребінь з Софіївської Борщагівки можна трактувати як основу для

одягання куделі. Екземпляри з Чернігова, Воїнської Греблі і, можливо, з Райковецького городища були призначені для чесання.

Гребені (і побутові, і виробничі) могли також мати додатковий орнамент. В основі декору гребенів лежать врізані лінії або циркульні кола, що, є традиційним для давньоруських дерев'яних гребенів. Варто зауважити, що циркульний орнамент є найбільш поширеним для дерев'яних гребенів у всіх місцях їх виявлення: у Бересті (Лысенко 1985, рис. 223: 1-4), Мінську (Загорульский 1982, табл. XXXIV: 1, 2, 4), Новгороді (Вихров, Колчин 1955, рис. 1; Колчин 1968b, табл. 79: 1, 2, 11).

Решта продукції з дрібно-виробного лісу репрезентована виробами, переважно господарчого призначення. Серед них важливе місце посідають знаряддя праці і деталі складних пристроїв. В умовах панування лісових масивів дрібно-виробний ліс завжди відігравав важливе значення як матеріал для виготовлення знарядь праці різного призначення, а також деталей складних пристроїв, що підтверджується етнографічно.

3.4.4. Знаряддя праці та їхні деталі.

Серед знарядь праці, виявлених археологічно, багато їх відносно примітивних різновидів, здебільшого оброблених простими різальними інструментами. До таких знарядь належать дрібні вироби: голки для плетіння сітей, веретена, знаряддя для обробки текстильного волокна — чесала і тріпала, колотушки, деталі ручних млинів, товкачки, деталі ткацьких верстатів та ін. (Додаток Г.18, рис. 3.8: 1-9, 3.23).

Виготовлення веретен можна пов'язувати з прядінням і ткацтвом як видами домашнього ремесла, які практикували у кожній оселі. Залишки кількох (не менше трьох) веретен виявлені на поселенні Манжелія, ще одне у Колодяжині. Дрібний фрагмент веретена виявлений у Воїнській Греблі. На масовий характер використанням веретена вказує велика кількість пірофілітових пряслиць, які на давньоруських поселеннях фактично є масовим матеріалом. Чесала, виявлені на Київському Подолі, морфологічно близькі аналогічним виробам з Мінську (Загорульский 1982, рис. 159) і з Новгорода

(Колчин 1968b, табл. 61, 1-5, 62, 8-16). Новгородські екземпляри, наведені Б.О. Колчиним, довші і трохи інших пропорцій, ніж київські, проте загалом форми аналогічні, що зумовлено однаковими функціями цих знарядь.

В Києві (Толочко, Гупало, Харламов 1976, рис. 13: унизу) і в Автуничах (Веремейчик, Готун 1995, рис. 10: 1) виявлені знаряддя, вирізані разом з руків'ями з суцільного шматка дерева. Так виготовлялися колотушки, прачі та ін. За формою і технікою виконання вони практично ідентичні виробу кінця XVIII ст., виявленому під час досліджень на території Гостиного двору у Києві (Сергєєва та ін. 1914), а також етнографічним знаряддям цього самого призначення. Аналогії цим знаряддям є скрізь, де виявлені дерев'яні речі: у Новгороді (Колчин 1968b, табл. 3), Старій Ладозі (Орлов 1954, рис. 3: 5), Мінську (Загорульский 1982, рис. 159), Берест'ї (Лысенко 1985, рис. 244) та ін. За припущенням С. М. Орлова, колотушки могли слугувати для обробки насіння льону (Орлов 1954, с. 349), проте, найімовірніше вони були універсальним знаряддям. За П.Ф. Лисенком, різновиди таких знарядь могли використовувати для обмолоту сільгоспкультур, а також для робіт по дереву (Лысенко 1985, с. 351). З Київського Подолу походять також інші типи примітивних колотушок без виділених ручок.

Всі зазначені знаряддя є суто функціональними, тому їхнє побутування вкладається в широкі просторово-часові рамки, з численними аналогіями. Відсутність змін у їх формах обумовлена функціональністю і простотою, що робить непотрібним будь-яке їх еволюціонування.

Серед деталей складних пристроїв (Додаток Г.19) збереглися деталі ткацьких верстатів (бердо) — у Чернігові, Манжелії і на Райковецькому городищі, а також деталі ручних млинців і товкачів з Київського Подолу. За формою вони ідентичні аналогічним деталям з Новгорода (Колчин 1968b, табл. 71: 1-4).

3.4.5. Руків'я ножів.

Ще одна категорія виробів з дерева — колодки ножів та інших знарядь (Додаток Г. 20). Дерев'яні суцільні колодки ножів суттєво не відрізнялися від

аналогічних кістяних (рис. 3.24: 1, 3, 9). Цілий екземпляр ножа з колодкою походить з Любеча, з ями XII(?) ст. (Додаток Г.20.1, рис. 3.24: 9). Аналогічні давньоруські дерев'яні руків'я знарядь і цілі знаряддя з такими руків'ями виявлені на давньоруських пам'ятках поза межами території, обраної для дослідження. Серед них можна згадати ножі і різець з дерев'яними ручками з Давид-Городка (Лысенко 1969, рис. 11: 1, 2, рис. 12: зверху справа), ножі з Берестя (Лысенко 1985, с. 242-244, рис. 158: 24), Мінську (Загорульский 1982, рис. 149, табл. V: 14).

Виявлення серед давньоруських матеріалів ножів зі штифтами передбачає побутування двостулкових ручок (Додаток Г.21). Судячи з поодиноких екземплярів, поширення цього типу руків'їв було обмеженим, принаймні до XIII ст. Це цілком співвідноситься з ситуацією з двостулковими кістяними руків'ями.

Серед дерев'яних руків'їв ножів обох типів виявлені екземпляри з оковками з кольорового металу або обмотані металевим дротом (Додаток Г.22). Черешкові ножі з дротовою обмоткою дерев'яних ручок виявлені у похованнях X — першої половини XI ст. на території Михайлівського монастиря у Києві і у Воїнській Греблі (Додаток Г.22.1, 22.2, 22.4), ніж XI—XII ст. з двостулковою дерев'яною ручкою з металевими деталями походить з посаду Новгорода-Сіверського (Додаток Г.22.5).

3.4.6. Інші вироби.

В колекції виробів з Київського Подолу є два приклади іграшок, вирізаних з дерева (Додаток Г.23, рис. 3.24: 5, 6). Це коник і птах (ймовірно, качка). Звертаючись до іграшок з дерева треба враховувати їх різноманітність — від простіших варіантів з майже необробленого дерева до фігурок тварин і мініатюрних копій «дорослих» речей. Така різноманітність є позачасовим феноменом. Перший тип іграшок, за етнографічними аналогіями, часто робили діти власноруч (Заглада 1929). Серед матеріалів Південної Русі ідентифікується тільки другий вид іграшок, які виготовляли дорослі, ймовірно, батьки дітей або окремі умільці. Саме до таких іграшок належать

київські екземпляри. Іграшки у вигляді дерев'яних фігурок тварин (коників) і птахів були доволі популярними у середньовічному світі — на Русі і за її межами: вони виявлені у середньовічних шарах Новгорода (Колчин 1971, с. 47-50, табл. 38-41) і Риги (Цауне 1998, с. 250, рис. 2: 9, 10). З інших іграшок згадаємо дерев'яні кулі для гри, поширені у Звенигороді (Свєшніков 1983, табл. XXVI: 6-8; 1985, табл. XV: 4, 5; 1986, табл. XIX: 5; 1990, табл. XII: 3, 4). Їх відсутність серед матеріалів південноруських пам'яток можна пояснити або станом джерельної бази, або меншим поширенням ігор з такими предметами. У свій час А. В. Цауне, порівнюючи середньовічні іграшки з Риги і з інших пам'яток (Новгород, Гданьськ) дійшов висновків, що у різних містах віддавали перевагу різним іграшкам і мали свої традиції їх виготовлення (Цауне 1998, с. 251). Обмаль матеріалів з південноруських пам'яток не дозволяє робити остаточні висновки щодо поширення тут різних типів іграшок.

У поодиноких екземплярах виявлені дрібні виточені і вирізані вироби. (Додаток Г.24, рис. 3.25). Деталі у формі фігурних балясинок (Київ, Чучин, друга половина XII — середини XIII ст.) можна інтерпретувати як елементи декору предметів інтер'єру або хатнього начиння. Такої самої форми балясинка з поєднаних зонних деталей виявлена і у Новгороді (Колчин 1971, с. 29, табл. 20: 5, 7), де датується кінцем XI ст. Фрагменти точених виробів зонної форми, можливо, аналогічних балясинок виявлені у Софіївській Борщагівці у житлі другої половини XI ст. З ручкою покришки можна ідентифікувати фрагментований точений виріб з Чучина, оздоблений паралельними борозенками (рис. 3.25: 1).

Різновид точеного оздоблення меблів — декоративні деталі у вигляді куль, репрезентовані ілюстративними матеріалами (передусім мініатюрами Радзивилівського літопису). Археологічно вони не виявлені, проте аналогії цим виробам відомі у широких просторово-часових межах. Це дозволяє припускати їх побутування також на Русі.

Ще одним видом деревообробної продукції були сакральні предмети, пов’язані з поширенням християнського культу: іконні дошки, ладанки, хрестики. Археологічні знахідки атрибутів християнського культу на пам’ятках Південної Русі обмежені ладункою з тайника Десятинної церкви і дерев’яним натільним хрестиком з Київського Подолу.

Ладунка (Додаток Г.25.1, рис. 3.24: 11), незважаючи на своє можливе походження з тайника Десятинної церкви, на відміну від інших дерев’яних виробів, насамперед посуду, не зазнала дії вогню, тому її дійсна приналежність до цього комплексу викликає деякий сумнів. Проте в будь-якому разі вона репрезентує вигляд окремого виду сакральних атрибутів. Це дві дощечки з хвойного дерева, оброблені вручну, між якими містився листок.

Дерев’яний натільний хрестик, виявлений на Подолі (Додаток Г.25.2, (рис. 2.25: 12))., належить до предметів особистого благочестя. Найближчі аналогії відомі у Звенигороді, де виявлено два екземпляри таких хрестиків — цілий і фрагментований (Гупало 2010, с. 121, 122, рис. 8, 9; Hupalo 2012, fig. 9: 6). За формою хрестик з Київського Подолу близький до цілого звенигородського екземпляру, а за розмірами вони практично однакові. Найближчими аналогіями є також натільні кам’яні хрестики без іконографічних зображень з прямокутними кінцями і прямими кутами у середохресті. Такі хрестики походять зі всій території Давньої Русі, зокрема з різних пам’яток Середнього Подніпров’я (Нечитайло 2000, № 280-302; Петрашенко 2005, с. 109, рис. 53: 3; Архіпова 2011, рис. 67; Сита 2011, рис. 1: 1; Кокорина 2013, с. 33-53).

Обмаль знахідок дерев’яних хрестиків у давньоруський час може пояснюватися поганою збереженістю дерева. Кам’яні хрестики простих форм і без зображень і написів широко відомі на давньоруських поселеннях. Нема сумніву, що принаймні з XII ст. практика використання натільних хрестів була загальноприйнятою у житті всіх верств давньоруського населення. Цілком очевидно, виготовлення хрестиків з каменю було більш трудомістким,

а отже вони могли бути дорожчими за дерев’яні. Дерево як найдоступніший і дешевший матеріал могло використовуватися значно ширше.

З християнською традицією також пов’язане іконописання на дерев’яних дошках, згадане, наприклад, у Києво-Печерському Патерику.

Предмети, пов’язані з дохристиянськими віруваннями, серед археологічних матеріалів невідомі, проте можна впевнено припускати, що культові атрибути з дерева широко побутували на Русі. Серед них привертає особливу увагу можливість побутування на півдні Русі схематичних антропоморфних зображень — так званих «домовиків». На зазначеній території вони поки що не виявлені, проте побутування у зазначений час дрібної антропоморфної пластики з сакральним змістом має численні аналогії з інших регіонів. Їх виявлено у Звенигороді (Свєшніков 1989, с. 17; 1990, с. 17), у Новгороді (Колчин 1971, табл. 33-35), а також у західних слов’ян (Herrmann 1965, Abb. 33; 1985, Abb. 149). У Ризі палички з антропоморфними головами на кінці (Цауне 1984, с. 38) у двох випадках слугували закладною жертвою. Широта ареалу побутування примітивних антропоморфних зображень дає підстави для їх розгляду як загальнослов’янського (ширше — балто-слов’янського) явища, що дозволяє на рівні гіпотези припускати їх побутування у тому числі на Півдні Русі.

Характеристика деревообробної продукції була б неповною без врахування деяких ремісничих спеціальностей, які не належали до власне деревообробних, але використовували деревину в рамках вузької спеціалізації. Навички обробки дерева були потрібні у спеціалізованих галузях, де дерево використовували разом з іншими матеріалами: виготовлення складних музичних інструментів, зброї (лук, древка стріл, сагайдак), кінського спорядження (дерев’яні частини сідла), та ін.

Дерево використовували для виготовлення музичних інструментів. Існування розвинутої музикальної культури у Давній Русі не викликає сумнівів. Музикальні інструменти неодноразово виявлені у Новгороді, музиканти згадуються у писемних пам’ятках, їхні зображення репрезентовані

образотворчими джерелами. Інформація щодо давньоруських музичних інструментів насамперед стосується їх щипкових і духових різновидів.

Серед щипкових музичних інструментів найбільш популярним можна вважати гудки і гусла. Вони неодноразово виявлені у Новгороді (Колчин 1968b; Поветкин 1997). Згадка про гусла є у Повісті временних літ під 1974 р. (Повесть… 1950, с. 128) і в списках Данила Заточника різних століть (Шляпкин 1889, с. 3, 15, 35, 49). Зображення гуслярів є на двостулкових браслетах з Києва і Рязані, у кам'яному різьбленні (Володимиро- Суздальська земля), у дрібній пластиці (вухочистка з Новогрудка (Гуревич 1981, рис. 30: 20) та ін. Аналогії з дерева з Новгорода дозволяють говорити про два різновиди гусел, які відрізняються між собою за формою і дещо за конструкцією: шоломоподібні і крилоподібні (Поветкин 1997, с. 179-182). Найближчий до досліджуваної території фрагментований екземпляр гусел (шоломоподібні) походить з давньоруського Звенигорода (Свєшніков 1990, табл. XIV: 7; Архіпова 2010b, с. 741). Цей фрагмент є частиною верхньої дошки з овальним вирізом у середній частині і дев'ятьма округлими свердленнями для кілків, до яких кріпилися струни. Дошка орнаментована різьбленим плетеним орнаментом на зовнішній поверхні і зиґзаґоподібними лініями по боках. Екземпляри зі Звенигорода і Новгорода у загальних рисах близькі між собою, а також відповідають давньоруським зображенням гусел. Сукупність аналогій дає підстави для твердження про аналогічну конструкцію цього інструменту скрізь на Русі. Крім згадок у писемних джерелах, які мають відношення до досліджуваної території (Житіє Феодосія, можливо, Моління Данила Заточника), можливим свідченням побутування щипкових інструментів є предмети з кістки, які вище ми охарактеризували як кілки. Поширенню зазначеного інструменту сприяла відносна простота його виготовлення. Це корпус-резонатор з натягнутими над ним струнами. Такий інструмент виготовляли зі спеціально підготовленої (добре просушеної) заготовки шляхом надання їй потрібної специфічної форми і вибирання

деревини. Потім оснащували необхідними деталями. Дека виготовляється окремо.

Свищики, сопілки та інші духові інструменти зображені на стінах Софії Київської і на мініатюрах Радзивілівського літопису. Численні етнографічні матеріали свідчать про простоту їх конструкції, що можна поширити й на давньоруські реалії. Найближчі збережені давньоруські екземпляри сопілок, виготовлені з бузини, походять зі Звенигорода (Свєшніков 1987а, с. 99-100, рис. 4). Подібні інструменти також виявлені у Новгороді (Колчин 1968а, табл. 84: 1, 2). За наведеними аналогіями, видно, що прості дерев'яні духові інструменти цілком тотожні аналогічним інструментам з кістки.

Дерев'яну основу, ймовірно, мав орган, добре відомий з зображення на стіні Софії Київської і згадок у різних списках Слова Данила Заточника (Шляпкин 1889, с. 3, 35). Інформація про конкретні особливості конструкції давньоруського органу відсутня.

До композитних виробів, частково виготовлених з дерева належали деякі деталі озброєння. Лучники і сідельники як окремі професії згадуються у пізніх документах, переважно у Новгородських писцевих книгах (Кочин 1937, с. 176, 316), проте виготовлення предметів озброєння, враховуючи його складність, раніше також повинно було знаходитися у руках окремих спеціалістів.

Дерев'яні частини таких виробів практично не зберігаються, тому, аналізуючи ці галузі ремісничої діяльності, не можна уникнути гіпотетичних висновків, а сама продукцію можна розглядати лише побігло. Нижче наведені приклади основної продукції давньоруських зброярів.

Перший приклад — лук і стріли. Найбільш ранні знахідки їх решток пов'язані з дружинними під курганними похованнями (Київ, Чернігів, Шестовиця), де виявлені кістяні і залізні деталі: декоративні накладки на сагайдак (Київ), металеві деталі сагайдаків (Шестовиця), накладки на лук (Чернігів). Виготовлення луків і стріл було складною працею, розрахованою на майстрів, обізнаних не тільки з обробкою потрібних матеріалів, але й з законами балістики. Проте серед іншого майстер мав володіти технікою

обробки дерева, оскільки в будь-якому випадку основа луків була дерев'яною, як і древка стріл.

Давньоруські луки можна розподілити на прості (з цільного дерева) і складні. Складний лук конструювали з кількох видів дерева, часто з кістяними деталями. Луки з кістяними деталями з'являються не пізніше гунського часу (Ермолов 1987, с. 150) і поширюються на території Євразії. На Русі вони відомі скрізь, а виявлення власного виробництва на Півдні Русі (Чернігів, Деріївка та ін.) свідчить про попит на такі луки. Водночас відносно невелика кількість виявлених накладок загалом не відповідає провідній ролі лучників у давньоруській військовій справі. Обмаль кістяних накладок лука у порівняно значній кількості поховань зі стрілами у Шестовицькому могильнику Д. І. Бліфельд цілком слушно пояснював саме поширенням дерев'яного лука простої конструкції, виключно з дерев'яних деталей (Бліфельд 1977, с. 75).

Уявлення про форму і основні принципи дії справжнього озброєння доповнюють іграшкові луки виявлені у середньовічних містах Півночі Русі (Новгород, Псков, Стара Ладога, Стара Русса, Білоозеро, Мале Торопецьке городище) (Закурина та ін. 2009, с. 34, 36), проте треба враховувати, що вони були більш примітивними за конструкцією, ніж справжні.

Держаки стріл виявлені у похованні X ст. на території Михайлівського монастиря (Додаток Г.26). Простежена така цікава деталь, як їх обмотка берестом. За інформацією Д. І. Бліфельда, такі факти засвідчені на матеріалах Шестовиці иа інших могильників (Бліфельд 1977, с. 72). Обмотка древка біля насадки черешкового наконечника повинна була запобігти розщепленню древка. Діаметр держаків давньоруських стріл, судячи з розміру втулок наконечників, міг складати 5—6 мм, 7 мм у михайлівських древків.

Не можна виключати, що частина держаків стріл виготовлялася з очерету. Аналогії відомі у скіфів (Черненко 1981, с. 26-28). Проте, без сумніву, мало місце виготовлення суцільних держаків з дерева. Держаки з Михайлівського монастиря належать до суцільних. Наконечник стріли з частиною древка, виявлений у Звенигороді (Свєшніков 1990, с. 10, табл. XI:

6), дозволяє вважати це древко суцільним: його уламок доволі довгий (не менше 4 см), не загострений. Залишки древків стріл з Новгорода (Медведев 1966, табл. 11: 1-8) репрезентовані цілком дерев'яними екземплярами, включаючи вушка. Кістяні вушка з'являються не раніше XV—XVI ст., вони присутні у тому числі серед київських матеріалів (Сергєєва 2017d, рис. 2: 1, 2). Про виготовлення суцільних древків стріл у давньоруський період свідчать знахідки у Києві (Старокиївська гора) спеціалізованих стругів з кістки та рогу для їх шліфування.

Михайлівські древка виготовлені з деревини стовбура. Так були виготовлені також всі вивчені нами скіфські древка стріл (Сергеева 1999a; 2009b). Це можна пояснити особливостями вихідного матеріалу: важко підібрати ідеально рівні гілки. Древка з гілок могли виготовляти нашвидкуруч за потребою, їх політ був не таким прямим. Древка з гілок відомі з етнографії, наприклад, вони побутували у казахів (Курылев 1978, с. 19). Логічним є припущення про їх використання за аналогічних обставин у давнину.

Однакова форма стругів для шліфування древків і однакова форма самих древків у широких територіально-хронологічних рамках свідчить про однакову техніку виготовлення стріл, яка зводилася до надання форми відповідному фрагменту дерева і наступному шліфуванню. Отже вигляд держаків також не мав суттєво відрізнятися.

Враховуючи загальні тенденції побутування того чи іншого виду озброєння, можна стверджувати про відповідність південноруських древків тим, що їх використовували на Півночі Русі (їх фрагменти збереглися у Новгороді) і у кочівницькому середовищі.

Берестяну або дерев'яну основу мали також сагайдаки. Для X ст. сагайдаки реконструюються переважно за матеріалами Шестовиці, де їхні залишки репрезентовані залізними деталями від окуття. Д. І. Бліфельд виділив два види знахідок цієї категорії (Бліфельд 1977, с. 74). Перший — це вузькі довгі планки з вигнутою середньою частиною і іноді з ромбоподібними кінцями. Середня довжина планки 15 см, ширина — 0,5 см. Такі планки,

ймовірно, прикріплювались з боків сагайдака, через вигнуті скобки пропускався ремінь, на якому він висів. Комплект включає дві планки. Інший різновид окуття репрезентований півкруглими пласкими дужками з загнутим догори краєм, які з'єднують дві пластини. Дужка мала скріплювати дно сагайдака з його вертикальними стінками.

На підставі наведених залишків, Д. І. Бліфельд реконструював форму сагайдака як півциліндричний короб з дерева, укріплений залізним окуттям по боках і часто рамкою по нижньому краю і по дну. Такі самі деталі виявлені також у Чернігові (Чорна могила, поховання в Берізках), у деяких похованнях Києва (Каргер с. 184, рис. 32), у Гньоздівському могильнику (Сизов 1902, с. 75). Рештки сагайдаків зазначеного типу також зустрічаються в могильниках Угорщини (Бліфельд 1977, с. 74). На Райковецькому городищі виявлені залишки дерев'яного сагайдака першої половини XIII ст., обшитого шкірою, проте його форма не відновлюється (Гончаров 1950, с. 43).

Гадаємо, що у всіх цих випадках мова може йти про основу з березової кори або лубу, а не власне деревини, що могло суттєво полегшити конструкцію. Аналогії відомі у середньовічних кочівників (Худяков 1980, табл. XXXVI: 1, 2; 1991, с. 63; 1997, с. 112, рис. 44, 74).

Складною конструкцією з застосуванням деталей з різних матеріалів було сідло. Основа жорсткого сідла, поширеного у середньовіччі, завжди була дерев'яною. Отже сідельники мали бути обізнані з різьбленням по дереву і з різними способами з'єднання дерев'яних деталей між собою. На думку А. М. Кірпічнікова, у XII—XIII ст. сідельники, які мали справу з різними матеріалами і технічними операціями, були найбільш кваліфікованими ремісниками свого часу (Кирпичников 1973, с. 42).

На сучасному етапі загалом можна говорити про обмаль матеріалів щодо реконструкції давньоруських сідел. Їх дерев'яні частини репрезентовані поодинокими фрагментованими екземплярами: з Торопця (Кирпичников 1973, рис. 22), з Новгорода (Хорошев 2004) і зі Звенигорода (Свєшніков 1990, с. 15, 28, 29, табл. XI: 1, 2. 3). А. М. Кірпічніков, в узагальнюючій роботі,

присвяченій давньоруському спорядженню вершника та коня (Кирпичников 1973, с. 34-42), багато в чому спирається на кочівницьку традицію, зокрема на конструкцію сідла з чорноклобуцького поховання біля с. Зеленки у Пороссі. Давньоруські матеріали з Півдня Русі відсутні, за винятком кістяних накладок на луку, які свідчать, що сідла були принаймні двох видів — з високими і низькими луками. Образотворчі джерела (мініатюри) дають приклади зовнішнього вигляду сідла з високою лукою. Глиняна модель такого самого сідла виявлена у 2017 р під час розкопок Вишгорода (дослідження Д. В. Бібікова).

Форма задньої лука сідла, виявленої у Торопці (Кирпичников 1973, рис. 22), відповідає зображенням сідел на мініатюрах ілюстрованих рукописів свідчить про те, що на Русі побутували їх варіанти, за конструкцією близькі кочівницьким, поширеним у період з X по XIV ст. у всій Євразії (Федоров-Давыдов 1966, с. 21; Кирпичников 1973, с. 40). А. М. Кірпічніков вважав сідла з низькою лукою (IX—X ст.) більш ранніми, проте брак інформації не дозволяє впевнено констатувати чітку хронологічну послідовність морфологічних особливостей давньоруських сідел. За формою кістяних декоративних накладок, сідла протягом всього давньоруського часу могли мати і високу, і низьку луку. В серії робіт з вивчення середньовічних сідел кочівників Євразії (Рассамакин 2003; Комар 2008; Братченко та ін. 2012, с. 83-84) виявлені дрібні територіально-хронологічні відмінності, окремих частин сідел, проте вони поки що простежені спорадично, що не дозволяє робити остаточні висновки. Наразі можна аналізувати тільки узагальнену конструкцію давньоруських сідел, спільну з євразійськими. Цільнодерев'яна лука середини XII — початку XIII ст., виявлена у Новгороді, мала крилоподібну форму і лицеву площину, трохи відігнуту назовні. О. С. Хорошев вказує на близькі паралелі новгородському сідлу серед аланських екземплярів XI—XII ст. (Хорошев 2004, с. 340). Рештки сідла зі Звенигорода, (Свєшніков 1990, с. 28, 29), дозволяють реконструювати його як сідло з низькою лукою. На думку В. М. Скорохода (2012), за формою

накладок з Шестовиці, на Русі побутували також сідла, які сягали північноєвропейської традиції — з луками однакової висоти. В будь-якому разі робота сідельника у сфері деревообробки зводилися до вирізання основних дерев'яних деталей (полиці, передньої та задньої луки) відповідної форми і сполучення їх між собою.

3.5. Інші види деревообробної продукції

Роботи по дереву включають в себе також роботу з іншими частинами дерева — такими як гілки дерев або кущів, стовбури молодих дерев невеликого діаметру, кора, луб та ін.

3.5.1. Плетіння.

Техніка плетіння була поширена в різних сферах деревообробного виробництва — від влаштування стін споруд до дрібних виробів.

Плетено-стовпові конструкції могли бути двомірними і об'ємними. Двомірні будівельні форми репрезентовані плетеними огорожами. Уявлення про них може дати зображення на мініатюрі Радзивилівського літопису (рис. 3.26: 8). Археологічно огорожі, плетені зазначеним способом, фіксуються переважно у вигляді рясно розміщених стовпових ямок невеличкого діаметру (2—5 см), розташованих ланцюжком (рис. 3.26: 4). Сліди плетених огорож засвідчені у Києві (Харламов 1990а, с. 10; Тараненко 2016, с. 77), Чернігові (Моця, Казаков 2011, с. 125), у Шестовиці (Коваленко та ін. 1998, с. 11-12, 18; Коваленко 2001, с. 180) та ін. Плетені щити і огорожі використовували для запобігання зсуву ґрунту у разі його нестійкості. Приклад — подвійна плетена конструкція для утримання ґрунту (сипкий пісок) у підніжжі оборонного валу в Шестовиці (IX ст.) (Коваленко та ін. 1998, с. 11-12; Коваленко 2001, с. 180). Плетені огорожі у конструкції валу городища у Шестовиці частково збереглися й після його реконструкції в XI ст. (Коваленко та ін. 1998, с. 18). Плетіння з верболозу у системі утримання ґрунту в конструкції берегових укріплень, зафіксоване на Київському Подолі (Сагайдак 1991, с. 47). Також на Київському Подолі зафіксована плетена

обкладка, яка обмежувала платформу, на якій споруджено зрубне житло (Сагайдак 2006, с. 16, табл. 3: 1А; Sahaidak p. 314, fig 3: 1A).

Техніку плетіння застосовували для спорудження стін будівель. Будівлі каркасно-плетеної конструкції фіксуються у вигляді ямок невеликого діаметру від дрібних стовпчиків (рис. 3.26: 2, 3). Будівлі каркасно-плетеної конструкції зафіксовані у Лісковому 1 (Шекун 1977, с. 10-11), Чернігові (Богусевич 1949, с. 14; Моця, Казаков 2011, с. 123), Києві (Сагайдак, Сергєєва 1993, с. 15) та на інших пам'ятках. На Автуницькому селищі виявлені споруди для утримання тварин з подвійними плетеними стінами, між якими міг міститись утеплювач (Готун 1993, с. 70; 2003, с. 176). Горизонтальні плетені конструкції добре збереглися у Звенигороді (Свєшніков 1983, табл. XX; Гупало 2014, рис. 196, 227). Загалом каркасно-плетені конструкції побутували у широких просторово-часових рамках і можуть розглядатися як універсальний тип споруд. Питання лише у ступені їх поширення. На південноруських поселеннях будівлі з плетеними стінами не були поширені і мали господарче значення (Готун 2016, с. 6).

Давньоруські графічні джерела репрезентують також плетені крісла (Сергєєва 1994, рис. 4: 2), проте у всіх випадках складно говорити, чи спиралися автори зображень на місцеві реалії, чи використовував традиційні образотворчі схеми.

Про поширення дрібних виробів у техніці плетіння може свідчити велика кількість знарядь для плетіння або в'язання — металевих і кістяних. Уривчаста інформація різних джерел дає приклади побутування таких категорії плетених виробів, як ємності (плетіння з пруття) і взуття (личаки — плетіння з лика).

Окремі рештки плетених ємностей відомі з археологічних матеріалів. Вони виявлені у двох житлах роменського часу на посаді літописної Лтави (Полтава). В одному з жител на рівні підлоги виявлена група невеликих ямок від кілочків, розташованих прямокутником. За припущенням Ю. В. Пуголовка, вони могли бути основою корзини, проте, судячи з

прямокутної форми, це скоріше могла бути плетена скриня. У цьому самому житлі також виявлена аналогічна група ямок на площі 0,3х0,6 м, яка могла бути залишками плетеної огорожі — клітки для птахів (Пуголовок 2005, с. 17). В іншому житлі виявлено відбитки плетеної корзини (Пуголовок 2005, с. 18). Рештки плетеної тари виявлені у Воїнській Греблі. Серед них фрагмент обвугленої ємності з пруття, з прикипілим горілим змістом (зерном). (Додаток Г.28.15, рис.3.26: 9). Отже нема сумнівів щодо побутування у Південній Русі плетених ємностей, які загалом відомі скрізь у просторі і часі.

Прикладом плетіння з лика є різновид плетеного взуття — личаки, згадані у писемних джерелах. Уперше личаки з'являються у Повісті временних літ під 985 р., тут «лапотники» протиставлені тим, хто у чоботях, багатим і сильним (Повесть… 1950, с. 59). Знову личаки згадуються у Слові Данила Заточника у списках XIII ст. («лыченицы», «лычницы», у різних списках Слова), де автор також протиставляє їх «червленому сапогу» (Шляпкин 1889, с. 40, 43). Отже в обох випадках личаки є ознакою взуття небагатого пересічного населення, на відміну від чобіт, які виступають як ознака престижу і багатства.

3.5.2. Вироби з кори та лубу.

Вироби з кори та лубу збереглися у невеликій кількості, проте вони присутні на різних пам'ятках, що свідчить про їх поширення на території, що розглядається. Серед виробів з кори репрезентовані переважно залишки тарних ємностей, а також поплавки. Серед луб'яних виробів зафіксовані мотузки (Додаток Г.28.10, 28.11, 28.16).

Рештки контейнерів з лубу і кори (рис. 3.27, 3.28: 1, 2, 8-14) походять з різних археологічних пам'яток (Київ, Чернігів, Колодяжин, Райковецьке городище, Воїнська Гребля, Манжелія). Часто це дрібні фрагменти стінок, які не підлягають реконструкції, проте кілька знахідок дають загальне уявлення про них. Вінця двох посудин з Чернігова мають насічки, які створюють своєрідний декор. На одному з фрагментів залишилися рештки перегорілого вмісту (мука або зерно?), що підтверджує їх призначення. Важливим є

виявлення на Київському Подолі окремих цілих форм: берестяного стаканчику (рис. 3.27: 1) і коробу з березової кори (рис. 3.27: 4). Також цікавими є рештки ємностей з кори з Колодяжина: які дозволяють реконструювати циліндричну, іноді трохи профільовану, форму посудини (рис. 3.28: 1, 2). В деяких випадках на їхніх стінках зберігаються прикипілі залишки зерна або муки, отже такі ємності могли слугувати для їх збереження. Кошик з лика виявлено в Автуничах (Додаток Г.28.10).

Поплавці дископодібної форми з соснової кори, з отвором посередині, виявлені у Києві (рис. 3.28: 3-6). Аналогічні поплавці виявлені у Звенигороді (Свєшніков 1985, табл. XV: 6, 8, 10; 1990, табл. XIII: 3, 4, 7). Формою вони не відрізняються від екземплярів, виявлених поза межами Русі, зокрема у Польщі (Bukowska-Gedigowa, Gediga 1986, ryc. 12: 29, 13: 15, 15: 24, 25, 21: 1, 2, 7, 8 , 9, 11, 12, etc; Dworaczyk, Kowalska, Rulewicz 2003, ryc. 76: 4; 91: 3; 98: 4).

Серед залишків виробів з похідних матеріалів можна згадати також мотузки з лика, виявлені у Воїнській Греблі і в Автуничах.

3.5.3. Вироби з природних форм дерева.

Виготовлення виробів з природних форм різних частин дерева з мінімальною технічною обробкою не потребувало спеціальних навичок. За Т. Г. Богомазовою, такі вироби репрезентовані одним видом, який вона назвала палицеподібним. До них належать прилади, влаштовані з колод або товстих гілок після зняття кори; їх могли використовувати як простіші руків’я, товкачі, скалки та ін. Такі речі добре відомі з етнографії (Богомазова 1999, с. 72-74). Можна додати вироби з деяких інших частин дерева, наприклад, з коріння. Прикладом давньоруських виробів такого типу є «куриці» (архітектурні деталі) з кореневищ. Гадаємо, використовували також інші типи виробів, враховуючи простоту їх виготовлення.

Підбиваємо підсумки сказаному вище. Деревообробна продукція розглянута у межах п’яти блоків, де вона згрупована за принципом використання різних видів сировини:

1) з будівельного лісу та його сортиментів: будівельні і інженерні конструкції,

судна-довбанки, облогова зброя (стінобитні машини);

2) з сортиментів будівельного лісу та їх частин, або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу: конструктивні елементи будівель, меблі, робоче обладнання (верстати), поховальні конструкції, сухопутні транспортні засоби знаряддя праці та великогабаритні вироби побутового призначення.

3) з клепки: бондарна продукція;

4) з дрібно-виробного лісу: дрібні елементи архітектурних споруд, столовий і тарний посуд (виточений, вирізаний, видовбаний), гребені, знаряддя праці та їх деталі, руків'я ножів, іграшки, музичні інструменти, предмети сакрального змісту, зброя та спорядження коня, різноманітні дрібні вироби;

5) з інших частин дерева (кора, луб, гілля): плетені вироби — від споруд до тари і взуття, вироби з лубу і кори (ємності, мотузки та ін.), з коріння тощо.

Головну роль у деревообробці відігравала деревина стовбуру, з якої виготовляли основні види продукції — від великих конструкцій до дрібних предметів різноманітного призначення. Інші частини дерева (гілки, луб, лико, кора) також йшли в роботу, проте вони мали допоміжне значення.

Незважаючи на відносну нечисленність дерев'яних артефактів, можна констатувати, що деревообробна продукція Південної Русі репрезентована продукцією різного функціонального призначення, включаючи основні елементи культури життєзабезпечення (житло, хатнє начиння, основні знаряддя праці, засоби пересування) і засоби для захисту (зброя). На відміну від кістки, дерево для багатьох важливих видів продукції (будівельні конструкції, транспорт, хатнє начиння, основні знаряддя праці і їхні деталі) є основним, незамінним, видом вихідного матеріалу.

РОЗДІЛ 4
КОСТОРІЗНЕ ВИРОБНИЦТВО: ПРИРОДНІ І ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Підґрунтям косторізного ремесла є використання природних ресурсів (кістка та ріг), які потребують перетворення на виробні матеріали з наступним отриманням готового продукту. Робота з ними включає три стадії: вибір і шляхи отримання кісткової сировини, її первинна обробка (підготовка для подальшої роботи) і кінцева обробка (перетворення на готовий продукт). У цьому розділі запропоновано простежити зазначений процес у південноруському виробництві.

4.1. Сировинна база. Використання біоресурсів у косторізному виробництві

Сировиною для косторізного ремесла є кісткові матеріали, які відрізняються за будовою, текстурою і механічними властивостями. За цими характеристиками вони розподіляються на власне кістку (тварини, риби, птахи), щільний ріг (олень, лось, козуля), порожнистий ріг (велика та дрібна рогата худоба, дикі бики — тури, та ін.), зуби, ікла, бивні. Цінними видами кісткової сировини вважались моржеві та слонові бивні, які на Півдні Русі могли бути тільки імпортованими.

Доступна сировина є визначальною умовою розвитку виробництва, отже найважливішими є місцеві сировинні ресурси. У косторізному виробництві існує два основні джерела отримання сировини: 1) біоресурси навколишнього природного середовища (кістка диких тварин), і 2) продукт тваринництва (кістка свійських тварин).

4.1.1. Використання біоресурсів навколишнього природного середовища.

Серед диких тварин найбільше значення мали копитні, які були ресурсом щільного рогу — одного з основних видів виробного матеріалу. Позитивною

якістю щільного рогу є наявність досить потужного зовнішнього шару компактної речовини, придатної для обробки. Через зазначені властивості і доступність цього виду сировини йому віддавали перевагу протягом середньовіччя скрізь у Європі, у тому числі на Русі.

Територія, обрана для дослідження, належить до природного ареалу благородного оленя, лося, козулі, які були джерелом постачання щільного рогу. Варто уваги, що косторізи практично не використовували кістки диких копитних, за винятком грифельних кісток лося для знарядь праці, які є доволі частою знахідкою на слов'янських і давньоруських пам'ятках.

Складніше визначити походження сировини для компактної речовини великих кісток ніг, якщо мова йде вже про її відокремлені фрагменти. Матеріали майстерень, де віддавали перевагу тваринній кістці, однозначно свідчать про використання кісток свійських тварин, насамперед великої рогатої худоби. Наприклад, серед матеріалів майстерні, дослідженої на вул. Щекавицькій, 29 (Київ, Поділ) серед 213 відділених епіфізів кінцівок та 41 розколоту кістку великої рогатої худоби виявлено тільки два епіфізи, які належали кісткам лося та оленя (по одному). Серед проаналізованих матеріалів з інших комплексів кістки ніг диких тварин відсутні.

Варто зауважити, що у розпорядженні дослідників палеозоології давньоруських поселень є всі кістки скелету як лося, так і оленя (Тимченко 1972, с. 30, 31), відповідно тушу забирали цілком, не залишаючи відходів на місці. Отже не можна говорити про дефіцит кісток диких тварин. Гадаємо, що їх відсутність у нашій вибірці пояснюється загалом невеликою кількістю кісткових решток диких тварин порівняно зі свійськими.

У кількісному відношенні простежується нерівномірність використання рогової сировини різних диких копитних. Звичайною мисливською здобиччю був олень, про що свідчить кількісна перевага його кісток серед решток мисливських тварин на пам'ятках досліджуваного регіону (Тимченко 1972, с. 31). Олень віддає перевагу рідколіссю з можливістю широкого огляду (Русанов, Сорокина 1984, с. 27), тому умови лісостепу доби середньовіччя

були для оленів дуже сприятливими. Поширення цієї тварини фіксується ще в середині XVI ст. (Кириков 1959 с. 102). На давньоруських пам'ятках простежується повна перевага рогу оленя як косторізної сировини. На деяких пам'ятках (Іван-Гора, Чучин, Колодяжин та ін.) серед оброблених кісткових матеріалів взагалі виявлено тільки ріг оленя.

Лось у середньовіччі мешкав на всій досліджуваній території (Тимченко 1972, с. 29). Кістки лося репрезентовані серед кісткових решток на основних пам'ятках Середнього Подніпров'я (Тимченко 1972, с. 30). Втім, ріг лося серед залишків косторізного виробництва на більшості давньоруських пам'яток лісостепу майже не зустрічається. Як виробний матеріал, він у невеликій кількості є у київських і чернігівських комплексах, де з нього виготовлені окремі різновиди гребенів та деякі інші вироби. На більшості лісостепових пам'яток оброблений ріг лося відсутній. На пам'ятках з великими косторізними комплексами (Воїнська Гребля, Дерiївка), оброблені роги лося репрезентовані окремими екземплярами. Така ситуація могла бути обумовлена особливостями його обробки, коли матеріал майже не давав відходів (див. нижче). Іншим поясненням, хоча й гіпотетичним, може бути залежність отримання рогу від сезонних міграцій лося, які відбувалися внаслідок погіршення природних умов (Курсков 1978, с. 49-52; Филонов 1983, с. 90-99). Не виключено, що за часів середньовіччя якась несприятлива природна ситуація могла час від часу заважати перебуванню лосів у період, придатний для отримання рогової сировини.

Територія Південної Русі належала до ареалу проживання двох видів козулі: європейської і сибірської, яка у середньовіччі мала ширший ареал, ніж тепер (Корнєєв 1953, с. 21; Сергеев 1965, с. 121; Тимченко 1972, с. 38-43). Ріг сибірської козулі більшого розміру, а отже придатніший для обробки. Проте загалом можливості використання рогу будь-якого виду козулі у косторізному виробництві обмежені переважно виготовленням дрібних речей з кінцевих частин гілок (примітивні знаряддя, наконечники стріл та ін.). Стовбури використовували значно рідше, також з метою створення примітивних

знарядь. Ріг козулі відносно невеликий, має малопотужний поверхневий шар компактної речовини і дуже нерівну фактуру.

У зв'язку з обробкою кісткових матеріалів диких копитних можна згадати також тура. Присутні в окремих курганних похованнях (Чернігів, Шестовиця) ритони з турячих рогів можна розглядати як репрезентативний і культовий посуд. Використання з зазначеною метою порожнистого рогу великих копитних (насамперед турів) поширено у простору і часі — від палеоліту до середньовіччя. Коштовні окуття турячих рогів з Чернігова (Самоквасов 1916, рис. 13-16; Рыбаков, 1949, рис. 19, 20) демонструють ставлення до них як до коштовних речей. Турячі роги неодноразово згадуються у билинах, де вони виступають переважно в обрядовому контексті (Липец 1969, с. 229-238), а також фігурують на сюжетних зображеннях на предметах декоративно-ужиткового мистецтва. Таким є ріг, зображений на двостулковому браслеті зі скарбу, виявленого поблизу с. Городища Хмельницікої обл. (Якубовський 1975, рис. 8: 3). Порівняємо новгородські зображення міфологічних істот, які також п'ють з рогів (Бочаров 1983, рис. 81, 82).

На думку Н. Г. Тимченко, знахідки кісткових решток тура на середньовічних поселеннях у Київській, Харківській і Дніпропетровській областях дає підстави говорити про його поширення по всій території сучасної України наприкінці I — на початку II тис. н.е., проте його популяції була незначною (Тимченко 1972, с. 23). За часи після виходу книги виявлені нові рештки тура, зокрема на Київському Подолі, проте їх також обмаль. На нашу думку, це могло бути ознакою не стільки рідкісністю цього звіра, скільки труднощами полювання на нього, а також, можливо, його статусним значенням як мисливської здобичі, яке призводило до обмеження на полювання на нього.

Виявлення у Києві і Седневі рогів сайгака зі слідами спилювання дозволяють поставити питання про їх використання у роботі. У середньовіччі сайгаки населяли придніпровські степи, могли заходити також у лісостеп. Північний кордон ареалу їх розселення проходив трохи на південь від Києва

(Кириков 1959, с. 48-49; Тимченко 1972, с. 43-44). Рештки сайгака трапляються серед остеологічних матеріалів з Воїнської Греблі (Сергеев 1965, с. 121), проте його рогів зі слідами обробки тут не виявлено (Сергєєва 2015d, с. 69). Отже практика його обробки у Київській Русі не була поширеною.

Сировина, яку могли дати інші представники дикої фауни (риби, птахи), мала обмежене значення. Засвідчено використання трубчастих кісток великих птахів (диких і домашніх), які йшли переважно на виготовлення гольників, невеликих свищиків та ін. Серед риб'ячих кісток використовували хребці для амулетів або прикрас, рідше приладів для роботи, і промені плавців осетрових для виготовлення примітивних знарядь праці. Зуби та ікла використовували як амулети, вони майже не оброблялися. Є тільки один приклад спроби використання ікла як сировини — невеличка пластинка з ікла вепра з Чорнобильського городища (Додаток В. 4.1).

Серед інших видів кісткових решток згадаємо панцир черепахи, виявлений у Монастирку в ямі VIII—X ст. (Максимов, Петрашенко 1988, с. 14). Втім, виробів з цього матеріалу не засвідчено.

4.1.2. Використання можливостей домашнього господарства.

Свійські тварини могли дати два основні види кісткової сировини: кістку (особливо її компактну речовину) і порожнистий ріг. У виробництві використовували переважно кістку. Відходи її обробки засвідчені серед матеріалів більшості майстерень Києва. Головним ресурсом отримання компактної речовини кістки була велика рогата худоба і кінь. Їхні кістки (особливо п'ясткові та плеснові кістки ніг), мали відносно міцний шар компактної речовини і рівну поверхню, що робило їх дуже придатним матеріалом для обробки. Менший попит різьбярів по кістці мали ребра та пласкі кістки великих тварин, а також кістки дрібної рогатої худоби і свиней.

Питанням, на якому варто зупинитися окремо, є використання у косторізній справі порожнистого рогу свійських тварин.

Порожнистий ріг складається з кісткового стрижню і рогового чохла (рис. 4.1: 9). Сировиною для косторізного виробництва є роговий чохол, з якого вилучено стрижень. Міцність і пружність порожнистого рогу є важливими для деяких видів виробів (наприклад, гребенів). Він піддається обробці навіть простим ножем і добре полірується. Полірована поверхня має декоративний ефект. Саме тому майстри пізнього середньовіччя та новітнього часу віддавали порожнистому рогу перевагу. Основною вадою цього матеріалу є необхідність додаткових операцій, пов'язаних з вилученням кісткового стрижня. Це могло обумовити перевагу щільного рогу диких копитних як виробного матеріалу, коли майстри могли отримувати його у достатній кількості. Слушно припускати, що поступовий перехід виробника до рогу свійських тварин був викликаний скороченням кількості диких копитних і ролі полювання на них як економічно обумовленої діяльності.

Виявленню дійсного місця рогових чохлів у давньоруському косторізному виробництві заважає те, що в ґрунті вони практично не зберігаються, проте навіть у Новгороді, де характер ґрунту сприяє кращому збереженню органічних матеріалів, давньоруських виробів з порожнистого рогу не виявлено (Смирнова 1998, с. 7). Отже, нема підстав твердити про скільки-небудь важливе значення цього матеріалу для давньоруських косторізів. Загалом єдиним археологічно засвідченим випадком використання рогових чохлів у Давній Русі є виготовлення ритонів з рогу тура, які відомі з археологічних матеріалів і образотворчих джерел (рис. 4.1: 3, 5). Використання з цією метою рогу свійських тварин не зафіксовано.

За різними аналогіями (Бандарчик, Цітоў, Мінько 1984, с. 37, рис. б; Финченко 1982, с. 89, рис. 5; Staššiková-Štukovská 1981, obr. 5: 10), можна припускати, що з порожнистого рогу виготовляли духові музичні інструменти — мисливські та пастуші ріжки (рис. 4.1: 4). На давньоруських пам'ятках подібних речей поки що не виявлено, проте зображення духових музичних інструментів, ймовірно, з рогу (за їхньою формою), є на мініатюрах Радзивілівського літопису (рис. 4.1: 7). Аналогії дають західно- та центральноєвропейські образотворчі

джерела. Останні зображення особливо цікаві для нас, оскільки вони походять з Центральної Європи як найближчого до Русі регіону (рис. 4.1: 6, 8). Чохли є нестійким органічним матеріалом і не зберігаються у ґрунті, проте відходами від виготовлення ріжків можуть бути рогові стрижні — цілі, але з відпиляними кінцями. Їхня форма нагадує форму ріжків.

У зв'язку з обробкою порожнистого рогу слід звернути окрему увагу на цікаву знахідку двох рогових чохлів свійських тварин, які походять з однієї з клітей у Воїнській Греблі (рис. 4.1: 1, 2, 4.2: 3, 4). Це поки що єдина відома нам знахідка спеціально знятих рогових чохлів свійських тварин. Зазначені екземпляри не несуть слідів будь-якої обробки, проте не виключено, що вони призначалися для виготовлення невеликих ємностей або сигнальних ріжків. Обидва чохли походять з одного комплексу, що дозволяє припускати особливий інтерес до цього матеріалу з боку конкретної людини, можливо, майстра, який практикував обробку цього виду сировини.

Тим не менше, кістяні стрижні зі слідами обробки виявлені серед археологічних матеріалів (рис. 4.2). У Києві їх іноді виявляють на ділянках, де функціонували косторізні майстерні. Рогові стрижні виявлені у пров. Десятинному, 8 (Шовкопляс 1973, с. 110, рис. 1: 2), у пров. Десятинному, 3 (Килиевич, Чернов, Брайчевская 1979, табл. XII: 2), а також у косторізних комплексах на Подолі: на вул. Оболонській, 12 і Щекавицькій, 29 (Сергєєва 2011f, с. 25-28). Їхній зв'язок з косторізним виробництвом незрозумілий через відсутність готового продукту. З ділянкою на вул. Набережно-Хрещатицькій, 21, де виявлено розпиляний уздовж ріг корови, пов'язане насамперед склоробне виробництво, а косторізні матеріали репрезентовані незначною кількістю. На вул. Набережно-Хрещатицька, 9 сліди косторізного виробництва відсутні (Сергєєва 2011f, с. 49, 50).

Сказане дозволяє припускати використання порожнистого рогу як технічної сировини. Деякі дослідники трактують скупчення порожнистих рогів як відходи миловаріння або сліди діяльності чинбарів (Смирнова 1998, с. 6). Ріг також могли заготовляти як сировину для варіння клею (Флерова (Нахапетян)

2000, с. 99; Сергєєва 2011f, с. 50; Сергєєва 2011g, с. 225). Кістяний клей є одним з видів тваринних клеїв, які могли виготовлятися також з риб'ячої луски і з міздрі. Виготовлення клею з сировини тваринного походження — технологія, широко відома у просторі і часі. Такий клей могли використовувати для різних потреб, у тому числі для сполучення деталей з кістки з іншими матеріалами, наприклад рогових накладок на луки з дерев'яною основою (Каминский 1982). Використання тваринного клею у косторізній справі може поясніти присутність відпиляного порожнистого рогу в межах косторізних комплексів. За пізніми аналогіями, тваринні клеї, у тому числі кістяний, широко використовували у столярній справі (Шур 1935, с. 29-30; Трутовский 1929, с. 85). Кісткові матеріали могли також використовуватися як складова карбюризатора для цементування дрібних виробів з чорного металу, оскільки вони можуть давати потрібне для цього вугілля, хоча й менше придатне, ніж деревне (Химико-термическая …б. г.).

Крім стрижнів рогів корів та кіз, у невеликій кількості зустрічаються роги вівці. Зокрема, у Києві вони виявлені у косторізному комплексі з розкопу по вул. Ярославська, 58 (Сергєєва, Тараненко 2015, рис. 8) і на селищі Ходосівка-Рославське (Готун та ін. 2013, с. 95). Рогові стрижні рогів вівці мають щільнішу структуру, ніж таки у рогів бика та кози, що дає принципову можливість обробляти навіть стрижні. Проте виробів з цього матеріалу на давньоруських пам'ятках поки що не виявлено. Можливо ріг вівці також використовували з технічною метою.

4.1.3. Довізні матеріали.

Довізні матеріали (слонові і моржеві бивні) могли використовувати лише спорадично. Слонова кістка згадується в писемних джерелах. На відміну від візантійського та західноєвропейського декоративно-прикладного мистецтва, де добре відомі вироби, виготовлені з слонової кістки, у давньоруському косторізному ремеслі зазначений матеріал майже не використовували. Під час археологічних досліджень було знайдено дві візантійські іконки зі слонової кістки — у Новгороді та Чернігові. Інші іконкі, що походять з території

Русі — колекційного походження і не має паспортних даних (Архіпова 2011, с. 290). Поодинокі художні вироби з слонової кістки, насамперед накладки і шахова фігурка (Чернігів), також могли потрапляти на Русь ззовні. Вплив зазначених виробів на місцеве косторізне ремесло не простежується. «Одръ слоновъ», тобто ліжко, оздоблене платівками з слонової кістки, фігурує в деяких давньоруських текстах як показник розкоші (Срезневский 1989, с. 422), проте ці згадки пов'язані переважно з перекладеною візантійською літературою, тому складно говорити про поширення цієї традиції серед давньоруської соціальної верхівки.

Більш відомим коштовним матеріалом у Давній Русі були моржеві бивні («риб'ячий зуб», за різними писемними джерелами). За автором XII ст. Іоанном Цецем, різьбленню по «риб'ячому зубу», яке у Візантії називали «різьбленням таврів» або «різьбленням русів» були притаманні високохудожні властивості. Роботу різьбяра, з якою він ознайомився, Цец порівнював з творами легендарного майстра Дедала (Кондаков 1896, с. 80). В одному з списків Іпатіївського літопису «риб'ячий зуб» згадується під 1160 р. серед князівських подарунків разом з дорогим хутром горностаїв, соболів, песців та куниць (Ипатьевская… 1908, стб. 504). За іноземними авторами XVI—XVII ст. (Герберштейн, Кільбургер), цей матеріал мав особливу цінність (Уханова 1981, с. 6), а Дж. Флетчер підкреслював, що всі вироби з нього призначалися для представників вищого рангу (Василенко 1974, с. 178). Моржевий бивень цінили як цінний екзотичний матеріал, а також за красу фактури: він має білий, прозоро-зеленуватий колір з блідо-рожевим відтінком під час просвічування. Моржеві ікла заготовляли на Білому морі, проте навіть для Північної Русі це була рідкісна сировина. У Новгороді, за спостереженнями Л. І. Смирнової, моржеве ікло складає лише п'ять відсотків від загальної кількості кісткових матеріалів (Смирнова 1998а, с. 9). До південноруських земель, внаслідок віддаленості, «риб'ячий зуб» майже не доходив. Залишки сировини (черепа моржів, позбавлені бивнів) і окремі вироби з моржевих бивнів виявлено тільки на садибі на вул. Спаській, 35

(Додаток З.1.14). Аналіз речових матеріалів з цього розкопу свідчить про неординарний соціальний стан власника садиби (найбільш ймовірно — багатий купець).

4.2. Шляхи постачання сировини для косторізного виробництва

Спостереження за сировиною з різних майстерень свідчить про неоднакове ставлення до її різних видів. У досліджених косторізних комплексах Воїнської Греблі, Колодяжина, Дереївки, Чернігова, Курську, а також, на захід від досліджуваної території — у Пересопниці, переважає щільний ріг. У більшості київських професійних майстерень віддавали перевагу тваринній кістці. Винятком є майстерня, досліджена на Подолі на вул. Ярославська, 58, де цілком переважав щільний ріг (Додаток З.1.7).

І. Ульбрихт пов'язує заміну рогу, як основного виду сировини, кісткою зі змінами у правилах полювання, яке перетворюється на привілей окремих верств населення. Після цього ріг лише у обмеженій кількості міг потрапляти до косторізних майстерень (Ulbricht 1978, S. 134-135). Такої самої думки дотримуються й інші дослідники (MacGregor 1985, p. 32; MacGregor, Mainman, Rogers 2005, p. 1906). Про статусний характер полювання у Давній Русі свідчать літописні повідомлення. Проте, не можна виключати зайняття полюванням серед інших верств населення, які залишалися поза увагою літописців. Відсутність даних про полювання у Києво-Печерському Патерику пов'язано з невідповідністю цього виду діяльності монастирському укладу життя. Виявлення решток кісток диких тварин — об'єктів полювання у комплексах, пов'язаних з різними верствами населення, дозволяє припускати ширше значення діяльності цього роду, ніж престижні зайняття знаті, хоча і у якості допоміжних промислів: скрізь спостерігається нечисленність кісток диких тварин порівняно зі свійськими. Пам'ятками, де кількість рогів, виявлена внаслідок археологічних досліджень, дозволяє простежити їх співвідношення і зробити певні висновки є Київ і Воїнська Гребля. В обох випадках суттєвої переваги рогів, отриманих через мисливство не

спостерігається (Сергєєва 2011д, с. 46; 2015в, с. 68-69). Для порівняння: у Новгороді зафіксоване повне переважання у сировині щільного рогу на всіх етапах розвитку косторізної справи, включаючи XIII—XIV ст. (Смирнова 1998b, с. 242). Роль мисливства у постачанні рогу простежена також на поселенні Мініно на Півночі Русі, де серед остеологічних залишків взагалі переважають кістки диких тварин (Меснянкина 2007, с. 242-243). Отже шляхи отримання рогової сировини залежали від регіональних особливостей господарства.

Л. І. Смирнова зазначає, що 75 відсотків лосячих рогів були зняті з вбитих тварин. На Півдні, у зв'язку зі значним розвитком тваринництва, і відповідно меншою роллю мисливства у економіці, спостерігається інша картина: полювання і збори скинутих рогів були рівноцінними способами отримання щільного рогу. Найбільш надійною ознакою походження рогу є нижні частини з розетками. Спостереження за рогами, проведене для різних косторізних комплексів, демонструє користування обома можливими шляхами отримання рогової сировини. Заготівля рогу носила сезонний характер.

Під час збору рогів також треба було враховувати вік тварини (від цього залежала якість сировини) і час їх скидання копитними. Козуля скидає роги восени або на початку зими, нові роги починають рости майже відразу. Роги дорослих тварин ростуть скоріше, ніж у молодняку (Соколов 1992, с. 9, 206). У оленя зміна рогів починається з лютого, а повноцінні роги формуються на п'ятому році життя тварини. Перші роги лося, ще без розсох, виростають на другому році життя, роги з розсохою з'являються наступного року. Самці скидають роги в листопаді — грудні (Фандеев, Никольская 1983, с. 108, 109, 128). Отже час для отримання рогової сировини був обмежений. Збирати їх було потрібно протягом пізньої осені — зими. Полювання могло дати матеріали потрібної якості влітку і на початку осені — від повного закостеніння рогів до скидання їх тваринами. Отже, саме у цей період майстри

повинні були подбати про забезпечення свого виробництва сировиною на решту часу.

У Західній і Середній Європі домінування щільного рогу у складі сировини косторізів простежується з IX ст., з розквітом міської культури, і продовжується до XI — середини XII ст. — цей період услід за А. Мак-Грегором дослідники визначають як «золоту добу рогообробки» (MacGregor 1985, p. 48; Флерова 2000, с. 109; Смирнова 1998b, с. 238). На більшості південноруських пам'яток, де отримано значну кількість матеріалу (Воїнська Гребля, Дерiївка, Чернігів, на захід — Пересопниця та ін.) також простежена перевага рогу. З Києва походять елітні вироби з рогу (псалії, гостроконечники, набірні гребінки, ложка та деякі інші речі). Виробничу сферу презентують переважно прості знаряддя праці, здебільшого з кістки. У XI—XII ст. у київських майстернях кістка переважає повністю. Вироби з рогу репрезентовані різними категоріями речей, проте поки що єдиним виявленим центром рогообробки у Києві є майстерня на вул. Ярославській, 58. Самі речі кожної категорії, як правило, налічують відносно невелику кількість екземплярів. Така ситуація саме у Києві дозволяє припускати, що швидке розростання міста супроводжувалося знищенням лісів навколо нього, а отже зменшенням кількості диких копитних у межах досяжності. Це не спостерігається на відносно невеликих поселеннях, навколо яких ліси знищувалися менш інтенсивно.

Основним джерелом постачання тваринної кістки було скотарство. Забезпечити сировиною професійну майстерню з продукцією, розрахованою на ринок, тільки за рахунок власного стада ремісника було неможливо. Кількість відходів у київському косторізному комплексі на вул. Щекавицькій, 29 загалом складає понад 400 одиниць, що не дозволяє пов'язувати надходження сировини тільки від стада власника садиби, особливо у разі використання лише кісток кінцівок тварин. Отже, значна частка сировини добувалася в іншому місці, ніж у власному господарстві. За деякими етнографічними даними, кістки купували на ярмарках (торжищах) — у

чинбарів, м’ясників, купців тощо (Slivka 1984, s. 379), цілком слушно припускати аналогічне джерело сировини і в давньоруські часи. Забезпечення майстрів сировиною мало сезонний характер. В умовах власного господарства масовий забій худоби відбувався восени (така ситуація спостерігається і в наш час). Отже, необхідна кількість кісток надходила у розпорядження майстра протягом короткого періоду.

Загалом косторізне виробництво було забезпечено достатньою сировинною базою для свого розвитку. Використовували всі доступні біоресурси: природний (щільний ріг диких копитних) і господарчий (відходи тваринництва). Доступність місцевої сировини сприяла розвитку ремесла.

4.3. Первинна обробка кісткових матеріалів

Основні вихідні матеріали — кістка і щільний ріг, відрізняються не лише за формою, але й за структурою, а отже за своїми фізико-технічними властивостями. Кістка більш тверда, її складніше обробляти. Кісткова тканина містить деякий відсоток жиру, якого треба позбавитися, щоб запобігти псуванню матеріалу. Отже після відбору потрібного виду сировини необхідно провести її знежирення і розм’якшення. Характерними властивостями щільного рогу, на відміну від кістки, є в’язкість та пружність. Він не потребує знежирення, проте бажаними є операції з його розм’якшення.

Зазначеної мети досягали шляхом термічної обробки кісткових матеріалів. Опалювальні споруди для термічної обробки кістки виявлені у Києві (вул. Ярославська, 58) і в Дерїївці (Додаток З). Аналогією може бути опалювальна споруд більш раннього часу, виявлена на Більському городищі (Радзиевская, Шрамко 1980, с. 183, рис. 1).

Не виключено, що термічна обробка кісткової сировини була близька до звичайного виварювання (Изюмова 1949, с. 16, 19). Згадаємо великі посудини для виварювання кістки, синхронні давньоруським, виявлені у середньовічній Болгарії (Бонев 1988, с. 27). Досвід сучасної підготовки кісткових матеріалів для подальшої роботи з ними свідчить про використання з цією метою

лужного середовища (Рехачев 1949, с. 60; Абросимова, Каплан, Митлянская 1984, с. 100). Спосіб, яким досягали потрібного ефекту у давнину, точно не встановлюється. За припущенням В. Є. Радзієвської, яка вивчала косторізне виробництво у скіфів, з технологічною метою могли використовувати попіл, у тому числі спеціальний, отриманий з рослин, багатих на калієві та натрієві солі (Радзієвська 1982, с. 25-26).

Сліди розм'якшення рогу, яке полегшувало його обробку, іноді простежуються на роговій сировині з різних косторізних комплексів. У разі попереднього розм'якшення рогу, мікроборозенки, залишені знаряддями на поверхні, мають плавний обрис і округлі фасетки. Авторка чинної праці спостерігала це як на давньоруських матеріалах (Сергєєва 2012в, с. 119), так і більш ранніх (Кравченко, Сергєєва 2012, с. 42; Козак, Сергєєва 2013, с. 57-58). З трьох можливих способів первинної обробки щільного рогу, що їх виділяє Я. Каван (у воді, у лужному розчині і у щавлевій кислот), найпростішим є виварювання рогу у воді. Для його зм'якшення було достатньо 30 хвилин (Kaván, 1980, s. 294).

На сучасному етапі можливість використання органічних кислот для обробки кісткових матеріалів, особливо рогу, викликає сумнів у деяких дослідників, які вважають, що достатньою є термічна обробка матеріалу (Мядзведзева 2013, с. 28; Прокопів 2014, с. 103). На нашу думку, це простіший і доцільний спосіб первинної обробки кісткової сировини.

4.4. Створення готового продукту

4.4.1. Основні технічні операції.

Подальша обробка кісткових матеріалів спрямована на її перетворення у готовий продукт. З позицій техніки обробки кістки А. П. Бородовський виділяє такі технологічні схеми: 1) повне використання природної форми сировини в конструкції виробу; 2) часткове використання природної форми; 3) використання сировинних осколків для виготовлення речей; 4) системи розкрою і розщеплення вихідної сировини для виготовлення готової продукції

(Бородовский 1997, с. 44). Пізніше ця систематизація була використана у роботі В. А. Шаталова (Шаталов 2006, с. 99). Щоправда, він виділяє ще й п’яту технологічну схему, де відокремлює обробку рогової сировини. Проте загалом у рогообробці застосовують ті самі схеми, своєрідність полягає лише в тому, що будь-яка з зазначених схем щодо до рогу могла застосовуватися лише після його розподілу на окремі частини.

Можна визнати універсалізм зазначеної класифікації, проте віддання переваги тим чи іншим операціям можуть бути локальним, регіональним, часовим явищем. Майже всі складові зазначеної схеми застосовувалися у давньоруському ремеслі, за винятком уламків кістки, з яких виготовлювали лише окремі примітивні знаряддя праці. Переважна більшість уламків йшла у відходи. Така ситуація є характерною не лише для давньоруського ремесла. Вона простежується ще за доби раннього заліза і може пояснюватися достатньою кількістю якісної сировини, внаслідок чого майстрам не було необхідності в економії предметів праці (Шаталов 2006, с. 100). Для давньоруського виробництва пропонуємо виділення таких основних технологічних операцій обробки кісткової сировини. Для кістки: 1) врахування (повне або часткове) природної форми кістки у готовому виробі і 2) робота з компактною речовиною великих кісток (найчастіше ніг) крупних тварин і 3) використання уламків. Для рогу: 1) врахування у конструкції виробів природної форми потрібної частини рогу (вироби з паростків рогу, ємності з нижньої частини рогу); 2) робота з окремими фрагментами рогу без врахування природної форми вихідної сировини; 3) спеціальна підготовка рогових пластин (гребені, накладки та ін.).

Використання природної форми кістки або рогу, придатної для тієї чи іншої мети, часто дозволяє запобігти складних технологій, що дозволяє кожному господарю виготовляли нескладні знаряддя або інші види продукції. Проте зазначені схеми використані також і в складних (у тому числі художніх) роботах. Яскравим прикладом можуть бути гостроконечники з зооморфними завершеннями.

4.4.2. Обробка кістки.

Багато категорій давньоруської косторізної продукції з тваринної кістки належить до виробів, виготовлених з врахуванням форми вихідної сировини, яка підлягала різним видам простішої обробки. Предмети з кісток без слідів обробки (амулети-натуралії, можливо, деякі прості прилади) є продуктом господарчої утилізації туш тварин. Кістки з мінімальною обробкою вже можна розглядати як результат простішої виробничої діяльності, як правило, у рамках домашнього виробництва.

Предмети, основані на врахуванні форми вихідного матеріалу з його мінімальним підправленням складають значну кількість виробів з кістки. Тільки висвердлюванням отворів обмежувалися технічні операції під час створення амулетів з ікл, зубів, суглобних кісток дрібних тварин, хребців риб тощо. Деякі знаряддя праці з тваринних та риб'ячих кісток тварин зазнали лише незначної підправки для отримання більш придатної форми і поліпшення технічних властивостей. Їх виготовлення зводилося до більшого загострення природного гострого кінця, висвердлюванню або пробиванню отворів, пропилу зубців та ін.

Мінімальної обробки зазнавали ковзани з кісток ніг коня і бика (тесання нижньої робочої поверхні) і астрагали для гри (звільнення від зв'язок, підправлення форми, просвердлювання отворів, нанесення знаків-графіті). Сліди підготовки астрагалу іноді можна зафіксувати у вигляді слабкого пошкодження поверхні (зачищення ножем). У разі виготовлення битки, на нижній площині або, зрідка, збоку висвердлювали порожнину, яку заливали свинцем. Заливка свинцем порожнини також могла провадитися через невеликий отвір на спинці. Отже для отримання потрібного ігрового приладдя були необхідні лише прості технічні операції і підручні інструменти універсального характеру, насамперед ніж. Для нанесення нарізок або графіті на астрагали, судячи з характеру борозенок, також застосовували звичайний ніж або шило.

Іграшки-гуркала з кісток дрібних свійських тварин виготовлялися за єдиною схемою, яка не мала суттєвих змін до недавніх часів, що обумовленої

простою формою, яка не потребувала спеціальних навичок роботи з кісткою як матеріалом. За Марком Грушевським, який спостерігав процес виготовлення подібної іграшки на Чигиринщині на межі XIX і XX ст., придатну кістку, що залишалася після їжі, клали на комин, щоб підсохла, а потім прокручували дірку й протягували мотузку, зазвичай з вовни (Грушевський 1904, с. 4-5). Отвори в досліджених нами давньоруських гуркалах зазвичай круглі, але не бездоганно правильної форми, що свідчить про те, що вони вирізалися ножем або пробивалися цвяхом, як і в етнографічних екземплярах.

Як предмети дозвілля, насамперед дитини, астрагали і гуркала в деяких випадках можуть бути виявом дитячої творчості. Спираючись на схему, вироблену ще наприкінці XIX — на початку XX ст. всі дитячі іграшки можна розділити на дві групи: 1) ті, що зроблені самими дітьми для себе та 2) ті, що зроблені дорослими для дітей (Богданов 1912, с. 222). Судячи з етнографічних паралелей, предмети дитячих забав, описані вище, слушно відносити до першої групи, отже вони значною мірою можуть відображати світ дитини та її вміння обробляти підручні матеріали за допомогою простіших знарядь.

Необробленими кістками є також деякі знаряддя праці (рис. 4.3: 1а-д).

Більш складна технологічна схема передбачає використання природної форми кістки з частковою підправкою: видаленням одного з епіфізів, обох епіфізів, розпилювання трубчастої кістки, за необхідністю, просвердлювання отворів. Таку технологічну схему застосовували переважно для обробки трубчастих кісток. Для виготовлення виробів використовували переважно діафізи. Простішим варіантом використання діафізу з одним збереженим епіфізом є вироби з ненаскрізною порожниною, можливо, примітивні футляри (рис. 2.39: 8, 9). Їхнім «дном» слугували збережені епіфізи. Цю саму частину кістки використовували для виготовлення примітивних знарядь з кісток ніг дрібної рогатої худоби або свиней. Вся технологія їх виготовлення зводилася до двох операцій: відрубу навскіс одного з епіфізів і позбавлення кісткового мозку (рис. 4.3: 1е-є).

Використання порожнистого тіла діафізу, від якого відрізали обидва епіфізи, мало своєю основою ідею трубки. Технологічними операціями в цьому випадку було видалення епіфізів, звільнення кістки від кісткового мозку, обробка зовнішньої поверхні, торців (рис. 4.3: 6). За необхідністю внутрішня порожнина також зазнавала обробки. Для відділення епіфізів використовували пилу або ніж. Сліди цих знарядь простежуються на торцях епіфізів, що збереглися як відходи. Отримана циліндрична заготовка з центральної частини діафізу лежить в основі деяких категорій виробів. Найбільш поширені серед них: трубчасті гольники, колодки ножів та інших знарядь, муфти, юрки, свищики, деякі інші вироби тощо. Додатковою операцією для виробів цього типу могло бути просвердлювання або прорізання наскрізних отворів невеликого діаметру. Для більшості виробів застосовувалися трубки з кісток ніг дрібної рогатої худоби, а для гольників ще й трубчасті кістки птахів. Трубки, розпиляні або розколоті уздовж, також могли слугувати основою для виробництва деяких виробів, наприклад стругів для шліфування держаків стріл. В деяких випадках є можливість визначити призначення заготовки для конкретного майбутнього виробу (рис. 4.4).

До групи виробів з частковим використанням природної форми можна зарахувати також вироби з частковим використанням природної форми, ускладнені художньою обробкою однієї з частин. їх можна зараховувати до витворів художнього ремесла. Яскравими прикладами таких виробів можуть бути кістяний гостроконечник з зооморфним завершенням, виявлений на Київському Подолі (Додаток В. 16: 1, рис. 2.8: 1) і мініатюрний виріб з трубчастої кістки з різьбленням з Шестовиці (Додаток В. 83: 5, рис. 2.45: 8).

Велику групу виробів з кістки виготовляли з заготовок —довгих пластин, виготовлених з компактної речовини діафізів кісток ніг великих копитних (корова, кінь). Створення пластини шляхом розколювання трубки діафізу уздовж і видалення епіфізів репрезентоване на рис. 4.5. Епіфізи кісток через губчасту структуру у київському косторізному ремеслі, за винятком поодиноких випадків (наприклад, примітивні ґудзики), не використовували.

З досвіду сучасної косторізної практики, для розколювання кістки застосовували теслярську сокиру, або косар (Рехачев 1949, с. 64; Бородовский 1997, с. 59). Серед відходів виробництва, виявлених у межах косторізних комплексів і поза ними, досить часто трапляються фрагменти кісток з довгими і широкими зрізами, які могли бути зроблені тільки зазначеними інструментами. Отримані довгі пластини розділяли на заготовки-бруски потрібного для запланованих виробів розміру.

Відокремлення діафізів і їхніх частин зазвичай здійснювали пилою або різаком (рис. 4.6, 4.7). Обидва прийоми фіксуються у межах навіть одного косторізного комплексу. Наприклад, у косторізному комплексі на вул. Щекавицька, 29 обидва варіанти репрезентовані приблизно рівною кількістю екземплярів: 103 — відпиляних пилою з дрібними зубцями та 111 — зі слідами дрібних сколів — слідів поступового надрубування кістки. Під час роботи пилою застосовували характерну техніку: кістку надпилювали з двох або, рідше, кількох боків і розламували. Сліди надпилу і розлому фіксуються на торцях всіх відокремлених країв довгих пластин та на заготовках — секціях пластин. Вони є також на деяких осколках, які слід вважати бракованими заготовками на пластинах. Саме таким чином, зокрема, відділені всі заготовки з пластин у майстерні на Щекавицькій, 29. Кістки з косторізного комплексу на вул. Оболонська, 12 дають в основному рівні зрізи по всій площині без слідів відламування (рис. 4.7: 10). Це стосується як видалення епіфізів, так і відокремлення заготовок. Крім того, для техніки опрацювання кістки у майстерні на Оболонській, 12 було характерним використання майже всього діафізу, включаючи частини, які примикають до епіфізів (рис. 4.7: 11б). На це вказують як розміри відокремлених епіфізів, так і залишки губчастої речовини на деяких заготовках для наконечників стріл. У майстерні на вул. Щекавицька, 29 ці частини кісток в роботі не використовували. Можливо, тут має місце індивідуальний «почерк» кожного майстра, хоч не виключено, що техніка відокремлення заготовки могла залежати від характеру майбутньої речі. Рівне відпилювання брусків-

заготовок для стріл відразу давало вже оброблені торці. Їх лише доводили напилком і висвердлювали втулку для держака.

В зазначеній техніці виготовляли деякі знаряддя праці, ручки ножів, застібки та ґудзики, вухочистки, вістря стріл тощо. Заготовки і напівфабрикати, а також іноді готові речі, особливо ті, що їх виготовлено з кісток ніг дрібної худоби, можуть зберігати слід мозкового каналу у вигляді неглибокої канавки, який є надійною ознакою для визначення характеру сировини.

Виявлення у кількох косторізних комплексах у різних районах Києва (Старокиївська гора, Киселівка, Поділ) заготовок і напівфабрикатів на різних стадіях обробки, а також готових виробів, дозволили простежити весь виробничий цикл виготовлення напівсферичних ґудзиків. Всі київські майстерні демонструють єдину традицію їх виготовлення. Процес виготовлення ґудзиків репрезентований на рис. 4.8 і 4.9.

За цією самою схемою могли виготовляти кістяні намистини зонної форми.

Матеріали з майстерні на ділянці по вул. Оболонській, 12 на Київському Подолі репрезентовані напівфабрикатами втулкових наконечників стріл на різних стадіях готовності (рис. 4.10).

Для київського виробництва характерним є виготовлення наконечників з поздовжніх пластин довгих кісток ніг копитних, втім, для виготовлення окремих наконечників, як свідчать матеріали майстерні на Оболонській, 12, могли використовувати також ріг (рис. 4.10: 26, 27). Така практика мала місце на інших поселеннях, наприклад на Райковецькому городищі, у Воїнській Греблі та ін.

За іншим принципом обробляли пласкі кістки та ребра. Крім примітивних знарядь з мінімальною обробкою, з ребер могли виробляти різноманітні дрібні речі. Техніку виготовлення з ребра дископодібних виробів, можливо, ґудзиків або шайб, можна простежити на прикладі однієї з подільських знахідок. Предмет депаспортизований, проте його походження з Подолу не викликає

сумнівів (ймовірно, вул. Волоська, 16). Це фрагмент ребра бика з вирізаними по всій площині правильними окружностями діаметром 10 мм. З одного боку верхній компактний шар кістки сколото і саме тут зберігся контур ще одного кола, намічений циркулем. Судячи зі слідів, отвори висвердлювалися трубчастим свердлом (рис. 4.11: 1). Використання трубчастого свердла простежується також на деяких інших виробах (рис. 4.11: 2, 3).

Пласкі кістки складаються з двох компактних пластинок, між якими є тонкий прошарок губчастої речовини. Окрема компактна пластинка, позбавлена губчастого прошарку, має невелику товщину і площину достатніх розмірів для виготовлення накладок і платівок різного типу.

4.4.3. Обробка рогу.

Структура щільного рогу диких копитних складається з зовнішнього шару компактного матеріалу і внутрішньої губчастої тканини. Для обробки придатним є досить потужний компактний матеріал. Тому попередньою операцією є розкрій рогу з відділенням частин, придатних для подальшої обробки і таких, що йшли у відходи. Ріг диких копитних має складну будову — для кожного виду тварини вона має свою специфіку. Відповідно кожен різновид рогової сировини має свою систему розкрою.

Ріг козулі має вертикальну будову і складається зі стовбура і паростків. Загалом він відносно невеликий, має малопотужний поверхневий шар компактної речовини і дуже нерівну поверхневу фактуру, що обмежує його використання у косторізному виробництві. Особливістю розчленування рогу козулі є відділення стовбура й паростків. Відносно невеликі розміри дають небагато можливостей подальшого розчленування рогу на дрібніші заготовки (Бородовский 2007, с. 31). Найбільш придатним для обробки є стовбур. Проте паростки також йшли в роботу: вони придатні для виготовлення наконечників стріл і примітивних знарядь. Серед давньоруських матеріалів також зустрічаються роги козулі без слідів обробки. Серед них є роги, скинуті природним шляхом і зняті з вбитих тварин. Єдиним поясненням присутності таких рогів на поселеннях є їх заготівля з метою подальшого використання. Серед речей, що беззаперечно

виготовлені з рогу козулі, можна назвати тільки наконечники стріл і примітивні знаряддя, які значною мірою зберігають природну форму матеріалу.

Майже повна відсутність фрагментів рогів лося серед відходів виробництва, можливо, пояснюється не тим (або не тільки тим), що цей вид сировини нечасто потрапляв до косторізів, але й особливостями його розкрою. Специфікою рогу лося є більш розвинута компактна структура. Стовбур лосячого рогу і значною мірою паростки практично повністю складаються з компактної речовини. Іноді навіть в роговій лопаті переважає компактна речовина, а губчастий шар репрезентований тонким прошарком. Губчаста речовина також має значну щільність, що суттєво поліпшує властивості рогу лося як сировини. Отже ріг лося майже цілком можна використовувати у виробництві, тимчасом як деякі частини рогів оленя могли йти у відходи (Смирнова 1998b, с. 242).

Способи розкрою рогу оленя неодноразово висвітлювалися у працях з косторізної справиu (Ulbricht 1978, Abb. 5; Ambrosiani 1981, fig. 14: 3; MacGregor, Mainman, Rogers 2005, fig. 868). Узагальнюючи їх, можна виділити частини, які здебільшого вважалися непридатними для опрацювання: це кінці паростків та зона розгалужень. Як правило, також не використовувалися нижні частини з розетками. Проте така схема є придатною насамперед для виготовлення гребенів, вона була створена на підставі вивчення косторізних комплексів, де виготовленню гребенів приділяли головну увагу. В інших випадках зазначені частини рогу також могли йти в обробку. Вироби з них в невеликій кількості присутні в різних європейських культурах. Наприклад, заготовки для виробів з розеток є у косторізному комплексі Хедебю (Ulbricht 1978, Taf. 35: 8-10; 36). Прикладами можуть бути дископодібні вироби з розеток рогу оленя, виявлені в давньоруському шарі Саркела—Білої Вежі (Артамонов 1958, рис. 49; Флерова 1996, с. 294, рис. 12). На досліджуваній території згадаємо виріб з розетки з Витачева (Додаток В. 102), ажурну підвіску з городища Іван-Гора тощо (Додаток В. 79: 5) і заготовки з розеток з Воїнської Греблі (рис. 4.12).

Паростки рогу у домашньому виробництві йшли на виготовлення деяких простих знарядь. Треба зауважити, що, незважаючи на обмежене значення для виробництва, кінці паростків у давньоруській косторізній практиці у ряді випадків також могли зазнавати обробки. Прикладом можуть стати окремі наконечники стріл і заготовки для них, руків'я знарядь, деталі різних приладів. З нижньої зони розгалуження виготовляли деякі види ємностей.

Подальша обробка підготовленої сировини залежала від виду виробів, для яких вона призначалася. Повне використання природної форми частин рогу у давньоруській рогообробці спостерігається вкрай нечасто. Прикладом можуть бути гостроконечники з паростку рогу оленя. Виготовлення їх найбільш простих варіантів зводилося до вибірки неглибокої порожнини та просвердлювання отворів по боках. Гостроконечники з зооморфними завершеннями, також переважно зберігають природну форму рогу, за винятком спеціально вирізаних зооморфних завершень. Прикладом часткового використання природної форми сировини є рогові псалії, які зазнавали деякої доводки природної форми паростків рогу. Це зрізання верхньої шерехатої поверхні, підрізання внутрішнього боку, висвердлювання кріпильних отворів, полірування та іноді орнаментування виробу. Таку схему обробки рогової сировини демонструють також деякі напівфабрикати з Воїнської Греблі. Серед них назвемо роговий футляр серпа (рис. 2.16: 8), який не зазнав остаточної обробки. Можливо, напівфабрикатами окремого різновиду руків'їв були три паростки оленячих рогів, оброблені за єдиною схемою, виявлені у Воїнській Греблі (рис. 2.16: 4-6). Поверхня всіх трьох екземплярів грубо обстругана, але не полірована, що не дозволяє бачити в них закінчені вироби. Предмети мають відрізані кінці і замкнену порожнину від 4 до 7 см завглибшки з тупого кінця. Сплощений кінець не дозволяє вважати їх напівфабрикатами гостроконечників. Аналогічним виробом також можна вважати кінцеву частину паростку рогу, яка має неглибокі порожнини з обох кінців, також з Воїнської Греблі (рис. 2.16: 3). До предметів, виготовлених за цією технологічною схемою належать також деякі руків'я

канчуків, включаючи художньо оформлене руків’я (або його частину) з Київського Подолу.

Прикладом використання природної форми нижньої зони розгалуження рогу оленя у готовому виробі можуть стати ємності з трьома розсохами. Основою їх виготовлення була вибірка рогової речовини з середини заготовки так, щоб створювалася порожнина. Серед воїнських матеріалів є два напівфабрикати, які демонструють різні стадії виготовлення цих предметів. Перший — з неповністю вибраними порожнинами, поверхня грубо оброблена різальним інструментом (рис. 4.12: 1); другий — порожнина вибрана цілком, проте поверхні, внутрішня і зовнішня, оброблені грубо, місцями простежується первинна обробка грубим напилком (рис. 4.12: 2). Готовий виріб полірували, по краях просвердлювали парні отвори для закріплення покришок (рис. 4.12: 3).

Інший тип ємності, репрезентований напівфабрикатом з Києва (Додаток В. 87: 2), практично є посудиною, яка створювалася шляхом вибирання порожнини у відрізаній нижній частині рогу (рис. 2.39: 11).

У деяких випадках окремі заготовки та напівфабрикати можна співвідносити з конкретними готовими виробами, наприклад, гольники і муфти (рис. 4.13).

Основою для виробів зі штучно створеною формою могли бути рогові пластини або окремі шматки рогу. У колекціях з давньоруських пам’яток репрезентовані різні частини щільного рогу зі слідами обробки. На деяких відходах та заготовках простежуються сліди пили, яку використовували для відокремлення потрібного шматка. Сліди зубців вказують на застосування двох технічних прийомів — пиляння в одному напрямку (рис. 4.14: 3, 4.15) або зі всіх боків (рис. 4.14: 1, 2, 4). Зустрічаються надпиляні фрагменти рогу (рис. 4.14: 9, 10, 11). Інший спосіб отримання потрібного шматку — за допомогою різака (рис. 4.14: 5-8).

Форму майбутньому предмету надавали різальним інструментом — спочатку грубу, потім дообляли. Точіння майже не практикували. Винятком є шахи.

Початок поширення техніки їх точіння припадає на XIII ст. Пізніше (вже у післямонгольські часи, виникла нова техніка, яка отримала розвиток пізніше: надання потрібної форми різальним інструментом після виточування болванки на токарному верстаті.

Неодноразово виявлені відходи від виготовлення рогових пластин. Для пластин використовували лише верхню компактну частину рогу, яку спилювали уздовж волокон. З одного боку часто залишаються решткигубчастої структури внутрішньої частини рогу, які помітні навіть після полірування. Це — особливість значної частки виробів з рогових пластин певної товщини, коли зачіпалася частина внутрішньої губчастої структури. За О. В. Медведєвою, для отримання пластин ріг розм'якшували в окропі й розпарювали над вугіллям, потім розрізали уздовж ножем і відразу розправляли у пластину, яку вкладали під прес (Мядзведзева 2005, с. 141-142; 2013, с. 28). Треба гадати, що наявність двох опалювальних пристроїв у косторізній майстерні, дослідженій в Дереївці, пов'язана саме з термічною обробкою рогу для виготовлення рогових пластин, які були потрібні для основної продукції майстра — накладок на лук (Сергєєва 2016с). За нашими спостереженнями, це було необхідно лише для пластин великого розміру, невеличкі платівки з достатньо рівною поверхнею можна було отримати без додаткової підготовки вихідного матеріалу. Їх виготовляли з будь-якої частини рогу, навіть з кінцевих частин паростків.

Рогові пластини використовували переважно для виготовлення гребенів та накладок різного призначення: накладки на лук, декоративні накладки на сагайдак та на інші предмети. У цьому зв'язку є підстави посперечатися з авторами розділу, присвяченому гребеням, в «Археології СРСР» 1997 р. На їхню думку, рогові набірні гребінки виготовлялися переважно на Півночі Русі, а кістяні, як дешевші, побутували скрізь (Рыбина, Розенфельдт 1997, с. 21). О. О. Кондратьєва також вказувала на можливість використання кісток свійських тварин (Кондратьева 1987, с. 18). Досліджені нами матеріали свідчать, що такі випадки нетипові. Це дозволяє розглядати гребені саме у

рамках рогообробки. Серед суцільних гребенів з кістяної пластини виготовлено єдиний у нашій вибірці прядильний гребінь (вул. Спаська, 35).

Для виготовлення гребенів застосовували різноманітні знаряддя. О. О. Кондратьєва називає такі знаряддя, як пилки, ножі, струги, свердла, напилки, молотки, ковадла, дерев'яні тиски (Кондратьева 1987, с. 18). Процес виробництва середньовічних гребенів неодноразово розглядався у літературі (Эдинг 1928, с. 37-39; Давидан 1962, с. 103-108; Cnotlivy 1958, s. 186-194; Cnotliwy 1973, s. 44-80; Hilczerówna 1961, s. 79-85, Ambrosiani 1981; Кондратьева 1987). Висновки, зроблені на багатьох давньоруських і європейських матеріалах справедливі й для південноруського гребінництва.

За технікою виробництва всі гребені можна поділити на дві великі групи: суцільні гребені, виконані з одного масиву сировини, і такі, що складалися з кількох частин. Виробництво тих та інших починалося з заготовки рогових пластин. За етнографічними даними, форма заготовці надавалася за допомогою пили, іноді сокири, потім спеціальними стругами або ножем (Русов 1912, с. 76; Боруцкий 1913, с. 479; Кондратьева, 1986, с. 21).

Суцільні гребені виготовляли зі спеціально підготовленої (розпрямленої) рогової пластини, який потім надавали необхідну форму і полірували. Наступною операцією було нанесення ліній-маркерів (іноді вони перетворювалися в орнаментальні лінії), які зазвичай наносили пилкою перед пропилюванням зубців (рис. 4.16: 4). Тільки окремі екземпляри мають лінії, нанесені різальним інструментом, ймовірно, лезом ножа. Додаткові елементи у вигляді циркульних кіл завжди наносилися спеціальним циркульним інструментом.

Орнамент наносили до пропилу зубців. С. С. Магура описав напівфабрикат простого двобічного гребінця з Киселівки, у якого були прорізані лише дрібні зубці з одного боку, проте поверхня вже була орнаментована — лініями та циркульними колами (Магура, № 16, с. 61-62).

Заготовку треба було робити так, щоб пропиляти зубці уздовж волокон, інакше вони швидко ламалися. У двобічних гребенів зубці з протилежних

боків мають різну частоту, що потребувало застосування двох пилок різних розмірів. У всіх випадках фіксується пропил зубців навскіс з обох боків. Сліди пили на зубцях також завжди йдуть навскіс. Ширина пропилу між зубцями зазвичай варіює від 0,5 до 1 мм (відповідно часті та рідкі зубці). Для виготовлення рідких зубців могли застосовувати пилу з одним або двома полотнами, для щільних — спеціальний верстат, який нагадував токарний. Верстат, як його реконструюють за зображеннями доби середньовіччя, приводився у рух лучком, як свердло. Зубці прорізалися одним або кількома зубчастими коліщатками, насадженим на вал, що обертається. За допомогою цього верстату могли також наносити орнамент (Флерова (Нахапетян) 2000а, с. 107). Техніка використання простіших верстатів зберіглася у гребінників України до першої половини XX ст. (Русов 1912, с. 77). На одному з київських гребінців (вул. Волоська, 16, 1984 р.) збереглися сліди попередньої розмітки для майбутніх зубців у вигляді тоненьких ледве помітних ліній (рис. 4.16: 2). Як далеку аналогію згадаємо такий самий технологічний прийом, засвідчений для античних дерев'яних гребенів (Сокольский 1971, с. 147). Це дозволяло домогтися більш рівних пропилів, проте загалом сліди зазначеної операції на давньоруських екземплярах простежуються тільки в окремих випадках. Після надання остаточної форми гребінцю, його обробляли напилком — за його слідами, зазвичай навскіс або у поперечному напрямку (рис. 4.16: 1, 3) і полірували. Як правило, гребінець добре полірований тільки з одного боку, з іншого зберігаються сліди внутрішньої губчастої структури рогу.

Техніка виготовлення набірних гребінок добре простежується на готових виробах (рис. 4.17). Гребінка складається з окремих частин, кожній з яких надавали необхідну форму, обробляли напилком, полірували. Сліди напилку простежуються у напрямку поперек і навскіс корпусу виробу. Обробка поверхні завжди ретельна. Накладки орнаментували. Для набірних двобічних гребенів XII—XIII ст. звичайною є така цікава деталь, як ледь помітний виступ, виконаний пласким рельєфом, яким позначалося місце для майбутньої накладки. Накладки виготовляли повністю, включаючи орнаментацію, і лише

потім просвердлювали в них отвори для штифтів — про це свідчить пошкодження орнаменту, яке часто можна спостерігати на готових виробах. Наступною операцією був монтаж виробу: свердлення отворів і з'єднання частин за допомогою металевих (мідних або залізних) штифтів. Нарізка зубців відбувалася вже на готовому виробі: на накладках часто фіксуються насічки, створені пилянням. Саме таку послідовність у виготовленні гребеня простежували різні дослідники (Рыбаков 1948, с. 415; Давидан 1962, с. 104; Кондратьева 1987, с. 18). На ранніх однобічних гребінках зубці, як правило, пропилювали прямо, на більш пізніх екземплярах — навскіс. Сувора паралельність всіх пропилів, навіть коли вони йдуть дещо навскіс свідчить, що заготовку закріплювали у тисках, або на невеличкому верстаті. Описана традиція виготовлення набірних гребінок однакова на всій території Русі. Орнамент на всіх досліджених екземплярах набірних гребінок ретельно виконаний спеціалізованими інструментами (пилками, спеціальними різцями, знаряддями для нанесення циркульних кіл). Використання спеціалізованого реманенту, характерне для давньоруського гребінництва, можна вважати надійним маркером професійної роботи.

Інша категорія виробів, яка репрезентована готовою продукцією і напівфабрикатами на різних стадіях виготовлення, це різні типи накладок на лук. Незважаючи на відносну нечисленність їх знахідок, вони дають практично повну картину виробництва (рис. 4.18-4.21). Деякі з заготовок, виявлених на таких пам'ятках, як Чернігів, Воїнська Гребля, городище Іван-Гора, Дерiївка можна зв'язати з конкретними видами накладок, отже вони демонструють певні етапи виготовлення цієї категорії виробів. За ними видно, що з підготовлених рогових пластин вирізали вироби потрібної форми, доводили їх до потрібного стану, потім полірували, робили насічки для кращого сполучення з дерев'яною основою луку. Пластини для накладок на лук зазвичай не дуже великі, а тому не завжди підлягали попередній термічній обробці.

4.5. Знаряддя для обробки кістки та рогу

Враховуючи певний універсалізм технології косторізного виробництва у середньовічній Європі, слушно звертатися до аналогій з інших територій, проте першорядне значення для реконструкції виробничого процесу мають сліди знарядь на заготовках і напівфабрикатах з кістки та рогу, які походять безпосередньо з давньоруських майстерень. Вони дозволяють відновити майже увесь реманент давньоруських ремісників — косторізів та його застосування на різних етапах роботи.

Серед знарядь, що збереглися у київських давньоруських культурних нашаруваннях, визначено такі, що їх можна пов'язувати з косторізним виробництвом. Це насамперед універсальні знаряддя: сокири, ножі, долота, свердла, скобелі та струги, терпуги та дрібні напилки, пилки (Вознесенская 1981, с. 272). О. В. Медведєва зазначає існування як однакових інструментів для обробки кістки та дерева (сокира, пила, ніж, свердло, скобель, різець, долото, напилок, рашпіль, циркуль, шило, токарний верстат), так і спеціалізованого косторізного інструментарію — таких самих знарядь, але невеликих розмірів і більш ретельно загострених (Мядзведзева 2005в, с. 139). На необхідність більшого загострення інструментів для обробки кістки порівняно з деревообробними вказував також С. Бонєв (Бонев 1988, с. 26). Це природно, виходячи з більшої міцності кістки. В. М. Войнаровський припускає користування у косторізній справі спеціальним верстатом, без якого складно працювати з кісткою (Войнаровський, 2014, с. 271). Археологічно такі пристрої виявити неможливо, проте загалом така можливість є логічною і цілком вірогідною. Верстатом могла слугувати проста лавка.

Грубі пилки зазвичай пов'язуються з обробкою дерева, проте деякі з них могли використовуватися й під час первинної обробки кістки (Hilczerówna 1961, s. 80). Сліди грубої пилки зафіксовані, наприклад, на торцях розпиляного рогу з Колодяжина. Сліди роботи пилкою з дрібними зубцями фіксуються на київських напівфабрикатах. Судячи з відстані між зубцями

гребенів, а також зі слідів на напівфабрикатах і деяких готових виробах, ширина між зубцями складала 0,5—0,6 мм і більше. Прикладом пилки косторіза є екземпляр, відомий з матеріалів Старої Рязані — невеличкий інструмент (6,2 см завдовжки, 1,5 см завширшки і 0,8—1 мм завтовшки), прикріплений до кільця разом з ножем та якимось іншим знаряддям (Монгайт 1955, с. 131, рис. 69: 5).

Для надання форми заготовці застосовували ножі. О. В. Медведєва називає кілька типів ножів, виявлених на території Білорусі, що їх могли використовувати у косторізній справі. Це 1) ножі невеликих розмірів з вузьким коротким лезом і невеликим черешком; 2) з горбатою спинкою, вузьким і коротким лезом, невеликим черешком і розміщеними під кутом осями черешка; 3) маленькі ножі з мініатюрними лезами (Мядзведзева, 2005а, с. 139). Ймовірно, аналогічні ножі використовувалися скрізь, як безпосередньо для різьблення, так і для деяких допоміжних операцій, наприклад, для нанесення насічок для кращого сполучення кістяної деталі з основою (нарізка є характерною для накладок на лук, сагайдак та ін.). Такі насічки могли продряпувати також вістрям шила або іншого гострого знаряддя. Пласкі поверхні могли вирівнюватися скобелями. Наскрізні отвори, які є необхідною деталлю багатьох виробів, демонструють можливість застосування різних інструментів (рис.4.22). В деяких випадках отвори мають дещо неправильну форму і виконані доволі грубо. Для створення таких отворів, судячи з їх конфігурації, застосовували звичайний ніж, в деяких випадках їх, можливо, пробивали за допомогою цвяха. Ножем користувалися зазвичай у домашньому виробництві, у разі відсутності свердла, або, за необхідністю, для отримання отворів іншої, ніж округла, форми, наприклад, арочні отвори юрків.

Для отворів правильної округлої форми використовували свердло. За В. Є. Фльоровою, для отримання отворів у розі могли застосовувати трубчасте свердло з зазубреним краєм, що було відоме ще у римські часи або переподібне лучкове (Флерова (Нахапетян) 2000а, с. 107). Використання

трубчастого свердла зрідка фіксується (рис. 4.11), проте загалом на Русі здебільшого використовували переподібне або спиральне свердло. Отвори, виконані переподібним свердлом, висвердлювали з двох боків у напрямок центру, внаслідок чого отвір у перетині часто набував форми піскового годинника, що простежено на готових виробах (рис. 4.22: 8а, 9). Виявлені також незакінчені отвори, де розпочато висвердлювання отвору з обох боків. Свердла з невеликим діаметром застосовували також для отримання поздовжніх отворів. Для отворів великого розміру могли у ряді випадків застосовуватися невеликі долота (Зверуго, 1975, с. 51; Флерова (Нахапетян), 2000а, с. 107). Такі отвори мають дещо неправильну форму. Використання долота у косторізній справі Південної Русі було обмеженим, оскільки великі отвори зустрічаються на виробах з кісткового матеріалу нечасто. Прикладом може бути напівфабрикат виробу з рогу з великим овальним отвором розміром 16х11 мм, що походить з розкопок Т. М. Мовчанівського 1936 р. (Сергєєва 2011f, табл. 22: 7).

Для виготовлення набірних гребенів з металевими деталями, крім вищеописаного інструментарію, були потрібні молоток і невеличке ковадло для заклепування, які є звичайними знаряддями ювелірів. Могли застосовуватися також дерев’яні молотки (Hilczerówna 1961, s. 80).

Для завершальної стадії формування виробів, особливо художніх, застосовували терпуги і невеликі напилки. Сліди роботи напилком зафіксовані на поверхні доволі великої кількості готових виробів з кістки (рис. 4.23).

Виготовлення окремих видів виробів потребувало застосування циркулю. Це насамперед невеликі вироби (умовно їх можна визначити як шайби), які мали форму правильної окружності. Техніка випилювання дрібних дископодібних виробів з кістяної або рогової пластини була достатньо поширена і аналогії відомі скрізь у Європі (Hilczerówna 1961, ryc. 23; Slivka 1984, tab. V: 34, 36; VI: 13, 15, 17, 18, 22, 24, 26, 30-32, IX: 1-6, 13, 14; MacGregor, Mainman, Rogers 2005, fig. 882). Платівки, з яких випилювались диски, могли бути різної товщини і виготовлятися з різних кісток — залежно

від різновиду виробу. Прикладом використання спеціального інструменту для отримання правильних окружностей може бути ребро з Києва з отворами — залишками вирізаних кіл.

Кінцевий етап виготовлення речі включав удосконалення її форми, полірування і, часто, орнаментацію. Для доводки форми деяких речей застосовували токарний верстат. О. І. Давідан визначає, що у Старій Ладозі токарний верстат, ймовірно, з'явився у VIII—XI ст. (Давидан 1970, с. 81-88). Часом появи токарного верстату на землях західних слов'ян слід вважати XI—X ст. Свідченням того, що у Києві у зазначений час також застосовували цей прилад, є залишки токарного дерев'яного посуду, виявлені на Подолі у шарах X ст. (Гупало 1981б, с. 323). Точені речі з дерева та кістки особливо були поширені протягом XI — першої половини XIII ст. Токарні різці зазначеного періоду були виявлені на території України не лише у містах, але й на сільських поселеннях (Петраускас 2006, с. 75-76), що свідчить про широке розповсюдження токарної справи у Давній Русі. Серед київських кістяних виробів з токарною обробкою слід виділити напівсферичні ґудзики, втулкові вістря стріл, деякі гральні фігури (шахи, жетони) тощо. У зв'язку з можливою конструкцією токарного верстату слід звернути увагу на примітивний верстат з лучковим приводом. Він складався з двох стовпів, скріплених поперечкою. У верхній частині містилися стрижні, на які закріплювалася заготовка. Її обертали за допомогою «лучка» — ремінця з дерев'яною ручкою, обробляючи різцем. Зображення верстату зазначеного типу зберіглося на одній з західноєвропейських мініатюр XV—XVI ст. (Slivka 1984, tabl. I: 1). В незмінному вигляді він дожив до пізніших часів, коли ним користувалися сільські ремісники-кустарі, переважно для обробки невеликих дерев'яних виробів. На Гуцульщині його використовували ще у XVIII ст. (Буздан, 1960, с. 14, рис. 1). Майже аналогічний пристрій засвідчений на півночі Росії, у Заонежжі (Логинов 1993, рис. 5), у комі-пермяків тощо (Ленц 2002, рис. 65: 20). На користь використання у косторізній справі саме примітивного верстату з лучковим приводом, свідчить простота обробки

косторізної продукції, коли виріб не формували на токарному верстаті цілком, а лише трохи доводили. Стаціонарний великий верстат для роботи з кісткою менш придатний. Він призначався переважно для обробки відносно великих за розміром дерев'яних виробів, наприклад, посуду.

Остаточно полірували поверхню засобами, які не мали твердих частинок на поверхні. На це вказує гладенька блискуча поверхня відполірованих виробів майже без мікроподряпин. Ймовірно полірування відбувалося за допомогою шкіри або хутра, як це простежується за етнографічними даними (Изюмова 1949, с. 19), саме такі м'які матеріали забезпечували якісне полірування. Для нанесення орнаменту майстру-професіоналу був потрібний спеціальний реманент, який включав ніж, різноманітні різці і циркульний інструмент. Він буде розглянутий окремо у розділі, присвяченому орнаментації виробів.

Загалом реманент для роботи з кісткою та рогом складався переважно зі знарядь універсального призначення (ніж, сокира, пила) і таких, які генетично їх сягали, але були модифіковані і пристосовані спеціально для косторізної справи. Перші застосовували для первинної обробки сировини, другі — для отримання готової продукції. Знаряддя давньоруського часу цілком відповідали вимогам виробництва і тому не зазнали будь-яких змін протягом всього середньовіччя — до початку механізації ручної праці.

Підбиваючи підсумки сказаному вище треба зауважити наступне.

Підґрунтям косторізного виробництво Південної Русі були місцеві сировинні ресурси. Довізну сировину (слоновий та моржевий бивні) використовували лише спорадично для виготовлення окремих елітних виробів.

У давньоруському косторізному виробництві спостерігається використання біоресурсів навколишнього природного середовища (дики копитні: олень, лось, козуля), і господарської діяльності (свійські тварини: кінь, велика рогата худоба, менше — дрібна рогата худоба і свиня).

Основними видами кісткової сировини, яку використовували у косторізному виробництві Південної Русі були: щільний ріг (дикі копитні) і тваринна кістка (свійські тварини). Сфера використання кісток птахів і риб була обмеженою. Порожнистий ріг не мав суттєвого значення як сировина косторізного виробництва, його використовували здебільшого як технічну сировину (виготовлення клею та ін.).

Для південноруського косторізного виробництва актуальними були обидва можливі шляхи отримання рогової сировини: полювання і збір скинутих рогів. Заготівля рогу носила сезонний характер. Тваринну кістку могли отримувати під час забою скота.

Особливості техніки обробки кісткової сировини залежали від обох факторів: природного (врахування властивостей сировини) і культурного (стан розвитку засобів виробництва).

Перетворення на готовий продукт кісткової сировини, після її первинної обробки, передбачало або повне або часткове врахування природної форми вихідного матеріалу у готовому виробі, або повну зміну його форми (вироби з компактної речовини).

Виробничі техніки косторізів ґрунтувалися на загальних технічних досягненнях свого часу (використання крім універсального ременанту, спеціалізованих знарядь, включаючи спеціальні різці, свердла, токарний верстат тощо).

Використання різних технологічних схем і пристосованого для роботи з кісткою ременанту дозволяли отримувати різноманітну продукцію — від примітивних предметів до складних за конструкцією виробів.

РОЗДІЛ 5
ОБРОБКА ДЕРЕВА: ПРИРОДНІ І ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Розгляд біогосподарчого аспекту дослідження деревообробки, як і косторізного ремесла, ґрунтується на аналізі природних ресурсів і процесу їх перетворення на готовий продукт, а отже потребує вирішення тих самих питань, що були запропоновані для косторізного виробництва (відбір сировини, первинна обробка, отримання готового продукту). Окремо зосереджуємо увагу на схожості і відмінностях в обробці дерева і кістки.

5.1. Природні ресурси

Вирішальну роль у принципах відбору деревини для подальшої обробки закономірно мали відігравати місцеві екологічні чинники. Русь у територіальних рамках нашого дослідження, локалізується у межах зони широколистяних лісів (Полісся) і лісостепової зони.

За сучасним геоботанічним районуванням у межах лісової зони виділяється Центральне і Східне Полісся. Центральне Полісся починається на схід від р. Уборть і охоплює північну і середню частину сучасної Житомирської обл. Це найбільш лісистий район Полісся. Основними лісоутворюючими породами тут є сосна, береза, вільха чорна, частково дуб. Зустрічаються бори, суборі, діброви (Пятницкий, Изюмский 1966, с. 148). Східне Полісся охоплює Правобережжя Дніпра, межиріччя Дніпра та Десни і частково лівобережжя Десни — до вододілу з притоками Дніпра Супоєм і Сулою (там само). Це не такий лісистий район, основними лісоутворюючими породами тут є сосна і дуб.

Лісостеп є перехідною зоною між зоною широколистяних лісів з чергуванням лісових і степових ділянок. Основна деревна порода — дуб, ростуть також береза, осика, ясен, липа, різні види кленів. Сосна росте на піщаних і супіщаних дерново-підзолистих ґрунтах, поширена не скрізь.

В науці давно закріпилася думка про те, що сучасні ландшафти остаточно склалися у пізньому голоцені (Нейштадт 1957, с. 374). Втім, на обмежених ділянках питома вага різних видів дерев може суттєво коливатися у різні періоди залежно від природних і антропогенних факторів. На базі досліджень природно-географічної ситуації у давнину можна зробити висновки, що лісостепова зона була більш залісненою, ніж тепер. Є кілька реконструйованих карт палеорослинності, створених на підставах даних ґрунтознавства, палеоботаніки і археології (рис. 5.1), які демонструють, що значні площі не тільки лісової зони, але й лісостепу, особливо на захід від Дніпра, були вкриті лісами. Варто враховувати, що у X ст. територія на південь від Києва, на якій к XI ст., за ініціатив князя Володимира Святославича, виросте оборонна лінія, залишалася під контролем печенігів, а отже була недоступною для інтенсивних землеробських робіт. За інформацією, яка міститься у “De Administrando imperii” Костянтина Багрянородного (середина X ст.), земля печенігів розташована на відстані одного дня путі від руських земель (Константин Багрянородный 1991, с. 157). Дещо пізніше, у 1008 р., Бруно Кверфуртський, який по дорозі до печенігів зупинявся у руського князя (Володимира), називає відстань вже у два дня путі (Бруно Кверфуртский 2010, с. 58). В обох випадках мається на увазі кінний перехід. Отже за півстоліття відбувається збільшення території Русі.

Розширення території, яку контролювали руські князі, на початку II тис. спричинило активну експлуатацію земельних ресурсів для орного землеробства і, як наслідок, значне скорочення лісових масивів порівняно з попереднім періодом. Реконструкція зміни ландшафтів навколо Києва протягом кінця I — початку II тис демонструє значне зведення лісів у цей час. Дослідники природи лісостепу (Мильков 1950, с. 139; Семенова-Тянь-Шанская 1966, с. 19, 20; Бучинский 1963, с. 81; Генсірук 1992, с. 14-16; Кириков 1979, с. 12, 13; Сагайдак 1989; Романчук 1998) вказують на те, що активне вирубання лісів і сільськогосподарське освоєння території на чорноземах призвело до скорочення лісів, проте їх питома вага в ареалі,

обраному нами для дослідження, загалом була набагато більшою, ніж у пізніші часи. Це підтверджують дослідження фауністичних решток з давньоруських городищ. Наприклад, перевага тварин, характерних для лісової зони (ведмідь, вовк, лісова куниця, бобер, видра та ін.), простежена серед матеріалів Райковецького городища (Мовчанівський б. р., с. 31) і Воїнської Греблі (Сергеев 1965). Для Дніпровського Лівобережжя характерним є чергування лісових масивів і широких степових ділянок. Уздовж балок по річкових долинах ліси тягнулися далеко на південь. Заліснення було характерним для берега Ворскли від Лтави до її верхів'їв (Корінний 1988; 1992, с. 133-134). Спираючись на наведені дані, можна констатувати, що умови не тільки лісу, але й лісостепу мали задовольняти потреби в сировині для різних галузей давньоруської деревообробки, у тому числі для будівництва, яке потребувало багато будівельного лісу. Це особливо наочно підтверджується будівельною політикою давньоруських князів, починаючи з Володимира, який розпочав масштабне спорудження фортець у зоні лісостепу, з метою укріплення південних кордонів Русі.

Загалом склад деревної рослинності на всій досліджений території (включаючи лісову і лісостепову зони) з деякими локальними відхиленнями приблизно однаковий. На думку С. А. Генсірука, у I тис. н. е. територія на захід від Дніпра і до Західного Бугу була вкрита переважно хвойними лісами (Генсірук 1992, с. 14). Разом з цим площі, зайняті широколистяними лісами також були значними. Аналіз археологічного дерева та вугілля, здійснений автором цієї дисертаційної роботи (Додаток Д), підтверджує значення дуба навіть у зоні Полісся. Проаналізоване вугілля з пам'яток, розташованих ближче до межі Полісся і лісостепу і особливо з лісостепових пам'яток, репрезентоване переважно дубом. Були поширені також інші широколистяні породи. Втім, загальна характеристика рослинності є недостатньою для виявлення складу саме ділової деревини. Регіональна і локальна специфіка складу ділової деревини встановлена на основі вивчення виробів і

конструкцій з дерева, а також на матеріалах антракологічних досліджень матеріалів об’єктів.

Подесення. Діагностика матеріалу різних дерев’яних виробів і конструкцій з давньоруського Чернігова, здійснена автором цієї дисертаційної роботи, виявила такі види ділової деревини, як сосна, дуб, клен, липа, тополя / осика, верба. На поселенні Автуничі, крім зазначених порід, зафіксовані береза, вільха і ліщина (Заєць 1995, с. 176-178). В результаті палінологічного аналізу заповнення давньоруського колодязя в Автуничах додатково виявлено також пилок клену, яблуні, смереки і грабу (Безусько 1995, с. 185). Пилок грабу виявлено також у Києві (Безусько та ін., 2000, табл. 1; Безусько та ін., 2001, с. 390). Втім, дендрологічні і антракологічні дослідження дерев’яної продукції, які були проведені автором цієї дисертаційної роботи, на означеній території грабової деревини не виявили, а Києво-Чернігівське Полісся загалом не входить до ареалу природного поширення грабу (Генсірук 1992, с. 100), отже питома вага цього дерева серед лісових насаджень не могла бути скільки-небудь значною. Крім того, грабову деревину дуже важко обробляти (Грубов 1951, с. 354), що могло суттєво заважати роботі з нею. Саме це могло спричинити його відсутність у складі ділової деревини. Далі зазначена деревина у складі сировини для місцевої деревообробки не розглядатиметься.

На Правобережжі Дніпра, у Києві, який розташований практично на межі лісу і лісостепу, і на пам’ятках поблизу Києва (Вишгород, Обухів, Софіївська Борщагівка, пос. Ходосівка-Рославське) наші дослідження матеріалів з археологічних об’єктів виявили ті самі породи, що й загалом у Поліссі. За складом деревної рослинності виділяється Київ. Палінологічні дослідження у межах Києва виявили, крім звичайних для регіону, таку породу, як волоський горіх (Безусько та ін. 2000, табл. 1; Безусько та ін. 2001, с. 390). Враховуючи те, що Подніпров’я не належало до його природного ареалу, це дерево можна розглядати як завезене і культивоване. Його вирощували переважно в монастирському середовищі, яке мало щільні зв’язки з візантійською метрополією. На це вказує факт виявлення пилку волоського горіху під час

дослідження Михайлівського монастиря. Деревина волоського горіху, як рідкісного «заморського» дерева, не могла зазнати поширення як ділова. Вироби з неї не виявлені. Тому далі ми не розглядатимемо це дерево як складову сировинної бази місцевої деревообробки.

У зазначеному ареалі спостерігається повна перевага сосни як ділової (будівельної) деревини. За даними палінологічного аналізу, серед хвойних порід, виявлених у Києві, є також ялина (Безусько та ін., 2000, табл. 1; Безусько та ін., 2001, с. 390), як і в Автуничах. Проте докази її скільки-небудь значного поширення у регіоні поки що відсутні. Судячи зі всього, ялина не створювала суцільних масивів і зустрічалася спорадично. Розповсюдження саме соснових лісів у давньоруський період деякі дослідники пояснюють антропогенним фактором, а саме специфікою освоєння територій давньоруським населенням. Піщані і суглинково-підзолисті ґрунти, яким віддає перевагу сосна, менш придатні для землеробства, тому вони засвоювалися в останню чергу. Дубові ліси поступово зводилися (Лосицкий 1981, с. 21; Сагайдак 1991, с. 68). Також слід враховувати, що продуктивність сосни значно вище, ніж дуба (Чеведаев 1963, с. 201), тому зведені соснові насадження, на відміну від дубових, швидко відновлюються. Отже хвойні бори могли бути вагомим резервом сировини в своєму ареалі.

Наші дослідження залишків дерев’яних виробів і деревного вугілля з пам'яток лісостепової зони дозволяють виділити найбільш поширені види виробної деревини лісостепу. Це дуб, клен, ясен, тополя / осика, липа, ільмові (на Лівобережжі Дніпра). Серед зразків деревини репрезентовані також береза, вільха, ліщина, верба, проте у меншій кількості. Сосна серед виявлених зразків деревини присутня, проте її питома вага суттєво зменшується. Спостерігаються розбіжності у відданні переваги тим чи іншим видам деревини у різних мікрорегіонах. Особливо це помітно, якщо порівнювати ландшафтну ситуацію на території Дніпровського лісостепового Правобережжя і Лівобережжя. Для ареалу на схід від Дніпра характерним стає чергування відкритих територій і вкритих лісом ділянок, наявність заплавних

луків і лісів. Основним типом лісу у зазначеному ареалі були (і залишаються) діброви, куди входять також ясен, осика та інші супутні породи. На відміну від лісової зони, діброви майже не викорчовувалися, поки для землеробства було достатньо степових ділянок (Лосицкий 1981, с. 21). У складі антракологічних матеріалів, досліджених автором, на різних пам'ятках, дуб є скрізь. На пам'ятках Дніпровського Лівобережжя, дубове вугілля міститься у заповненні майже всіх досліджених об'єктів. На Правобережжі питома вага дубу також висока (Додаток Д.5).

Сосна, яка загалом віддає перевагу піщаним ґрунтам, в умовах Придніпровського лісостепу зустрічається на призаплавних терасах Дніпра, Сіверського Дінця та їх приток (Генсірук 1992, с. 104). Діагностика деревини виробів і конструкцій дозволила зафіксувати використання у невеликій кількості сосни з різною метою на таких поселеннях, як Воїнська Гребля, Манжелія, Городище. Інша картина спостерігається на Глинському поселенні. Незважаючи на наявність в його околицях піщаних ґрунтів, за нашими спостереженнями, питома вага цієї деревини на цій пам'ятці незначна. Вугілля сосни тут виявлене переважно у культурному шарі поза об'єктами, що не дозволяє визначити час і умови його потрапляння у ґрунт. Крім того, все соснове вугілля було сконцентроване на невеликій ділянці, тому не виключено, що все воно потрапило до культурного шару внаслідок якогось го процесу. Отже конкретизація ролі соснової деревини у діяльності місцевих мешканців є проблематичною.

Ландшафтну картину і відповідний вибір сировини для деревообробки далі на схід презентують результати дослідження деревних порід з городища Горналь (Горбаненко, Сергєєва 2017). Серед понад 400 фрагментів деревного вугілля роменського і давньоруського часів (IX—X ст.) з зазначеного городища, проаналізованого автором, сосна не виявлена. Основними породами ділової деревини були дуб, клен, ясен, тополя / осика, ільмові. Все досліджене вугілля належить породам, характерним для сучасної деревної рослинності цього регіону, де створений природний заповідник «Урочище

Горналь». Антропогенна трансформація мікрорегіону навіть в даний час є слабкою (Кадастровый отчет … 2013; Полуянов и др. 2014), що дозволяє зіставляти наявну природну картину з більш ранніми ландшафтами.

Основною лісоутворюючою породою у цьому регіоні, як і скрізь на схід від Дніпра, був дуб. Навіть зараз на території сучасної Курської обл. дуб складає основні природні запаси деревини (від 60 до 80 %) (Рубцов 1966, с. 121). Отримані результати вивчення викопного вугілля підтверджують існування такої самої ситуації у IX—X ст. Переважання дубу демонструють як матеріали з поселення загалом (включаючи культурний шар і об'єкти), так і з заповнення окремих об'єктів. Зрозуміло, певна частина дослідженого вугілля могла бути залишками палива, у тому числі для виробничих комплексів. Здібності дуба створювати якісне вугілля, обумовили його використання у технічних процесах. Втім, перевага дубового вугілля практично на всіх об'єктах і його використання як будівельного матеріалу (виявлено неодноразово) певною мірою є свідченням важливості зазначеного дерева як ділової деревини. Треба мати на увазі, що віддання переваги тим чи іншим породам ділової деревини для використання з різною метою могло обумовлюватися не тільки їх поширенням у різних мікрорегіонах, але й їхніми місцевими технічними властивостями, які у різних умовах зростання відрізняються (Чеведаев 1963, с. 205). Проте головну роль відігравала доступність сировини.

Отже обидві зони схожі за складом деревної рослинності, придатної для використання у різних галузях деревообробки, проте питома вага різних порід дерева змінюється залежно від екологічних умов, що простежується навіть на рівні мікрорегіонів. За отриманими антракологічними матеріалами, природні умови мікрорегіонів впливали насамперед на питому вагу сосни як матеріалу для деревообробних галузей. Її перевага (принаймні як матеріалу для конструкцій) зафіксована на таких пам'ятках, як Київ і на поселеннях поблизу Києва (Феофанія, Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка). У лісостепу умови, придатні для зростання сосни, були не скрізь. Різниця у питомій вазі

дубу у складі ділової деревини простежується менше. Його повна перевага спостерігається у лісостепу, особливо на Лівобережжі. Скрізь на досліджуваній території фіксується більшість характерних для неї порід дерев, які можна пов’язувати з діловою деревиною: клен, ясен, тополя / осика, липа та ін. Для них було більше сприятливих умов для зростання майже на всій дослідженій території. Окремо зазначимо, що давньоруські матеріали засвідчують ільмові поки що тільки на лівобережжі. Єдиний можливий виняток виявлення ільмових на Правобережжі — різьблена посудина (ківш) з Київського Подолу (Спаська, 35), проте визначення непевне. Крім давньоруських пам’яток, вугілля ільмових виявлене нами на лівобережних пам’ятках інокультурного походження: наприклад на черняхівському поселенні Війтенки (Харківщина) і городищі скіфського часу на Дону Верхнє Козаче (Сергеева 2018, с. 409). Такий розподіл знахідок ільмової деревини може опосередковано вказувати на менше поширення ільмових на правобережжі, порівняно з нашим часом.

Майже нема даних про використання в деревообробці деревини плодових (особливо садових) дерев. Під час дослідження Давнього Києва методами палеоетноботанічного та палінологічного аналізу виявлені не лише основі лісові породи, але й такі плодові дерева, як яблуня, груша, слива та вишня (Пашкевич 1998, с. 40-41; Безусько, Томашевський, Івакін 2001, с. 390; Козловська, Пашкевич 2012; Козловська, Пашкевич, Хамайко 2012, с. 258). Ці дерева насамперед могли формувати склад садової рослинності (Тараненко, Янченко 2011, с. 228), як ділову деревину їх використовували меншою мірою. Вугілля дерев родини розових (до яких належать, зокрема, яблуня, груша, вишня) у заповненні археологічних об’єктів майже не фіксується. Відносно рідкісні також вироби з горобини. Можна припускати, що відсутність уваги до горобини викликалася недостатньою кількістю дерев придатних розмірів і якості деревини поблизу досліджених пам'яток. Кількість вже визначеного дерева (на сьогодні проаналізовано кілька сотень зразків дерева і деревного вугілля) свідчить про невелике значення цієї деревини як ділової.

Узагальнюючи дані про сировинну базу південноруської деревообробки, зазначимо, що загалом найбільш затребуваними були: сосна звичайна (*Pinus sylvestris*), дуб (*Quercus* sp.), клен (*Acer* sp.), ясен (*Fraxinus* sp.), ймовірно, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior L.*) — єдиний на цій території вид дерева цього роду, тополя / осика (*Populus* sp.). Зазначена деревина репрезентована найбільшою кількістю зразків. Виявлені також залишки верби (*Salix* sp.), берези (*Betula* sp.), вільхи (*Alnus* sp.), ліщини (*Corylus* sp.), липи (*Tilia* sp.), ільмових (Ulmaceae), горобини (*Sorbus* sp.). Деревину плодових дерев майже не використовували. Зі всіх зразків дерева і вугілля, що були ідентифіковані (Додаток Д), до імпортних порід можна залічити тільки самшит (*Buxus* sp.) як матеріал туалетних гребенів (наші аналізи деревини гребенів з Києва і Городська).

Аналіз матеріалу виготовлення різних видів продукції свідчить про хорошу обізнаність давньоруських майстрів з його властивостями. Отже, виходячи з проведених досліджень, можна говорити про те, що сировинна база обмежувалася кількома основними породами дерев придатними для конкретних видів продукції. Решта дерев могла використовуватися час від часу, за необхідністю.

5.2. Принципи відбору сировини для різних видів продукції

5.2.1. Продукція з будівельного лісу та його сортиментів.

Археологічні матеріали, з об’єктивних причин (ступінь збереженості), діють інформацію переважно про сировину для будівельних конструкцій: нижніх частин споруд (житлових, ремісничих, фортифікаційних та ін.). В рідкісних випадках (києво-подільські будівлі, конструкції усередині валів фортифікаційних споруд) будівлі зберігаються на більшу висоту. Власне кажучи, свідомий відбір сировини для підвалин стаціонарних будівель є найбільш важливим: нижні частини наземних конструкцій, які потребували використання найбільш міцної і стійкої деревини з прямими стовбурами. Для верхньої частини стін стійкість деревини мала менше значення, проте тут

також було потрібне дерево з високими прямим стовбурами, бажано з невеликою кількістю зовнішніх суків.

Серед дерев, поширених у регіоні, вимогам до деревини для спорудження підвалин найкращим чином відповідав дуб. Дубові фортифікаційні конструкції фіксуються скрізь, де збереглися їх залишки (Додаток Е.3.1). Втім використання дубу як матеріалу для підвалин житлових будівельне було обов'язковим. Для ареалів зростання сосни, особливо в лісовій зоні, використання дубових підвалин іноді фіксується, але це скоріше виняток, ніж правило. Зазвичай у цьому разі будівлі цілком споруджені з сосни. Її деревина ідентифікована на таких пам'ятках, як Обухів, Софіївська Борщагівка, Виповзів, Шестовиця (Додаток Е.1.1). Дубові підвалини подекуди фіксуються у Києві (Сагайдак 2010, с. 539). Враховуючи те, що на початку XX ст. дубові підвалини споруд з сосни були загальноприйнятою практикою (Плотников 1924, с. 6; Юрченко 1941, с. 37), чого не спостерігається у давньоруські часи, слушно припускати, що традиція використання дубу для підвалин в ареалі поширення сосни формується поступово.

Будівельна техніка за межами досліджуваної території демонструє аналогічну ситуацію. У Бересті будівлі споруджувалися переважно цілком з сосни (Лысенко 1985, с. 178), хоча в окремих випадках влаштовували дубові підвалини або дубові підкладки (Лысенко 1985, с. 106, 107; 1999, с. 105). Цей самий принцип вибору деревини простежений у Давид-Городку (Лысенко 1967, с. 372; 1999, с. 110). З іншокультурних синхронних аналогій соснових будинків без дубових підвалин можна назвати Ригу (Цауне 1984, с. 36). У лісостепу фіксується дубове вугілля від деревини нижніх вінець, наприклад у Чучині і на Новотроїцькому городищі боршевської культури (Додаток Е.3.1). Можливо, з широким застосуванням дубу для спорудження підвалин будівель з нестійких порід дерева пов'язана перевага дубового вугілля у заповненні багатьох археологічних об'єктів, виявлених на різних поселеннях.

Верхні вінця будівель, як правило, не зберігаються, отже вихідний матеріал для них можна визначити у більшості випадків лише гіпотетично.

Домінування сосни як будівельного матеріалу (Київ, Берест'є як аналогія), спостерігається тільки в ареалах її поширення. В місцях, де її бракувало, склад будівельної сировини міг бути іншим. Для будівництва були придатними породи з прямими довгими стовбурами з невеликою кількістю сучків. Міцність деревини і її стійкість до зовнішніх впливів мала менше значення, оскільки верхні колоди можна відносно легко замінити. За спостереженнями П. О. Раппопорта, деякі конструктивні деталі оборонних споруд давньоруського Білгорода (стовпи і стояки конструкцій) могли виготовлятися з дерев нестійких порід, які не збереглися у разі відносно задовільній збереженості дубу (Раппопорт 1956, с. 80, 98). Крім спорадично зафіксованої берези (Додаток Е.4.1) і в одному випадку тополі (Додаток Е.11.1), інших широколистяних порід серед достовірних залишків давньоруських конструкцій на досліджуваній території не зафіксовано. Проте можна припускати, що склад будівельного лісу був різноманітнішим. Судячи з визначеного нами вугілля з різних поселень, серед порід дерев, які обирали як будівельний матеріал, насамперед назвемо тополю / осику, ясен та, в поодиноких випадках, деякі інші місцеві породи, такі як липа і клен (Додаток Е.8.1, 10.1). Нестійкі породи листяних дерев, які руйнувалися від контакту з ґрунтом, більшою мірою потребували міцних дубових підвалин, ніж сосна. Якщо брати аналогічні приклади з інших давньоруських регіонів, можна згадати окремі будівлі у Берест'і з сосновими підвалинами (деревина, стійкіша до негативних впливів зовнішнього середовища) і з верхніми вінцями з дерева нестійких широколистяних порід (Лысенко 1985, с. 69-70, 86, 100).

Дубу віддавали перевагу як матеріалу для інженерних споруд і субструкцій мурованих будівель (Додаток Е.3.1). За даними першої половини XX ст., хвойні породи та дуб були основним матеріалом для будування мостів (Нечаев 1935, с. 7). Для давньоруського періоду така інформація відсутня, проте використання дубу і хвойних порід можна припускати, виходячи з їх властивостей.

Більше матеріалів накопичено з визначення сировини для будування доріг. Основна їх кількість походить з Новгорода. На досліджених ділянках тут репрезентовані сосна (переважає) і ялина, тільки в окремих випадках широколистяні (дуб, осина, береза). Широколистяні зафіксовані тільки в ярусах X ст. (Тарабардина 2005, табл. 1, с. 138-139). У Берест'ї для дерев'яних конструкцій дороги в різні періоди використовували деревину сосни та невизначених широколистяних порід (Лысенко 1985, с. 78, 87, 89). На нашій території дерев'яні конструкції доріг відсутні. Лише останніми дослідженнями на території Києва виявлено соснове вугілля в рівчаках (вул. Кирилівська, 37, 2016 р.), яке можна пов'язувати з дерев'яними конструкціями (визначення автора).

5.2.2. Продукція з сортиментів будівельного лісу та їх частин, або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу.

Менше інформації археологічні матеріали дають про сировину для додаткових конструктивних і декоративних деталей, а також для деталей конструкцій внутрішнього устрою будівель. Такі деталі репрезентовані поодинокими зразками (дубова лиштва, конструктивні елементи входу, декоративна деталь, ймовірно, предмету інтер'єру з клену з Києва). Для спорудження конструктивних елементів будівель та інших конструкцій і нерухомих меблів, пов'язаних зі стінами будівлі і виготовлених з сортиментів будівельного лісу, використовували ту саму деревину, що й для конструкцій: переважно дуб і сосну (Додаток Д.1-4). На прикладі житла, дослідженого у Чучині, простежено, що будівля і вбудовані меблі могли споруджуватися з різних порід: дубу (стіни) і сосни (меблі) (Додаток Г.4.4-4.9). Матеріалом для рухомих меблів невеликих розмірів могла слугувати деревина різних порід дерева. Приклади — ніжка від невеликого предмету умеблювання з ясеню і невеличкі деталі з липи з Воїнської Греблі (Додаток Г.10.4, 10.28, 10.22).

Матеріал поховальних конструкцій ідентифікований як сосна і дуб. За спостереженням М. А. Сагайдака, зазвичай поховальна споруда цілком виготовлялася з дерева однієї породи. Винятком є різьблені кришки

дерев’яних саркофагів, виготовлені з дерев м’яких порід, які легко підлягають складній обробці різальними знаряддями (Сагайдак 1988, с. 131; 1991, с. 99). Отже вибір деревини для поховальних споруд ґрунтувався на тих самих принципах, що й вибір будівельного лісу: у цьому випадку наявність прямого стовбура, з якого зручно колоти дошки для труни.

Виявлення у Києві та інших давньоруських містах окремих дубових деталей наземних транспортних засобів і порівняння їх з аналогічними етнографічними матеріалами (Плотников 1924, с. 31, 73, 74; Дебу 1927, с. 45; Мансветов 1927, с. 6), демонструють довготривалу традицію використання дубу для виготовлення гнутих деталей (полози, ободи коліс). Виявлено також дубові екземпляри видовбаних човнів, дубовий кочет (рис. 3.4: 4). Дуб використовували з цією метою й пізніше, проте пізня суднобудівельна практика дає приклади відбору неоднакових матеріалів для суден різних типів. Будування видовбаних човнів потребувало високих дерев з прямими стовбурами, незалежно від породи. Етнографічні джерела, свідчать про те, що перевагу віддавали легкій деревині: для виготовлення човнів невеликого розміру використовували осику, осокір і вербу (Додаток Е.7, 8). Можна припускати використання цих порід дерева і в давньоруські часи. Ранні екземпляри з дубу (у тому числі давньоруські) дійшли до нас через стійкість цієї породи і тому залишилися єдиними представниками цієї категорії виробів.

5.2.3 Продукція з клепки (бондарні вироби).

Діагностика деревини решток бондарних виробів продемонструвала, повну перевагу сосні як сировини для бондарства (Додаток Г. 9). Фактично єдиним прикладом бондарного виробу з дубу є бочка з Ліскового (Додаток Г. 9: 22). Також є лише одна згадка про бондарний посуд з клену (Додаток Г: 9: 18). Зазначена ситуація може свідчити про стійку тенденцію у відборі сировини для основної маси бондарного посуду. Перевагу деревини хвойних як матеріалу для бондарних виробів підтверджують дослідження давньоруських пам’яток від Турівської землі до Новгорода. Г. Я. Федотов віддання преваги сосновій деревині пояснював тим, що вона добре

розколюється уздовж волокон, легко обробляється різальними інструментами, має обмаль сучків, стійка проти гниття. Він зазначив, що розширення асортименту сировини для бондарних виробів могло відбуватися поступово (Федотов 1991, с. 18-19), що, на нашу думку, має рацію.

Матеріалом для дерев'яних обручів слугували переважно ліщина і верба (Додаток Г.9.4, 9.5, 9.23). Дослідники поселення Ліскове-2 зазначали, що бондарний виріб, який походить з цієї пам'ятки, мав березові обручі (Додаток Г.9.22), проте відсутність даних про методи визначення деревини дозволяє прийняти цю інформацію тільки з певними застереженнями. Є інформація про фрагмент обруча з сосни, який походить з Автуничів (Заєць 1995, с. 176). Це єдиний випадок використання деревини хвойних з зазначеною метою на досліджуваній території.

У Новгороді, за Б. О. Колчиним, основним матеріалом для обручів бондарних виробів була ялина (Колчин 1968b, табл. 1). Відмінності у виборі сировини, можна пов'язувати з місцевою традицією, обумовленою характером природного оточення. Ареал цього дерева не поширюється на територію Південної Русі, тому ялина відразу випадає з можливого складу сировини для обручів. Водночас ареал розповсюдження верби і ліщини охоплює північні регіони Східної Європи, де розташований Новгород, тому не виключено, що відсутність згадок про обручи з цих порід дерева пояснюється браком інформації на час видання новгородських матеріалів або місцевою традицією.

5.2.4. Вироби з дрібно-виробного лісу.

За проаналізованими матеріалами, деревина, придатна для тих чи інших виробів з дрібно-виробного лісу, відбиралася дуже ретельно. Особливо це помітно на прикладі посуду, який репрезентований найбільшою кількістю знахідок (Додаток Г.11, 13, 14).

Матеріалом для столового вирізаного посуду слугував переважно клен. Рештки різьбленого посуду з інших порід широколистяних дерев поодинокі. З Воїнської Греблі також походить мисочка з сосни. Це поодинокий випадок посудини з хвойного дерева, проте її приналежність до саме столового посуду

через невеликі розміри фрагменту і погану збереженість залишається під сумнівом (Додаток Г.11.15).

Основна кількість точеного посуду виготовлена з клену, друге місце посідає ясен. Сировина для виготовлення проаналізованих фрагментів точеного посуду з Києва і Софіївської Борщагівки обмежена тільки кленом та ясеном. За матеріалами з Воїня встановлено, що з 33 визначених зразків точеного посуду основна частина зроблена саме з клена, а ясен використано у 8 випадках, що складає, відповідно, 75,8 і 24,2 %. Відмітимо також інші точені вироби, виготовлені виключно з клену. З західних ареалів досліджуваного регіону (Колодяжин і Райковецьке городище) походять поодинокі екземпляри посуду, виготовленого з вільхи. Один екземпляр у нашій вибірці виготовлено з липи (Чернігів). Є також окремі екземпляри з інших дерев розсіяно-судинних листяних порід, які точно не визначалися (ймовірно, осина або липа).

Аналогії простежуються серед новгородських матеріалів. Б. О. Колчин наводить дані про точений посуд з Новгорода (Колчин 1968b, табл. I). Всього на період виходу зводу було проаналізовано 139 екземплярів, з яких 44 з ясеню і 45 з клену, відповідно 31,7 % і 32,4 %. Разом точений посуд з клену і ясеню складає 64,1 % від загальної кількості. 25 посудин виготовлено з вільхи (близько 18 %). Решта порід (сосна, береза, ялівець, осина, ліщина, горобина, яблуня) репрезентовані поодинокими екземплярами. Сировина для новгородських виробів виглядає дещо різноманітнішою, проте це може бути наслідком більшої кількості проаналізованих екземплярів. Більшість згаданих порід у Новгороді репрезентована поодинокими зразками, які можуть свідчити про незначне поширення цих видів дерев у токарній справі. Загалом можна констатувати, що в обох регіонах (Південь і Північ Русі) токарі віддавали перевагу клену і ясеню.

Видовбані тарні посудини виготовлялася переважно з липи, є приклад використання для виготовлення вставного денця іншого дерева розсіяно-судинної породи — тополі або осики (Чернігів).

Чотири проаналізовані прядильні гребені (Додаток Г.17) виготовлені з різної деревини: клену (Воїнська Гребля, Манжелія), берези (Софіївська Борщагівка), груші (Райковецьке городище). Віддання переваги зазначеним породам для виготовлення прядильних гребенів цілком відповідає пізнішій традиції слов'янських народів Східної Європи.

Про матеріали, яким віддавали перевагу для виготовлення інших виробів, значно менше інформації. Практично відсутні матеріали для реконструкції сировинної бази для виготовлення деталей для такої важливої продукції, як зброя і спорядження вершника. Деякі міркування (на гіпотетичному рівні) можна висказати з приводу відбору вихідного матеріалу для древків стріл.

Щодо стріл з Південної Русі, маємо дві проби — матеріал держаків з Михайлівського монастиря (Київ): клен і ясен. На зазначеній території протягом значного відрізку часу доволі чітко простежуються загальні вимоги до сировини для держаків і відповідно спільні тенденції у її відборі. У великих територіально-хронологічних межах, не обмежених окремим етнокультурним середовищем, віддавали перевагу деревині берези (Семенов 1983, с. 78-79). За інформацією О. Ф. Мєдведєва, березові древка відомі на Русі (Медведев 1966), проте вони походять не з досліджуваного регіону. Переважно з берези виготовлялися древка стріл у скифів (Семенов 1983, с. 78-79; Гаврилюк 1989, приложение 5; Сергеева 2009b, с. 157). Березу з зазначеною метою використовували також середньовічні кочівники (Криганов 2012, с. 32). Є інформація про використання березових древків у традиційній культурі казахів (Курылев 1978, с. 18). Отримання близьких результатів у широких територіально-хронологічних рамках і врахування переваги насамперед природного фактору (потрібні властивості деревини: достатня міцність і, разом з цим, легкість у обробці) у відборі сировини можна вважати непрямими даними для припущення про аналогічну ситуацію у давньоруській зброярській справі.

Для виготовлення древків стріл могли використовувати також інші види деревини. Є інформація про древко з території донських слов'ян, виготовлене

з осики (Царалунга 2006, с. 304). З цією метою могли використовувати також липу, за скіфськими аналогіями (Сергеева 1999, табл. 1; 2009b, с. 157) і середньовічними кочівницькими матеріалами (Криганов 2012, с. 32). Втім, на прикладі скіфських стріл можна помітити, що питома вага липи значно менша, ніж берези (Сергеева 2009b, с. 157).

Враховуючи відому спільність багатьох елементів озброєння слов'ян і носіїв степових кочівницьких культур, можна припускати й певну спільність у виборі сировини для древків стріл, враховуючи те, що такий вибір диктувався у тому числі властивостями вихідного матеріалу.

Набагато менше інформації щодо матеріалу для виготовлення інших виробів, пов'язаних з військовою справою, зокрема луків. Деревина — матеріал для луків з Півдня Русі, доступна для вивчення, відсутня. Вивчення екземпляру з Новгорода демонструє деталі з деревини двох порід — ялівця і берези (Медведев 1966, с 10). На Півночі Русі (Новгород, Псков, Стара Ладога, Стара Русса, Білоозеро, Мале Торопецьке городище) також виявлені іграшкові луки, які багато в чому копіюють справжні. Вони виготовлені з різних порід дерева: ялівця, ліщини, дубу та ін. Вся деревина — широколистяні породи (Закурина, Салмин, Салмина 2009, с. 34, 36). Навряд можна прямо екстраполювати зазначену інформацію на справжні луки — зброю, проте не виключено, що для їх виготовлення могли використовувати широкий спектр деревних порід. Обмаль інформації не дозволяє робити остаточні висновки щодо основного матеріалу для цього виду продукції.

Якщо всі проаналізовані вище види продукції виготовлені з місцевих порід, туалетні гребені виготовляли з імпортної сировини — самшиту.

Використання імпортної сировини дає можливість віднести дерев'яні гребені до недешевих виробів. За спостереженням П. Ф. Лисенка на матеріалах Берест'я, їх носили у спеціальних шкіряних чохлах (Лысенко 1985, с. 320). Загалом можна констатувати, що постачання дорогої імпортної деревини для виробництва гребенів додатково характеризує гребінництво як професійне ремесло, яке потребувало спеціальної сировини.

Встає питання також про можливість використання інших порід імпортної деревини, особливо у зв'язку з виготовленням предметів християнського культу. За загальнопоширеною традицією, матеріалом для виготовлення церковного начиння (образки, чотки, іконні дошки, хрести) і предметів особистого благочестя (ладунки, натільні хрестики) слугував переважно кипарис. Для Києва така ситуація засвідчена у XIX ст., коли кипарисовими хрестиками і іконками торгували на Подолі (Сементовский 1864, с. 208). Аналогії є скрізь, навіть у північноєвропейських регіонах Росії (Бердников 2011, с. 117; Кондратьева 2006), незважаючи на віддаленість від джерел сировини. Кипарисовий хрест до сьогодні взагалі часто виступає синонімом дерев'яного хреста. Кипарис поки що не ідентифікований серед досліджених решток дерева, проте враховуючи візантійське коріння цієї традиції, варто припускати її побутування також на Русі. Вибору зазначеного виду деревини сприяли її властивості. Деревина кипарису м'яка і легка, добре обробляється. Вона не жолобиться, не тріскається, не псується жучком. Через те, що кипарисова деревина не шарувата і доволі монолітна, рівномірної щільності, її можна різати як вздовж, так і поперек (Кипарис б, р.). Ці якості кипарису були, безумовно, важливими для культових виробів.

Питання про використання кипарису встає у зв'язку з вивченням дерев'яного хрестика, виявленого на Київському Подолі. Його візуальне обстеження свідчить, що структура і характер матеріалу виготовлення, відповідає наданим вище характеристикам. тому не виключено, що матеріалом для нього міг бути кипарис або подібна за своїми характеристиками деревина хвойного дерева (наприклад, ялівець). Проте точно визначити породу деревини не вдалося, а отже таке припущення може залишатися тільки на рівні гіпотези.

Дослідженнями на Півночі Русі виявлено, що могли використовувати також близьку за своїми характеристиками деревину ялівця. З цього матеріалу виготовлено, наприклад, половина хрестів з Новгорода (інші — з місцевих

порід) (Мусин та ін. 2015-2016, с. 166). Аналогії також вказують на інші хвойні дерева. Деревина одного з хрестиків зі Звенигорода визначена як ліванський кедр або середземноморська сосна (Гупало 2010, с. 121).

5.3. Особливості заготівлі матеріалів для деревообробки

5.3.1. Період заготівлі деревини.

За повідомленнями писемних джерел, масова заготівля будівельного лісу відбувалася взимку. За Костянтином Багрянородним, взимку заготовлювали і обробляли ліс для будуванням суден. У Сказанні про Бориса та Гліба, у списку датованому XIV ст., згадується зимня заготівля лісу для будування церкви: «Потомъ же повеле древоделимъ да приготовять древо на сограженне церкви, бе бо уже время зимно» (Срезневский 1860, с. 28). Присутність серед залишків дерева великої кількості кори у культурному шарі «з тріскою», яку ми спостерігали на вул. Оболонській, 12 (Сагайдак, Сергєєва 1993, с. 13), також може слугувати непрямим доказом зимньої лісозаготівлі. Практика лісозаготівлі новітнього часу свідчить, що зрублене взимку дерево повинно звільнятися від кори, оскільки не знята з колоди кора не дає повітрю доступу усередину деревної маси, через що колода починає гнити (Нитче 1913, с. 12).

Віддання переваги зимній заготівлі лісу у традиційних промислах збереглося до новітнього часу (Веретельник 1900, с. 27; Федоров 1902, с. 16; Нитче 1913, с. 5; Плотников 1924, с. 24), що пояснюється врахуванням біологічних особливостей дерева: у цей час замирають всі процеси його життєдіяльності, а отже менше ризику зараження і псування дерева після його звалювання. Деревина зимньої рубки просихає повільніше, рівніше, а тому не дає великих тріщин. Отже зимню рубку слушно розглядати як позачасову практику, обумовлену природними факторами. Втім зауважимо, що від зазначеного принципу іноді могли відступати. На деяких пам’ятках виявлені колоди з корою. За спостереженнями М. П. Кучери, в конструкціях оборонних споруд городища біля с. Городище Переяслав-Хмельницького району Київської обл. були кругляки, які не звільнялися від кори (Кучера 1963, с. 8;

1970, с. 219), використання кругляків з залишками кори зафіксовано у Воїнській Греблі. Використання неокорених кругляків засвідчено також у Берест'і (Лысенко 1985, с. 138). У традиційній практиці лісозаготівлі новітнього часу рекомендувалося у разі літньої рубки дерев залишати більшу частину кори, оскільки внаслідок швидкого висихання колоди могли швидко тріскатися (Нитче 1913, с. 12). Літня заготівля лісу могла диктуватися технологічною специфікою виробництва окремих видів продукції, а також терміновим характером робіт (будівництво або ремонт існуючих споруд).

Прямі дані щодо заготівлі похідних матеріалів (гілок, лика, лубу, кори) відсутні. Проте можна враховувати досвід народних промислів, які базувалися на знанні властивостей сировини. У сучасній практиці прути верби зазвичай заготовлюють восени і взимку — до початку або після закінчення сокоруху (Караманский 1992, с. 63), проте іноді це відбувалося і в інший час.

Заготівля березової кори відбувається навесні і влітку, коли йде сокорух (Караманский 1992, с. 67). Так само луб і лико починають здобувати навесні (у травні, іноді робота продовжується до червня). Під час весняного сокоруху кору легко знати за допомогою звичайного ножа або просто руками (Овсянников 1927, с. 4, 13, 14). Такий вибір часу диктується властивостями матеріалу: Враховуючи незмінність природних властивостей дерева, треба гадати, що у давньоруський час заготівля зазначених видів сировини відбувалася у цей самий період.

5.3.2. Постачання і первинна обробка сировини.

Особливості постачання сировини до виробника краще за все простежені для давньоруського Києва. На кількох ділянках на північно-західній околиці Київського Подолу виявлено шари, які містили численні тріски. Це розкопи по вул. Ратманського, 23—27 (1985), Межигірська, 43 (1989), Оболонська, 12 (1993). Шари з тріскаами передували тим, що пов'язані з заселенням цієї частини міста, яке, за дослідженнями багатьох років, розпочалася не раніше кінця XI ст. М.А. Сагайдак припускав, на нашу думку, цілком слушно, що ця територія ще до освоєння під міську забудову вже була включена в зону

господарчої діяльності городян: тут могла складатися та оброблятися деревина для централізованого міського будівництва: оборонних, гідротехнічних та інженерних споруд і дерево для житлової забудови (Сагайдак 1991, с. 39, 40, 69). Велика кількість соснової кори на ділянці на вул. Оболонська, 12 може свідчити, що саме тут відбувалася первинна обробка заготовленого лісу. Північно-західну околицю Подолу почали заселяти у другій половині XI ст., що призвело до віддалення від міста ділянок з лісовими масивами і місць первинної обробки деревини. Внаслідок цього виникає питання її транспортування до міста.

За М. А. Сагайдаком, шляхи, якими привозили дерево на Київський Поділ, пролягали через гору Щекавицю до Кирилівського монастиря. На рубежі X—XI ст. також активізується доставка лісу водним шляхом. Зоною заготівлі будівельної деревини стає Лівобережжя, опорним пунктом якого виступає літописний Городець. Біля нього деревина збиралася, сортирувалася і відправлялася до міста добре налагодженим водним шляхом (Сагайдак 1991, с. 68-69). Водний шлях був найбільш сприятливим для транспортування лісу, особливо у великому обсязі, потрібному для будівництва. Особливо це стосується поселень, які локалізувалися поблизу.

Головним знаряддям заготівлі лісу була сокира. На одній з ілюстрацій з західноєвропейському рукопису 1448 р., який зберігається у Брюсселі (Hriban 2015, pl. XXIX: 2), демонструється техніка рубання дерева: його підрубають з одного боку і потім валять за допомогою мотузок (рис. 5.2: 1). Близький спосіб (рис. 5.2: 2) презентують етнографічні джерела (Веретельник 1900, с. 28). Слушно припускати, що зазначені способи, найдоцільніші і безпечніші, практикувалися також у Київській Русі.

Кругляки позбавляли зайвого гілля на місці. Техніка первинної обробки кругляків презентована на рис. 5.2. Підготовлений до опрацювання ліс підлягав просушуванню. У пізніх літописах, наприклад, Тверському, під 1238 р. зустрічається визначення для свіжозрубаного лісу — «сирий ліс» (Летописный сборник… 1863, с. 369). Якщо враховувати якість деревини і

умови її заготівлі, могла мати місце первинна обробка саме «сирого лісу», у спеціально обраних місцях. Це диктують властивості деревини: у сирому вигляді обробляти деревину, особливо твердих порід (дуб, клен), легше. Щоправда, м'які породи (липа, верба, осика), за свідченням спеціалістів, легше піддаються обробці у сухому стані тільки тоді, коли вони добре просушені протягом тривалого часу, а не напівсирі (Плотников 1924, с. 15). Будівельний ліс доцільніше просушувати на стадії сортиментів (дошки, напівколоди та ін.). Дошки давньоруських конструкцій, у разі їх виявлення, як правило, рівні, не короблені, що свідчить про їх заготівлю заздалегідь і попереднє просушування. Треба гадати, що так виготовлялися основи для човнів-довбанок. Для дрібних виробів могли підготовлятися обрізки колод потрібного розміру, саме їх потім просушували. Це могло відбуватися вже безпосередньо на місці роботи з ними, тобто у межах майстерні або підсобних споруд. За пізніми технологіями, сирої (не просушеної) деревини потребувало тільки виготовлення маточин коліс: під час висихання маточина міцно затискувала спиці у гнізда, що сприяло зміцненню конструкції (Мансветов 1927, с. 7; Дебу 1927, с. 56). Проте інформація про застосування зазначеної технології у Давній Русі відсутня.

Необхідність створення якісних речей потребувала ретельного відбору сировини для дрібних виробів: дерева міцного, не пошкодженого гниттям або шкідниками, бажано без суків. У ямах з відходами від деревообробки, досліджених на поселенні Ходосівка-Рославське (Додаток И. 5) є залишки шматків деревини, не придатних для обробки (рис. 5.3: 5). Підготовлені відокремлених частини колоди, які підлягали подальшій обробці, обов'язково потребували просушки, щоб запобігти розтріскуванню і деформуванню. Судячи з правильних форм переважної кількості виявлених виробів і відсутності на них тріщин або інших дефектів, майстри обов'язково дотримувалися зазначених принципів відбору та первинної обробки вихідного матеріалу. Винятком є деформована точена посудина з Воїнської Греблі (рис. 3.13: 6), проте через її перебування у вогні, не можна точно сказати, чи є

деформація наслідком горіння дерева або недостатнього просушування дерева. Судячи з якості давньоруських клепок, вони також виготовлялися з ретельно відібраної і добре просушеної деревини, позбавленою пошкоджень гниттям або шкідниками. Це дуже важливо для довговічності і функціональної придатності виробу, особливо коли мова йде про ємність для рідини. Слідів короблення деревини або тріщин, які могли з'явитися вразі неякісного просушування, жодного разу не виявлено. Невеличкі сучки, які під час обробки не пошкоджували поверхню, подекуди могли допускатися, про що свідчить чашка з Києва (Додаток Г.13.7, рис. 3.12: 1), на денці якої простежений такий сучок. Залишки сучка є також на денці бондарної посудини з Воїнської Греблі. В обох простежених випадках сучки рівно зрізані і відполіровані так, що вони не видаються над поверхнею. Для бондарних клепок, судячи з вивчених залишків, вибирали дерево без суків.

Виявлених деревообробних комплексів обмаль, проте є підстави вважати, що на місці первинної обробки лісу могли виготовляти й деяку продукцію — від конструкцій до окремих видів виробів. Варто зупинитися на питанні будування зрубних споруд. Існуюча практика організації праці передбачає два можливі методи роботи: 1) будівельні матеріали опрацьовувалися вже на місці будування і 2) зруб будували на місці лісозаготівлі і сушили в такому вигляді, після чого його розбирали з поміткою колод для подальшого відновлення черговості їх укладки. Відсутність міток на збережених києво-подільських колодах свідчить про те, що практикували перший з них. Проте невелика загальна кількість колод доброї збереженості не дозволяє говорити впевнено про те, що це був єдиний метод.

Досвід кустарів-деревообробників кінця XIX — початку XX ст. демонструє існування виготовлення багатьох видів продукції (деталі возів і саней, дерев'яні лопати, деякі види кадібців та багато іншого) на місці лісозаготівлі (Плотников 1924, с. 73-81). Дослідження на Подолі 2016 р. (вул. Кирилівська, 37) дозволили вивчити нашарування XI ст. Серед досліджених матеріалів є екземпляри, які свідчать про первинну обробку колод

у цьому районі: соснова кора, тріски нерегулярної форми і різного розміру (рис. 5.4: 1, 2) . Разом з цим виявлено залишки дерева у формі брусків та невеликих дощечок, які могли створитися тільки під час подальшої обробки деревини: виготовлення напівфабрикатів і готових виробів (рис. 5.4: 3, 4). Комплекс, виявлений на вул. Кирилівській, 37, був розташований неподалеку від великої ділянки, де сировина зазнавала первинної обробки і підготовлювалася для подальшого використання у виробництві (шар з трісками, на який ми вже звертали увагу).

З іншого боку, деякі операції з обробки сировини могли провадитися вже у межах заселеної території, на її околицях. Варто згадати виявлення об'єктів, пов'язаних з деревообробкою, у Чернігові, на передгородді, і у Ходосовці-Рославському (Додаток И.5, 6). У першому випадку це яма з залишками дубових трісок. У комплексі виявлені провушні тесла для первинної обробки колод (рис. 5.1: 4, 5). За авторами дослідження об'єкту, яму могли викопати як допоміжний пристрій для забезпечення доступу до колоди, що обробляється, зі всіх боків. Такий спосіб обробки колод великого діаметру, які важко поставити на козли, має етнографічні паралелі (Вознесенская, Готун 2013, с. 44). В іншому випадку (Ходосівка-Рославське) дві ями містили відходи: уламки гілок і тріски, які дозволяють простежити кілька послідовних етапів обробки колоди: позбавлення її гілок і звільнення від кори, потім тесання і надання колоді форми брусу і його наступна чистова обробка (рис. 5.5, 5.6). Серед матеріалів є також готовий брус квадратного перетину з загостренням з одного боку і виїмкою у середній частині. Форма трісок з корою (трохи увігнута внутрішня поверхня) свідчить, що для зняття кори могли використовувати тесло або скобель. Сліди тесання таким інструментом простежені також на багатьох тріснах (рис. 5.5: 1-3; 5.6: 1-8). Є також тріски з пласкою поверхнею, яка зазвичай утворюється під час роботи сокирою (рис. 5.5: 4). Отже для первинної обробки дерева могли використовувати різний реманент. Наявність тесел у чернігівському комплексі у зв'язку з аналогічними роботами свідчить про їх використання у первинній обробці

колод на цьому комплексі. Гілки з комплексу у Ходосівці-Рославському здебільшого відламані або надрізані і відламані, проте є відпиляна гілка, товста і пряма, а отже придатна для обробки (рис. 5.6: 10). Можливо, це залишки від заготовки для якогось виробу. Деякі тріски мають сліди вирубок, що свідчить про виготовлення на місці продукції складнішої конфігурації, ніж чотиригранні бруси. Прикладом такої продукції є оброблений дубовий брус з вирубаною виїмкою, підготовлений для якоїсь конструкції. Його виявлено у заповненні однієї з ям.

5.4. Продукція з будівельного лісу

5.4.1. Будівельні конструкції.

Для спорудження різноманітних конструкцій і виготовлення виробів великих розмірів використовували будівельний ліс і його сортименти (характеристику сортиментів див.: Додаток Б). Будь-якої закономірності у територіальному розподілі використання у будівництві різних сортиментів будівельного лісу не виявлено. Різні варіанти обробки колод іноді фіксуються у межах одного комплексу, часто в одній споруді. Прикладом застосування кругляків і брусів в одній споруді є конструкція будівлі, дослідженої на вул. Нижній Вал на Київському Подолі (Гупало, Івакін, Сагайдак 1979, с. 40). У Воїнській Греблі простежена груба обробка кругляків, яка передувала будівництву, проте у ряді випадків колоди, з яких будували оборонно-житлові кліті городища, були звільнені від кори і мали сліди тесання (Богусевич та ін. 1957, с. 5, 9-10), іноді з однією гладко затесаною площиною, повернутою усередину приміщень (Богусевич та ін. 1957, с. 67, 77, 89; Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 50). Житлові кліті Райковецького городища також були споруджені з кругляків і тесаних сортиментів (брусів) (Мовчанівський б. р., с. 64-65; Гончаров 1950, с. 29). Іншим, більш рідкісним, варіантом може бути сполучення кругляків і шестигранних брусів. Зазначений варіант простежено під час дослідження у 1952 р. дерев'яних городень валу «міста Ярослава» у Києві, XI ст. (Раппопорт 1956, с. 94; Висоцький 1979, с. 24).

Бруси, обтесані зовні під багатокутник, виявлені у конструкції одного зі зрубів на Київському Подолі (вул. Нижній Вал). У цьому випадку так оформлене тільки третє вінце, всі інші, які вдалося простежити, були звичайними колодами (Гупало, Івакін, Сагайдак 1979, с. 39). На Подолі (вул. Щекавицька, 30) також виявлені рештки затесаного на багатокутник стовпчика, ймовірно, від конструкції. Гадаємо, що однією з причин неоднакової обробки колод (принаймні у випадку, зафіксованому на Подолі) могла бути підгонка у процесі будівництва для позбавлення щілин між ними. Подекуди могли мати місце також ремонтні роботи.

Використання виключно тесаних дощок доведено численними дослідженнями давньоруських об'єктів і не потребує спеціального розгляду. Сфера використання дощок: вуличні вимощення, настил підлоги, використання у конструкції стін деяких видів споруд (наприклад, господарчі будівлі, колодязі, внутрішні стіни деяких двокамерних будівель). Часто їх додатково тесали для отримання більш гладенької поверхні. Дошки поховальних споруд, принаймні київських, судячи з досліджень М.А. Сагайдака, оброблялися так саме, як і будівельні (Сагайдак, 1989, с. 135; 1991, с. 100).

Стандартна товщина будівельних дощок варіює від 2 до 5 см, ширина залежала від діаметру стовбура, з якого їх виготовляли: зазвичай від 13 до 20 см, рідше більше. Прикладами широких дощок — до 40 см завширшки можуть бути екземпляри, виявлені у Воїнській Греблі (Довженок та ін., 1966, с. 40—41; Довженок та ін. 1958, с. 39). Дошки, з яких складали колодязні зруби, могли мати неоднакові розміри (ширину і товщину), що добре простежено у конструкції колодязя, дослідженого на території Чернігівського передгороддя, де їх тесали і підганяли одну до одної вже в процесі виготовлення конструкції (Шекун, Ситий 1998, с. 15). Аналогічна картина спостерігається у Києві (Тараненко 2005, рис. 2), Автуничах, Шумлаї (Веремейчик, Готун рис. 4, 7).

Як продукція теслярської роботи, дерев'яна будівля може розглядатися як система сполучень її окремих деталей.

Горішні частини дерев'яних споруд репрезентовані тільки окремими деталями. Конструктивні елементи даху (тес, драниці, конструктивні елементи фронтону — курициі і самці), виявлені у Києві (рис. 5.7: 2, 3), мають аналогії серед давньоруських матеріалів поза територією, обраною для наших студій: у Звенигороді (Гупало 2014, с. 374-375, рис. 220), Мінську (Загорульский 1982, с. 171, рис. 106), Берест'ї (Лысенко 1985, с. 191, 194, рис. 143, 144, табл. 30, 31), Новгороді (Засурцев 1959, с. 176). Тотожність таких елементів на великій території може свідчити про спільну традицію конструювання даху на Русі, хоча могли бути деякі регіональні розбіжності, не простежені на археологічних матеріалах. Реконструкцію даху київських будівель зробив В. О. Харламов (рис. 5.7: 1).

Запропоновані у літературі реконструкції стін слов'янських і давньоруських каркасно-стовпових будівель можна звести до двох основних варіантів влаштування каркасу будівлі: 1) закріплення горизонтальних конструктивних елементів (плах, дощок та ін.) в вертикальних пазах стовпів (рис. 5.8: 1, 2) і 2) притискування горизонтальних конструктивних елементів стовпами до стін у заглиблених котлованах. Деякі дослідники заперечували другий з зазначених варіантів (Єфименко, Третьяков 1948, с. 54; Москаленко 1965, с. 43; Михайлина 1997, с. 41-43), інші обидва варіанти розглядали як можливі (Ляпушкин 1958, с. 193; Березовец 1963, с. 157; Раппопорт 1975, с. 132; Ковалевский, 2002, с. 13;. Пуголовок 2016; Готун 2016, с. 6). Другий варіант технічно можливий тільки не вище заглибленого котловану будівлі.

Зрубна техніка є способом горизонтальної укладки колод або брусів з переважно замковим сполученням їх по кутах (рис. 5.8: 5). Можливим варіантом також було сполучення, коли колоди складалися одна на одну без замкових пазів, проте у цьому разі залишалися щілини між колодами. Існування такої техніки підтверджують матеріали Райковецького городища, де в окремих випадках була зафіксована кладка з проміжком 4—10 см між

окремими деревинами (Мовчанівський б. р., с. 66). Зазначений вид зрубного з'єднання не могли використовувати для спорудження стаціонарних будівель.

Розповсюдженим типом зрубних замкових з'єднань у середньовіччі була рубка «з залишком», його найпоширенішим різновидом є рубка «в обло», або «в чашу». Поганий стан збереженості більшості зрубних будівель часто унеможливлює точне визначення способів рубки. Конкретні зрубні з'єднання простежені лише на окремих давньоруських пам'ятках, краще всього на Київському Подолі, де у шарах X — початку XI ст. конструкції добре збереглися. За В. О. Харламовим, для подільських споруд характерна рубка «в обло» з замковим пазом в верхній стороні колоди (Харламов, 1976, с. 48), що добре видно на фотографіях споруд. Така сама вирубка простежена в конструкціях київського валу (Раппопорт 1956, с. 94) і в конструкціях більшості клітей на Райковецькому городищі (Мовчанівський б. р., с. 65). Поширення рубки «в обло» підтверджують також матеріали Турова, Пінська, Давид-Городка (Лысенко 1999, с. 100, 109, 110), Берест'я (Лысенко 1985, с. 178; 1999, с. 105), Мінську (Загорульский 1982, с. 168-169) та інших давньоруських міст. Такий спосіб простежений також у зрубних будівлях Риги (Цауне, 1984, с. 48). Разом з цим зрідка простежуються також вирубки з обох боків, у цьому разі зверху вирубка була глибшою. Цей спосіб зафіксований на Райковецькому городищі (Мовчанівський б. р., с. 65). Отже загалом можна констатувати побутування на Русі різноманітних варіантів рубки з залишком, з переважанням рубки «в обло».

У конструкції невеликих споруди наприклад, колодязів, також простежено застосування з'єднань конструктивних елементів способом рубки «з лишком», цямрини колодязів могли складати і з обаполів та колод, і з дощок (рис. 5.9). Перший варіант виявлено в Автуничах (Готун 2003, с. 180) і в Олевську (Петраускас, Хададова 2017), другий варіант — на Київському Подолі (Тараненко 2005, рис. 2), в Шумлаї (Веремейчик, Готун 1995, рис. 4: 7), на Чернігівському передгородді, на вул. Коцюбинського, 81А (Шекун, Ситий 1998, рис. 67-69).

Зрубні конструкції колодязів могли бути ускладнені додатковими деталями, як це простежено у колодязі з Шумлаю, який мав систему облицювання з трьох рівнів горизонтальних і вертикальних (усередині) дощок (Веремейчик, Готун 1995, с. 86).

Другим типом кутового з'єднання колод була рубка «в лапу» — проста і у «ластівчин хвіст», коли кінцеві частини колод спеціально оброблялися і з'єднувалися без випущених кінців («без лишку»). Така техніка була доволі трудомісткою і потребувала особливої точності. Фіксувати зазначені конструкції, враховуючи ступінь збереженості дерева, вкрай складно. Можна лише констатувати, що цей різновид сполучення частин зрубу доцільніший, коли котлован заглиблений. Одна з будівель, виявлена на Київському Подолі (Ярославський пр. 2, 2002 р.) демонструє можливість сполучення різних типів кутових з'єднань в одній конструкції: західний і східний кути були з'єднані «в обло», північний «в лапу», південний кут — одна колода «в лапу» інша «в обло» (Сагайдак 2006, с.16). Проте цей випадок поодинокий, переважно простежується однорідність кутових з'єднань.

Дерев'яні будівлі не потребують глибоких масивних фундаментів. Вони або взагалі не мали підвалин, або споруджувалися на примітивних підвалинах-підкладках. На Київському Подолі М. А. Сагайдак простежив спеціальні земляні майданчики, укріплені дошками, які слугували підґрунтям житлових будівель. Складність конструкції фундаменту могла залежати від загрузки (розміри, етажність будівлі) та від щільності ґрунту (Харламов 1990, с. 8). Безпосередньо для фундаментних підкладок використовували круглі колоди, іноді дошки. Домінуючим способом будови фундаменту були горизонтальні колоди (Сагайдак 2006, с. 16).

Такі самі фундаментні підкладки зафіксовані на давньоруських пам'ятках поза досліджуваним регіоном, наприклад, у Новгороді (Засурцев 1963, с. 13), аналогії є у Прибалтиці (Цауне 1984, с. 35).

Універсальні прийоми зрубної будівельної техніки простежуються у Східній і Центральній Європі, а також у Прибалтиці (Рига та ін.). У свій час,

порівнюючи різні середньовічні міста Латвії і інших територій (Новгород, Полоцьк, Псков, Мінськ, Брест, Вільнюс, Гданськ та ін.) А. В. Цауне зазначав, що конструктивне рішення головних типів середньовічних будівель в час, що вивчається, скрізь однакове (Цауне 1984, с. 34-35). Спостерігається також відсутність суттєвої різниці між міським і сільським масовим житлом (Козюба 1998, с. 34).

5.4.2. Техніка суднобудування.

Основним інформатором про давньоруську суднобудівельну справу можна вважали Костянтина Багрянородного, який у своїй відомій праці «De administrando imperii» (Констатнтин Багрянородный 1991, с. 45-46) доволі докладно описав процес їх виготовлення (Додаток Ж.1). У його оповіданні виділимо такі основні моменти, як зв'язок із суднобудуванням конкретних міст (серед південноруських — Чернігів і Вишгород), виготовлення кораблів на місці рубки дерев з наступним сплавлянням по Дніпру. Важливою є інформація про оснащення суден для відправлення до Константинополя там само, де їх збирали, і їх переоснащення після проходу дніпровських порогів.

Техніку виготовлення видовбаних плавальних засобів у Давній Русі можна простежити на прикладі човна XIII ст., виявленого біля давньоруського міста Вщижу (Чубур 2004) і човна, виявленого на Волині на дні річки Турії (Мазурик 2016). Технологічні операції, простежені під час обстеження поверхні човна, включали видовбування стовбура, розпарювання, наступного розведення країв і обпалювання внутрішньої частини. Простежено застосування дерев’яних кілків, «сторожів», які допомагали контролювати товщину стінок судна під час видовбування, і не продовбати їх. Усередині колоди залишали перемички, часто дві — ближче до носу і корми, для зміцнення бортів. Видовбували пази для кочетів, проте такі пази не завжди фіксуються. В деяких випадках на поверхні човнів зберігаються сліди знарядь, якими працювали виробники. Зокрема на дні човна-довбанки, виявленого нещодавно на Волині є сліди обробки теслом (рис. 5.10: 2). Щоправда, човен не має вузької дати, проте його конструкція свідчить про архаїчні технології.

Такі самі технології засвідчені і для XVII—XVIII ст.: з внутрішнього боку човна цього часу, виявленого на Десні, простежені сліди тесла (Едомаха 1961, с. 341). На дні ще одного човна (ймовірно, не закінченого), виявленого на Волині на р. Стир, знайдено стамеску і залишки молотка. Цей човен датується у межах 1300—1410 рр. (Мазурик, Хомич 2016).

У конкретизації техніки виготовлення довбанки, яка побутувала протягом тривалого часу, допомагають етнографічні матеріали. Повністю процес виготовлення видовбаного човна простежений, наприклад, у селі Старосілля колишнього Остерського повіту на Чернігівщині (Додаток 4.3). Судячи з фотографії, наведеної разом з описом робіт (Заглада 1930, рис. 3), невеликий рибальський човен могли виготовляти дві людини. Процес виготовлення човна презентований на рис. 5.10. Нескладно помітити, що етнографічні приклади і конструкція човна зі Вщижу практично однакові. Поширюючи зазначену технологію виготовлення човнів на давньоруські реалії, треба мати на увазі, що простіші човни могли не мати верхньої обшивки і по суті складалися з видовбаних колод. Ускладнена конструкція передбачала додаткового спорудження (нарощування) борту судна.

5.5. Техніка виготовлення виробів з сортиментів будівельного лісу та їхніх частин

5.5.1. Меблі і поховальні конструкції.

Кажучи про техніку виготовлення меблів, поховальних споруд та ін. подібних конструкцій виділяємо таке. Основними способами сполучення їх деталей таких конструкцій були різні типи вирубок і шипових з’єднань. Судячи з наявності цвяхів у похованнях, у деяких випадках щодо поховальних конструкцій можна говорити про прості з’єднання, коли дошки збивалися під прямим кутом і зміцнювалися додатковими планками або залізним окуттям. Це стосується також скринь і інших виробів з ящиком в основі конструкції.

Нерухомі меблі могли сполучатися зі стінами технікою врубування або влаштовуватися на стовпчиках-ніжках. У разі сполучення кількох дощок

(лежанки, або піл), їх скріплювали поперечками, що простежено у Чучині і Григорівці (Додаток Г.4.4, 4.11). Деякі деталі умеблювання могли скріплюватися за допомогою цвяхів. Роботами В. О. Петрашенко у і зафіксовані цвяхи уздовж стін окремих будівель (Петрашенко та ін. 1988, с. 6; Петрашенко, Козюба 2005, с. 58). Їх можна пов'язувати з внутрішніми конструкціями, у тому числі з нерухомими меблями (ймовірно полицями).

У разі відтворення конструктивних особливостей давньоруських скринь варто звернути увагу на синхронні європейські аналогії. Західноєвропейські та скандинавські середньовічні скрині репрезентовані переважно матеріалами XII—XIII ст., проте навряд чи більш ранні екземпляри суттєво від них відрізнялися. Узагальнений варіант середньовічної європейської скрині є ящиком прямокутної форми з пласким або, рідше, заокругленим віком, часто з ніжками, залізним окуттям, з одним або кількома нутряними замками (Appuhn 1989, Abb. 13-14; Arvidsson, Berg 1983, pl. 1, 15; p. 7-8; Friese 1967, Abb. 6). Розміри можуть бути різні — у відповідності з призначенням. Для сполучення окремих деталей застосовували звичайну ящикову в'язку. Простіший варіант — дошки, збиті під прямим кутом дерев'яними тиблями. Стінки й дно невеличких скринь складалися з окремих дощок, великих — з кількох дощок кожна. Днище скрині були з'єднані зі стінками за допомогою пазів (за європейськими аналогіями). За прикладом екземпляру з Райковецького городища, для зміцнення конструкції використовувалися також металеві скоби. Для стійкості дошки могло скріпляти ще й залізне окуття.

У зв'язку з конструкцією рухомих меблів, можна зауважити, що найбільш поширеними у просторі і часі столярними з'єднаннями є шипові сполучення. З пам'яток Південної Русі походить кілька деталей, призначених для сполучення за допомогою шипа. Серед окремих деталей, які можна пов'язувати з хатнім обладнанням, найбільший інтерес викликає фрагмент виробу подовжньої форми прямокутного перетину з циліндричним шипом для з'єднання з іншою деталлю, який походить з Воїнської Греблі. Його найбільш слушно можна інтерпретувати як ніжку невеликого стільця або деталь

полички (Додаток Г.10.4, рис. 3.5: 5). Шипове з'єднання передбачається також для декоративної балясини, яка походить з Києва (Додаток Г.10.1, рис. 3.5: 6). Прикладом шипового з'єднання може також бути сполучення деталей драбини (основи і східців), сполучення дверей з конструкцією будівлі (рис. 5.7: 7, 8) та ін. На сусідніх територіях сполучення деталей меблів шляхом шипового та пазового з'єднань засвідчене у Звенигороді (Свєшніков 1989, табл. XII).

З'єднанням на прямий відкритий шип є ящикова в'язка. З досвіду столярської практики, можна припускати, що саме ящикова в'язка лежить в основі виготовлення рами з брусів або дощок, на якій базуються середньовічні меблі. Ніжки і, за необхідністю, підлокітники і декоративні деталі могли сполучатися з рамою за допомогою різних видів шипових з'єднань. Такі меблі репрезентовані давньоруськими образотворчими джерелами. Зазначена конструкція однакова для різних типів меблів, передусім столів, лавок і стільців. Верхня частина могла виготовлятися або з однієї дошки (сидіння лавки), або, в окремих випадках, з кількох сполучених дощок (стільниця). Можливі способи з'єднання дощок за допомогою дерев'яних кілків, або спеціально прорубаних пазів. Спосіб приєднання спинки, у разі її наявності, як це продемонстровано новгородськими аналогами, могли прикріплюватися до сидіння за допомогою лози.

За матеріалами західноєвропейських меблів, З. П. Попова виділила три основні види сполучень їхніх деталей. Найбільш ранньою є ящикова в'язка дерев'яних брусків, коли товсті дошки з'єднувалися під прямим кутом за допомогою нагелів. Це характерно для західноєвропейських шаф і скринь XII—XIII ст. У XIII—XIV ст. з'являються шипові кутові з'єднання — спеціальні вирізи на кінцях деталей, які входили один в один. І лише у XV ст. була розроблена рамочно-фільончаста конструкція (Попова 1972b, с. 145). Наскільки ця схема може бути застосована до давньоруської деревообробної техніки? На прикладі новгородських матеріалів Б. О. Колчин виділив різні типи сполучень деталей дерев'яних конструкцій, з'єднаних кріпильними

деталями і різними типами замків. Відомі також різні типи нарощувань деталей (Колчин 1968b, с. 16). Проте всі ці з'єднання з'являлися поступово, картина, яку він надав, формувалася протягом IX—XII ст. і у цілісному вигляді може відноситися вже до XIII—XV ст.

Різні з'єднання за допомогою пазів надають поховальні споруди, принаймні з XI ст. Розміщення цвяхів і деревного тліну часто дає можливість дуже просте сполучення, коли бокові дошки ставилися впритул до граней нижньої дошки і скріплювалися кількома цвяхами. Кількість цвяхів коливає від 2 до 10, їх неоднакова кількість фіксується у різних похованнях у межах одного могильнику. У випадку невеликої кількості цвяхів (1—3), цілком слушно припускати нестійкість такої конструкції і її збірку на місці, в могильній ямі.

Одна з поширених простих конструкцій без цвяхів — дерев'яний ящик, який, ймовірно, також збирався у могилі. Чотири дошки скріплялися за допомогою пазів в довгих дошках, в які запазовані поперечні дошки. Перекриття також з дощок.

Складніші конструкції простежуються на матеріалах Київського Подолу, де М. А. Сагайдак виділив кілька варіантів конструкцій гробовищ (Сагайдак 1988; 1991, с. 97-99). Труна першого типу (тип А) була прямокутним ящиком, зібраним з дощок шляхом з'єднання торцевих стінок з нижньою і боковими дошками за допомогою спеціально вибраних пазів. Кришка також була окремою дошкою. Другий тип труни (тип Б) відрізнявся від першого тим, що для закріплення торцевих стінок у нижній дошці вибирався поперечний паз. На відміну від двох перших зазначених типів, тип В відрізнявся трапецієподібною формою. Паз для вставлення торцевих дощок вибирався не тільки в нижній дошці, а й у бокових. У кількох випадках бокові дошки були додатково закріплені залізними цвяхами або дерев'яними тиблями. Ще один тип труни М. А. Сагайдак визначив як саркофаги (тип Г). Цей різновид повністю збирався за допомогою дерев'яних тиблів. Для саркофагів характерна кришка округлої форми з м'якого дерева і оздоблення орнаментом.

Похожі конструкції простежуються і на інших пам’ятках. Поховальні камери у курганному могильнику X—XI ст. поблизу с. Гребені на Київщині (Максимов, Гопак, Лобай 1982, рис. 6) практично тотожні грибовищам, описаним вище. Прикладом інших конструкцій є деякі труни з дощок з Жовнинського могильнику (Дяденко, Моця 1986, с. 82-84, рис. 1). Кутові сполучення створенні за допомогою замків. В одному випадку поховальна конструкція була зрубом з товстих (6—7 см) дощок, з’єднаних сполученням «на випуск» (з лишком). У похованнях могильнику у Переяславі-Хмельницькому вони мали вигляд прямокутного ящика з ручками по боках та ніжками, якими слугували подовжені торцеві стінки домовин (Товкайло та ін. 2007, с. 64). Приклади конструкцій домовин презентовані на рис. 5.11.

Отже, вже у XI—XII ст. на Русі могли практикуватися конструкції з шиповими і пазовими з’єднаннями. Разом з тим ящиковий тип сполучень також практикували, на що вказує велика кількість цвяхів, виявлених на давньоруських пам’ятках досліджуваного регіону.

5.5.2. Особливості технології виготовлення сухопутних транспортних засобів.

Обидва види сухопутного транспорту мають багато спільного у техніці їх виготовлення. І повозка, і сані складаються з верхньої і ходової частин, для яких застосовуються різні техніки обробки і іноді різні види сировини. Верхня частина — кузов. Ходовою частиною повозки є колеса, встановлені попарно на передній і задній осях. Для саней ходова частиною є полоззя.

Кузов возу на графічних зображеннях є прямокутним коробом, за конструкцією він міг бути близьким скриням. Верх будь-яких саней, де розміщуються люди і вантаж, складається з рами, на яку настилаються дошки. Можливі додаткові деталі у вигляді спинок, підлокітників тощо.

Конструкції коліс, виявлених на давньоруських пам’ятках, доволі стандартні. За зауваженням Б. О. Колчина, новгородське колесо XI ст. не відрізняється від коліс XIX ст. (Колчин 1968b, с. 51). Враховуючи стандартну конструкцію і спираючись на сукупність джерел (включаючи етнографічні і

інокультурні аналогії), можна реконструювати узагальнюючий варіант конструкції деталей давньоруського возу.

Процес виготовлення дерев'яних коліс складається з 1) підготовки заготовок для його різних деталей; 2) їх наступної обробки; 3) збірки колеса. Основні елементи колеса — обід, спиці, маточина. Їх виготовлення і сполучення передбачає багато складних операцій: гнуття деревини для обода, видовбування пазів різних розмірів для кількох видів з'єднань: спиць з ободом і маточиною, маточини з віссю. Зразки давньоруських спиць походять з Київського Подолу (Толочко, Гупало, Харламов 1976, рис. 13: третя і четверта знизу). Їх форма брусків з шипами для сполучення з ободом і маточиною, як суто функціональна деталь, не відрізняється від такої, поширеної у широких просторово-часових межах.

Для виготовлення ходової частини обох видів транспорту — возів і саней, застосовували техніку гнуття. Давньоруський спосіб гнуття не можна відновити через брак джерел, проте він навряд чи суттєво відрізнявся від такого, відомого пізніше. За пізнішими даними, для виготовлення ободів коліс використовували тільки свіжозрубане дерево (Дебу 1927, с. 46), що, можливо, практикувалося й раніше, враховуючи специфіку його обробки. Технологічний процес будь-якого гнуття складається з гідротермічної обробки (дерево розпарювали), власне процесу гнуття, і сушки вигнутих деталей (Караманский 1992, с. 80). Простіший спосіб розпарювання дерева над вогнем описано вище, у зв'язку з виготовленням човнів. Обробка готових гнутих ободів, судячи з етнографічних аналогій (Мансветов 1927, с. 22), включала в себе обрізку кінців, обстругування боків, позначку і видовбування отворів для вставки спиць. Аналіз залишків давньоруських коліс свідчить про те, що вони мало відрізняються від пізніх зразків простих видів наземного транспорту, отже таке порівняння є цілком слушним.

Загалом для надання форми і подальшої обробки більшості деталей возів і саней використовували універсальний інструмент: сокиру, тесло, долота. В деяких випадках передбачено також застосування точіння (маточини).

Незважаючи на відсутність археологічних матеріалів, які могли б допомогти встановити автентичну форму давньоруських лиж, слід гадати, загальна схема їх виготовлення була спільною з такою, відомою в інших культурних традиціях, що пов'язується з забезпеченням функціональності виробів. Основні моменти: відбір прямошаруватої деревини — для забезпечення міцності і довговічності виробу, основних технологічних операцій: тесання дошки (сокира, струг), гнуття, остаточна обробка.

5.5.3. Різні вироби з частин сортиментів будівельного лісу.

Лопати виготовляли цілком з однієї дошки, якій надавали потрібну форму за допомогою сокири (обробка заготовки), тесла, скобеля (остаточна обробка). Дугоподібні сліди, які залишилися від обробки теслом має одна з лопат, виявлених в Автуничах (Моця та ін. 1995, с. 28).

Виготовлення коромисла передбачало застосовування техніки гнуття. Деякі габаритні речі, виготовлені шляхом видовбування. Видовбані речі виготовляються з частин стовбура — цілих (великі ємності) и розколених уздовж перед видовбуванням (ночви). Для виготовлення подібної продукції використовували такі знаряддя, як тесло (для видовбування) і скобель.

5.6. Основні технічні засоби робіт з будівельним лісом та його сортиментами

5.6.1. Знаряддя праці.

Досліджена деревообробна продукція дає приклади обізнаності майстрів з широким спектром технологічних операцій з обробки дерева. Основні з них — рубання, тесання, різьблення, видовбування (рис. 5.12). За необхідністю застосовували також термічну обробку дерева, гнуття (рис. 5.13: 1-3).

Щодо знарядь праці, вони неодноразово ставали предметом розгляду з боку дослідників (Колчин 1959, с. 23-48; 1985а; Харламов 1990, с. 7; Сингх 2009, с. 14-16), а тому вивчені доволі докладно, що дозволяє зробити їх невеликий огляд. Основні види деревообробних знарядь, виявлених на

пам’ятках Південної Русі, наведені на рис. 5.14. В. О. Харламов розділив деревообробні знаряддя на: а) для основної підготовчої роботи — сокири, скобелі, клини, молоти, пили; б) для опоряджувальних робіт — тесла, струги, різці, ножі; в) підсобні операції — просіки, долота, стамески, пазники, бурави, свердла; д) функції вимірювання і вивіряння — мірний шнур, виски, циркулі та ін. (Харламов 1990а, с. 7). Зауважимо, що непрохідної межі між цими групами немає: всі вони могли за необхідністю використовуватися для різних операцій. Деякі види знарядь мали кілька різновидів: долота звичайні і втулкові, тесла провушні і втулкові. За спостереженням слідів на дереві, тесла могли мати лезо прямої і жолобчастої форми. На всій території Русі реманент практично однаковий, що обумовлено функціональною придатністю їх форм. Розбіжності існували лише в окремих випадках і в несуттєвих деталях.

Сокира була основним універсальним знаряддям праці для підготовчих робіт з деревиною і для робіт з будівельним лісом. На графічних зображеннях вона практично є символом будівництва. Спорудження будівельних конструкцій за допомогою сокир неодноразово фігурують на мініатюрах Радзивилівського літопису (рис. 5.15), є також сюжет з використанням сокири для будування корабля (рис. 5.10: 3). Значення дерева у різних господарчих галузях дозволяє стверджувати, що сокира була обов’язковим знаряддям у кожному домогосподарстві. Археологічних свідчень зі зрозумілих причин не дуже багато, тем важливішим є приклад Райковецького городища, яке припинило своє існування раптово. За спостереженнями Т. М. Мовчанівського, під час досліджень на городищі сокири виявляли по дві—три, часом і більше на долівках клітей у дитинці, зрідка в господарських прибудовах та на дворі дитинця (Мовчанівський б. р., с. 149).

Підготовка кругляків обмежувалася саме обробкою за допомогою сокири і, можливо, тесла або скобеля для зняття кори. Використання скобеля з зазначеною метою підтверджено формою стесаної кори і деяких стружок, виявлених у деревообробному комплексі у Ходосовці-Рославському. Використання скобеля з цією метою засвідчено пізнішими практиками.

Знахідки цих інструментів є звичайними на давньоруських пам'ятках. Тесла застосовували також для виготовлення тесаних сортиментів будівельного лісу (бруси, дошки). За допомогою тесел вирубали чашки сполучення зрубів, вибирали деревину з колоди під час створення видовбаних човнів (приклад човна-довбанки з р. Турія на Волині). Через відсутність дворучної пили у Давній Русі пиляння будівельного лісу не практикували. Пилки, виявлені на давньоруських пам'ятках, як правило, невеликих розмірів і призначені для дрібних робіт по різним матеріалам. На Княжій горі, а також у Новгороді виявлені лучкові пили, придатні для поздовжнього розпилювання дерева, що свідчить про практику таких робіт (Колчин 1959, с. 35). Проте дерев'яні елементи конструкцій, оброблені такою пилою, археологічно не зафіксовані. Новгородська пила зазначеного типу датується, за культурним шаром, межею XIII і XIV ст., точне датування пили з Княжої гори не відновлюється за браком документації. Не виключено, що практика розпилювання дерева з'являється не раніше XIII—XIV ст. Є приклад поперечного розпилювання дерева — фрагмент гілки і тріска з Ходосівки-Рославського, проте це приклад обробки дрібних фрагментів деревини.

Столярні роботи крім деревообробних знарядь (сокира, тесло, скобель, рубанок, свердло) потребували спеціального обладнання. Вистругування дощок та інші роботи потребували застосування спеціальних верстатів. Їх побутування не викликає сумнівів через неможливість іншим чином організувати деякі види робіт. Відсутність решток давньоруських верстатів на пам'ятках південноруського регіону не дозволяє реконструювати їх точний вигляд. Простіші верстати для стругання, відомі з етнографії, були лавками з додатковими приладами нескладних конструкцій (Ром 1901, с. 8-10, рис. 2). Можливо до спеціальних верстатів має відношення знайдений на дитинці Райковецького городища великий дерев'яний гвинт з нарізкою знизу доверху направо. За припущенням В.К. Гончарова, такий гвинт міг застосовуватися в токарному верстаті або в тисках (Гончаров 1950, с. 123, табл. XXVII: 5). Другий варіант (тиски) здається нам логічнішим.

Також спеціального обладнання потребувала термічна обробка дерева, особливо габаритного (гнуття ободів або полозів саней). Робоче обладнання для таких операцій повинно складатися з місця, де дерево розпарювали і пристрою для гнуття. Складність фіксації давньоруських осередків для таких робіт часто обумовлена не тільки поганою збереженістю об'єктів, але й тим, що, вони, за етнографічними аналогіями, могли розміщуватися безпосередньо на місцях заготівлі лісу (Плотников 1924, с. 73). Давньоруські осередки цього типу не виявлені.

Пази та отвори, залежно від їх форми, робилися долотами різних видів. Різновиди доліт зустрічаються на більшості давньоруських пам'яток регіону. Зокрема, за Т.М. Мовчанівським, на Райковецькому городищі виявлені долота різних видів: пласкі, вузькі і широкі, виїмчасті, жолобоподібні (Мовчанівський б. р., с. 149). Проте здебільшого виявлені прості долота універсального призначення. Прикладом їх використання можуть бути пази на багатьох дерев'яних виробах, включаючи, будівельні, поховальні та інші конструкції, залишки транспортних засобів тощо.

Цвяхосмики виявлені у Лісковому (Шекун, Веремейчик 1999), Льгові, Шестовиці, Віті Поштовій та ін. (Петраускас 2003, с. 139). З деревообробними роботами могли бути пов'язані дерев'яна колотушка (рис. 3.8: 7) і дерев'яний молоток-киянка (рис. 3.24: 2), виявлені на Київському Подолі.

Створення габаритної продукції передбачало не тільки грубі роботи, оскільки частково вона має декоративне оформлення. Для таких робіт застосовували різні види тесел. Знаряддя для вимірювання (мірні шнури, циркулі, шаблони) археологічно не виявлені, проте їх застосування в деревообробних роботах є універсальною практикою. Зазначені інструменти необхідні для виготовлення таких сортиментів будівельного лісу, як дошки і бруси. Їх застосування є обов'язковим також у суднобудуванні і виготовленні інших видів транспорту, де для запобігання браку і точності підгонки деталей повинні бути спеціальні шаблони і інші вимірювальні інструменти. Для

остаточної обробки елітних меблів і інших габаритних виробів високої якості потрібні були також шліфувальні засоби з м'яких органічних матеріалів.

Для створення отворів використовували свердла (рис. 5.16).

5.6.2. Кріпильні деталі.

Сполучення різних деталей конструкцій здійснювалося не лише шляхом різних видів врубів і шипових з'єднань, але й за допомогою металевих і дерев'яних кріпильних деталей. Кріпильні деталі належать до допоміжних матеріалів, які використовувалися у теслярській і столярній практиці (Носиков 1955, с. 69). Серед металевих кріпильних деталей давньоруського часу виділяються цвяхи, скоби та заклепки, серед кріпильних деталей з дерева — дерев'яні цвяхи (тиблі) і кілки.

Вивчення давньоруських дерев'яних укріплень продемонструвало можливість використання цвяхів у будівельних конструкціях. Наприклад, у Білогородці, Переяславі та на городищі у с. Зареччя зафіксовано великі цвяхи-костилі, які скріплювали елементи дерев'яного каркасу валу. Їх довжина складала до 11—13 см у Білогодці і Переяславі і до 16—18 см в Зареч'ї. У перетині костилі мали до 0,8—1,0 см (Раппопорт 1956, с. 78, 80, 85, 88). Загалом їх розміри значно більші за звичайні цвяхи, які використовували у тому числі у будівництві. Під час дослідження оборонних споруд інших городищ таку технологічну особливість, як використання залізних цвяхів не виявлено. Зрубні стіни оборонних і цивільних споруд зазвичай возводилися без застосування залізних кріпильних деталей, що взагалі є загальною практикою будування зрубів.

Цвяхи слугували для сполучення внутрішніх конструктивних елементів споруди, деталей предметів умеблювання, поховальних споруд та ін.

У заповненні котловану житла XII—XIII ст. на поселенні біля с. Григорівка, знайдено близько 40 залізних цвяхів, у тому числі забитих у дерев'яні конструкції. Подекуди цвяхи були вбиті в мостини підлоги, проте вони не утворювали якоїсь системи (Козюба 1998, с. 31-34). У Воїнській Греблі в окремих спорудах (клітях) цвяхів знайдено дуже багато. В двох

випадках їх виявлено до 40 екземплярів у межах кліті (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 39). Проте таке скупчення цвяхів в одному місці скоріше виняток, ніж правило. В інших випадках їх небагато — від 2 до 7. Великі скупчення цвяхів, можливо, свідчать про те, що вони тут просто зберігалися і не були пов'язані зі вже існуючими конструкціями. В одній з клітей Воїнської Греблі, де виявлено велику кількість цвяхів, також містився ковальський реманент, куски заліза і залізні шлаки, що дозволяє припустити зв'язок господаря споруди з ковальським ремеслом (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 41).

Цвяхи могли слугувати для сполучення деталей хатнього начиння. Серед дерев'яних артефактів з Воїнської Греблі є дрібний фрагмент дерев'яного виробу з пробитою діркою. Він міг належати виробу (у тому числі предмету хатнього начиння), деталі якого сполучалися за допомогою цвяхів (Додаток Г.28.20). Цвяхи, виявлені усередині будівель понад стінами, під час досліджень Григорівки (Петрашенко та ін. 1988, с. 6), які також могли пов'язуватися з внутрішніми конструкціями. Прикладом використання цвяхів у конструкції верхніх частин споруд може стати їх знахідка серед горілих конструкцій перекриття будівель XII—XIII ст. на селищі Дорогинка I (Сєров 1997, с. 108). Крім побутових об'єктів, цвяхи могли використовувати також у конструкціях поховальних споруд, що підтверджується численними прикладами з різних пам'яток. Зокрема М. П. Кучера, який досліджував могильник давньоруського Воїня, згадував знахідки залізних цвяхів в районі поховань (Богусевич та ін. 1957, с. 121).

Серед цвяхів трапляються екземпляри без шляпок, які мають вигляд стрижнів. Іноді через незадовільну збереженість не можна визначити, чи були шляпки збиті навмисно, або просто не збереглися, але в деяких випадках вдається простежити, що така форма надана цвяху навмисно. Варто припускати спеціальне призначення цвяхів без шляпок. З пізнішої столярської практики відомо, що в деяких випадках шляпки ліквідували, коли було потрібно скрити цвях, наприклад, у випадку декоративного оформлення

конструкції або виробу (Андрющенко 1962, с. 27). Не можна виключати існування аналогічної практики у більш ранні часи. З такою самою метою могли також застосовувати цвяхи з невеличкими шляпками. зустрічаються також цвяхи з великим шляпками, найбільш ймовірно, оббивні. За етнографічними даними, цвяхи без шляпок також іноді могли використовувати для сполучення частин складеного днища бондарного посуду (Богомазова 1999, с. 93).

Розміри цвяхів проаналізовані автором за матеріалами з Воїнської Греблі (Сергєєва 2015d, с. 16). Всього їх 164 екземпляри, які збереглися на повну довжину. Найбільш поширені цвяхи від 70 до 95 мм (більше половини). 18 екземплярів — цвяхи 100—110 мм завдовжки і 13 екземплярів — понад 110 мм завдовжки. Серед цвяхів менших розмірів переважають екземпляри 50, 55—56 та 64—65 мм завдовжки. При цьому більшість екземплярів групується за довжиною (з невеличкими відхиленнями): 50, 55, 65, 70, 75, 80, 85, 90, 95, 100, 110 мм. Екземпляри з проміжною довжиною поодинокі. Розміри перетину у верхній частині переважно складають від 4х4 до 6х6 мм. Усталені параметри можуть свідчити про стандартизацію виробництва цвяхів, для яких існували оптимальні розміри. Звернемо увагу також на цвяхи великих розмірів (від 110 до 130 мм), призначених для використання у потужних конструкціях.

У зв’язку з виготовленням цвяхів звернемо увагу на згадку у Ніконівському літопису під 1262 р. такої спеціальності, як «гвоздочник». Коваль у цьому самому тексті згадується окремо (Poppe 1962, с. 7). Незважаючи на те, що термін «гвоздочник» з’являється у зв’язку з новгородськими реаліями, нема підстав заперечувати таку спеціальність для інших територій. Отже, про спеціалізоване виготовлення допоміжних будівельних матеріалів можна говорити принаймні з XIII ст.

Використання дерев’яних тиблів добре відомо з різних теслярських практик і поширено у просторі і часі, проте зі зрозумілих причин цей вид кріпильних деталей майже не зберігається. Дерев’яні костилі зафіксовані на

Подолі, вони закріплювали поперечину опори конструкції галереї наземного будинку X ст. (Харламов 1976, с. 52, рис. 7). Простежено також використання невеликих дерев'яних кілків — у конструкції будівлі і для закріплювання дощок обшивки — укріплення берега річки виявлені під час досліджень на Житньому ринку (Харламов 1976, с. 48, 54). Дерев'яні тиблі застосовували у конструкціях київських трун (Сагайдак 1988, с. 131; 1991, с. 99).

Скоби відрізняються за формою і розмірами, що може вказувати на їх неоднакове функціональне призначення. Насамперед скоби могли слугувати для сполучення деталей різних конструкцій, зокрема меблів. Зазначену техніку конструювання меблів демонструє скриня, виявлена на Райковецькому городищі.

Заклепки пов'язуються з суднобудуванням, конкретно зі спорудженням клінкерних суден складної конструкції. Багато заклепок виявлено на Півночі Русі, де цей тип суден був традиційним. У Південній Русі найбільша їх кількість виявлена у Шестовиці (Коваленко 2001, рис. 8), яку можна розглядати як південний форпост збудування таких суден. На південь від Шестовиці їх значно менше. Поодинокі заклепки виявлені у Києві на Поштовій площі, в районі гавані (Тараненко 2016, рис. 31). На городищі Воїнська Гребля виявлено 6 корабельних заклепок (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 109), у фондах ІА НАНУ збереглися 5 екземплярів(Сергєєва 2015d, рис. 33). Довжина краще збережених екземплярів складає 60 та 65 мм, інших приблизно 40 мм (1 екз.) та 55 мм (2 екз.). Такі заклепки призначатися для відносно невеликих річкових суден. Заклепка від більшого, можливо, морського судна виявлена у Балико-Щучинці (Сергєєва 2015d, рис. 36).

Дерев'яні кілки слугували для зовнішнього зміцнення конструкцій. Загалом вони могли виконувати різні функції (укріплення ґрунту, закріплення деталей конструкції та ін.). Цьому відповідають різні форми і розміри кілків. Здебільшого кілки виготовлені шляхом простого обрубання або тесання обрубків стовбурів молодих дерев відносно невеликого діаметру (3—5 см), хоча простежені також варіанти, коли вибирали стовбур більшої товщини і

розколювали його уздовж. У переважній більшості випадків кілки виявлені поза контекстом використання, що не дає можливості точної інтерпретації конкретних екземплярів.

Проте іноді кілки або їхні сліди, фіксуються у контексті використання. Прикладом можуть бути конструкції деяких укріплень берегів річок. Зокрема вони використані у конструкції загорож від замивів, виявлених на Київському Подолі, на ділянці по вул. Хорива, 40. Конструкції являли собою кліті з дощок, до 2 см завтовшки, поставлених на ребро. До горизонтальної поверхні дошки кріпилися кілками, вбитими по кутах клітей з внутрішнього та зовнішнього боків, по парі з кожної з вказаних сторін. Характерною рисою більшості цих кілків були квадратні отвори-пази, вирізані у верхній частині. Їх розміри 2 х 2 см. Складна система берегових укріплень, досліджена на ділянці близько перетину між вул. Хорива (Хорива, 30—32) та близько перетину вул. Почайнинської та Героїв Трипілля (вул. Почайнинська, 11), серед іншого включала в себе зрубні та плетені з верболозу конструкції, які прибивалися до землі загостреними кілками (Сагайдак 1991, с. 47). У цивільних спорудах кілками могли кріпитися також дерев’яні перегородки, дошки обшивки земляних стін котлованів заглиблених частин будівель або опічків та ін. Використання кілків для закріплення дощаної обноски ззовні будівель засвідчено на Київському Подолі (Гупало 1981, с. 146).

Ще один спосіб сполучення дерев’яних деталей — використання столярного клею. Свідченням його виробництва і використання може бути скупчення пиляних рогів свійської рогатої худоби у ремісничих комплексах у Києві. В деякій кількості його могли використовувати в косторізній справі, проте основною метою варіння такого клею були роботи з деревом. Конкретно сфера використання столярного клею у деревообробці не зафіксоване, це могло бути склеювання дрібних деталей, або використання як додаткового засобу для зміцнення механічних сполучень. Наприклад, у пізньому столярстві клини та нагелі забивають з додаванням клею щоб зміцнити конструкцію (Трутовский 1929, с. 89). Простота і доцільність цього

способу дозволяє припускати подібне використання також клею у більш ранні часи.

5.7. Особливості техніки та технології бондарства

Деревообробні знаряддя на слов'янських пам'ятках VII—IX ст**.** репрезентовані переважно універсальними типами, які побутують у широких територіально-хронологічних рамках: сокири, тесла, скобелі, долота. Специфічні бондарні знаряддя не засвідчені. Серед знарядь, що датуються XII—XIII ст., виявлений такий спеціальний інструмент бондаря, як уторна пилка. Вона є серед матеріалів з Колодяжина (рис. 5.17: 8), аналогічні інструменти походять з Давид-Городка у Турівскій землі (Лысенко 1969, рис. 12: унизу в центрі; 1999, рис. 37: 8), Яропольча Залеського (Седова 1978, табл. 8: 5) і з Новгорода (Колчин 1959, рис. 28). Незважаючи на те, що уторник виявлено поки що тільки у шарах XII—XIII ст. і пізніше, слід припускати її більш ранню появу. Про це свідчать уторні пази, виконані професійним знаряддям, зафіксовані на бондарному посуді X—XI ст. Серед пізніших аналогій можна згадати уторник (випадкова знахідка), який зберігається в експозиції Музею Воронізького педагогічного університету (рис. 5.17: 9). Цей простіший вид уторників майже в незмінному вигляді зберігався до кінця XIX — початку XX ст. і мав назву гребінь (Песоцкий 1899, с. 189-190, рис. 380-381; Свирский, Турченко-Тур 1922, рис. 15; Дебу 1927, с. 12; Левченко 1928, рис. 13-14). Пізніші гребені (рис. 5.17: 10) трохи відрізнялися за формою від давньоруських і воронезького екземпляру (ймовірно, більш раннього за XIX—XX ст.), проте всі вони функціонували за однаковим принципом.

Іншим специфічним бондарним знаряддям можна вважати невеликий одноручний скобель, який застосовували для стругання клепок усередині виробів (Колчин 1985, с. 257). Такі скобелі найдені на Княжій Горі Дівіч-Горі та ін. (Колчин 1953, с. 113). З бондарним ремеслом можна пов'язувати також деяку частину залізних скоб. Скобу могли використовувати для вигинання

дерев'яних обручів (рис. 5.17: 7). Такий прийом добре відомий з досвіду пізнішого бондарства (Силантьев 1939, рис. 28).

За Т. Г. Богомазовою, з посиланням на першого дослідника дерев'яних виробів Старої Ладоги С. М. Орлова, можна простежити деяку еволюцію в техніці виготовлення бондарних виробів. Вона зазначала, що у найбільш ранніх виробів уторний паз, куди вставляли денце, був вирізаний у вигляді сходинки, а з X ст. він набув сучасного вигляду поперечного каналу, вирізаного спеціальною пилкою з внутрішнього боку клепок. Еволюціонують, на її думку, також обручи: у VII—VIII ст. вони з'єдналися шляхом обв'язування ликом накладених один на одного кінців, з кінця IX ст. їх стали сполучати «в замок» за допомогою вирізаних на кінці виїмок (Богомазова 1999, с. 18). Проте пізніше О. І. Давидан не побачила еволюційних змін у виготовленні бондарного посуду. За її спостереженням всі уторні з'єднання однаково побутували у VIII—IX ст. і пізніше (Давидан 1991, с. с 134-135). У цьому зв'язку варто звернути увагу на уступчасті уторні пази, простежені у чернігівських видовбаних посудинах XIII ст. (рис. 5.18: 1б). Якість виконання цих пазів значно гірша, ніж у бондарних виробів. Це можна пояснити тим, що видовбані ємності були продукцією домашнього ремесла та відрізнялися не дуже якісною обробкою. Для їх виготовлення спеціальний реманент не застосовували. Отже уступчасті пази для вставки днища не варто розглядати як хронологічний маркер. Вони радше маркують роботу у межах домашнього ремесла з застосуванням універсальних знарядь (ніж, скобель).

5.8. Техніка виготовлення продукції з дрібно-виробного лісу

Неоднорідність виробів з дрібно-виробного лісу потребувала широкого спектру реманенту для різних категорій предметів. Для підготовки заготовки могли використовувати скобелі для грубої обробки та ножі. В окремих випадках використанням скобелю операції з обробки поверхні закінчувалися. Це простежено на стінках видовбаних посудин з Києва і Чернігова (рис. 5.18).

В інших випадках поверхні стінок видовбаних посудин оброблялися більш ретельно (наприклад, екземпляри з Воїнської Греблі).

З різальних інструментів універсальним був ніж (рис. 5.17: 15-18). Сліди обробки ножем простежуються на деяких виробах (рис. 5.13: 4-6). Виявлення великої кількості дрібних фрагментів дерева зі слідами стругання ножем на садибі XI ст. на Київському Подолі (Спаська, 35) свідчить про широке застосування зазначеного знаряддя. Ніж використовували також для поперечних зрізів. Окремі екземпляри ножів, виявлені на давньоруських поселеннях, привертають особливу увагу. Їх форми можна зіставити з аналогіями серед пізнішого деревообробного інструментарію для виготовлення дерев'яного посуду (рис. 5.17: 20). Не виключено використання таких ножів саме для різьблення по дереву. В роботі використовували також різці (рис. 5.17:21-23); невеличкі стамески (рис. 5.17: 19), свердла дрібного діаметру (рис. 5.16: 1).

Полірування готового виробу могло відбуватися за допомогою різноманітних абразивів. Грубим абразивом міг бути пісковик або подібний матеріал. До готовності виріб полірували м'яким абразивом, найбільш імовірно, насамперед шкірою. Прикладом виробу з якісно обробленою поверхнею є дерев'яний хрестик з Київського Подолу.

Техніка виготовлення різних видів продукції мала свою специфіку, що можна простежити на окремих видах виробів.

Першим прикладом може бути посуд (рис. 5.19). За технікою виготовлення вирізаного столового посуду заглиблення завжди робилося з боку поздовжнього зрізу колоди, на радіальному або тангенціальному розрізі дерева. Заготовка приблизно відповідала розмірам майбутнього виробу з припуском на обробку. Така сама техніка відома за пізнішими аналогіями.

Точіння посуду відбувалося на верстаті з лучковою передачею. Його конструкція забезпечувала високу скорість, необхідну для хорошої якості обробки зовнішньої і внутрішньої поверхні посудин. Це підтверджується якістю посуду з Південної Русі. Неоднаковий «почерк» токарної роботи

дозволив виділити роботи двох майстрів-токарів у Воїнській Греблі (рис. 5.19: 3-5). Простіший варіант токарного верстату ми розглядали у зв'язку з обробкою кістки, проте етнографічні аналогії свідчать про можливість використання такого примітивного верстату і в деревообробній справі (рис. 5.20: 7) для виготовлення дрібних виробів (рис. 5.20: 1-4). Однак у ці часи вже широко застосовувалися складніші модифікації верстатів. Питання, пов'язані з ними вже розглядалися у літературі (Давидан 1970). Токарні верстати не знайшли відображення в давньоруських графічних джерелах, проте вони репрезентовані на середньовічних європейських мініатюрах (рис. 5.21: 8-10). Для обточування посуду та інших відносно великих за розмірами виробів використовували стаціонарний токарний верстат з більшою кількістю деталей і педальним керуванням. Можливий давньоруський варіант такого і процес роботи на ньому реконструював Б. О. Колчин на підставі залишків виробництва, зафіксованих у Новгороді (Колчин 1968b, с. 72-76, рис. 62). В етнографії відомі верстати простішої конструкції (рис. 5.21: 5-7), не виключено, що саме такою була деяка частка давньоруських верстатів.

Грубу первісну форму заготовці надавали різальними інструментами перед закріпленням на верстаті, після чого обточували (рис. 5.21: 1-3). Різцем на токарному верстаті виточували стінки посудини, піддон і частково днище. Центральна частина днища з обох боків оброблялися вручну після зняття виробу з верстату (рис. 5.22). Подібна техніка реконструйована для різних територій (Вихров, Колчин 1962, с. 149-151; Woźnicka 1961, s. 29-38; Kaván 1987, s. 65-128), тому нема підстав вважати, що у Києві та інших містах Південної Русі вона суттєво відрізнялася.

Товстостінний тарний посуд виготовляли у техніці вирізання і видовбування як на торцевому зрізі колоди, яку видовбували усередині, так і з боку поздовжнього зрізу колоди. У першому випадку використовували природу форму стовбура дерева, а заглиблення робилося вздовж волокон. Роботи з боку поздовжнього зрізу могли давати більшу різноманітність форм. Прості ємності з м'яких порід дерева (липа, тополя) міг зробити кожен

господар власноруч. Про те, що такий посуд був продукцією домашнього ремесла, свідчить недбалість обробки поверхні, що характерно як для видовбаного, так і для різьбленого посуду.

Ще один приклад — дерев'яні гребені. Судячи зі стану збережених гребенів (відсутність розтріскування і короблення, слідів суків тощо), деревину для них, як і для багатьох інших видів виробів, ретельно відбирали, деревину з вадами (зокрема, суками) не використовували. Відібраний матеріал висушували протягом тривалого часу. Окреме питання можна поставити щодо обробки самшиту. Цю імпортну деревину, ймовірно, привозили як окремі частини стовбурів. Самшит — дуже тверда деревина, яка потребувала особливої обробки. Дані про конкретні давньоруські технології перинної обробки самшиту відсутні. Непряму інформацію дає практика кустарів-ложкарів початку XX ст.: для роботи з самшитом його спочатку пропарювали в печі у казанку з водою. Деревина від цього розм’якшувалася і різати її було легше, ніж у сухому стані (Филиппов 1913, с. 145-146). Гіпотетично можна припускати, що давньоруські майстри володіли похожими техніками. В етнографії нема даних про термічну обробку для місцевих порід дерева, які використовували для виготовлення прядильних гребенів. Властивості місцевої деревини (зокрема менша міцність) не потребували таких операцій.

Техніка обробки прядильних і побутових гребенів (рис. 3.22) була загалом однаковою. Кожен гребінь виробляли з окремого шматка дерева, корпус формували завжди так, щоб можна було пропилювати зубці уздовж волокон. Зубці випилювали спеціальними пилками з дрібними зубцями після остаточної підготовки заготовки. Доводили напилком. Подекуди збереглися сліди цього інструменту, його рух відбувався навскіс зубців. Простежені пропиляні або прорізані лезом лінії-маркери уздовж зубців гребенів. На екземплярах прядильних гребенів з Райків і з Воїнської Греблі ці лінії могли мати допоміжний характер як межа пропилювання зубців. Простежений на гребені з Софіївської Борщагівки короткий відрізок лінії, ледве прокреслений тонким вістрям, також вказує на те, що заглиблення не виконувало

декоративних функції. Ймовірно з цією самою метою прорізана лінія на побутовому гребені XI ст. з Київського Подолу. На гребені з Городську навпаки, вони мають декоративний характер.

Загалом можна зазначити, що техніка виготовлення дерев'яних і рогових гребенів була однаковою. Не відрізнялася також техніка виготовлення дерев'яних гребенів давньоруського часу і часів античності (Сокольский 1971, с. 147-148). Отже зазначені технологічні прийоми сягають ранніх часів. Як найдоцільніші для цього виду робіт вони залишаються незмінними протягом тривалого періоду.

Наступний приклад — деталі ткацьких верстатів (бердо). Простоту їх виготовлення довела на практиці Т. М. Крупа, (Крупа 2008). Прикладом слугував екземпляр з чернігівської будівлі XIII ст. Фрагмент бердо складався з двох паралельних планок і закріпленою між ними частою гребінкою. До круглої в перетині планки за допомогою спеціального обв'язування кріпилися «вуса» гребінки. Планка ціла (не складена). Вся конструкція трималася за рахунок з'єднання міцним пеньковим шнуром, діаметр якого співпадає з розмірами паза. Вона закріплювала «вуса» тільки по верхньому краю, укладаючи їх щільно один до одного. Експериментальна спроба виготовлення деталі ткацького верстату дозволили Т. М. Крупі дійти висновку, що таку деталь було нескладно зробити в домашніх умовах. Сама авторка виготовила частину берда за півгодини і вважає, що відповідні навички дають можливість зробити ще скоріше (Крупа 2008, с. 60).

Отже робота з дрібно-виробним лісом забезпечувала продукцію різної складності виготовлення, що її виготовлення потребувало неоднакового ременанту і різних виробничих технік. Якщо одні види виробів могли робити вдома, інші потребували досліду ремісника-професіонала.

5.9. Робота з іншими частинами дерева

Знаряддя для плетіння виготовляли з різних матеріалів (метал, кістка). Знаряддя з кісткових матеріалів, враховуючи їх відносну нетривкість,

здебільшого могли застосовуватися для плетіння з лика. Для виробів з прутів краще застосовувати металеві знаряддя.

Загалом техніка плетіння предметів відносно невеликих розмірів, як і плетені конструкції, належить до поширених у просторі і часі деревообробних технологій, які не зазнали суттєвих змін протягом тривалого періоду. На це вказують функціонально ідентичні знаряддя праці, які водночас можуть дещо відрізнятися за оформленням, відповідно місцевим.

Матеріали з Чернігова і Манжелії демонструють техніку з'єднання деталей ємностей шляхом прошивання стрічками з лубу (рис. 5.23). Таким самим чином прикріплювалося денце до решти великої берестяної посудини з Києва. З Чернігова також походять фрагменти кори з надрізами (для прошивки?), можливо, деталі для іншого прошитого виробу.

5.10. Спільні і специфічні технології в обробці дерева та кістки

Загальноприйнятим є визнання спільних моментів в обробці дерева і кістки та рогу. Проте, порівнюючи ці два види виробних матеріалів, слід мати на увазі, що на відміну від косторізного ремесла, яке мало справу з відносно однорідним матеріалом (за розмірами і можливостями створення продукції), деревообробка оперувала різнорідним матеріалом (за тими самими критеріями). Простежується багато спільного в техніках обробки кістки і дрібно-виробного лісу. На етапі первинної обробки сировини операції були практично ідентичними. Серед продукції є вироби, однакові за функціями (руків'я ножів, гребені та ін.).

Дерево і кістка потребували приблизно однакового ремаменту і техніки обробки (розрубування та розпилювання, тесання ножем, загладжування поверхні напилком, свердлення, обточування на токарному верстаті, орнаментація готових виробів ножем, різцями, циркулем тощо). Г. М. Бочаров припускав, що в Новгороді у X—XI ст. косторізним ремеслом могли займатися різьбярі по дереву (Бочаров 1983, с. 112). На античних матеріалах схожість техніки обробки обох матеріалів простежив М. І. Сокольський. З

іншого боку, він визнавав, що обробка кістки потребувала гостріших знарядь (Сокольский 1971, с. 263). За Б. О. Рибаковим, різниця у міцності дерева та кістки потребувала від майстра більшої удосконаленості засобів і більш бездоганних знарядь, що виділило різьбярів по кістці в особливий розряд ремісників (Рибаков 1948, с. 413). Вказуючи на спільні моменти в обробці дерева та кістки, Б. Г. Петерс вказав на деякі особливі властивості кістяних виробів порівняно з дерев'яними й металевими. Зокрема, кістяні вироби були міцнішими, довговічнішими й мали більш однорідну структуру порівняно з аналогічними дерев'яними виробами. А за фактурою й кольором вони виглядали значно ефектніше (Петерс 1986, с. 23). На такі відмінності в обробці кістки, як спеціальні знаряддя і складніша початкова обробка матеріалу вказували також інші дослідники (Рехачев 1949, с. 64; Бонев 1988, с. 26; Мядзведзева 2005, с. 139). Загалом можна простежити використання однакових знарядь для обробки кістки та дерева (сокира, пила, ніж, свердло, скобель, різець, долото, напилок, рашпіль, циркуль, шило, токарний верстат) і спеціалізованого косторізного ремаенту — аналогічних знарядь, але невеликих розмірів і ретельніше загострених, що відповідає більшій твердості кістки. Цим самим фактом можна також пояснити частіше використання пилки для розпилу кістки. Сліди пилки на рештках дрібного дерева поодинокі.

Схожість засобів обробки кістки та рогу, з одного боку, і деревини, з іншого боку, простежуються на стадії первинної обробки сировини, а потім — тільки у разі виробництва однакових предметів з цих видів сировини, де послідовність операцій диктувалася насамперед конструкцією предмету. Прикладом є дерев'яні та рогові гребені. У їхньому виробництві застосовували однакові знаряддя і дотримувалися однакових технологій. За припущенням Н. І. Асташової, у Смоленську могли діяти майстри-гребінники (у документах є згадки про них), які виготовляли як дерев'яні, так і рогові гребені. Відповідно спостереженням дослідниці, за зовнішнім виглядом і орнаментацією гребені з різних матеріалів не відрізняються одні від одних (Асташова 1993, с. 77). Сполучення деревообробного та косторізного ремесла

зафіксовано у Полоцьку, де відкрито майстерню XV — першої половини XVI ст., яка містила характерний косторізний інструментарій, але серед нього збереглося фрагментарне свердло великого діаметру для обробки дерева (Дук 2007, с. 87, рис. 4: 6).

Ідентичну форму мають предмети з різних матеріалів, але однакового функціонального призначення: втулкові колодки ножів, ложки а ін. Незважаючи на те, що кістяних колодок ножів виявлено доволі багато, співвідношення їх кількості і кількості виявлених ножів дозволяє говорити, що колодки були переважно дерев'яними. За аналогіями, насамперед етнографічними, можна стверджувати, що існували дерев'яні екземпляри знарядь для шліфування древків стріл. На це вказує обмаль екземплярів з кістки (всього два з Києва), при тому, що стріли належали до основних видів давньоруського озброєння.

Отже, незважаючи на те, що розвитку косторізного ремесла, без сумніву, сприяла багатовікова традиція обробки дерева, давньоруські косторізи, опановуючи основні прийоми обробки матеріалу розробили свою, специфічну технологію роботи з кістковою сировиною, враховуючи її особливості, що не дозволяє говорити про повну ідентичність обробки двох видів сировини — дерева і кістки.

Підбиваючи підсумки всьому сказаному вище, констатуємо таке.

Наші дослідження деревини та деревного вугілля суттєво доповнюють реконструкцію природних особливостей регіону у добу середньовіччя. Склад деревної рослинності на всій досліджений території (включаючи лісову і лісостепову зони) приблизно однаковий, проте були деякі локальні відхилення (присутність або відсутність сосни в різних регіонах, відсутність ільмових або уваги до них як до ділової деревини на Правобережжі Дніпра тощо). Склад ділової деревини регламентувався відбором певних порід дерева.

Спостерігається віддання переваги зимовій заготівлі лісу, хоча в деяких випадках мала місце й заготівля навесні або влітку.

Давньоруські майстри володіли різними техніками обробки різних видів деревної сировини (будівельний ліс та його сортименти, клепка, дрібно-виробний ліс, похідні матеріали тощо) і використовували різноманітний реманент, від універсальних знарядь (сокира, тесло, скобель, ніж для дрібних робіт) до спеціальних (свердла, різці, стамески, уторник для бондарних робіт, токарний верстат тощо).

Все це характеризує доволі високий рівень розвитку ремесел, пов’язаних з виготовленням різних видів деревообробної продукції. Загалом можна говорити про розвиток різноманітних технологій обробки деревної сировини для створення потрібної продукції.

РОЗДІЛ 6
ОРНАМЕНТ І ГРАФІТІ НА ВИРОБАХ З КІСТКОВИХ МАТЕРІАЛІВ І ДЕРЕВИНИ

Орнамент і знаки-графіті на південноруських виробах з кісткових матеріалів і дерева мають свої особливості, які потребують окремого аналізу. Щодо орнаменту це стосується орнаментальних форм і техніки нанесення декору, щодо графіті — склад знаків і мету їх нанесення. Зазначені питання розглядатимему у цьому розділі.

Для нанесення зображень на вироби з дрібно-виробної деревини і кісткових матеріалів використовували приблизно однаковий реманент і застосовували переважно однакові техніки орнаментації, що дозволяє розглянути його разом.

6.1. Орнамент

Оздоблення орнаментом і різноманітними зображеннями предметів повсякденного вжитку і навіть у деяких випадках знарядь праці, не кажучи вже про репрезентативні парадні речі, відбувалося повсюди, що обумовлено різними причинами. За О. В. Арматинською, у ряді випадків орнаментування речі могло обумовлюватися тим, що сітка орнаменту запобігає розтріскуванню речі під час висихання кістки (Арматынская 1995, с. 90). Зазначена авторка розглядає вкупі з орнаментом всі насічки та нарізки, у тому числі такі, що були виконані з суто технологічною метою. Проте основними функціями, які виконував орнамент, були декоративні та охоронні, тому таке розширення поняття орнаменту навряд чи є слушним. Людина завжди прагнула прикрасити свій побут, тому речі, що її оточували, несли не тільки суто функціональне, але й естетичне навантаження. Крім того, у традиційному світогляді декору приписувались магічні властивості і функції оберегу. На думку О. О. Кондратьєвої, орнамент гребенів був знаковим і їх орнаментація у цілому була тісно пов’язана з сакральним статусом і семантикою гребеня

(Кондратьева 1999, с. 81-82). Сама річ та її орнаментика розглядалися як взаємопов'язані явища, прикладом є не тільки гребінці, але й інші предмети з сакральним статусом (наприклад, гостроконечники).

З позицій створення фактури за технікою виконання зазвичай виділяють контурне, тригранно-виїмчасте, рельєфне, об'ємне, ажурне (наскрізне) різьблення. Ажурне різьблення також називається прорізним орнаментом (Флерова 1998б, с. 93; 2001, с. 126). Ще одним видом декоративного оформлення поверхні було фігурне профілювання, коли виробу надавали складну вибагливу форму. Відносно рідкісними техніками декорування виробів з природних матеріалів були фарбування, інкрустація і протравлювання. Сліди фарбування простежуються на виробах з різних матеріалів, а інкрустація і протравлювання — тільки на виробах з кістки. Вироби з дерева також могли оздоблювати металевими деталями, рідше деталями з кістки (накладками).

Контурне різьблення є технікою нанесення на поверхню виробу заглиблених ліній, які складають контур візерунка. Контурна техніка найбільшою мірою відповідала фактурі і кістки, і дерева, що обумовило її поширення скрізь. У Південній Русі контурне різьблення було основний видом декоративного оформлення поверхні виробів.

Види контурного декору включали: абстрактний (геометричний) орнамент, рослинний орнамент, зооморфні та антропоморфні зображення і сюжетні сцени (рис. 6.1-6.8, 6.9: 9, 10). Простежується віддання переваги прямолінійному геометричному орнаменту, що можна пояснити простотою його нанесення. Контурний прямолінійний орнамент більше всього відповідав структурі вихідного матеріалу, а в разі токарної обробки (наприклад, точений посуд) його нанесення взагалі не потребувало додаткових зусиль: лінії створювалися внаслідок простого натискування на поверхню під час обертання заготовки. Використання спеціального згарядця для циркульних кіл також обумовило поширення цього виду орнаменту — як самостійного і елементу більш складних композицій, насамперед лінійно-циркульних.

Серед орнаментальних композицій, характерних для виробів з кісткових матеріалів і дерева, панують геометричні візерунки, котрі, у свою чергу, можна розділити на крапкові, прямолінійні (лінійно-геометричні), криволінійні, циркульні (вічкові). Для кожного різновиду орнаменту характерний свій набір елементів. Крапковий орнамент створюють неглибокі дрібні ямки, розміщені безладно або в певній послідовності. В основі прямолінійних композицій лежать прямі та ламані лінії, короткі насічки, геометричні фігури. Криволінійні орнаментальні композиції створені вигнутими лініями різноманітних конфігурацій (дуги, синусоїди, спіралі, хвилі та ін.). Доволі поширеним різновидом криволінійного орнаменту є плетінка. Циркульний орнамент створювали циркульні кола, розміщені безладно або у певній послідовності. Різновидом циркульного орнаменту є циркульна плетінка, яка має специфічний вигляд: фактично це ряд циркульних окружностей, котрі огинає стрічка, що їх переплітає. Стрічку створюють незавершені циркульні кола. В орнаментації виробів з дерева і кісткових матеріалів часто практикували композитні орнаменти, створені різними елементами, частіше за все лінійно-циркульний варіант.

Деякі дослідники виділяють названі різновиди контурного орнаменту в окремі типи за технікою нанесення на поверхню. Так, В.Є. Фльорова розділяє різьблений, циркульний та пропиляний орнаменти (Флерова 1998б, с. 91-92), О. В. Арматинська — прокреслений, пропиляний, циркульний (Арматынская 1995, с. 85). Проте за кінцевим результатом (створення контурного візерунку) їх можна вважати окремими групами контурного різьблення, що відрізняються за характером виконання.

Через відносну простоту виконання орнаментація різьблених виробів контурним декором, особливо прямолінійними геометричними візерунками, поширена скрізь у просторі і часі. Прямолінійні контурні візерунки наносили на предмети різного призначення — від побутових і господарчих виробів (руків’я ножів, гребені з дерева та кістки) до столового дерев’яного посуду і деталей оздоблення (накладки, застібки та ін.).

Другим за значенням після прямолінійного можна вважати циркульний орнамент. Циркульні кола як самостійний орнамент або доповнення до лінійних композицій зустрічається на виробах різного призначення. У гребенів циркульний орнамент іноді доповнює паралельні лінії. Дерев'яні гребені з Верхнього Києва і з Райковецького городища орнаментовані тільки циркульними колами.

Криволінійні орнаментальні композиції, створені лініями різних конфігурацій (дуги, синусоїди, стилізовані рослинні елементи) зустрічаються в орнаментиці виробів з кістки та рогу порівняно нечасто. Винятком є плетінка, розповсюджена у давньоруські часи.

Плетінка різних модифікацій — звичайна і циркульна є доволі поширеним видом декору виробів з кістки. Частіше за все, плетінка зустрічається на руків'ях і декоративних накладках з кістки та рогу, насамперед на сагайдачних накладках. Її відсутність на виробах з дерева, можливо, слід пояснювати відносно невеликою вибіркою дерев'яних виробів порівняно з виробами з кісткових матеріалів.

Решта криволінійних зображень внаслідок своєї випадковості мають індивідуальний характер, для них не було розроблено єдиного стандарту, притаманного композиціям, в основі яких лежать прямолінійні або циркульні елементи. Рослинні мотиви у цілому з їх складними заокругленими лініями менше відповідають структурі кістки, що не сприяло їх популярності серед косторізів. Зразки елементів рослинного декору поодинокі. Зокрема, підвіска або накладка з вул. Борисоглібської, 3 (Київ, Поділ), скоріше за все, є імітацією металевих прототипів (рис. 2.38: 2). Такий орнамент більш характерний для художніх виробів з кольорових металів, які, можливо, й слугувати взірцем для косторізів (Сагайдак 1991, с. 94; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 89). Аналогічні спостереження висловив Г. М. Бочаров для новгородського косторізного ремесла (Бочаров 1983, с. 111-112).

Прикладом криволінійного контурного орнаменту на відносно великій площині є зображення розеток і концентричних кіл на стінках київського

дерев'яного саркофагу XI ст. (рис. 3.7: 5). Зазначений саркофаг також є прикладом декорування об'єкту християнської сакральної сфери і може спиратися на відповідну традицію. М.А. Сагайдак (Сагайдак 1991, с. 99-101, рис. 55), простежив у його декорі впливи кам'яної пластики з Десятинної церкви і Софії Київської, проте не виключено, що він є спрощеним варіантом декору мармурових саркофагів, де розетки зустрічаються доволі часто. Підкреслимо, що, незважаючи на запозичений характер, зображення виконані в традиційній для місцевої традиції контурній техніці.

Можна припускати, що криволінійний орнамент притаманний більше виробам з дерева, як м'якого матеріалу, який простіше обробляти. Складні композиції з фігуративними зображеннями (найскладнішими є сюжетні сцени) засвідчені на дерев'яному посуді. Серед сприятливих факторів для розвитку такого різьблення, крім придатного м'якого матеріалу, можна вказати на більшу площу поверхні порівняльно з виробами з кісткових матеріалів.

Поширення крапкового орнаменту було незначним. Виключно крапками декоровані окремі застібки (рис. 6.9: 2, 3). Як додатковий елемент ямки присутні в окремих декоративних композиціях виробів X ст.: в декорі корпусу руків'я з зооморфним завершенням і футляру однобічної набірної гребінки X ст. з Київського Подолу (рис. 6.4: 5, 6.9: 1), як частина декоративного оформлення наконечників стріл з Ліскового на Чернігівщині.

У розпорядженні давньоруських різьбярів по дереву та кістці з Півдня Русі були різноманітні знаряддя для орнаментування своєї продукції. Серед них, крім ножів, застосовувалися пилки, різці різних форм. спеціальні інструменти для нанесення циркульних кіл. Цей набір інструментів забезпечував можливість створення різних видів орнаменту. Відповідно, за технікою виконання, контурний орнамент може бути виконаний за допомогою різальних знарядь (ніж або спеціальні різці), прокреслений вістрям шила або спеціального різця, пропиляний. Ямки крапкового орнаменту могли проверчувати кінцем ножа або гострого різця. Вони завжди мають у перетині конічну або напівкруглу форму.

Лінійні зображення виконували ножем, різцями, пилкою, а також, значно рідше, вістрям шила, голки або подібного інструменту. Зазначені знаряддя придатні для виконання будь-яких композицій. Пилкою наносили виключно прямі лінії. Ножем та спеціальними різцями виконували лінійні орнаментальні композиції різноманітної конфігурації. Для орнаментування точених виробів під час обробки на верстаті використовували кінець токарного різця.

Ніж є найбільш універсальним знаряддям, як загалом для різьблення, так і для нанесення орнаменту. Власне кажучи, для простіших операцій придатний звичайний господарський ніж. У рамках домашнього ремесла, безумовно, користувалися саме ним. Водночас існували спеціальні ножі для різьбярських робіт (рис. 5.17: 15-18). Борозенки візерунку, нанесеного лезом ножа, на всій довжині відрізняються розбіжностями за шириною і глибиною. Стінки і дно борозенки нерівні, у перетині борозенка підтрикутна. У випадку орнаментації ножем візерунку притаманна деяка недбалість, навіть коли його виконував майстер-професіонал. Така техніка орнаментації характерна для орнаментів на ручках ножів та інших знарядь, деяких декоративних накладок тощо. Вона простежена також на більшості орнаментованих псаліїв та інших деталях озброєння. Ножем могли виконувати орнамент не лише професійні косторізи, але й взагалі будь-яка особа, яка володіла навичками різьбярської справи. Прикладом може бути зигзагоподібний візерунок на кістяній муфті з с. Кощіївки, недбало виконаний лезом ножа (рис. 6.1: 4).

Візерунки, продряпані вістрям шила або великої голки, зустрічаються нечасто. Вони характерні для роботи непрофесійних майстрів, можливо самих власників предмету. Як приклад згадаємо фрагмент руків’я канчука з продряпаною плетінкою зі Старокиївської гори (рис. 2.28: 8). Рідкісним винятком є деякі елементи декору руків’я з зооморфним завершенням з Київського Подолу, виконані вістрям. Якість самої речі і її оформлення не залишає сумнівів стосовно того, що це робота майстра-різьбяра, який використовував різні інструменти: ніж, різець, шило або голку тощо. Варто окремо звернути увагу також на орнамент двох дерев’яних посудин з

Колодяжина, створений дуже тоненькими лініями ймовірно, вістрям знаряддя типу шила або спеціальним різцем з загостреним кінцем (рис. 6.2: 1, 2).

Борозенка візерунків, виконаних різцем — це зазвичай вузькі канавки, до 1 мм завширшки. Ширина борозенки на всьому протязі однакова, стінки вертикальні або трохи скошені до низу. У перетині канавки візерунку можуть мати форму кутів або прямокутників з пласким чи трохи заокругленим дном, залежно від форми різця. Дно може бути нерівним, коли вибірка контуру відбувалася короткими переривчастими рухами. Різцем провадили різні операції, залежно від яких створювали форму борозенок контурного візерунку. Зазначене знаряддя придатне для виконання прямих, і вигнутих ліній, плетінки тощо. Форми перетинів рівчаків контурного орнаменту дозволяють відновити форми робочої частини різців, якими користувалися косторізи для нанесення контурних зображень. Вона могла бути загостреною, пласкою або заокругленою. Це дуже важливо для реконструкції ременту косторізів. За допомогою різця орнаментована значна частка досліджених виробів з кістки та рогу. Зокрема, різцем виконувалися дугоподібні лінії на спинках набірних однобічних гребінок. Найімовірніше, що саме лезом ножа виконано складний орнамент на дерев'яній чаші з Колодяжина, хоч не можна виключати, що для цього використовували вістря різця зі скошеним лезом. На зламі видно, що борозенки прорізані навскіс. Місцями вони досить глибокі — до 1—1,5 мм завглибшки.

Тонким різцем, судячи з характеру борозенок, створено гравійований рослинний орнамент на чаші з Києва (Додаток Г.13.3). Прикладом лінійного орнаменту, створеного різцем з широким лезом можуть бути борозенки прямокутного перетину під вінцями великої різьбленої посудини з Воїнської Греблі, 3 мм завширшки. У Городську знайдено різець, яким могли виконуватися борозенки такого типу, але ширші, судячи з розмірів леза — 7 мм завширшки (рис. 5.17: 23). Подекуди виявлені різці з жолобчастим лезом (рис. 5.17: 21, 22). Такі різці, судячи з розмірів, призначалися для обробки більш габаритної деревини (наприклад, деталей меблів або інших елементів

інтер’єру), проте вони дають загальне уявлення про форму робочих частин різців для дрібних робіт.

Точені вироби, зокрема посуд орнаментували під час його виготовлення на токарному верстаті (рис. 6.3). Орнамент, в основі якого лежать паралельні лінії, виконували простим натискуванням токарного різця на поверхню. Ширина борозенки у цьому випадку на всьому протязі однакова, стінки вертикальні або трохи скошені до низу. У перетині борозенки контурного візерунку можуть мати форму кутів або прямокутників з пласким чи трохи заокругленим дном, залежно від форми різця. Отже, перетин борозенок орнаментальних ліній дозволяє реконструювати основні форми лез різців: частіше за все скошені під кутом, прямокутні, або заокруглені (жолобчасті). Для виконання тонкого, складного орнаменту могли застосовувати також спеціальні різці з загостреним кінцем. Деякі з піддонів посудин з Воїнської Греблі, орнаментовані одним різцем зі скошеним лезом, який залишав досить глибокі борозенки (рис. 6.3: 1-3). Іншим різцем — з заокругленим лезом близько 2 мм завширшки, орнаментована точена покришка (рис. 6.3: 4). Орнаментація під час процесу виготовлення речі на токарному верстаті простежена також на фрагменті невеличкого дерев’яного виробу з Чучина. Лінії виконані різцем з узьким прямокутним лезом.

Ще одна техніка нанесення лінійного орнаменту — пропилювання (рис. 6.4, 6.5, 6.6: 1, 4). Пилка залишає дуже характерні сліди — прямі борозенки, рівні по всій довжині з рівним дном, часто з характерними мікроподряпинами у вигляді тонких прямих ліній. Ширина борозенки пропиляного орнаменту зазвичай складає від 0,6—0,8 мм до 1,0 мм.

За нашими спостереженнями, пилка переважає як інструмент для нанесення прямих ліній на рогові гребені. Зауважимо, що така техніка орнаментації спостерігається не лише на гребенях місцевого походження, але й на однобічних набірних гребінках —привозних або виготовлених майстрами-мігрантами на місці. Прикладами можуть бути деякі екземпляри з Києва (рис. 6.5: 1, 5). Техніка пропилювання ліній уздовж зубців є звичайною

для гребенів з кісткових матеріалів. Цю саму техніку орнаментації простежено на кістяних та рогових гребенях в інших регіонах східноєвропейського лісостепу (Флерова 1998, с. 92; Горбунов 2009, с. 10). Гребені з пропилами є серед матеріалів Прикам'я (Арматынская 1995, табл. 3). Отже, зазначену техніку орнаментації цілком слушно вважати універсальною для гребінництва незалежно від вихідного матеріалу.

Спостереження за шириною борозенок орнаментальних ліній суцільних двобічних гребенів дозволяє твердити, що часто для прорізання зубців з одного боку і для нанесення орнаменту використовували одну пилку. Як правило, це пилка для дрібних зубців. Проте іноді для нанесення ліній використовували пилки інших розмірів, якщо це дозволяла кількість пилок у наборі, який був у розпорядженні майстра.

Використання інших знарядь, передусім ножа, з метою нанесення прямих ліній уздовж зубців простежується лише на окремих екземплярах гребенів. Серед досліджених екземплярів з прорізаними лініями згадаємо гребені з Києва (з садиби на Подолі по вул. Нижній Вал, 41), з Ржищева, з Воїнської Греблі, а також з околиці цього городища околиці (с. Пугачівка), з Кощіївки. Ножем також могли бути виконані лінії уздовж зубців на дерев'яних гребенях з Київського Подолу та з Райковецького городища, на прядильному гребені з Воїнської Греблі тощо. В деяких випадках (рогові гребені з Києва і Ржищева) спостерігається низька якість таких виробів. Зауважимо, що з Ржищева походять два гребені з однаковим орнаментом, але в одному випадку прямі лінії нанесені пилкою, а в іншому — ножем, причому не дуже ретельно (Додаток В.47.6, 47.7). Можливо, це спроба місцевого різьбяра не дуже високої кваліфікації або навіть учня різьбяра, скопіювати предмет, який був у його розпорядженні. Гребінь з Пугачівки, навпаки, виготовлений дуже ретельно, прорізана лінія майже не відрізняється від зробленої пилкою (рис. 6.1: 2). Дуже високий рівень відрізняє виготовлення гребенів з Кощіївки, у тому числі їх орнаменту. Отже, застосування ножа для орнаментації не обов'язково є показником низької кваліфікації гребінника.

Для дерев’яних гребенів засвідчено використання і пилки, і різального інструменту (рис. 6.6). Врізані лінії є на побутовому гребені з поховання середини XI ст. на Київському Подолі, на фрагментованих прядильних гребенях з Воїнської Греблі і з Райковецького городища. Пропиляні лінії є на гребені з Городська.

Напівфабрикати, виявлені на деяких середньовічних пам’ятках Східної Європи, таких як, наприклад, Київ і Саркел (Магура 1930, с. 61-62; Флерова 1998, рис. 2: 2) свідчать про те, що нанесення ліній передувало пропилу зубців. Така послідовність відповідає загальноєвропейській традиції.

Розглядаючи прямі лінії уздовж зубців гребеня у рамках вивчення орнаменту, слід мати на увазі, що у деяких випадках вони могли мати лише технічне призначення і була допоміжним елементом, який маркував межу пропилу зубців. Напівфабрикати, виявлені на деяких середньовічних пам’ятках Східної Європи, таких як, наприклад, Київ і Саркел свідчать про те, що нанесення ліній передувало пропилу зубців. Така послідовність відповідає загальноєвропейській традиції.

Зазначена техніка маркування межі зубців дерев’яних гребенів сягає більш ранніх часів, принаймні доби античності (Сокольский 1971, с. 147). Її можна вважати універсальною, оскільки вона обумовлена не стільки культурними традиціями, скільки технологією виробництва гребенів.

Разом з цим, незважаючи на те, що допоміжні технологічні функції лежать в основі лінійного орнаменту уздовж зубців, не варто зводити виключно до цього його призначення. В багатьох випадках нанесено кілька паралельних ліній, які не мали функціонального навантаження з точки зору технології. Іноді до ліній додавали інші елементи, наприклад, виїмчасті трикутники або циркульні кола. Про те, що лінійні композиції є саме орнаментом і несуть естетичне навантаження, також свідчить ретельність їх виконання. Переважання пили для нанесення прямих ліній на гребені може пояснюватися її значенням загалом у гребінництві.

Незважаючи на те, що допоміжні технологічні функції лежать в основі лінійного орнаменту уздовж зубців, не варто зводити його призначення виключно до них. В багатьох випадках нанесено кілька паралельних ліній, які не мали функціонального навантаження з точки зору технології. Іноді до ліній додавали інші елементи, наприклад, виїмчасті трикутники або циркульні кола. Про те, що лінійні композиції є саме орнаментом і несуть естетичне навантаження, також свідчить ретельність їх виконання. Схожість прийомів орнаментації північноєвропейських та місцевих варіантів орнаментованих гребенів, на яку вказано вище, може пояснюватися спільною традицією їх виготовлення у середньовічній Європі у цілому.

Послідовність нанесення на виріб окремих декоративних елементів у процесі його виготовлення простежується на екземплярах з Києва і з Воїнської Греблі, на яких прямі лінії по краях обмежені циркульними окружностями. Виходячи з взаємного розташування борозенок різних елементів створеної орнаментальної композиції, можна припустити, що нанесення кіл на поверхню передувало нанесенню прямих ліній (рис. 6.7: 5).

Пропиляні прямолінійні візерунки спостерігаються також на напівсферичних ґудзиках. На інших виробах: гольниках, декоративних накладках тощо, він зустрічається рідше. Як приклад можна назвати накладку з Воїнської Греблі (рис.6.5: 4) та гольник з Київського Подолу (рис. 6.5: 6).

З позиції технології виконання особливий інтерес викликає циркульний орнамент, який зустрічається в орнаментиці як дерев'яних так і кістяних виробів (рис. 6.1: 3, 5, 6.6: 1, 4). Техніка нанесення циркульних кіл практично завжди однакова. Найбільш характерним елементом циркульного орнаменту кістяних виробів давньоруського часу було коло діаметром від 2,5 мм до 5,0 мм, трохи більший діаметр притаманний елементу у вигляді концентричних кіл з крапкою у центрі. Орнамент на основі циркульних кіл та циркульна плетінка створювалися однаковим інструментом. Іноді фіксуються сліди обертання різця у вигляді тонких концентричних ліній. Майже завжди простежується, що центральна крапка значно глибше борозенки кола.

Виконувалися кола як правило з неоднаковим натискуванням, через що глибина борозенки варіює на всьому її протязі.

Треба зауважити, що термін «циркульний» стосовно орнаменту, створеного колами з крапкою у центрі, є досить умовним. Те саме можна сказати й стосовно назви циркуль або циркульний різець для інструменту, яким виконували подібний орнамент. Інструмент для нанесення циркульного орнаменту не був циркулем у власному сенсі цього терміну. Проте така назва, незважаючи на її умовність, має право на існування, оскільки принцип дії обох інструментів приблизно однаковий і базується на обертанні різця (для циркуля — голки чи грифеля) навколо центральної осі. А. В. Шаманаєв вважає, що для нанесення циркульних кіл на вироби з кістки в роботі скоріше всього застосовували циркуль, на одній з ніжок якого закріплювали голку, а на іншій — різець (Шаманаев 2005, с. 53). Проте для таких робіт більш придатні монолітні різці. У цьому зв'язку варто звернути увагу на деякі пізніші аналогії. Сучасні майстри для нанесення циркульного орнаменту використовують специфічні різці з кількома зубцями і центральним стрижнем (рис. 6.10: 1-6). У посібниках з художнього різьблення по кістці для них застосовується термін викрутка (Абросимова, Каплан, Митлянская 1984, с. 122; рис. 131: а, б; 132: а). Центральноєвропейський етнографічний приклад аналогічного пристрою наведений у роботі В. Гензеля, з посиланням на М. Гладиша (Hensel 1956, rys. 241). Це різець з двома зубцями, один з яких служить центральним опорним стрижнем (рис. 6.10: 7). Він приводився у дію спеціальним буравом.

Викрутки функціонують за тим самим принципом, що й центрове переподібне свердло, яке, можливо, й було прототипом для них. У цьому зв'язку звертаємо увагу на думку В. І. Бесєдіна, який вважав перове свердло ідеальним інструментом для нанесення циркульного орнаменту на вироби з кістки (Беседин 1999, с. 53). Тризубі інструменти виявлені під час розкопок давньоруських міст (Лысенко 1997, рис. 23: 1; Седова 1997, рис. 63: 3) і за межами Русі: на Киласовому городищі у Прикам'ї (Ленц 2002, рис. 65: 7), у

Старому Місті на Мораві (Hrubý 1957, obr. 26: 3) та ін. Щоправда, центральний стрижень робочої частини цих інструментів за довжиною однаковий з боковими, тимчасом як центральна точка у циркульних кіл у простежених нами випадках завжди глибша (рис. 6.8: 1-3). Це простежено як на дерев'яних, так і на кістяних виробах. Таку ситуацію для косторізної продукції зазначає також І. Ульбрихт за матеріалами Хедебю (Ulbricht 1978, Abb. 7). Проте сама форма циркульного інструменту могла бути саме такою.

У зв'язку з реконструкцією знарядь для нанесення циркульного орнаменту, слід звернути увагу на двозубе знаряддя з Новгорода, яке Б. О. Колчин трактує його як циркульне свердло (Колчин 1959, рис. 53: А). Така інтерпретація функціонального призначення інструменту залишається непевною через те, що жодний з зубців за своєю формою і довжиною не може бути інтерпретований як центральний упор, необхідний для обертання різця навколо осі. Обидва зубці ідентичні (рис. 6.10: 9). Варто звернути увагу на те, що зазначений інструмент має аналогії серед сучасних знарядь іншого призначення. Одним з них є циркуль, яким користуються для розмітки поверхні під майбутній орнамент. Таким або подібним інструментом могли виконувати розмітки для зображень, про які вже згадано вище. Похожу форму також має робоча частина безцентрової викрутки (рис. 6.10: 8). Отже, інструмент з Новгороду могли використовувати також для розмітки поверхні або для нанесення схематичних контурів елементів майбутнього орнаменту або паралельних ліній на вироби з різних матеріалів. Наприклад, одна з точених дерев'яних посудин з Воїнської Греблі орнаментована подвійною лінією, можливо, виконаною двозубим різцем (рис. 6.10: 11). На користь цього може свідчити сувора паралельність ліній, навіть у разі випадкового скривлення. Відстань між лініями завжди залишається 1,2 мм. Застосування двозубого різця для орнаментації деяких староладозьких гребінок зазначає О. І. Давидан (Давидан 1962, с. 105-106).

Стрічку циркульної плетінки створювали таким самим способом, що й окружності, проте у цьому випадку лінію окружності не доводили до кінця,

створюючи подібність переплетіння двох вузьких стрічок. Розхил між центральним стрижнем і різальною частиною у інструментів для нанесення циркульних плетінок більший, ніж у тих, що ними виконували окружності (до 5–8 мм). Іншим варіантом орнаменту, виконаного за допомогою циркульного інструменту, є орнамент накладки з Київського Подолу (вул. Волоська, 16), в основі якого елемент у вигляді широкої синусоїди, створеної двома врізаними лініями (рис. 6.8: 5).

З точки зору використання власне циркулю для нанесення зображення на поверхню викликає окремий інтерес коло зі спицями на фрагменті з Воїнської Греблі. Знак кола зі спицями могли нанести ножем, про що свідчить форма борозенки (рис. 6.2: 3). Коло має відносно правильно форму, на невеликому відрізці контурна лінія зберегла обрис, який свідчить про застосування спеціального інструменту. Можна припустити, що коло вирізали по шаблону, який обвели вістрям або використовували попередню розмітку циркулем. Деякі вади у контурі зображення свідчать про те, що циркуль навряд чи застосовували для остаточного виконання фігури.

Використання власне циркулю для орнаментації виробів з кістки не засвідчено.

У контексті техніки нанесення контурного орнаменту на дерев’яний посуд варто звернути увагу на деякі фрагменти посудин з Воїнської Греблі. На них виявлено цікаві сліди інструментів, які могли мати технічне призначення і пов’язуватися з орнаментацією посуду. На двох дрібних фрагментах стінок посудин з Воїнської Греблі простежені ледве помітні паралельні лінії, продряпані, ймовірно, тонким вістрям (рис. 3.13: 22, 23). Можливо, це була розмітка для майбутнього орнаменту, проте остаточному висновку заважають незначні розміри фрагментів. Більш показовим є піддон від посудини, яка, можливо, не була закінчена. З одного боку на поверхні ледве помітні тоненькі паралельні лінії, виконані вістрям голки або шила. Судячи з характеру розміщення, вони могли маркувати місце майбутнього декору. Такий спосіб

розмітки поверхні для орнаментування простежений уперше. Не виключено, що це специфічний прийом, який практикував конкретний майстер.

Тригранно-виїмчасте різьблення є різновидом так званого геометричного різьблення, його підґрунтям є трикутники, зазвичай сполучені по три, з заглибленими в одну точку вершинами.. Характерні для нього фігури утворювалися на площині виробу під час застосування спеціальних різців (рис. 6.11: 7), прямих зі скошеним лезом, які дозволяли створити трикутники з чіткими гранями (Роганов 1941, с. 60; Абросимова, Каплан, Митлянская 1984, с. 77-80). Втім на виробах з кістки та рогу внутрішній контур іноді досить розпливчастий, що може говорити про застосування звичайних, неспеціальних, різців. Незначні розміри виїмчастих фігур також могли обумовлювати недбалість їх форми.

Тригранно-виїмчасте різьблення краще за все відоме в орнаментації рогових двобічних суцільних гребенів (рис. 6.11: 2). Трикутники, як правило, дрібні. На гребінці з Киселівки, виїмчасті фігури завдяки заокругленій формі вершини наближуються до сегментів. Їх могли виконати неспеціалізованим різцем з вузьким сплощеним лезом. На гребені, що походить з ділянки на Оболонській, 4, 1989 р. (Київ, Поділ), виїмчасті трикутники замінені короткими насічками уздовж прорізаних ліній (рис. 6.9: 8). Насічками орнаментовані також його бокові грані.

За допомогою тригранно-виїмчастих трикутників створювали не лише прості геометричні композиції, але й деталі складних зображень. Прикладом може бути передача виїмчастими трикутниками шкіри фантастичної істоти на кістяній накладці з Києва (рис. 6.11: 1).

Виявлення під час розкопок Михійлівського Золотоверхого монастиря дерев’яного стрижня, орнаментованого сполученням прямих ліній і виїмчастих трикутників (рис. 3.25: 9) дає підстави говорити, що тригранно-виїмчасте різьблення практикувалося для декорування також і дерев’яних виробів. На користь цього свідчить також пізніша традиція орнаментації таким способом саме виробів з дерева. Проте про дійсне місце тригранно-

виїмчастого різьблення у місцевій декоративній системі орнаментації різьбленого дерева не дозволяє судити брак матеріалів.

Основою пласкорельєфного різьблення є заглиблення фону на ділянках між візерунками, завдяки чому зображення набувають рельєфного характеру. В цій техніці виконано зображення дракона на накладці з Києва (рис. 6.11: 1). Для виробів масового вжитку техніка плаского рельєфу не характерна через відносну складність її виконання.

Інший варіант рельєфного різьблення, коли зображення трохи підвищене над фоном, трапляється нечасто і репрезентований лише простішими геометричними фігурами. Прикладом є кістяний виріб невідомого призначення з Києва (можливо, ручка), декорований з обох боків рельєфним сітчастим ромбом (рис. 2.46: 11). До цього типу декоративного оформлення можна віднести також гранчасті поверхні корпусів вухочисток з зооморфними завершеннями. Більш вибагливим є рельєфний орнамент псалію (рис. 6.11: 6), кістяної накладки (рис. 6.11: 5) і підвіски (рис. 6.11: 3) з Київського Подолу. З Подолу також походить гостроконечник, оздоблений борозенками, які створюють рельєфну поверхню (рис. 6.11: 4).

Ажурним орнаментом могли прикрашати великі архітектурні деталі. Прикладом є різьблена лиштва з Київського Подолу. Вона є важливою як свідчення південноруських, принаймні київських, майстрів з технікою пропиляного різьблення вже у X ст. Проте ступінь поширення цієї техніки для оформлення архітектурних деталей для території Південної Русі не відновлюється через брак даних.

Найбільш раннім прикладом виробу з ажурним орнаментом є фрагментована накладки на сагайдак з дружинного поховання некрополю на Старокиївській горі (поховання № 120, за М.К. Каргером). Орнаментальну композицію їх декору складають сполучення циркульних кіл різних розмірів та елементів прорізної (ажурної) різьби — наскрізних окружностей. Ширина борозенок контуру великих кіл — елементів наскрізного різьблення (діаметр до 2 см) сягає 1 мм, у перетині вони здебільшого прямокутні, але є трикутні,

що свідчить про використання кількох різців. З ажурними елементами сполучаються менші за розміром (0,25—0,4 см) циркульні кола з крапкою.

Накладка з елементами ажурного різьблення (отвори, які обгинає плетінка, виявлена на Подолі (Додаток В.77.17, рис. 6.9: 4). Основу орнаментальної стрічки, що прикрашає виріб, складає плетінка, яка за формою нагадує циркульну, проте вирізана від руки. Елементом, який вона огинає, є не циркульні кола з крапкою у центрі, а кола, прорізані наскрізь, діаметром 2 мм. Одне з декоративних прорізних кіл співпадає з функціональним отвором. Фрагментована накладка з зображенням фантастичної істоти (ймовірно, грифона) також мала елементи ажурного різьблення: свідченням цього є полірований торець спини звіра. Проте загалом у суто південноруському різьбленні ажурний декор не поширений, Він є тільки на окремих виробах.

Ще одним способом декорування готової речі було її фарбування. Фарба не дуже часто зберігається на виробах з кістки, тому важко виявити поширення цього виду декору. Ледве помітні сліди фарбування фіксуються на півсферичних ґудзиках. Яскраво пофарбований ґудзик походить з Колодяжина. За спостереженнями С. С. Магури, ґудзики фарбували до нанесення на них гравійованого орнаменту — про це може свідчити відсутність фарби у борозенках орнаментальних фігур (Магура б. р., с. 38). Аналогії пофарбованим ґудзикам є у Волзькій Болгарії (Закирова 1988, с. 232; Руденко 2005, с. 72) і у візантійському світі (Херсонеський історико-археологічний заповідник, експозиція музею).

Одним з видів фарбування було протравлювання кістки. Приклад серед оздоблених ручок ножів — екземпляр з Вишгороду (Додаток В.36.28, рис. 6.12: 6). З рукопису XVI—XVII ст. відомо, що для протрави кістки фарбою було потрібне кисле середовище, яке створювали за допомогою природних засобів — ягідного морсу, оцту, галуну тощо (Уханова 1981, с. 14).

Ще одним рідкісним варіантом декорування речі було протравлювання кістки для надання її поверхні дещо різної фактури або різних відтінків.

Прикладом такого декору є декор ручки ножа або ложки з Києва (Додаток В.36.9, рис. 6.12: 5).

Фарбовані вироби з дерева на території Південної Русі не виявлені, проте пам'ятках, де дерево зберігається краще, від Новгорода до Звенигорода, розкиданих на великій території, фарбовані артефакти виявлені. Особливо багато їх у Новгороді (Колчин 1971, с. 56-60, табл. 44-47). У Звенигороді виявлено спинку крісла з залишками фарбування (Свєшніков 1989, с. 14, табл. XIII: 4). Отже нема підстав заперечувати зазначену техніку оздоблення виробів з дерева на території Південної Русі. Відносна нечисленність виявлених дерев'яних артефактів і стан їх збереження (особливо те, що більшість дійшла до нас в обвугленому стані) не сприяє виявленню фарбованого дерева, що не дає можливості говорити про ступінь популярності цієї техніки фарбування дерева.

Оздоблення декоративними деталями з інших матеріалів було характерним переважно для виробів з дерева. Прикладами таких комбінованих виробів можуть бути різні побутові речі і предмети озброєння. Одним з видів декору були металеві накладки, засвідчені як деталі дерев'яного посуду, які закріплювалися на дерев'яному підґрунті дрібними цвяшками. Іншим видом металевих деталей з декоративним навантаженням були накладки на замки (личини) є видом оздоблення скринь.

Дуже нечасто простежується спроба інкрустації виробу кольоровим металом (сріблом?), який заливали у борозенки гравійованого орнаменту. Залишки інкрустації простежуються подекуди в декорі напівсферичних ґудзиків (рис. 6.12: 1-4). Іншим видам виробів з кістки таке декоративне оформлення не притаманне.

Інкрустація напівсферичних ґудзиків простежується і на інших давньоруських пам'ятках. Зокрема у Смоленську були знайдені два ґудзика, інкрустованих мідним дротом (Асташова 1993, с. 76). Ґудзики, інкрустовані сріблом відомі серед старожитностей середньовічного Херсонесу (Романчук 1981, с. 91) і степових кочівницьких культур (Федоров-Давыдов 1966, с. 71).

Декоративні елементи з кістки застосовувалися для оздоблення широкого кола виробів. Серед них, судячи з певних типів накладок, скриньки, сагайдаки, сідла, можливо також, окремі предмети елітних меблів (такі як згаданий у деяких давньоруських текстах «одръ слоновъ») та ін.

Створенню декоративного ефекту сприяло також формоутворення, насамперед фігурне профілювання. Можна виділити його дві основні групи залежно від способу виконання: до першої належать речі, профільовані за допомогою різальних інструментів, до другої — виконані на токарному верстаті. Серед побутових виробів з дерева певної декоративної цінності найбільшою кількістю представлений столовий посуд. Загалом можна зазначити, що основою декоративного оформлення дерев'яного посуду були формоутворюючі принципи (складне профілювання і наявність піддону).

До профільованих виробів належить різьблена балясина X ст. з Київського Подолу і дрібні балясинки з Києва, Чучина, Софіївської Борщагівки — точені і вирізані. З технологічної точки зору процес виготовлення дрібних точених виробів і архітектурних деталей відносно великих розмірів був практично ідентичним.

Фігурне профілювання поверхні шляхом різьблення засвідчено на фрагментах двох вузьких дерев'яних панелей, які походять з житла XIII ст. на горі Киселівці у Києві (рис. 3.25.8).

Отже профілювання виробів з дерева могло створене за допомогою і звичайних різальних знарядь, і токарного верстату. Профілювання на токарному верстаті В. Є. Фльорова виділила в окрему групу орнаментації (Флерова 1998b, с. 92), проте отримані таким способом борозенки правильної форми є не орнаментом у власному сенсі, а одним з елементів формоутворення.

За технікою формоутворення оформлялися окремі завершення руків'їв ножів, яких надавали вибагливу фігурну форму, декоративні накладки різного функціонального призначення.

Об’ємне художнє різьблення є найбільш складним видом декорування предмета. Воно передбачає кілька послідовних операцій. По-перше, це створення заготовки, потім її оформлення — вирізання головних деталей фігури за допомогою спеціальних різців. Нарешті заключним етапом є моделювання, обробка дрібних деталей, створення пластичних форм (Роганов 1941, с. 124). Об’ємне різьблення давньоруського часу репрезентоване переважно завершеннями різних речей у вигляді звіриних та пташиних голів (рис. 6.13; 6.14: 2-4) . Загалом зооморфні образи часто створюють самостійний сюжет, хоч іноді можуть доповнювати орнаментальні композиції, що базуються на геометричних або рослинних елементах. Як найбільш поширений варіант самостійних зооморфних сюжетів можна назвати об’ємні голови тварин і птахів, що завершують предмети різного функціонального призначення.

Серед виявлених дерев’яних виробів спосіб оздоблення посудини об’ємним зображенням репрезентований одним екземпляром. Це ківш з Київського Подолу з ручкою, завершеною зооморфною голівкою (рис. 6.14: 3). Зображення вкрай схематизоване, що не дає можливості визначити вид істоти. Для порівняння: традиція оформлення ручок ковшів зооморфними або, частіше, орнітоморфними, головами добре відома серед новгородських старожитностей (Колчин 1971, табл. 23-26, табл. 48: 1-3), де об’ємним зображенням часто притаманний реалізм. Зооморфне завершення має також фрагмент виробу, який закінчується схематично вирізаною зооморфною головою (рис. 6.14: 2). Точний вид істоти встановити не можна.

Особливий вид художнього різьблення пов’язаний з культовими об’єктами дохристиянського періоду. Він репрезентований схематичною антропоморфною скульптурою «ідола», яка походить з Київського Подолу (рис. 3.7: 4, 6.14: 1).

Нечисленність об’ємних зображень свідчить про те, що цей вид творчості загалом не був притаманним місцевій художній традиції.

Отже давньоруські майстри з обробки дерева та кісткових матеріалів володіли різними техніками декорування своєї продукції. Найбільш розповсюдженою технікою було контурне різьблення, інші техніки застосовувалися спорадично, деякі з них були пов'язані з конкретними видами виробів.

6.2. Графіті

Маркування виробів з різних матеріалів знаками різних форм є звичайним явищем для середньовіччя. На давньоруських виробах графіті загалом є цікавою рисою народної побутової культури. Серед іншого графіті у вигляді знаків та малюнків присутні на деяких предметах з дерева і кісткових матеріалів. На відміну від орнаменту або інших видів декоративного оформлення виробу, які створювалися майстром під час виготовлення речі і мають ознаки професійної роботи, графіті частіш за все, продряпані, ймовірно, самими власниками виробів. Графіті зазвичай виконувалися тонким вістрям шила або голки, іноді ножем. Часто вони виконані недбало, що не відповідає якості виготовлення самого виробу. Морфологічно графіті дуже різні, що дозволяє припускати різну мету їх нанесення на вироби неоднакового функціонального призначення.

За формальними ознаками, можна виділити кілька груп графіті: 1) окремі нефігуративні зображення (насічки, відрізки ліній, нескладні лінійно-геометричні фігури, літери або літероподібні знаки) або їх невеликі групи, які зазвичай не залежать від форми виробу і займають невелику ділянку його поверхні; 2) поодинокі фігуративні зображення (рисунки предметів та біоморфних істот); 3) складні композиції з групи абстрактних або/та фігуративних зображень, які вкривають всю поверхню виробу або її значну частину, нанесені з врахуванням форми виробу; 4) тексти, які складаються з кількох слів.

Найбільш частими є окремі нефігуративні зображення: насічки, нескладні лінійно-геометричні фігури або сполучення кількох таких зображень, які

маркують різні вироби. Вони досить різноманітні, проте є кілька основних видів. Найбільш поширеними є абстрактні зображення, створені сполученням відрізків прямих або, рідше, заокруглених ліній. Графіті цього типу присутні на побутових речах, знаряддях праці, предметах озброєння та спорядження вершника та коня тощо. Приклади: геометричні знаки на псалії з Кощіївки, втулкових наконечниках і на кістенях з Києва і Воїнської Греблі.

Цікавий рисунок у вигляді хреста, кожна гілка якого завершуються чотирма крапками у вигляді ромба, є на розподільнику з Воїнської Греблі (рис. 2.13: 3). Хрестоподібний рисунок є також на одній з рогових ємностей з Воїнської Греблі (рис. 2.41: 5). Лінійне зображення хреста продряпане на роговій булаві, також з Воїнської Греблі (рис. 2.27: 7).

Абстрактні зображення (окремі або сполучення 2—3 фігур) лежать в основі маркування більшості гральних астрагалів, які демонструють найбільш репрезентативну серію виробів з графіті. Вони включають кілька основних мотивів, серед яких окремі прокреслені лінії, паралельні відрізки ліній, хрестики, сітка, ялинка, прямокутники з перехрещеним полем тощо. Іноді зображення складніші, але вони нечисленні (рис. 6.15: 15, 18, 21). Значно рідше зустрічаються літери або знаки які їх нагадують (рис. 6.15: 22-24). Особливу групу складають фігури у вигляді знаків Рюриковичів. Вони зустрічаються на виробах різного призначення. Як приклад можна згадати ємність з рогу з Жовнина. Аналогічні знаки є на кистені з Саркела—Білої Вежі (Артамонов 1958, рис. 55), з Мінська та Острова Ледницького (Кирпичников 1966, с. 59).

Окремо виділяються такі знаки, що не мають коріння у місцевій образотворчої традиції. До них насамперед належать руноподібні символи (рис. 6.15: 31, 33). У цьому зв’язку згадаємо також трикветр, вирізаний на обпиляній лопаті рогу лося.

Серед дерев’яних виробів з графіті збереглися переважно рештки посуду зі знаками на денцях (рис. 3.13: 5; 3.14: 1, 4, 9, 3.15: 3, 3.19: 4). Зазвичай це фігури: трикветри і зірки на денцях блюд з Воїнської Греблі, або знаки з

прямолінійних відрізків: на денцях посуду з Чернігова і Райковецького городища. Знак у вигляді зірки є також на дерев'яному поплавці з Києва (рис. 3.24: 8).

Поодинокі фігуративні зображення є достатньо рідкісними. Насамперед назвемо зображення складного лука на кістяному знарядді з Воїнської Греблі (рис. 6.15: 32) і схематичну антропоморфну фігурку (рис. 2.45: 3) на роговій сокирці з Любеча. Найцікавішими в зазначеній групі зображень є зооморфні істоти: фігура дракона на ребрі з Сосниці (рис. 2.47: 1). У цьому ряду згадаємо також стилізоване зображення птаха на уламку ребра з Турова (Полубояринова 1963, с. 47, рис. 11: 7).

Також нечисленні складні композиції з групи абстрактних або фігуративних зображень та орнамент. На окремих виробах простежуються зображення, які можна трактувати як спробу власника орнаментувати виріб власноруч, ймовірно, орієнтуючись на особисті смаки. Прикладом таких композицій можуть бути зображення на юрках з Києва і, особливо, з Райковецького городища (рис. 2.12: 9, 10, 13, 15). Також треба згадати плетінку, продряпану вістрям голки або шила на руків'ї канчука зі Старокиївської гори у Києві (рис. 2.28: 8). Якість рисунка суперечить високій якості виготовлення виробу. Отже, у цьому випадку слушно говорити про різних виконавців речі та її декору, а само зображення відносити до графіті, а не до власне орнаменту.

Іноді лінійні або лінійно-геометричні зображення вкривають більшу частину поверхні виробу і формують ритмічну композицію, яка морфологічно наближується до орнаменту. До цієї групі можна зарахувати кістяну муфту з Києва (рис. 2.17: 2), по всьому корпусу якої нанесено складну композицію з ялинкових та прямолінійних зображень. Муфта з зиґзаґом, який обгинає корпус виробу, (рис. 2.17: 17), походить з Кощіївки. Зображення виконано лезом ножа. Фігуративні елементи лежали в основі рисунка, який фрагментарно зберігся на накладці на сідло, яка походить зі Старокиївської гори, проте через фрагментарність інтерпретувати їх неможливо (рис. 2.37:

10). Прикладом композиції з фігуративними елементами є рослинний орнамент, продряпаний на площині уламка лощила виготовленого з ребра великої рогатої худоби, знайденого у шарі кінця X— початку XI ст. на Київському Подолі (рис. 2.47: 4, 6.15: 35).

Доволі дбале виконання складного орнаменту-графіті простежене на футлярі для голок з рунами з Київського Подолу: він складається з плетінки і ромбоподібних фігур (рис. 2.39.7).

Тексти, продряпані на виробах з кістки, репрезентовані поодинокими прикладами. Найвідомішим є ікло вепра зі Вщижа з написом «г(оспод)и помози рабу своему Фоме» (Додаток В.2.3, рис. 6.15: 37). Зазначений артефакт датується у межах XII ст. До текстів також можна віднести напис руноподібними знаками на кістяній сопілці з розкопок на посаді Шестовицького городища, хоча тут радше імітація тексту (Додаток В.10.6, рис. 6.15: 33).

Різноманітність форм графіті може свідчити про їх неоднакове значення. Графіті у вигляді окремих фігур або сполучень ліній могли виступати як знаки власності — тамги. Таке припущення висловлювалося для різних категорій виробів, зокрема для зброї. Наявність знаків Рюриковичів на кистенях дала можливість А. М. Кирпічнікову трактувати ці екземпляри як зброю дружинної верхівки і припускати, що знаки слугували тамгами, які належали власникам кистенів (Кирпичников 1966, с. 59). Є. А. Рибина інтерпретує подібні знаки на дерев'яних виробах XIV—XV ст. як домовий знак, т. зв. хаузмарку (Рыбина 1981), тобто також фактично як знак власності. З іншого боку, О. В. Арматинська вважає, що тамги на власних речах могли виконувати функції оберегів (Арматынская 1995а, с. 98). Цьому не суперечить форма більшості знаків. Як правило, це фігури, які сягають архаїчних сакральних символів, поширених у просторі і часі: зірки, трикветри, інші геометричні фігури.

Особливе місце у вирішенні цього питання посідають марковані астрагали, які є атрибутами гри і сакральними об'єктами. Щодо знаків на них

існує кілька думок (Сергєєва 2010h, с. 207-211), які загалом можна звести до двох напрямів: знаки на астрагалах були тамгами або мали сакральний зміст. На нашу думку, суперечності між припущеннями про сакральний зміст зображень цього типу нема, оскільки тамга грала роль не лише знака власності, але й особистого оберегу. Відповідно тамгами часто слугували фігури, які належали до кола сакральних зображень.

Суто сакральне значення має напис на іклі вепра зі Вщижа. Ставлення до ікла вепра як до культового та магічного предмета є характерним для дохристиянських слов'янських вірувань (Каргер 1958, с. 159-160; Липец 1969, с. 221-224; Сергєєва 2010b, с. 5-7). Сполучення з християнським написом може свідчити не тільки про збереження магічного та символічного значення таких предметів після прийняття християнства, але й про прагнення їх переосмислення у світлі нових ідеологічних реалій.

Ритмічні графічні композиції, які створені з врахуванням форми виробу та вкривають його поверхню або її частину, можна інтерпретувати як варіант декоративного оформлення виробу. Деякі лінійно-геометричні композиції займають лише окремі ділянки поверхні виробу, проте їх також слушно трактувати як декоративні елементи, виходячи з їх розміщення на площині. Часто такий декор зроблений не майстром, а самим власником. Це зигзагоподібні та інші лінійні композиції, плетінка, геометричні фігури тощо. Зазвичай декоративні графіті базуються на орнаментах, традиційних для регіонального косторізного ремесла і є спробою їх копіювання, при цьому перевага віддавалася найбільш простим у виконанні схемам (наприклад, зиґзаґу). Складні композиції могли також нести якесь символічне навантаження, проте дані для інтерпретації таких композицій поки що відсутні. Декор-графіті, виконаний власником предмету, також можна розглядати у межах існуючої традиції. Враховуючи сакральний зміст орнаменту в архаїчному світосприйнятті, для цієї групи графіті також можна припустити зв'язок з сакральною сферою разом з суто декоративними функціями. Зокрема, такий декор міг розглядатися як оберіг.

Підбиваючи підсумки сказаному вище, констатуємо, що у Південній Русі побутували певні види декору і графіті для маркування виробів.

Виявлені основні види орнаменту, яким декорували вироби з кісткових матеріалів та дерева. Це контурний орнамент або зображення, виконані у різних техніках (гравірування вістрям, різьблення ножем або різцями, пропилювання, користування циркульним інструментом), трикутно-виїмчастий, пласкорельєфний орнамент, фігурне профілювання і створення об’ємних форм, використання деталей з інших матеріалів (метал для дерева і кістки, кістка для дерев’яних виробів).

Графіті на предмети з кісткових матеріалів наносилися з різною метою. Переважають зображення, які слугували знаками власності (тамгами), виконували декоративні функції та мали ритуально-магічне значення. Втім, сакральний компонент могли містити в себе всі зазначені функціональні групи графіті.

Орнамент і графіті поєднує можливе сакральне значення, проте загалом вони мають різне значення. Основні функції орнаменту — задовільняти естетичні потреби власників виробів, значення графіті може бути різноманітнішим.

РОЗДІЛ 7
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА КОСТОРІЗНОГО РЕМЕСЛА

Якщо відбір вихідної сировини і особливості техніки її обробки мають дві складові (природна і культурна), розвиток косторізного ремесла: його вихід на професійний рівень і а формування асортименту його продукції є цілком культурно-історичним феноменом. Аналіз косторізного ремесла з зазначених позицій потребує вирішення низки питань, а саме:

1). Розвиток косторізного ремесла у Південній Русі:

— динаміка косторізного ремесла і його організація різних етапах;

— ступінь відокремлення від інших ремесел;

— рівень професіоналізму;

2). Аналіз етнокультурної складової косторізної продукції:

— роль міжкультурних контактів і мандруючих ремісників на різних етапах розвитку ремесла;

— процес формування місцевої етнокультурної традиції.

7.1. Етапи розвитку косторізного ремесла у Південній Русі

Перше питання, яке треба вирішити у зв’язку з аналізом динаміки розвитку косторізного ремесла у Південній Русі — ступінь його розвитку у попередні часи (пізньоримські, ранньослов’янські). У пізньоримські часи на теренах Східної Європи існувало розвинуте косторізне ремесло. У межах, обраних для дослідження, воно репрезентоване такими пам’ятками, як Олександрівка на Чернігівщині (Терпиловський, Шекун 1996, с. 11, 26, 32) і Велика Снітинка на Фастівщині (Магомедов 1992). Згадаємо також Хрінники (Козак, Сергєєва 2013) і Гостру Луку (Обломский, Усачук 2004) поза цим регіоном (відповідно на заході і на сході). Для пам’яток пізньоримського часу характерними є значний обсяг виробництва, задокументований великою кількістю кісткових матеріалів (заготовки, відходи, брак) у складі косторізних

комплексів, і якісна продукція (гребені, підвіски з циркульним орнаментом, «стилоси» та ін.). Проте традиція обробки кістки цього часу не мала продовження у наступний період, що виключає її з числа джерел формування давньоруського ремесла. На пам'ятках VII—IX ст. вироби з кістки репрезентовані переважно примітивними знаряддями праці з кісток придатної природної форми або їх уламків. Їх виготовлення за простими схемами, які не потребували ані спеціальних вмінь і навичок, ані спеціального ремаенту, не дозволяє виділяти спеціалізоване косторізне виробництво у зазначений період. Поширеною є думка, що виробництво простих виробів домашнього вжитку і промислу за потребою відбувалося у кожному господарстві (Флерова (Нахапетян) 1996, с. 302; 2000, с. 104; Петраускас 2003, с. 141; 2006, с. 99). Проте В. М Войнаровський вважав, що косторізне виробництво на первісних поселеннях було галуззю не домашнього, а громадського виробництва. Обробка кістки була не відокремленим від основних сільськогосподарських занять сезонним видом виробництва окремих майстрів громади, а сировинна база формувалася всіма членами громади (Войнаровський 2014, с. 277-278).

Питання здається складнішим. Маркером діяльності означених майстрів могло бути виробництво відносно складних виробів (таких, як гребені пізньоримського часу). Вони потребували обізнаності зі специфічними технологіями і наявності спеціалізованого ремаенту, проте потреба у спеціальних майстрах (навіть враховуючи сезонні роботи) для виготовлення примітивної продукції за допомогою універсальних знарядь викликає певні сумніви. Звісно, в окремих випадках вироби примітивної конструкції (знаряддя праці та ін.) або навіть серії таких виробів, на замовлення могла виготовляти одна людина, яка володіла навичками обробки кісткових матеріалів і мала у своїй громаді репутацію майстра, проте загалом опанування простіших технік роботи з кісткою не викликають труднощів, а отже вони були доступні багатьом особам. Прикладом можуть бути свідчення етнографічних матеріалів XIX ст. з Німеччини про виготовлення ковзанів з кісток не лише дорослими, але й навіть дітьми. Одне з цих джерел згадує сина

мельника, який шліфував робочої частини ковзанів для друзів на жорні батьківського млину (MacGregor 1976, p. 58). Кістяні знаряддя праці використовуються переважно у вузьких сферах (обробка м'яких матеріалів: хутра, шкіри, текстилю), тому їх виробництво могло зосереджуватися в руках ремісників — спеціалістів з виготовлення відповідної продукції. Навіть тепер деякі майстри (наприклад, різьбярі) самі виготовлюють для себе деякі прості знаряддя. Отже думка В. М. Войнаровського є слушною для виробництва пізньоримського, а не ранньослов'янського часу.

З деяких поселень VII—VIII ст. походять лише поодинокі вироби складнішої конструкції. До них належить кістяний шаблон для воскових моделей фіксаторів для кинджалів, виявлений на поселенні Хлопків, який О. М. Приходнюк зставляє з похожими аварськими металевими виробами з загнутими голівками тварин (Приходнюк 1998, с. 58, рис. 39: 77). Його зв'язок з місцевим ремеслом нез'ясований. Кілька виробів з кістки VII—IX ст. походить з пос. Монастирьок. Це виріб невідомого призначення з гравійованими зображеннями (стилізовані орлині дзьоби (?), ромб з гачком) (Максимов, Петрашенко 1981, с. 277; 1988, с. 28, 91, рис. 21: 3) і гребінь з короткими зубцями (Максимов, Петрашенко 1988, с. 53, 91, рис. 46: 4). Гребінь цього самого типу виявлено також у Полтаві у ямі X ст. (Додаток В.51.3). Такі гребені могли бути знаряддями для прядіння або керамічними штампами. Аналогічні предмети добре відомі на території сучасної Молдови (Рафалович 1972, с. 211, рис. 16: 6, 35: 4). Отже нема підстав говорити про скільки-небудь значний розвиток косторізного ремесла на досліджуваній території у період, який передував становленню Давньоруської держави.

Найбільш ранні давньоруські предмети з кістки та рогу, відмінні від примітивної продукції VII—IX ст., виявлені серед матеріалів дружинних поховань IX—X ст. (Київ, Чернігів, Шестовиця, Седнів та ін.). Синхронні вироби також походять з побутових комплексів цих самих і деяких інших пам'яток. Різьблена кістка з поховань репрезентована насамперед виробами,

пов’язаними з побутом та світоглядом представників дружинного середовища (Сергєєва, Івакін 2013). У культурному шарі поселень зустрічаються побутові речі, у тому числі художньо оформлені. Водночас на території Південної Русі поки що не виявлено жодної косторізної майстерні X ст. Таку ситуацію можна пов’язувати із загальним станом розвитку міського ремесла у середньовіччі. Дослідники давньоруського ремесла виділяють перший період його розвитку як обмежений ринок і панування вотчинного ремесла з роботою на замовлення (Рыбаков 1948, с. 431-432; Колчин 1985, с. 243; Щапова 1988, с. 181). Для вотчинного ремесла характерним є високий професійний рівень. Ранг замовника міг впливати на культуру праці і кваліфікацію виробника (Щапова 1988, с. 181). Цей період відповідає другому періоду періодизації А. Крістоферсена для Лунда (Christofersen 1980, s. 203-213), коли відбувається поступовий перехід до професійного ремесла і виникають невеликі стаціонарні майстерні, які працюють на конкретні замовлення. В умовах давньоруського міста аналогічні майстерні могли функціонувати на великих садибах заможних господарів. Разом з цим вироби високої якості виявлені на Київському Подолі, що є свідченням формування посадського ремесла. П. П. Толочко вважає Київський Поділ IX—X ст. сформованим міським районом. Тут виявлено залишки ремісничої діяльності, проте загалом його ремісниче обличчя ще не простежується. Тільки у XII ст. у Києві спостерігаються якісні зміни у розвитку ремесла (Толочко 1989, с. 107).

Характеризуючи вироби з кісткових матеріалів X ст., треба звернути увагу на високоякісні художні речи, безсумнівно виконані на замовлення, і відсутність продукції масового попиту. Це заперечує ринковий характер діяльності різьбярів по кістці. Майстри зазначеного періоду могли практикувати різьбярські роботи на різних матеріалах. Про відсутність вузькоспеціалізованого косторізного ремесла свідчить відносно невеликий обсяг продукції, яка не могло забезпечити виробників засобами існування.

Для XI ст. зафіксовані сліди професійного ремесла (виготовлення набірних гребінок у Києві (Додаток З.1.22). Стаціонарні майстерні цього часу

не виявлені. Культурні нашарування давньоруських пам'яток XI ст. не містять яскравих косторізних комплексів, проте нема сумніву, що саме у цей період формуються передумови для становлення косторізного ремесла як окремого різновиду професійної діяльності з наступним виходом на масовий ринок, який відбувається, за Б. О. Колчиним, у 20—30-х рр. XII ст. (Колчин 1985, с. 243).

Швидкий розвиток стаціонарного ремесла з відносно великим обсягом виробництва відбувається протягом XII — першої половині XIII ст. Для цього час відомо багато майстерень — з ознаками стаціонарного иробництва і спорадичної обробки кістки (рис. 7.1). Деякі з них демонструють певну тенденцію до дрібнішої спеціалізації, перевага надається якомусь окремому виду продукції (півсферичні ґудзики, вістря стріл). Така ситуація відповідає другому періоду розвитку давньоруського ремесла, за Б. О. Колчиним, який починається наприкінці першої третини XII ст. Він характеризується розвитком дрібнотоварного виробництва, розширенням асортименту продукції, спрощенням технологічних операцій і появою вузької спеціалізації (Колчин 1985, с. 243-244). На думку Ю. Л. Щапової, саме у XII ст. давньоруське ремесло виходить на ринок і формуються нові суспільні верстви, пов'язані з ремеслом і торгівлею. Вони стають основним виробником і в той же час основним замовником продукції (Щапова 1985, с. 390-391). Цей період відповідає фінальній стадії розвитку косторізного ремесла для Лунла (з другої половини XII ст.), за А. Кристоферсеном, коли з'являються професійні майстерні з відносно вузькою спеціалізацією, які концентруються в торговій частині міста і орієнтовані на потреби ринку (Christofersen 1980, S. 203-213).

Критерії виділення професійних ремісничих комплексів були запропоновані у роботах різних дослідників (Рыбаков 1948, с. 413-416; Кругликова 1957, с. 175; Бородовский 1997, с. 42; Смирнова 1998b, с. 237; Cnotlivy 1970, s. 499-518). Узагальнюючи їх, можна виділити такі ознаки професійної косторізної майстерні, як наявність сировини, заготовок, напівфабрикатів, готових виробів, бракованих виробів, використання

спеціальних знарядь, якісна продукція. Зауважимо, що фіксація великої кількості відходів та бракованих заготовок і виробів можливо лише у разі виявлення на садибі місця для відходів. Ями для відходів зафіксовані на вул. Щекавицькій, 29 і на вул. Артема, 12 (Додаток З.1.3, 1.6). Саму майстерню час від часу прибирали, тому безпосередньо у виробничому комплексі масові знахідки косторізних матеріалів не обов'язкові. Це дещо ускладнює характеристику майстерні як професійної, коли місце для відходів не виявлено через невелику площу дослідженої ділянки. В деяких випадках наявність опалювального пристрою для термічної обробки сировини може бути аргументом на користь використання будівлі як місця первинної обробки кістки (Київ, вул. Ярославська, 58, Дерiївка). У випадку вивчення більшої частини площі території садиби, відсутність масових знахідок косторізних матеріалів може бути досить надійною ознакою того, що професійне косторізне виробництво тут не відбувалося. Поодинокі шматки кістки вказують на домашнє спорадичне виробництво. Щодо наявності художніх виробів — ці ознаки не обов'язково свідчать про діяльність саме косторізів-професіоналів. Художні вироби, як зі звичайної кістки, так і з коштовних матеріалів (моржеві ікла, слонова кістка тощо) могли виготовляти різьбярі широкого профілю, які володіли навичками обробки зазначеного матеріалу і працювали на замовлення. Невеликий обсяг таких робіт не дозволяв майстру концентруватися тільки на них, а отже не можна говорити про професіональну діяльність, яка передбачає, що це основний вид робіт для виконавця.

Для комплексу з ознаками професійного ремесла і слідами виробництва, у разі неможливості дослідження власне косторізної майстерні у повному обсязі, доцільним є використання терміну косторізний комплекс. Косторізний комплекс можна охарактеризувати як сукупність об'єктів і матеріалів, пов'язаних з косторізною справою.

Косторізи-професіонали мали справу насамперед з продукцією масового попиту, розрахованою на ринок. У ряді київських комплексів (комплекси на Старокиївській горі, на Киселівці, на Подолі — вул. Оболонська, 12,

Щекавицька, 29, Ярославська, 58) і в Курську фіксуються майже всі елементи, що є необхідними критеріями професійного косторізного виробництва (Додаток З). Професійні майстри також могли виробляти продукцію на замовлення або з розрахунком на вузьке коло споживачів: наконечники стріл (Київ), накладки на лук (Чернігів, Дерiївка), якими користувалася обмежена частина населення.

Готові вироби у межах косторізних комплексів завжди зберігаються у невеликій кількості через те, що вони підлягали реалізації. Гірше репрезентовані залізні знаряддя праці косторізів, оскільки залізо часто зберігається дуже погано, тому вироби з нього не завжди піддаються визначенню.

Різні рівні розвитку косторізного ремесла у XII ст. можна спостерігати насамперед у Києві. Саме в Києві була зосереджена більшість косторізних майстерень, виявлених у Південній Русі, і вироблялася більшість косторізної продукції розрахованої на широкий ринок. Стаціонарні косторізні майстерні у Києві виявлені у всіх основних районах: у Верхньому місті, на Подолі, на горі Киселівці. Певний інтерес викликає їх топографічна прив’язка, оскільки вона може дати деякі підстави для їх соціальної характеристики. Формування Києвоподолу з самого початку як міського посаду не викликає сумнівів. Посадський характер подільського косторізного ремесла підтверджується розташуванням майстерень у межах рядових садиб у районі з яскраво вираженою ремісничою орієнтацією. Майстерні на Київському Подолі слушно розглядати як приклади посадського професійного ремесла, орієнтованого на ринок. Соціальна характеристика майстерень на Киселівці ускладняється недостатнім вивченням цього району Києва. Можна лише зауважити, що наявність розвинутого ремесла різних галузей (Шовкопляс 1958) дає підстави для твердження, що тут у XI—XIII ст. формується один з ремісничих районів Києва. Для реконструкції його статусу даних немає. Про соціальний статус майстерень, виявлених у районі Старокиївської гори, на вул. Володимирській, Великій Житомирській тощо, можна судити більш впевнено. У районі

Київського дитинця розміщувалися великі князівські, боярські, монастирські садиби (Толочко 1972, с. 118-129; 1989, с. 148; Килиевич 1982, с. 123-124). Найбільш вірогідно, що розташовані тут виробничі комплекси були пов'язані саме з ними. Отже у цьому випадку можна говорити про ремісників, які обслуговували передусім верхівку суспільства. Проте в той же час спостерігається переорієнтація деякої частки таких виробників на ринкові відносини, коли продукція виготовлена не лише на конкретні замовлення, але й розрахована на реалізацію. У цьому зв'язку варто звернути увагу на перевагу кістки свійських тварин серед матеріалів київських косторізних комплексів, яка може свідчити про значний обсяг виробництва. Тваринництво могло надати потрібну кількість сировини і її регулярне постачання. Ріг у Києві також використовували, проте кістка посідає значно більше місце, ніж на інших пам'ятках.

Професійне косторізне ремесло існувало і в деяких інших давньоруських центрах: у Чернігові, Курську, Деріївці тощо. За межами досліджуваного регіону найближчими містами, де фіксуються стаціонарні косторізні майстерні, є Пересопниця (Терський 1977, с. 10-12; Шеломенцев-Терський 1977, с. 402) і Звенигород (Власова 1967). Проте не можна говорити про поширення професійного косторізного ремесла скрізь на Русі.

Розглядаючи соціальний статус косторізного ремесла, наголошуємо, що протягом всього давньоруського періоду косторізне ремесло розвивалося як суто світський вид ремісничої діяльності. Найбільш ранні зразки різьблення, насамперед художнього, належать до виробів, пов'язаних з побутом та світоглядом дружинників і відносно заможних верств городян (окремі типи набірних гребінок, деталі озброєння, рогові гостроконечники, предмети оздоблення тощо). Це виключає монастирські території з осередків, де могло розвиватися косторізне ремесло. Будь-якого зв'язку косторізної справи з діяльністю монастирів або інших церковних закладів, як це було характерно, наприклад, для ранньосередньовічної Болгарії (Алексиев 1988, с 7; Бонев 1988, с. 27), у Київській Русі протягом всього давньоруського періоду не

простежується. Єдиним прикладом можливих зв'язків з монастирським ремеслом є невеликий косторізний комплекс поблизу Софійського собору Києві (Журавльов, Ієвлєв 2007), проте нема підстав вважати його стаціонарною майстернею. Так само через свою нечисленність не є індикатором стаціонарної майстерні окремі знахідки оброблених кісток і фрагментів щільного рогу, виявлені останніми роками на території Києво-Печерської Лаври. Відсутність зв'язків косторізного ремесла з церковним середовищем і відсутність розвинутого культового різьблення по кістці є двома взаємопов'язаними факторами. Зауважимо, що сакральний зміст кістки проявляється в культових речах, пов'язаних з дохристиянським світоглядом. Сакралізація тваринних кісток як частина усталеної традиції маркує дуже архаїчний пласт уявлень, які зберігалися тривалий час після формального прийняття християнства (Сергєєва 2010a; Sergeeva 2012). Кістки, які можна вважати амулетами або ритуальними атрибутами зустрічаються у шарах XI — початку XIII ст. і пізніше.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на те, що дитячі іграшки з кісток репрезентовані лише примітивними варіантами, тимчасом як гральні реквізити для дорослих (шахи, шашки) зазвичай виготовлялися майстрами-професіоналами. Така ситуація може пояснюватися різними причинами, такими як відсутність традиції спеціального виготовлення дитячих іграшок з кістки, проте вона також може генетично сягати дуже архаїчних уявлень, коли кістки, через уявлення про магічні властивості тварини, вважалися не тільки іграшками, але й апотропеями. Відповідно гра з ними серед іншого носила захисні функції (Найден 1999, с. 104). Наскільки подібні уявлення збереглися у давньоруські часи, сказати неможливо, оскільки символіка використання кісток у грі, за винятком астрагалів, не простежується. Не виключено, що у цей період такі ігри вже перетворилися в суто утилітарні дитячі розваги.

Як матеріальний прояв попередніх уявлень у світському світосприйнятті тваринні кістки не включаються у систему християнських культових речей, і є атрибутами іншого рівню світоглядної системи. Тем більший інтерес

викликають окремі предмети, які маркують сполучення різних вірувань, а отже й набувають нового змісту. У цьому контексті звернемо увагу на ікло вепра, яке походить з давньоруського Вщижу, з продряпаним на поверхні християнським написом: «…г(оспод)и помози рабу своему Фоме» (рис. 6.15: 37). Зазначений предмет можна кваліфікувати як свідчення адаптації старих вірувань до нових реалій: надання додаткової магічної сили амулету з допомогою нової, ймовірно, дійсної в очах власника, християнської формули.

У зв'язку зі світським характером косторізного ремесла на Русі звернемо увагу на те, що виробів з кістки культового призначення обмаль (Додаток В.94, 95). Мала популярність кістки для виготовлення хрестиків спостерігається загалом у середньовічному християнському світі. Проте у Візантії і країнах, що зазнали візантійського впливу, а також у Західній Європі активно використовували кістку для виготовлення деяких інших речей культового призначення, зокрема іконки і декоративні накладки реліквaріїв. З зазначеною метою часто використовували коштовний слоновий і моржевий бивень. Практичну відсутність таких речей на Русі можна було б пояснити рідкістю вихідної сировини, яка була виключно привізною. Втім у Західній Європі коштовні культові речі з бивню, також імпортного, відомі досить добре (Крыжановская 2007, рис. 15, 16, 20, 21, 27-29, 42). Вони побутували також у Візантії, звідки зрідка потрапляли на Русь.

У Південній Русі не простежується місцева традиція різьблення іконок з кістки. Їх переважна іконок — колекційного походження і не має паспортних даних. Під час археологічних досліджень було знайдено лише дві візантійські іконки зі слонової кістки — у Новгороді та Чернігові (Архіпова 2011, с. 290). Матеріали з західних земель Русі дають окремі приклади іконок з кістки давньоруського часу (Михайлова 1991, с. 9-10; Мядзведзева 2008, с. 132), проте вони також поодинокі.

На відсутність інтересу до кістки як матеріалу для християнських культових речей могло впливати змінення ставлення до вихідного матеріалу. Якщо вихідний матеріал для амулетів і інших сакральних речей

дохристиянського походження також мав сакральне значення, то для виготовлення предметів християнського культу кістка та ріг були одним з видів звичайних виробничих матеріалів, позбавленим сакральних властивостей. Невелика популярність кісткових матеріалів у виробництві культових речей може опосередковано на це вказувати.

Як правило, косторізні майстерні розміщувалися у містах або на городищах. Унікальним є комплекс, виявлений на селищі біля с. Дерiївка, оскільки це єдина відома на сьогодні косторізна майстерня з серійною продукцією(тобто розрахованою на ринок), виявлена на поселенні сільського типу. Зазвичай на таких поселеннях фіксуються лише окремі приклади обробленої кістки, пов'язаної з допоміжним домашнім ремеслом. Основною продукцією майстерні у Дерiївці були накладки. Характер матеріалів дозволяє твердити, що майстерня спеціалізувалася, принаймні деякий час, на завершальному етапі свого функціонування, на виготовленні окремих елементів конструкції луку (вкладиші). Їх можна кваліфікувати як серійну продукцію. Втім, накладок для луку стандартних типів не виявлено. Можливо, це пояснюється тим, що зафіксований лише окремий етап діяльності майстра-косторіза, який виконував у певний відрізок часу конкретне замовлення.

Паралельно з розвитком професійного виробництва обробку кістки могли практикувати різьбярі широкого профілю, також кістку різали у рамках домашнього ремесла. На це може вказувати виявлення невеликої кількості відходів обробки кістки або взагалі поодиноких екземплярів кістки або рогу з слідами обробки у межах комплексів, не пов'язаних зі стаціонарними косторізними майстернями і на поселеннях, де косторізне ремесло як окремий вид виробництва не виявлено. У деяких випадках у межах окремих садиб спостерігається концентрація відносно невеликої кількості (від 10 і більше) оброблених кісток та фрагментів твердого рогу, включаючи заготовки і окремі вироби. Такі комплекси здогадно можна пов'язувати з короткочасною, спорадичною працею, зазвичай домашнього характеру, викликаною певними обставинами. Крім великих міських центрів, сліди спорадичного косторізного

виробництва зафіксовані у Колодяжині, Іван-Горі (Ржищів), біля Хутору Половецького, де крім готових виробів виявлені окремі напівфабрикати, та ін.

Для XII — першої половини XIII ст. характерним є широкий асортимент ремісничої продукції, призначеної для ринку, про що свідчить поява серійної продукції. Проте крім київського, для якого, за поширенням деяких видів продукції, можна припускати регіональний характер, косторізне виробництво в інших центрах, відрізняється меншим обсягом продукції і забезпечує менше коло споживачів, переважно місцевих. Прикладом може бути продукція ремісників Воїня, зокрема ємність з розсохами, виявлена на сусідньому городищі (у Жовнині), можливо, деякі різновиди футлярів для голок. Проте загалом стан косторізної справи у давньоруському Воїні викликає певні питання. З одного боку є характерна місцева продукція, яка могла розповсюджувалася за межами міста, на сусідніх поселеннях (ємності з рогу, можливо, гольники). Така продукція є маркером спеціалізованого ремесла, розрахованого на відносно широкий ринок. З іншого боку, незважаючи на наявність залишків сировини, відходів, заготовок та напівфабрикатів виробів, яскраво виражені косторізні комплекси з концентрацією слідів ремісничого виробництва тут не виявлені. Зрозуміло, такі комплекси могли розташовуватися у частині міста, яку не встигли дослідити. Проте фактом залишається велика кількість обробленого кісткового матеріалу (заготовки, напівфабрикати, відходи), розпорошеного на великій території, включаючи укріплену частину і посад. Таке розміщення артефактів свідчить скоріше на користь того, що різьблення по кістці практикувало широке коло мешканців на рівні допоміжного ремесла. Якість воїнських виробів з кістки та рогу значно нижче порівняно з київськими. Разом з цим такі види виробів, як гребені, деталі луків, псалії з якісно обробленою поверхнею не можна відносити до продукції домашнього або допоміжного ремесла. Те саме можна сказати про орнаментовані накладки, для декорування яких застосовували спеціалізовані інструменти (різці, циркульний інструмент для нанесення окружностей). Відсутність матеріалів, супроводжуючих виробництво гребенів

(заготовки, напівфабрикати), і яскравих місцевих варіантів, які можуть свідчити про довготривалу традицію їх виробництва, не дозволяє говорити про розвинуте гребінництво у Воїнській Греблі. А тимчасом розвиток гребінництва є одним з відносно надійних маркерів розвинутого косторізного ремесла. Виробництво гребенів потребувало від майстра володіння професійними навичками обробки матеріалу.

Асортимент гребінників на території Південної Русі приблизно однаковий, проте для різних центрів він має деякі особливості. Для порівняння можна залучити пам'ятки де виявлені найбільш численні колекції гребенів. Це Київ, Чернігів та деякі пам'ятки Чернігівщини (Шестовиця, Ліскове), а на південь від них Воїнська Гребля. На інших пам'ятках кількість виявлених гребенів недостатня для порівняння. Матеріали Воїнської Греблі дещо відрізняються від тих, що виявлені на пам'ятках на північ від цього городища. Зокрема у Воїнській Греблі не відомі набірні гребінки північноєвропейських типів, виявлені у Києві, Чернігові й Шестовиці. Загалом на лісостепових пам'ятках на обох берегах Дніпра характерні північноєвропейські форми гребінок і характерний для них орнамент, в основі якого лежить косий хрест та його модифікації, зустрічаються у поодиноких екземплярах (Монастирок, Воїнська Гребля — накладка на гребінку, Липино).

Всі суцільні двобічні гребені у Воїнській Греблі репрезентовані тільки одним типом — прямокутними і трапецієподібними екземплярами з лінійним орнаментом уздовж зубців. Набірні двобічні гребінки відсутні, хоча у XII—XIII ст. вони добре відомі серед матеріалів Києва, Чернігова, Григорівки та інших давньоруських міст. Слід гадати, що крупного розмаху, необхідного для виходу на широкий ринок, виробництво цієї категорії виробів не досягало. Проте можна припускати діяльність окремих майстрів-гребінників. Серед матеріалів з Воїнської Греблі окремо були виділені два похожі суцільні двобічні гребені, які в той же час відрізняються від інших екземплярів двобічних гребенів. Для виготовлення зазначених гребенів використовували набір однакових пилок. Великі зубці з одного боку мають однакову форму:

вони загострені і прорізані трохи навскіс відносно самого гребеню. Не виключено, що ці екземпляри були продукцією одного майстра (рис. 2.20: 9, 15). Треба зауважити, що обидва гребені походять з однієї ділянки (Сергєєва 2015d, рис. 118). Інші гребені виконані дуже ретельно. Характерними для них є спільна техніка виготовлення і єдиний стиль. Можливо, це продукція ще одного майстра-косторіза. Не виключено, що діяльність різних майстрів могла розділятися певним відрізком часу. Судячи з невеликої кількості знахідок, гребені виготовляли косторізи широкого профілю або різьбярі, які обмежувалися вузьким колом споживачів.

Загалом можна говорити про діяльність у давньоруському Воїні невеликого прошарку майстрів, які практикували обробку кісткових матеріалів на професійному рівні. За якістю виготовлення деякі вироби цілком слушно вважати продукцією професійного косторізного ремесла. Крім гребенів, професійною справою було виготовлення складних луків з кістяними деталями. Такі луки, судячи з відносно невеликої кількості знахідок накладок, були, ймовірно, не дуже дешевими. Враховуючи професійне виконання, продукцією майстрів, обізнаних з косторізною справою, можна вважати роговий псалій, який зберігся повністю, а можливо, й інші екземпляри псаліїв. Водночас деякі види місцевих виробів, які у Києві виготовляли професійні ремісники (наприклад, наконечники стріл та інші види озброєння), виглядають грубішими і менш якісними. Не виключено, що вони були продуктом допоміжного ремесла. Варто згадати, що у різних народів, наприклад у хунну і у монголів (Худяков 1986, с. 41; 1991, с. 124) існувала практика виготовлення стріл самими воїнами. Деякі втулкові наконечники з Воїнської Греблі оброблені дуже ретельно. Кистені з Воїнської Греблі також виготовляли люди, які володіли навичками роботи з кістковими матеріалами, але у цьому випадку якість обробки воїнських екземплярів нижча, ніж, наприклад, київських.

Заготовка для кистеня виявлена також на городищі Сампсоніїв Острів (Моргунов 2003, рис. 71: 16), а заготовки для наконечників стріл на

Чорнобильському городищі і на Феофанії — на всіх зазначених пам'ятках розвинутого косторізного виробництва не зафіксовано. Окремі сліди виробництва предметів озброєння на городищах, у разі відсутності залишків косторізного виробництва або його домашнього чи допоміжного характеру, можуть свідчити про необхідність виготовлення таких виробів хоча б своїми силами. Це стосується передусім виготовлення деталей озброєння мешканцями городищ-фортець, особливо на кордонах Русі. Іноді такі речі виготовляли у містах, де загалом можна говорити про розвинуте виробництво: окремі заготовки для наконечників стріл виявлені у Феофанії і в Чернігові.

На більшості пам'яток комплекси, пов'язані з діяльністю косторізів-професіоналів відсутні, а вироби відрізняються переважно невисокою якістю, що є характерним для продукції домашнього ремесла. Виявлення заготовок і готової продукції у Витачиві і Шарках (В. В Хвойка, 1901 р.) дозволило деяким дослідникам припускати функціонування тут косторізних майстерень (Гущин 1936, с. 24; Шовкопляс 1971, с. 195), проте стан документування цих досліджень на сьогодні не дозволяє робити скільки-небудь впевнених висновків щодо характеру цих майстерень. Присутність якісної продукції на сільських поселеннях у разі відсутності слідів стаціонарного косторізного виробництва (наприклад, у Лісковому), може свідчити про інтенсивний обмін з осередками — ремісничими центрами. Прикладом спорадичного або одноразового звернення до обробки рогу може слугувати косторізний комплекс у Колодяжині, де виявлено розпиляний ріг і кілька виробів, комплекс у Києві на вул. Іллінська, 8 (Додаток З.1.13) та ін..

У ряді випадків можна говорити про індивідуальну роботу майстра широкого профілю. Прикладом спроби виготовлення художньої речі за межами косторізної майстерні може бути напівфабрикат застібки з об'ємним зооморфним декором, виявлений у Вишгороді у виробничій ямі XI ст., яка не була пов'язана ані з косторізним, ані з художнім ремеслом загалом (Дорофеев и др. 1989, с. 13-14, рис. 8: 10). Слід гадати, застібка потрапила у заповнення ями випадково, або це була спроба людини іншої спеціальності — споживача

продукції, копіювати вже існуючий взірець, аналогічний київському виробу такої самої форми.

Отже початок розвитку косторізного ремесла у Південній Русі припадає на часи перетворення Києва на великий політичний, економічний і культурний центр, а саме на першу половину X ст., можливо, на самий кінець IX ст. Протягом XI—XII ст. відбувається подальший розвиток косторізного ремесла і у другій половині XII — першій половині XIII ст. воно досягає свого розквіту. У цей період з'являються майстерні, які виготовляють продукцію, розраховану на масовий попит.

У післямонгольські часи косторізне ремесло у Південній Русі зазнає занепаду. О. Р. Тищенко в узагальнюючій праці з культури України XIII—XVIII ст. пов'язував цей процес з занепадом металургії, а отже зменшенням кількості залізних інструментів, придатних для обробки кістки і рогу (Тищенко 1992, с. 23). Інші дослідники ремесла і культури зазначеного періоду взагалі не згадують про діяльність косторізів у XIII—XIV ст. Втім археологічні матеріали свідчать про те, що обробка кістки, принаймні у Києві, не зникла повністю, хоча й скоротила свої обсяги. Слідів масового виробництва XIII—XIV ст. не зафіксовано. Поки що єдиним комплексом, який, імовірно, можна датувати післямонгольським часом — це залишки будівлі, дослідженої Т. М. Мовчанівським на Старокиївській горі (Сергєєва 2017d). З комплексом пов'язано кілька сотень уламків тваринної кістки і готові вироби: ґудзики, наконечники стріл, проколки, трубочки. Отже можна говорити про продовження у післямонгольський час традиції обробки кістки на Старокиївській горі, де в XII — першій половині XIII ст. функціонували професійні косторізні майстерні. Ремісничий центр на Киселівці, який функціонував в XI — першій половині XIII ст., імовірно, закінчив своє існування з монгольською навалою. Зазначений район міста деякий час перебував у занепаді, а з середини XIV ст. він набуває нових соціальних функцій. Тут будується замок, після чого Киселівка перетворюється на цитадель, дитинець, а отже, стає місцезнаходженням адміністративної

верхівки Києва (Івакін 1996, с. 132-138). Розташування тут косторізних майстерень у зазначений час здається малоймовірним.

Поки що не виявлені післямонгольські косторізні майстерні на Київському Подолі, який залишився торговельно-ремісничим центром Києва. Проте загалом простежується суттєве скорочення житлової території Подолу і занепад ремісничого виробництва. Слабке вивчення подільських культурних нашарувань зазначеного періоду не дозволяє робити остаточні висновки щодо долі косторізного ремесла на Подолі, це буде можливим тільки після подальших археологічних досліджень у зазначеній частині Києва.

Незважаючи на занепад ремісничої діяльності, серед київських старожитностей подекуди зустрічаються вироби з кістки і щільного рогу, які можна датувати XIII—XIV ст. Іноді складно відрізнити артефакти післямонгольського часу від речей XV—XVII ст., з одного боку, і давньоруських, з іншого боку, чому сприяє те, що непошкоджені шари XIII—XIV ст. майже не виявлені. У зв'язку з цим звернемо увагу на склад продукції з будівлі, розкопаної Т.М. Мовчанівським. Серед продукції чільне місце посідають півсферичні ґудзики та їх напівфабрикати. Питання про побутування ґудзиків у післямонгольській Русі поки що не ставилося через відсутність матеріалів, що обумовлює особливе значення описаного вище комплексу. На території Євразії такі ґудзики датуються у межах X—XIV ст., однак їх побутування у другій половині XIII—XIV ст. пов'язують переважно з кочовими народами. Наведені дані можуть свідчити про те, що їх виробництво у Києві, не зникло й після монгольської навали. У межах XIII—XIV ст. можна датувати також окремі гребені, деталі озброєння (наконечники стріл) і оздоблення сагайдака (накладка з Києва), шахові фігурки тощо. Прикладом післямонгольської продукції можуть бути також деталі ножів мигдалеподібної форми. Вони відомі у попередні часи, проте екземпляри з Городська, де виявлені післямонгольські культурні нашарування (Звіздецький 1990), можна датувати другою половиною XIII ст..

Загалом, кажучи про стан косторізної справи у другій половині XIII — XV ст., можна констатувати суттєве зменшення асортименту виробів з кісткових матеріалів, порівняно з давньоруським часом. Продукція косторізів обмежується кількома основними видами виробів. Можна погодитися з В. Є. Фльоровою, яка зазначала, що випадки спеціалізації і переходу до ремісничого виробництва у косторізній справі спостерігаються насамперед у разі наявності попиту у привілейованого замовника, а коливання моди, економічний занепад, пов'язані з війнами або неврожаями, зміною торгових шляхів та ін. знову повертають цей вид діяльності в стадію домашнього промислу. Майстри або переходять до інших ремесел або звертаються до сільського господарства (Флерова 1998b, с. 86). Значною мірою це відображає ситуацію у післямонгольському косторізному ремеслі, яке значно скорочує свої обсяги. Наступні періоди також не демонструють розквіту цього виду ремісничої діяльності. Незважаючи на те, що більшість виявлених виробів має ознаки продукції професійного ремесла (якість обробки, застосування спеціалізованого реманенту, включаючи, за необхідністю, токарний верстат), діяльність ремісників-косторізів носить обмежений характер, можливо, на замовлення, що передбачає сполучення роботи по кістці з іншими видами ремісничої діяльності. На сучасному етапі його вивчення можна констатувати, що рівню давньоруського товарного виробництва часу його розквіту у XII — першій половині XIII ст. косторізне ремесло Києва вже ніколи не досягає.

Для виявлення місця косторізного виробництва у господарстві давньоруського населення Південної Русі треба звернути увагу на сліди інших видів виробництва на садибах з косторізними комплексами.

Сполучення різних видів виробництва у межах однієї садиби можна простежити на прикладі Києва, де виробництво вивчено у найбільшому обсязі серед південноруських пам’яток. Речовий комплекс великого будинку початку XIII ст., дослідженого на Володимирській, 8, може свідчити про те, що тут мешкала людина, яка займалася переважно ювелірною справою (Мовчан та ін. 1999, с. 13; Козловський, Ієвлєв 2008) і в той же час обробляла кістку і,

можливо, дерево. Основним зайняттям власників садиб, досліджених на вул. Волоській, 16, де зафіксовано сліди діяльності косторізів, було спочатку ювелірне виробництво, а згодом, з XII ст. — керамічне і склоробне (Сагайдак 1991, с. 44). Косторізна справа, судячи з відносно невеликої кількості знахідок і відсутності їх єдиної локалізації, радше за все, грала тут допоміжну роль. У 2007 р. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 21 роги зі слідами обробки були виявлені на території, де, судячи з великої кількості знахідок, розміщувалися в основному склоробні комплекси. Через те, що площа садиби на Щекавицькій, 29 була досліджена лише частково, складно щось сказати з приводу розташованого тут косторізного комплексу, проте слід зауважити, що у більш пізніх шарах тут зафіксовані залишки бронзоливарного виробництва. У культурному шарі, синхронному рову з залишками косторізного виробництва, також іноді траплялися дрібні уламки стінок мідеплавильних тиглів. Крім того, тут знайдено пірофілітову ливарну формочку для відливання ювелірних виробів (Сергєєва, Шевченко 2007, рис. 2). Зазначена ситуація має аналогії в інших давньоруських містах. Багато авторів вказували на паралельне функціонування у межах однієї садиби різних галузей ремесла. У давньоруському Новогрудку співіснували ювелірне і косторізне виробництва. За Ф. Д. Гуревич, це багато в чому диктувалося спільним реманентом (Гуревич 1981, с. 142-143). Співіснування косторізного і ювелірного ремесел простежено також у Смоленську (Асташова 1993, с. 77-78). У Старій Ладозі (Давидан 1977, с. 104), і в Бєлоозері (Голубева 1973, с. 170), а також на Півночі Європи з IX—X ст. (Цнотливы 1988, с. 164-169) частим є поєднання косторізної і бурштинообробної справи. На таку саму ситуацію. О. І. Давідан пояснює таке сполучення схожістю техніки обробки кістки та бурштину. Л. І. Смирнова наводить дані про велику садибу у Плотницькому кінці у Новгороді, де крім косторізного концентрувалися бурштинообробне і мідеплавильне виробництва (Смирнова 1998с, с. 105-106). Загалом сполучення різних ремесел в одному комплексі можна вважати закономірним явищем для середньовіччя. Зокрема сполучення металургійного

та косторізного ремесел простежується на черняхівських поселеннях, таких як Велика Снитинка і Бирлад (Магомедов 2001, с. 102).

За Н. І. Асташовою, обробка кістки не була вузькоспеціалізованим ремеслом, а майстер володів технікою обробки різних матеріалів (Асташова 1993, с. 78). Натомість Л. І. Смирнова вказує на високий рівень розвитку ремесла, коли майстер міг виготовляти складні речі з різних матеріалів (Смирнова 1998с, с. 106). Ймовірно, слушним буде індивідуальний підхід до кожного окремого комплексу, враховуючи асортимент та якість його продукції. У Києві професійними вузькоспеціалізованими майстернями з великим обсягом серійної продукції були відкриті В. В. Хвойкою та Т. М. Мовчанівським ремісничі комплекси Верхнього міста, майстерні на горі Киселівці, комплекс на Подолі, на вул. Щекавицькій, 29. Під сумнівом залишається майстерня виробника наконечників стріл, досліджена на Подолі (вул. Оболонська, 12). Обсяги виробництва, за кількістю матеріалів, були відносно невеликими, проте місця для відходів, які найкраще свідчать про обсяги виробництва, на дослідженій частині садиби не виявлені. У самій будівлі, де містилися залишки косторізного ремесла, не зафіксовано слідів іншої діяльності.

Обробка кістки, як і дерева, могла відбуватися в рамках окремих спеціалізованих ремесел разом з роботами з інших матеріалів (наприклад, ремесло лучника, стрільника). Примітивні кістяні вироби (знаряддя для плетіння, лощила та ін.) могли виготовлятися у рамках домашнього допоміжного ремесла за потребами. Такі роботи могли практикувати майстри з обробки м’яких матеріалів, що для їх обробки застосовували кістяні знаряддя (шкіра, хутро, тканини та ін.).

Однією з причин поєднання різних ремесел у межах однієї садиби, а отже й однієї сім’ї, слід вважати те, що невеликий обсяг виробництва косторізної продукції не міг стати єдиним засобом існування виробника. На думку І. Ульбріхт, у Хедебю виробники суміщали кілька ремесел, а також практикували зайняття сільським господарством (Ulbricht 1978, S. 120-122).

Така організація праці у майстернях з відносно невеликим обсягом виробництва підтверджується численними етнографічними паралелями. Ще у XVIII ст. холмогорські майстри художнього різьблення по кістці влітку займалися сільським господарством (Уханова 1981, с. 44), сезонність в роботі спостерігається у виробничій діяльності українських та російських кустарів-гребінників XIX — початку XX ст. (Русов 1912, с. 74; Боруцкий 1913, с. 482). Оскільки окремі кістки та шматки щільного рогу зі слідами обробки трапляються у межах більшості київських садиб, можна констатувати, що діяльність косторізів у межах домашнього виробництва відбувалася протягом всього давньоруського часу. Наскільки могло відривати від роботи київських ремісників сільське господарство? Сільськогосподарські знаряддя праці (серпи, коси, мотики) зустрічаються серед київських матеріалів (Вознесенская 1981, с. 272; Боровський, Калюк 1989, рис. 3). Городи під Києвом згадуються у літописах (Толочко 1989, с. 83-84). Деякі будівлі з гумусованим заповненням на подільських садибах можна інтерпретувати як хліви. Проте розвиток професійного виробництва у XII—XIII ст. дозволяє припускати, що у цей період сільське господарство могло бути для ремісників Києва побічним заняттям. Водночас можна констатувати, що обсяг виявленої косторізної продукції у межах одного комплексу зазвичай відносно невеликий, майже відсутні майстерні, де кісткові артефакти налічують кілька сотень екземплярів. Отже у більшості випадків майстер був вимушений сполучати різні види діяльності для життєзабезпечення себе й своєї родини.

7.2. Етнокультурна складова розвитку косторізного ремесла

Враховуючи те, що вироби з кістки на пам’ятках VII—IX ст. репрезентовані переважно примітивними знаряддями (інші знахідки поодинокі і спорадичні) можна констатувати відсутність будь-яких підстав для твердження про існування довготривалої традиції обробки кістки у східних слов’ян у період, який передував появі Київоруської держави. Спеціалізоване косторізне ремесло Київської Русі не мало глибоких місцевих

коренів і з’явилося як нове явище в процесі розвитку давньоруського ремесла, насамперед міського.

У цьому зв’язку виникає питання про роль інокультурних впливів на цей процес. Насамперед треба звернути увагу на сусідні регіони, де формування косторізного ремесла як окремої спеціалізованої галузі в силу різних обставин почалося раніше. Інтенсивні міжкультурні контакти протягом всього давньоруського часу також могли сприяти розвитку косторізного ремесла.

Особливо вагомими були взаємовідносини з Північчю Європи, особливо у IX—XI ст. і степовими кочівниками, а після прийняття християнства з Візантійським світом (у широкому значенні цього терміну). Певне місце могли посідати також контакти з Західною Європою.

Вигляд елітної косторізної продукції кінця IX — X ст. вказує на суттєву роль культурних впливів ззовні на розвиток косторізної справи і дозволяє припускати, що першорядну роль грали інтенсивні культурні контакти з північноєвропейським ареалом, які мали місце у зазначений період. Значна кількість виробів з кісткових матеріалів, пов’язаних з північною косторізною традицією, входить в основний набір косторізної продукції X — першої половини XI ст. До неї належать деякі типи однобічних набірних гребінок, гостроконечники з зооморфними завершеннями, художні вироби. Незважаючи на те, що у більшості випадків не можна точно визначити походження більшості виробів (імпорт, робота на місці приїжджого майстра, місцеве наслідування зовнішнім традиціям), їх генетичний зв’язок з традиціями дружинної матеріальної культури простежується доволі чітко.

Питання про розвиток гребінництва у Києві повністю не вирішено через відсутність достатньої кількості матеріалів, особливо це стосується його початкових етапів. Поширення однобічних набірних гребінок саме з Півночі на Південь Русі не викликає сумнінів через побутування у північноєвропейських і північноруських містах більш ранніх типівгребінок і їх більшої різноманітності. На Півночі Європи, включаючи скандинавські міста (Рібе, Бірка, Хедебю та ін.) і давньоруські (Ладога), засвідчений більший

обсяг їх виробництва. За цілком слушним зауваженням Н. Г. Тимченко, на жодному давньоруському поселенні не виявлено такої кількості рогової сировини, як у середньовічному скандинавському Хедебю, де нараховано 850 розеток рогу (Тимченко 1972, с. 32). У Південній Русі сліди виробництва набірних гребінок (окремі заготовки, підготовлені пластини тощо) простежуються лише з другої половини XI ст. (заготовки з ділянки на вул. Межигірській, 11). На південноруських поселеннях, крім Києва, сліди гребінництва цього часу взагалі не виявлені, хоча в деяких випадках логічно припускати власне виробництво. Гребінки, які можна співвідносити з північними типами (насамперед за орнаментом з модифікаціями косого хреста, а також морфологічно), виявлені у Києві, Чернігові, Шестовиці, Седніві, Лісковому і спорадично на деяких інших пам'ятках (Додаток В. 41). Показово, що на південь від Києва, де не простежується північноєвропейський етнічний компонент, такі гребінки поодинокі і, можливо, завезені. Вже в XI ст. скрізь на досліджуваній території розповсюджується загальноруський тип набірних гребінок з вузькою накладкою і лінійно-циркульним орнаментом.

Крім гребінок, до наслідування імпортних зразків або до продукції приїжджих майстрів з Півночі можна зарахувати гостроконечники з зооморфними завершеннями.

Гостроконечники з зооморфними завершеннями на території Русі поширюються з дружинною культурою як один з її атрибутів — сакральних або репрезентативних. Їх символіка може сягати принаймні аварських часів — на теренах Європи гостроконечники з рогу з'являються як елемент поховального інвентарю саме в аварських старожитностях (Kovrig 1963, Taf. IX: 34; XIX: 1; Erdélyi 1966, fig. 55; Garam 1975, fig. 9: 9). Незважаючи на відсутність зооморфізму в декоративному оформленні, до них можна зводити появу символіки, пов'язаної з гостроконечниками загалом.

Декоративне оформлення гостроконечників з зооморфним завершенням варіює від ретельно пророблених голів до схематизму. Образи істот у

кожному випадку достатньо індивідуальні, однаковим є лише спосіб художнього оформлення виробу. С. П. Щавелев виділяє три варіанти зооморфного декору гостроконечників: 1) північний, з найбільш реалістичними зображеннями драконів або хижих істот; 2) південний (степовий), де зображення найбільш абстрактні; і 3) проміжний, що являє дещо середнє між першими двома. Саме цей стиль знайшов поширення на слов'янських землях. (Щавелев 2003, с. 188).

Скандинавське (або ширше — північноєвропейське) походження за стилістикою декору могли мати й інші предмети з рогу з зооморфними завершеннями і предмет з зооморфним завершенням і плетінкою з Києва (рис. 7.2: 2). У цьому зв'язку зауважимо, що стилістика окремих дрібних деталей зооморфних зображень може деяким чином слугувати етнокультурним індикатором, проте майже ніколи не вказує на конкретне місце виготовлення предмету. Деякі з зазначених виробів на Русі могли бути імпортом, проте вони також могли виготовлятися на замовлення власника навіть в його оточенні. У декоративному оформленні за основу брали загальноприйняту на той час образну систему. Загалом, враховуючи поширення речей зазначених категорій і пов'язаних з ними уявлень на великій території, зауважимо, що ми говоримо про їх північноєвропейське походження тільки у плані шляху потрапляння цього культурного феномену у давньоруське середовище разом з іншими елементами дружинної культури. Проте враховуємо ширше розповсюдження відповідних ідей і пов'язаних з ними стилів зображень. Зображення зі сполученням плетінки і дракона відомі у країнах візантійського (у широкому значенні) світу: Болгарії (графіті) (Аладжов 1999, обр. 85: в центрі праворуч), в Сербії (Кнін) (Jelovina 1986, s. 52) та ін.. У цьому випадку мова може йти про образність, а не про стиль, а загалом можна говорити, що подекуди стиль, запозичений з Північної Європи, застосовували для відображення світоглядних уявлень, поширених у просторі. Загалом традиція завершень різних предметів (не тільки гостроконечників) у вигляді голів зооморфних істот є поширеним явищем, яке охоплює великий

просторово-часовий континуум. Яскравий приклад — руків'я канчука з зооморфним завершенням з Алтаю (Кызласов 1951).

Ще один приклад північного впливу — грифон на накладці з Киселівки. Зображення на накладці репрезентує напівлежачу істоту, що відрізняє її від грифонів у візантійському і болгарському мистецтві, яких зазвичай зображували стоячи. Зауважимо, що у X—XI ст. образ напівлежачої фантастичної істоти відомий в мистецтві Північної Європи. Пприкладом є рельєф X ст. на кам'яній плиті з Йорку (Англія), де зображення звіра має скандинавську підоснову (Roesdahl et al 1981, p. 121). Проте найближчою аналогією є фантастичні тварини, репрезентовані на дерев'яному брусі з Новгорода, що датується XI ст. (Колчин 1971, табл. 19: 1-3). Зображення передньої частини тулуба, його оформлення і поза в обох випадках майже однакові (рис. 7.3: 1). Різниця в тому, що новгородські звірі слідують один за одним, з'єднані між собою плетінкою і створюють орнаментальний фриз, а на київській платівці зображення поодиноке. На користь північного походження ідеї цього зооморфного образу (і самого предмету з Киселівки) свідчить і наявність ажурної різьби — у Південній Русі вона зустрічається дуже нечасто. Київська знахідка не прив'язана до жодного комплексу, що ускладнює її точне датування, проте, якщо ґрунтуватися на вказаних аналогіях, зображення може сягати X—XI ст.

Ложку з дитячого поховання № 110 (за М.К. Каргером) на Старокиївській горі, враховуючи наявність серед поховального інвентарю інші речі північноєвропейського походження, можна вважати предметом «з іноземним корінням» з деякими застереженнями, оскільки похожі лложки побутували на ширшій території. Похожим плетеним орнаментом оздоблена ручка дерев'яної ложки з території Німеччини, яку Й. Херрман пов'язує з місцевими слов'янами (Herrman 1985, Abb. 37: a). Дерев'яні ложки з ручками, оздобленими плетінкою, є в Новгороді (Колчин 1971, табл. 3: 19, 21). Отже, точне походження київської ложки поки що залишається під сумнівом (Сергєєва, Івакін 2013, с. 224).

Також непевним є зарахування до кола суто скандинавських старожитностей ручки дзеркала (?), виявленої в районі Канева. Рельєфний плетений орнамент по корпусу виробу або архітектурної деталі доволі широко відомий у північноєвропейських старожитносьях. Найближчим за стилем є плетене оформлення дерев'яного руків'я булави з шару XII ст. (Колчин 1971, рис. 7: 2, 11) і ручки дерев'яної ложки, яка, крім плетінки, мала також завершення у вигляді голови фантастичної істоти, за стилем близької істоті з-під Канєва (рис. 2.16: 2). Новгородський виріб походить з шару кінця XI ст. (Колчин 1971, с. 13, табл. 3: 26). Проте загалом поширення плетінки аналогічного вигляду охоплює значно більшу територію за Північну Європу. Похожа плетінка є на кам'яній пліті X ст., яка належить алтарю храму у Кніні (Хорватія) (Jelovina 1986, s. 42). Рельефна плетінка репрезентована також на руків'ях канчуків з Булгара (Полубояринова 1986, рис. 2), і з Алтаю (в останньому випадку у поєднанні з завершенням у вигляді голови фантатстичної зооморфної істоти (Кызласов 1951).

Північноєвропейськими виробами (або продукцією вихідців з Північної Європи), за характером декоративного оформлення можна також вважати накладки сідла з Києва і Шестовиці і окремі орнаментовані накладки з Шестовиці (рис. 2.37: 1-5, 7.2: 3, 4). Не виключено імпортне походження накладки на сагайдак з ажурно-циркульним орнаментом з дружинного поховання київського некрополя (Каргер 1958, рис. 42). Появу зазначеного декору, ймовірно, можна пов'язувати, як і багато інших елементів дружинної культури, з північним впливом. Аналогії прорізним колам можна знайти у північноєвропейських старожитностях, наприклад, в орнаменті накладок на деяких скриньках у Йорку, щоправда, пізніших (XI—XII ст.). За деякими спостереженнями, між платівками з прорізним орнаментом і основою вкладали металеві пластинки для створення декоративного ефекту (MacGregor, Mainman, Rogers 1999, p. 1958-1959, fig. 917-918). У давньоруському художньому косторізному ремеслі після X ст. циркульні кола

з великим діаметром у візерунках як елемент орнаменту відсутні, а ажурний орнамент не отримав поширення.

З дружинним середовищем також можна пов'язувати поширення гри в хнефатафл і її відповідні атрибути, у тому числі з кістки.

Загалом, кажучи про північноєвропейські впливи на декоративне оформлення предметів з різьбленої кістки треба мати на увазі, що мова може йти насамперед про основний напрямок, звідки певні художні ідеї і художня образність потрапляли на Русь. Проте вони могли розповсюджуватися на значно ширшій територій, а отже належати до явищ загальноєвропейського або європейського і близькосхідного кола. До таких явищ можна додати також деякі зображення фантастичних істот і хижих тварин.

Найбільша інтенсивність північноєвропейських впливів простежується у X — першій половині XI ст. і пов'язана з роллю дружинної культури. Далі цей напрям культурних зв'язків значно зменшує свій вплив на вигляд місцевої косторізної продукції.

Інший напрям культурного імпульсу, на якому варто зупинитися — культурні впливи з боку степових кочових народів. Вони простежуються у використанні деталей з кістки та рогу, в конструкції предметів озброєння і деяких видах орнаменту. Предмети озброєння і спорядження кінноти починають проникати на досліджувану територію ще до формування Київоруської держави — не пізніше кінця V — VIст. (завершальний етап Великого переселення народів), а у VII—VIII ст. кіннота стає важливою складовою слов'янської дружини (Терський 2015). З цим процесом пов'язане й опанування кістяних деталей озброєння і перетворення їх на елемент місцевої культури.

Окремої уваги заслуговує декоративне оформлення виробів, здогадно пов'язане з мистецтвом кочових народів а через них — ширше — з культурою Сходу у широкому значенні. Прикладом можливого угорського впливу може бути стилізований рослинний орнамент на накладках на лук з Гульбища у Чернігові, особливо характерний для угорських старожитностей. З

угорськими впливами деякі дослідники пов’язували орнамент псаліїв з Любеча (Спицын 1914; Ширінський 1969). Проте характер цього орнаменту вказує на ширше коло можливих впливів, яке включало різні східноєвропейські степові культури. Поширення східних культурних впливів добре простежується на прикладі орнаментації статусних металевих виробів (Орлов 1979).

У зв’язку зі степовою образністю можна також звернути увагу на завершення руків’я канчука з Київського Подолу (рис. 2.28: 10). За морфологічними особливостями будови голови, її слушно інтепретувати як кінську. Близька трактовка голови тварини, і особливо форма вух, які підкреслені гострим кутом, спостерігається на виробі з ареалу Дунаю (Stefan et al. 1967, fig. 47: 22), де присутній величезний вплив культур різних кочових народів. За іконографією зазначені голови тварин сягають зображень копитних ранньої залізної доби. У плані сюжету (кінь) зображення також наближується до степових образотворчих традицій, де цій тварині приділяється значна увага. Зображення коня, наприклад, є на псалії, що походить з Болгара (Руденко 2005, табл. 8: 16). З іншого боку, псалії з кінськими головами відомі на півночі Європи. Приклади —бронзовий псалій з зображенням кінської голови з сопки поблизу Ладоги (Седов 1982, с. 180). рогові псалії з Литви, оздоблені кінськими голівками (Steponaitis 2000). Проте за стилістикою київський екземпляр можна пов’язувати саме зі степовим колом образів тварин та їх символікою.

Східне генетичне коріння могли мати деякі ігри, зокрема ігри з застосуванням астрагалів диких і свійських копитних.

На території Євразійського лісостепу і степу астрагали свійських і диких копитних як атрибути різних ігор використовували доволі широко від доби бронзи до XX ст. Їх поширення пов’язано з наявністю відповідних тварин і самою формою цих кісток, придатною у використанні у різних іграх. У середньовічній Східній Європі розповсюдження грального астрагалів засвідчено з VIII—IX ст. і пізніше. Вони побутували у слов’ян, народів

Хозарського каганату, волзьких булгар і тюркських народів східноєвропейських степів. Характерним для астрагалів зазначеного періоду стає застосування для їх маркування особливої системи знаків. Астрагали, марковані знаками, поширюються серед різних етносів, переважно у південній смузі Східної і Південної Європи. Крім базових знаків на різних територіях побтували також інші зображення (знаки, фігури, пізніше літери або схожі з ними зображення, у Шестовиці — руноподібні знаки), які можна вважати втіленням індивідуального світосприйняття власника. Проте цьому типу знаків не віддавали перевагу.

Загалом маркування астрагалів було явищем, поширеним у просторі і часі, проте це зазвичай різноманітні знаки простих форм, які не складали закінченої системи, або (наприклад, у Північному Надчорномор'ї) — літери і схожі на них зображення. Натомість на території середньовічної Східної Європи спостерігається використання конкретного набору знаків, характерних для зазначеної категорії виробів у рамках певного просторово-часового континууму. На однотипність знаків на астрагалах, які побутували у степу і лісостепу Східної Європи, неодноразово звертали увагу. Розглядаючи старожитності Волзької Булгарії, деякі дослідники зазначали подібність знаків на місцевих і хазарських астрагалах (Хузин 1989, с. 67; Руденко 2005, с. 75-76). В. Є. Фльорова (Нахапетян) виділила на астрагалах з Хазарії такі знаки, як сітка, ялинка (дерево), рисочки, драбинка, хрестики (Нахапетян 1989; Флерова 1997, с. 55-59, табл. VIII-IX). За В. Є. Фльоровою, всі ці знаки належать до символів, які уособлюють вертикальну і горизонтальну будову світу, що дозволяє вважати астрагали сакральними предметами. Популярність маркованих астрагалів у булгаро-хозарському середовищі може свідчити про провідну роль цих народів у поширенні ігор з астрагалами з відповідним символізмом. Тісні контакти салтівців з сусідніми слов'янськими народами могли обумовити поширення відповідних ігор та різних дій сакрального значення також і серед слов'ян.

Деякі східні культурні елементи могли інтегруватися у місцеве культурне середовище і через прямі контакти, і опосередкованим шляхом, як елемент дружинної культури. Притаманний дружинній культурі синкретизм простежується не тільки в побутуванні речей різного походження, але й в гібридних виробах художнього ремесла, які поєднували у технічних рішеннях і художніх стилях риси різного походження — слов'янські, скандинавські, східні (Кирпичников, Дубов, Лебедев 1988, с. 229). Втім, не можна заперечувати прямі контакти населення досліджуваного регіону із різними народами на схід і південь — кочівниками (тюрками) і представниками осілого населення (булгари, салтівці).

Степові впливи відбилися переважно на окремих видах виробів або їх комплексах (наприклад, комплекс озброєння) і швидко перетворилися на елемент регіональної культури. Наприклад, збройний комплекс, який генетично сягав центральноазійських прототипів, стає спільним для всієї Східної Європи. Його елементи інтегруються в місцеві східноєвропейські культури протягом всього середньовіччя. Косторізні технології у найближчих сусідів слов'ян не набули значного розвитку, принаймні косторізні комплекси кочівників відсутні. Незважаючи на окремі салтівські поселення, де засвідчене косторізне виробництво (Красильников 1979), його основна продукція є характерною переважно для домашнього ремесла (примітивні знаряддя праці, оброблені гральні астрагали). Ознаки тільки домашнього ремесла притаманні навіть косторізному виробництву у Саркелі хозарського періоду (Флерова 2001, с. 136-137). Відносно високого рівню, судячи з різноманітного асортименту, досягло косторізне виробництво у Волзькій Булгарії (Руденко 2005), проте прямого впливу на давньоруські косторізні технології з боку цього регіону не простежено.

Косторізне ремесло Південної Русі майже не зазнало впливів візантійського світу (у широкому значенні). Вироби, які стилістично тяжіють до зазначеного культурного середовища, репрезентовані окремими екземплярами. Деякі з них можна трактувати як імпорт, про що свідчить не

лише стиль, але й якість виготовлення (іконки і шахова фігурка короля зі слонової кістки). Не виключено візантійське походження накладки на скриньку з Чернігова, орнаментованої розетками, виконаними дуже професійно (рис. 7.2: 5). Аналогічний орнамент є звичайним для візантійських і причорноморських накладок на скриньки (Банк 1966, рис. 134-139; Bank 1977, fig. 130, 132-135). Візантійських прототипів можуть сягати деякі види криволінійного орнаменту.

Вважаємо, що зазначена ситуація обумовлена тим, що поширення в місцевій матеріальної культурі візантійських впливів пов'язано насамперед з прийняттям християнства і з релігійною атрибутикою. Інновації, пов'язані з візантійським впливом, зачепили спочатку верхи суспільства. Світський характер давньоруського косторізного ремесла і його орієнтація переважно на пересічного споживача виключив з його розвитку ті фактори, які ми спостерігаємо, наприклад, у ювелірному ремеслі.

Також не простежуються суттєві впливи з боку західноєвропейського косторізного ремесла. Крім художнього виробу з зображенням лева, який гризе людину, виявленого біля Остра (Додаток В. 101: 4), вироби з кістки безперечно західноєвропейського походження на території, що розглядається, невідомі.

У зв'язку з питанням західноєвропейських впливів можна ще зупинитися на київській накладці XI ст., орнаментованій стилізованими чотирьохчастинними розетками (рис. 2.35: 7). Л. В. Алексєєв вважав розетки зазначеного типу на виробах з кістки романським елементом (Алексеев 1962, с. 202-203), проте аналогічний тип розеток відомий також у Візантії. Прикладом є шахова фігурка з Чернігова, де використовуються подібні елементи декору. Геометризовані чотирипелюсткові розетки є також на деяких зразках кераміки візантійського кола, наприклад, з Тирнова у Болгарії (Георгиева 1974, обр. 92). Пізніше, у XIII—XIV ст. цей самий елемент орнаменту дуже часто зустрічається в старожитностях східноєвропейського степу. Зокрема, він репрезентований в орнаментиці золотоординських

сагайдачних накладок (Малиновская 1974, рис. 1: 10, табл. II: 4, III: 7, V: 13, XIII: 50, XIV: 68, XV: 78, XVI: 82).

У XI—XII ст. формується основний асортимент косторізної продукції, спільний для всій території Русі, чому сприяє посилення міжрегіональних зв'язків. Вироби з кістки, пов'язані з інокультурним середовищей, передусім імпортні, у цей час поодинокі. До них, зокрема, можна зарахувати вухочистку і гребінь суто фінно-угорських типів (рис. 7.2: 7, 8).

Вухочистка, виявлена на сучасній вул. Вел.Васильківській (Додаток В. 52: 10), за формою наближається до прикамських вухочисток групи AIII — з пластинчатою основою, за Н. Б. Криласовою (Крыласова 2007, с. 284-285). Описана річ є унікальною як для Києва так і взагалі для Київської землі, а отже можна впевнено говорити про її немісцеве походження. Такі самі висновки можна зробити щодо типового фінно-угорського гребеня з Переяслава-Хмельницького зв стилізованим зооморфним оформленням спинки.

Угро-фінських традицій сягають також фігурки качечок, виявлені у Жовнині (Моргунов 1991, с. 100, рис. 2, 34-35; 1996, рис. 42: 34, 35). За Є. А. Рябініним, вони належать до підвісок групи VII, поширених у землях радимічів і сконцентрованих у східній частині Дніпровського басейну. Відомі екземпляри з кістки і бронзові (Рябинин 1981, с. 43-45, табл. XXV: 10-14). Окремі знахідки походять з інших місць, зокрема з Новгорода (Арциховский 1949, рис. 17: г), Рязані (Даркевич, Борисевич 1995, с. 146) та ін. В слов'янському середовищі ці фігурки датуються переважно XI—XII ст.

В. М. Зоценко припускав можливе імпортне походження київського гольника у формі піхов ножа (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 87). Гольники аналогічної форми — кістяні і металеві — згідно з Л. А. Голубєвою, належать до речей прибалтійсько-фінського походження. У слов'ян вони трапляються переважно на північному заході Новгородської землі, в Приладожжї і Костромському Поволжі, починаючи з XII ст. (Голубева 1978, рис. 1: 2, 4; с. 200-202). Деякі аналогії дозволяють висказати сумніви з цього приводу. Це,

по-перше, аналогічні металеві вироби, виявлені у Києві (в експозиції Музею історії Києва) і в Софіївській Борщагівці (Готун, Казимір, Шахрай 2015), по-друге, вироби у формі піхов без порожнини з Воїнської Греблі, виготовлені на місці (один з них незакінчений). Отже місцеве цих виробів походження не викликає сумнівів. Незважаючи на те, що генетично вироби у вигляді піхов могли сягати північноєвропейських старожитностей, у XII ст. їх виробництво практикували і в південноруських центрах. Інформація Повесті временних літ про переселення кн. Володимиром у новозбудовані фортеці людей з інших місцевостей вказує на представників різних слов'янських племен (словени, кривичі, в'ятичі), а також чуді (угро-фінський етнос) (Повесть… 1950, с. 83). Міграції балтів підтверджує відкриття балтського могильника у Пороссі (Івакін та ін., 2018). Нема сумнівів, що такі переселення багато в чому сприяли уніфікації матеріальної культури на всій території Русі.

Особливу роль у розвитку місцевого ремесла, особливо на перших етапах, могли грати приїжджі майстри, особливо з Півночі Європи, які поширювали, з одного боку, творчі ідеї і, з іншого боку, технологію обробки кісткових матеріалів. Проблема мандруючих ремісників неодноразово піднімалася у літературі (Kurnatowska 1977; Christophersen 1980; Ambrosiani 1981; 1984; Смирнова 1998b, с. 240; Флерова (Нахапетян) 2000, с. 109). Дослідники обґрунтували значну роль мобільного ремесла, особливо на перших етапах розвитку косторізного виробництва, з яким можна пов'язувати появу в різних ареалах Європи схожих за формою і орнаментацією виробів, насамперед, загальноєвропейських типів набірних гребенів. Одним з перших звернув увагу на північне походження цього виду артефактів Д. Едінг, який зазначив, що якщо ці гребені й не були предметом імпорту, їх виготовляли шведські майстри-колоністи, а не місцеві мешканці (Эдинг 1928, с. 41). За К. Амброзіані, одноманітність форм і стилів гребенів на величезній території — від Дубліна до Старої Ладоги, було не якоюсь загальноєвропейською модою, а діяльністю мобільних ремісників, які протягом року їздили від міста до міста. Дослідниця пояснює відсутність слідів інтенсивної діяльності цих

майстрів тим, що мандруючий ремісник використовував міські ринки тільки час від часу (Ambrosiani 1981, p. 48-54). Роль мандруючих ремісників у розповсюдженні надрегіональних явищ визнає також Й. Херрман (Херрман 1986, с. 34). Сліди діяльності мандруючих ремісників простежуються в різних галузях. Прикладом може бути поховання такого ремісника-ювеліра поблизу Смоленську (Ениосова, Нефедов 1999).

Враховуючи історичну ситуацію, слушно гадати, що деякі ремісники з Півночі мігрували і поселялися у містах Південної Русі, де й проходила їх подальша діяльність, яка відігравала особливо важливу роль на етапі становлення місцевого ремесла (IX—X ст.). З зовнішніми впливами можна пов'язувати появу у різних ареалах Європи похожих за формою і орнаментацією виробів, формування загальноєвропейських типів виробів, передусім набірних гребенів, а також поширення у Києві, Чернігові і взагалі у Середньому Подніпров'ї північноєвропейських традицій. Зазначимо, що найбільш чітко ці традиції простежуються у центрах, найбільш пов'язаних з дружинною культурою, особливо у Києві, Чернігові, Шестовиці і взагалі поселеннях Чернігівського Полісся. У зв'язку з присутністю у Південній Русі майстрів — вихідців з Північного ареалу слід звернути увагу також на зображення-графіті на окремих виробах з кістки в манері північноєвропейських «motif-pieces», які є характерною складовою повсякденної культури населення Північної Європи від Британських островів до Скандинавії. Найбільшого поширення вони набувають у добу вікінгів та романського середньовіччя (O'Meadhra 1987). До цієї категорії кісток з зображеннями можна зарахувати фрагмент рогу лося з трикветром і ребра з зображеннями: рослинного орнаменту з Києва, дракона з Сосниці, з перехрещеним по діагоналі чотирикутником з Шестовиці. Аналогія — уламок ребра з зображенням з Турова (Полубояринова 1963, с. 47, рис. 11: 7). Наслідуванням motif-pieces на давньоруському ґрунті, як ми вже казали, могло бути зображення птахів на кістці і князівський знак на ребрі з Київського Подолу.

Безумовним свідченням присутності скандинавського населення у південноруських містах є рунічні знаки-графіті на деяких предметах з кістки. З зазначеними традиціями пов'язано формування місцевої школи художнього ремесла, про що свідчать вироби, орієнтовані на північноєвропейську стилістику. Логічно припускати, що засновниками цієї школи були приїжджі майстри.

Матеріали з садиби на вул. Спаська, 35 (Київський Поділ) у зв'язку з іншокультурними впливами на косторізне ремесло варті особливої уваги. Особливо це стосується знахідки решток черепів моржів і виробів з них, а також виробів немісцевого вигляду, що може свідчити на користь продовження діяльності приїжджих майстрів у період розквіту місцевого ремесла у XII ст.

На зазначеній садибі, крім гральних фігурок, виявлена шпилька з орнітоморфним завершенням, що має аналогії у візантійському світі (Strzygowski 1904, Taf. XIX: 8882, 8883; Biró 1987, fig. 15), де подібні речі побутують у широкому хронологічному діапазоні. Викликає певні сумніви щодо свого походження з київської майстерні кістяний прядильний гребінь, поки що це єдина знахідка серед київських старожитностей. Стилістично північних або західних зразків може сягати частина руків'я канчука у вигляді фантастичної істоти (рис. 2.28: 9). Враховуючи здогадний зв'язок комплексу з торгівлею, можна припустити, що частка виробів була імпортом.

Цікавим фактом є наявність серед матеріалів, знайдених на ділянці, пошкоджених або недбало зроблених речей. Прикладом може стати одна з вухочисток, виготовлена з сировини низької якості, яка, можливо, мала піти у відходи. Її характеризує недбала якість обробки (Додаток В. 52: 9, рис. 2.23: 2). Таке враження, що це учнівська тренувальна робота. Разом з цим на ділянці виявлена вухочистка високої якості (Додаток В. 52: 8, рис. 2.23: 3). Отже, можна припустити, що хтось з мешканців садиби володів навичками обробки кістки. Отже зазначений косторізний комплекс демонструє одне з джерел розвитку місцевої косторізної справи.

В деяких випадках можна говорити про єдине джерело походження похожих за декором речей. Одним з таких прикладів може бути підвіска з Іван-Гори з ажурним декоративним отвором хрестоподібної форми (рис. 2.38: 8), яка має точну аналогію серед старожитностей у Подунав'ї (Stefan at al. 1967, fig. 171).

У контексті виявлення шляхів розповсюдження продукції майстрів-косторізів в XI—XII ст. викликають особливий зразки художніх виробів з ідентичним зооморфним декором, які походять з різних територій. Складність такого декору дозволяє поставити питання про існування єдиного джерела для однакових зображень. Такий декор міг бути або результатом роботи одного мандруючого майстра, або використання єдиного взірця різними майстрами.

Крім описаної вище накладки з грифоном, зображення якого майже ідентичне такому на дерев'яному брусі з Новгорода, є інші приклади більш пізнього часу. Серед них виділяються три групи виробів:

1) ідентичні зображення птахів у контурній техніці на фрагменті кістки з Києва (випадкова знахідка на березі Дніпра) і руків'ї ножа з Старої Рязані (рис. 7.3: 3а, б);

2) гольники (дрібні рогові футляри) у вигляді рибки з Ржищева (Іван-Гора), Новгорода і Чернігова (рис. 7.3: 4а, б, в). При цьому гольники з Києва і Новгорода практично ідентичні за характером виконання. Декор чернігівського гольника дещо відрізняється, проте він також виконаний у тому самому стилі;

3) застібки з зооморфними завершеннями (ймовірно, деталі кінської вузди) з Києва, Вишгорода і Шестовиці (рис. 7.3: 2а, б, в).

Зазначені групи можна розглядати у контексті різних шляхів поширення художньої продукції на території Русі. Кістка з Києва з гравійованим на поверхні птахом дає приклад копіювання якогось вихідного взірця, який використаний також і в декоративному оформленні руків'я зі Старої Рязані. Прототипу для зазначених зображень поки що не знайдено, проте найймовірніше, його слід шукати серед зображень візантійського кола або

давньоруських, які їх сягають генетично. З ними зазначених птахів споріднює близька манера зображення голови та дзьобу. Птах, що йде є досить частим персонажем середньовічного, зокрема візантійського, мистецтва. Найближчі аналогії можна знайти серед гравійованих зображень птахів на деяких ювелірних виробах і на імпортному (кримському або візантійському) полив'яному посуді. Є похожі образи на творах кам'яного різьблення та виробах з кістки. Треба згадати у цьому зв'язку зразки керамічного декору візантійського кола, де є зображення голубів, які спокійно йдуть зі складеними крилами (Георгиева 1974, с. 104). Фігури птахів, які або стоять, або йдуть, є серед знаків на херсонеських черепицях XIII ст. (Якобсон 1979, рис. 96: 46-56). Один з таких птахів — знаків близький до наших зображень за пропорціями (Якобсон, 1979, рис. 96: 52). На гребені з Тирнова (Болгарія) XII ст. у аналогічній позі, щоправда, з повернутою назад головою, репрезентований павич (Славчев 1990, с. 56-60, обр. 1). Поодинокі павичі, що нібито йдуть іноді зустрічаються серед орнітоморфних зображень на візантійській кераміці.

Не виключений спільний прототип для зооморфних застібок, на що наштовхує їх нечисленність і, можливо, концентрація у певному ареалі. У даному випадку не можна виключати також наслідування спільної традиції, проте на користь скоріше першого припущення свідчить їх нечисленність і концентрація на певній території. Щодо футлярів для голок у вигляді риби (принаймні двох ідентичних екземплярів — київського і новгородського), на їх прикладі слушно ставити питання про шляхи розповсюдження продукції одного майстра. Можна припустити два можливі варіанти потрапляння продукції на іншу територію: пересування речі (торговельний або культурний обмін) або пересування самого майстра на значну відстань. Третій екземпляр (чернігівський), враховуючи стилістичні відмінності), міг бути або продукцією того самого майстра, виготовленою в інший час, або її копією, виконаною пізніше іншим майстром.

Багато категорій виробів ідентично або близько за морфологією і технікою виконання на великій території. Мова може йти про регіональну «моду» і інтеграцію тих чи інших інновацій у місцеве культурне середовище. У деяких випадках можна простежити генетичне походження деяких виробів. Серед характерних рис художнього косторізного ремесла можна виділити таку, як опанування та переосмислення різних за походженням культурних та стилістичних елементів. Цей факт не виключає можливості розгляду виробів давньоруського художнього ремесла у етнокультурному контексті. Культурна традиція не обов'язково є приналежністю культури тільки одного етносу, втім вона завжди входить у систему його ціннісних орієнтацій (Будина, Шмелева 1989, с. 6), а художня традиція є її складовою частиною. Така ситуація спостерігається скрізь у добу середньовіччя. Зокрема, Й. Херрман вказав на появу у VI—VII ст. у художній культурі Прибалтійських регіонів інновацій, обумовлених взаємодією античної спадщини та досягнень візантійських провінцій, культур кочівницьких степів та арабського Сходу. Втім, він підкреслював, що ці інновації формувалися під впливом місцевих потреб (Херрман 1986, с. 24). На думку К. А. Лавиш, одним з факторів переносу образотворчих стереотипів був паралелізм розвитку різних народів у добу середньовіччя, який обумовлює єдність культури і естетичних смаків (Лавыш 2008, с. 103).

Незважаючи на те, що північноєвропейське ремесло з його набором елітних речей та семантично значимою образністю відігравало не останню роль на початкових стадіях розвитку південноруського косторізного ремесла, його продукцію не запозичували у незмінному вигляді. У художньому ремеслі північноєвропейський «звіриний стиль» знайшов втілення лише в окремих різьблених виробах, а характерні для північної образності елементи, які підкреслювали «хижу» суть звіра, майже не поширилися. Він міг дати імпульс для появи на Півдні Русі об'ємного зооморфного різьблення і особливо використання образу хижака (реального або міфічного). З півночі могли походити й окремі види орнаменту, у тому числі такі, що генетично сягали

східного художнього стилю. Прихильність до переробки північних образів у бік зм'якшення їх хижих рис вже привертала до себе увагу у літературі (Кирпичников, Дубов, Лебедев 1986, с. 239). У ранньому мистецтві Південної Русі розвиток фігуративної образності був слабким, що зазначив ще Н. Кондаков (Кондаков 1896, с. 13-14). З часом картина змінюється, й зооморфні мотиви (переважно візантійського кшталту) знайшли місце у образотворчому мистецтві, ювелірних виробах тощо, проте це майже не відобразилося на косторізній сфері, де фігуративна образність простежується лише в окремих випадках. Орнаментація більшості південноруських художніх речей з кістки та рогу протягом X—XIII ст. ґрунтувалася переважно на абстрактних мотивах, виконаних у контурній техніці. Такий орнамент не лише цілком переважає на предметах масового вжитку, але й декорує елітарні речі. Продукція майстрів-різьбярів з Середнього Придніпров'я взагалі, відображала спільні тенденції розвитку декоративного оформлення речей, які простежуються у межах широкого ареалу. Регіональна специфіка в декоративному оформленні виробів давньоруських косторізів простежується, зокрема, у співвідношенні різних типів декоративних мотивів і віддані переваги їх певним варіантам.

Вироби, які виготовлялися за певними стандартами (гребені, ґудзики, деякі деталі озброєння і спорядження вершника) часто мали стандартний орнамент. Похожа орнаментація, яка іноді спостерігається на виробах, для яких стандартизація не притаманна, могла обумовлюватися обмеженим набором простіших елементів геометричного орнаменту. Протягом XI—XII ст. йде процес стандартизації виробництва, у тому числі й косторізного, що не могло не призвести до стандартизації орнаментики речей.

Сліди опанування різноетнічних культурних запозичень і перетворення їх на частину місцевої традиції можна простежити на прикладі окремих виробів. Безперервні контакти з сусідніми регіонами багато в чому визначили вигляд таких категорій виробів з кістки, як предмети давньоруського озброєння. Наочно це можна простежити на прикладі кістяних наконечників стріл.

Поширення кістяних наконечників стріл традиційно пов’язується з периферією державних утворень. Для Східної Європи це північна лісова смуга (Медведев 1966, с. 88; Крыганов 1987, с. 41; 2012, с. 43). Аналогічна закономірність простежується і в азійській частині лісостепової зони (Худяков 1991, с. 124; 1997, с. 127-128). У цьому зв’язку окремий інтерес викликають конічні втулкові наконечники. Вони належать до найбільш архаїчних типів, які відомі у матеріаліх різних культур, починаючи з доби бронзи. У східноєвропейському лісостепу втулкові наконечники функціонували у скіфський час, проте потім зникли і знову з’явилися у Східній Європі тільки у період середньовіччя. Найбільше поширення втульчасті конічні наконечники отримали у Саркелі—Білій Вежі і в Поволжжі. У Саркелі у хозарський період їх кількість навіть перебільшувала кількість залізних (Флерова 2000, с. 104; 2001, с. 46-47). На ранніх пам’ятках Волзької Болгарії наконечники зазначеного типу датуються переважно XI—XII ст. (Руденко 2005, с. 69), крім того, тут виявлені їх напівфабрикати. Загалом їх поширення на Волзі і на Дону розпочинається трохи раніше, ніж у Подніпров’ї. Враховуючи ранні щільні культурні зв’язки між Київською Руссю і Волзькою Болгарією (Моця, Халиков 1997), є підстави для того, щоб намітити один з можливих шляхів проникнення втульчастих наконечників стріл на Русь. Принайні можна характеризувати зазначену категорію знахідок як спільну для воїнської матеріальної культури Півдня Східної Європи, не зважаючи на етнокультурне середовище. Є інформація про наконечник цього самого типу, виявлений на території Словаччини у слов’янському похованні IX — середини X ст. (Ruttkay 1976, S. 328). Проте цю ранню знахідку слід вважати нетиповою для ареалу на захід від давньоруських земель. Знахідки кістяних наконечників стріл у Центральній Європі відносно нечисленні (Slivka 1984, s. 396, tab. V: 28, 32). На Півдні Європи — у Болгарії (Атанасов 1987, табл. XI: 3-5) і Румунії (Stefan et al., 1967, fig. 182: 46-50, 184: 17, 19), їх також менше, ніж на Русі. Для західноєвропейського озброєння вони взагалі нехарактерні. Судячи з характеру середньовічних міграцій у південній смузі Європи, кістяні

наконечники стріл могли з’явитися тут як елемент, інтегрований зі степових культур.

З єдиною традицією, ймовірно, пов’язано також використання втулкових наконечників з розширенням у середній частині, які мали розроблену характерну форму. Їх схожість з наконечниками зі свистункою наводять на думку, що ідея розширення у районі втулки могла бути підсказана саме такими стрілами. Ю. С. Худяков визначив подібну рису прибайкальського екземпляру як наявність у нього цільнорізаної втулки-свистунки без отворів (Худяков 1991, с. 14).

Решта типів втулкових наконечників не створюють стійких серій, їх поодинокі знахідки розпорошені на великій території. В різних місцях такі прості і функціональні форми могли з’явитися незалежно одни від одних.

Щодо наконечників з широким пласким насадом і черешкових, то вони скрізь побутували у кочівників степовох смуги Євразії. З зазначеним культурним середовищем можна пов’язувати поширення цих видів наконечників на Русі. У Волзькій Булгарії, на відміну від степових кочівників, такі наконечники були поширені менше за втулкові (Руденко 2005, с. 70).

У зв’язку питанням походження окремого розгляду потребують наконечники з пласким насадом і пером килеподібної або клиноподібної форми. О. Р. Артем'єв (Артемьев 2004, с. 146), ґрунтуючись на присутності наконечників цього типу на давньоруських поселеннях зі слідами монгольського погрому і на аналогіях з монгольських поховань у Східному Забайкаллі, вважав, що цей тип наконечників принесли монголи. Втім у XIII ст. у Південній Русі вони репрезентовані не меншою кількістю екземплярів, ніж серед тюрко-монгольських старожитностей. Виявлені вони також у Херсонесі (Херсонеський історико-археологічний заповідник, № 4965/2, № 22/36647). Враховуючи поширення наконечників зазначеного типу на території Центральної Азії, можна стверджувати, що цей різновид наконечників дійсно генетично сягав центральноазійських прототипів, проте у XIII ст. він стає, як і деякі інші деталі озброєння, спільним елементом

євразійського озброєння, не пов’язаним з конкретним етнічним контекстом.Кістяні деталі сагайдака (форма, орнамент), накладки лука та ін. виявлені у Центральній Європі в ареалах розселення мігрантів зі сходу або у контактних зонах, на Русі — від Півдня до Новгорода як свідчення міграції ідей скрізь по Русі. Можна констатувати, що генетично кістяні деталі озброєння сягають переважно степових традицій. При цьому конкретні часово-просторові рамки формування кожної конкретної категорії виробів можуть не збігатися. Це стосується різних типів наконечників стріл, різних типів накладок на лук та ін.

Іншою категорією кістяних виробів, цікавих з зазначених позицій, є півсферичні ґудзики. Ареал поширення цього різновиду ґудзиків включає Візантійський світ (у широкому сенсі), Середню і Передню Азію, Кавказ, і Східну і Центральну Європу. У Східній Європі півсферичні ґудзики добре відомі серед старожитностей Саркела—Білої Вежі (Флерова 2001, с. 102-103, рис. 52: 1-6) і Волзької Булгарії (Закирова 1988, рис. 102: 8-12, 15-26; Казаков 1971, табл. XIII: 3, 4; 1991, рис. 46: 22, 23; Руденко 2005, табл. 18). Вони зустрічаються у складі інвентарю кочівницьких поховань (Іллінська, Ковпаненко 1960, табл. III: 18; рис. 27: 1; Плетнева 1973, табл. 8: 7, 20: 6-8, 31: 6; Косиков, Гриб 1985, рис. 3: 6; Шалобудов, Яремака 1985, рис. 1: 26, 2: 15, 3: 12; Братченко та ін. 2012, рис. 55: 1-8). Ґудзики поширені у Північному Причорномор'ї (Романчук 1981, с. 91-92, рис. 4: 66-82; Майко 2008, с. 312-313, рис. 2: 5, 6, 8) і Візантії (Davidson 1952). Вони також виявлені у Подунав'ї і в Центральній Європі (Diăconu, Baraschi 1973, pl. II: 16; III: 6; Wapińska 1967, tab. XVII: 7), проте у зазначеному регіоні їх знахідки дуже нечисленні.

Якщо дивитися на поширення ґудзиків на Русі можна помітити, що вони поширені переважно у південних і подекуди центральних регіонах. На півночі Русі їх значно менше. Окремі екземпляри походять зі Старої Ладоги (Давидан 1966, рис. 4: 12) та з Білоозера (Захаров 2004, рис. 223: 4,5; табл. 340). Зовсім в невеликій кількості півсферичні ґудзики виявлені в Пермському краї в угро-фінському середовищі (Крыласова 2001, рис. 12: 2, 5). Дуже добре видно, що

на півдні Східної Європи і в Центральній Азії півсферичні ґудзики з’являються не пізніше IX ст. Вони виявлені у значно більшій кількості і різноманітніші за формою.

Орнамент ґудзиків практично однаковий у всьому ареалі їх розповсюдження, декоративне оформлення ґудзиків з різних територій іноді збігається навіть в окремих деталях (рис. 7.4: 1-3). Композиційна побудова орнаменту (розміщення по колу циркульних елементів, поділ площині на сегменти та ін.) в цілому можна пояснити прив'язкою до дископодібної поверхні, яка диктує певний підхід до своєї орнаментації. Так само іноді декоровані, наприклад, вироби з рогу, ймовірно пряслиця з Хедебю, за формою аналогічні розглянутим ґудзикам (Ulbricht 1978, Taf. 38). Втім, велика кількість однакових варіантів орнаментації півсферичних ґудзиків змушує визнати побутування усталеної художньої традиції, яка існувала у декоруванні цього виду виробів.

Дещо відрізняються ґудзики невеликої групи (складніша форма, геометричні і зооморфні елементи в орнаменті), яку репрезентують знахідки з Гульбища у Чернігові і у Києві. Аналогії відомі в Джигербенті у Середній Азії (Вишневская 2001, рис. 42: 4-7, 13), в Закавказзі (Ахмедов 2003, табл. 192: 10, 12) і в Візантії (Davidson 1952, fig. 69). За формою і орнаментом найближчою аналогією ґудзиків з Гульбища можна вважати екземпляри з Джигербенту (рис. 7.4: 4). Проте не можна виключати й походження чернігівських ґудзиків з ареалу візантійського впливу, де також відомі зооморфні елементи декору (рис. 7.4: 5). Вигравірувані фігури на деяких ґудзиках з Києва також генетично можуть сягати подібних зображень, однак вони втратили схожість з прототипами і отримали чисто геометричну форму (рис. 7.4: 6, 7).

Ґудзики X—XI ст. на території Східної Європи варто пов'язувати з імпортом. Власних майстерень з їх виготовлення в цей період тут не виявлено. У XII—XIII ст. на Русі набуває поширення власна продукція. Особлива роль у виготовленні півсферичних ґудзиків належить Києву, де сліди їх виробництва виявлені в багатьох косторізних комплексах в різних частинах міста.

Виробництво півсферичних ґудзиків, безумовно, мало першорядне значення для київських косторізів, фактично це їх своєрідна «візитна картка». Серед відходів виробництва різних виробів, що походять з майстерень на Старокиївській горі, горі Киселівці та на Подолі (вул. Щекавицька, 29), найбільша кількість відходів косторізного виробництва пов'язана з виготовленням саме ґудзиків. Готових ґудзиків у Києві виявлено вже понад 40 (Додаток В.64.1-64.41), тимчасом як на інших давньоруських пам'ятках трапляється по одному — два екземпляри. Будь-які сліди виробництва півсферичних ґудзиків на інших пам'ятках поки що не зафіксовані. Все це дає підстави для висновку, що ця категорія виробів виготовлялася переважно у Києві. Звідси ґудзики потрапляли до інших міст та поселень. Зрозуміло, не можна заперечувати виготовлення в окремих випадках аналогічних виробів в інших населених пунктах, проте зразком для них повинні були залишатися відповідні речі, привезені з центрів їх налагодженого виробництва. Загалом поки що у східній частині Європи виявлено два осередки виробництва півсферичних ґудзиків: Київ і Херсонес (Романчук 1981, с. 92). Потрапляння частки херсонеської (або загалом кримської) продукції на давньоруські ринки не можна виключати, проте логічно припускати, що більша частка ґудзиків йшла з найближчого центру, яким був Київ. Отже, слушно стверджувати, що у південнноруському регіоні у XII ст. Київ відігравав ту саму роль у їх виробництві та розповсюдженні, що й північноєвропейські, насамперед скандинавські, центри IX—X ст. у виробництві та розповсюдженні набірних гребінок.

У розділі 2 вже проаналізовані різні думки щодо призначення ґудзиків, які ґрунтувалися на даних різних культур. Не виключено, що в різному етнічному середовищі утилітарне призначення розглянутого аксесуара могло дещо відрізнятися, про що свідчить, зокрема, той факт, що в давньоруських (Гульбище), раннєболгарських (Танкєєвскій могильник), кочівницьких похованнях Європи та Західного Сибіру вони пов'язані з різним контекстом. Щодо давньоруської традиції, ареал знахідок півсферичних ґудзиків і сліди їх

налагодженого масового виробництва в Києві, можуть свідчити про популярність цієї категорії виробів у побуті міського населення Південної Русі. Як позаетнічний елемент одягу, кістяні півсферичні ґудзики варто вважати елементами моди. Реальним її втіленням, за Д. А. Сташенковим, є поширення на великій території в обмежений проміжок часу окремих категорій артефактів, морфологічно, семантично і технологічно пов'язаних між собою (Сташенков 1998, с. 214). Кістяні півсферичні ґудзики належать до аксесуарів подібного роду. Враховуючи ареал їхнього розповсюдження, їх слід вважати елементами регіональної (від Півдня Європи до Центральної Азії), а не загальноєвропейської моди.

Менше інформації про розвиток виробництва двобічних суцільних гребенів кінця XI —XII ст. і двобічних набірних гребенів XII —XIII ст. Двобічні суцільні гребені поширюються на Русі не раніше другої половини XI ст. Побутування гребенів у слов’ян у передруський час взагалі не фіксується, слушно припускати користування дерев’яними екземплярами, проте інформація про їх конкретний вигляд відсутня. Незважаючи на спільні морфологічні особливості і техніку виготовлення загалом суцільних гребенів (дерев’яних і рогових) з пізньої античності до часів Київської Русі, не можна впевнено твердити про існування безперервної традиції їх виробництва. Прототипи гребенів XI—XII ст. у попередні часи не виявлені. Поширення суцільних гребенів не раніше другої половини XI ст. співвідноситься з даними з інших територій, де зафіксовані такі гребені. Після незначних модифікацій гребені цієї конструкції продовжують побутувати на території, що розглядається. Поки що лише окремі гребені можна датувати XIII—XIV ст. Від екземплярів XII—XIII ст. їх відрізняє форма перетину: пряма, на відміну від веретеноподібних давньоруських (Додаток В.50.1-50.2). За Б. О. Колчиним, пласкі суцільні гребені з’являються не раніше XIV ст. (Колчин 1982, с. 165). Від гребенів більш пізнього часу (XVI—XVIII ст.) екземпляри XIII—XIV ст. відрізняються матеріалом. Гребені XIV ст., як і

давньоруські, виготовлені з щільного рогу диких копитних, тимчасом як гребінники XV—XVIII ст. і пізніше — з порожнистому рогу свійських тварин.

Двобічні набірні гребені слушно вважати продукцією тільки косторізів, дерев'яних аналогій зазначеному типу не виявлено. Вони також побутували скрізь і належать переважно до місцевої продукції.

У зв'язку з можливим зв'язком з інокультурною традицією найбільший інтерес викликає набірний гребінь з боковими пластинами, оформленими у вигляді подвійних арок, виявлений на Подолі (Додаток В.45.4). Поширення серед польських матеріалів дозволяє пов'язувати такі гребені з традиціями польського гребінництва. Аналогії є у Польщі, зокрема, у Гданьську, де гребені з фігурними боковими частинами відомі у великій кількості і добре (Chmielowska 1971, ryc. 28; Hilczerówna 1961, s. 127, ryc. 58, 59; Hołowińska 1967, tabl. III). У Польщі вони датується кінцем XIII — початком XIV ст., чому не суперечить датування київського гребеня. Детальне вивчення київського екземпляру показує, що за технологією виготовлення він не відрізняється від набірних гребенів XII—XIII ст., виявлених у Києві, проте його форма нетипова для київських старожитностей.

Спільність технологій обробки кісткових матеріалів і велика кількість стандартних виробів, однакових скрізь на Русі і, ширше, на території Східної, а іноді й Центральної Європи, не виключає регіональних відмінностей у давньоруському косторізному ремеслі XII—XIII ст. Аналіз матеріалів з пам'яток Південної Русі з найбільш репрезентативними косторізними комплексами демонструє наявність місцевої специфіки виробництва, яка може проявлятися навіть на локальному рівні. Не останню роль у цьому відігравав вплив сусідив і склад населення, особливо у прикордонних землях. Наочно це демонструє порівняння матеріалів Києва і городищ лісостепу, насамперед Воїнської Греблі, де вивчено косторізну продукцію у великому обсязі (Сергеева 2011d). Локальні особливості проявляються передусім у принципах відбору сировини і в окремих типах виробів. Матеріали з городищ Воїнська Гребля і Жовнин, розташованих поблизу одне від одного, демонструють, крім

типової для Русі продукції, специфічні вироби, характерні для Півдня Східної Європи, особливо для степового кола культур. Серед них назвемо насамперед ємності з рогу з трьома розсохами, виявлені у Воїнській Греблі і Жовнині. Зі степовими традиціями можуть бути пов'язані знаряддя праці з насічками (рис. 7.2: 1), футляр складеного серпа (рис. 2.16: 8) і знаряддя з лопаток тварин з отворами (рис. 2.11: 1, 2), які мають аналогії в салтівських та болгарських старожитностях. Ще одним цікавим виробом є петля з рогу (рис. 2.32: 10), яка знаходить аналогії у старожитностях Дунайської Болгарії і серед кочівницьких старожитностей (Бонев 1981, с. 42, рис. 1: 14).

Однією з причин вказаних особливостей асортименту продукції воїнських косторізів могло бути розселення у регіоні у XII ст. степняків, які були лояльні руським князям і часто знаходилися у них на службі (Моргунов 2010, с. 67-68). У зв'язку з цим Ю. Ю. Моргунов зазначає, що з літописного Воїня походить уламок салтівського глека, багато фрагментів котлів з листової меді, а серед остеологічного матеріалу зафіксований високий відсоток костей овець. Судячи з речей, характерних для салтівців, проникнення іноетнічного елементу у регіон починається ще задовго до XII ст. У зв'язку з цим додатково згадаємо роговий кистінь з петлею, виявлений розвідками Р. О. Юри в урочище Палянівщина (Жовнин), який має аналогії у степових культурах. Ще одна знахідка, виявлена там само — кістка з нарізками, яка також має найближчі аналогії серед старожитностей салтівської культури (Флерова 2001, рис. 39: 6-8, 40: 1-4, 41: 1-4).

Своєрідністю відрізняється продукція майстерні з Деріївки. Матеріали з Деріївки мають аналогії на таких давньоруських пам'ятках, як Київ і Воїнська Гребля, проте загалом її продукція (вкладиші для луку кімакського типу) генетично сягає степових, прототипів, які сформували основу багатьох елементів озброєння, спільного для різних етносів Євразії.

На інших пам'ятках локальні особливості також проявляються в окремих виробах, не характерних для регіону. Це насамперед рогові сокирки з Любеча

і з Городську, орнаментовані юрки з Райковецького городища. Проте загалом продукція набуває відносно однорідного вигляду.

Щодо фігурок з моржевого бивню зі Спаської, 35, то тут майже нема сумнівів відносно їх виготовлення на місці, але стороннім майстром. Хоча поки що це єдиний виявлений давньоруський осередок такої специфіки, він дозволяє дещо конкретизувати питання про можливі шляхи потрапляння речей немісцевого вигляду до Києва. Загалом можна констатувати, що безперечно імпортні речі серед виробів з кістки та рогу XII ст., знайдених у Києві, поодинокі, отже основний попит на косторізну продукцію у цей період задовольняли місцеві ремісники.

Загалом ситуація у косторізній справі може бути свідченням неоднорідності населення, яке з'являється у новому місті після його заснування і постійно поповнюється за рахунок вихідців з інших регіонів Давньої Русі і ззовні. Проте суттєвого впливу ззовні на характер косторізної продукції Південної Русі у XII—XIII ст. не простежується. Він обмежується лише окремими виробами.

У післямонгольські часи спостерігається суттєве скорочення косторізного виробництва. Проте археологічно зафіксовано побутування деяких речей регіонального розповсюдження. Південноруські, і особливо київські, матеріали свідчать про те, що обробка кісткових матеріалів у місті не зникла повністю і, незважаючи на скорочення своїх обсягів, продовжувала розвиватися. Вождночас взаємодії між руською та іноетнічними ремісничими традиціями продовжували відігравати значну роль у формуванні вигляду косторізної продукції.

Початок формування косторізного ремесла у Південній Русі припадає на часи перетворення Києва на великий політичний, економічний і культурний центр, а саме на кінець IX — першу половину X ст. Виявлення у культурному шарі та комплексах цього часу не тільки примітивних знарядь праці, але й високохудожніх виробів майстрів-професіоналів свідчить, що у цей період крім домашнього виробництва з'являється виробництво на замовлення. Воно

має переважно елітарний характер. Протягом XI—XII ст. відбувається подальший розвиток косторізного ремесла і у другій половині XII — першій половині XIII ст. воно досягає свого розквіту. У цей період з'являються майстерні, які виготовляють продукцію, розраховану на масовий попит. Водночас обсяг продукції у межах одного комплексу часто відносно невеликий, тому іноді майстри були вимушені сполучати різні види діяльності для свого життєзабезпечення. У післямонгольські часи косторізне ремесло зазнає занепаду, проте не зникає.

На першому етапі південноруське косторізне ремесло зазнає суттєвих впливів з боку ремесла регіонів, де рівень обробки кістки був значно вищим. Першорядну роль грали інтенсивні культурні контакти з північноєвропейським ареалом. Цьому сприяли інтенсивність культурних контактів у цей період і роль дружинної культури у суспільстві. Простежуються також впливи з боку Сходу (у широкому значенні). Роль Візантійського світу була незначною. У XI—XII ст. формується основний асортимент косторізної продукції, спільний для всій території Русі, чому сприяє посилення міжрегіональних зв'язків.

Важливу роль у розвитку місцевого ремесла, особливо на перших етапах, могли грати приїжджі майстри, які поширювали, з одного боку, творчі ідеї і, з іншого боку, технологію обробки кісткових матеріалів. Їх діяльність простежується й далі у XII ст. На першому етапі (X — початок XI ст.) майстри-мігранти були представниками інокультурного середовища, пізніше ремісники та їхня продукція мігрують у межах Русі — від Новгорода до південноруських земель. Багато в чому це сприяло уніфікації косторізної продукції.

Разом з уніфікацією косторізної продукції простежуються окремі регіональні особливості, відображені в окремих специфічних видах виробів майстерень різних регіонів.

РОЗДІЛ 8
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СКЛАДОВА ДЕРЕВООБРОБНИХ РЕМЕСЕЛ

Деревообробна справа має свою специфіку, оскільки специфіка деревної сировини сприяла розвитку кількох ремісничих галузей, кожна зі своєю специфічною продукцією. Отже характеристика культурно-історичної складової деревообробки потребує вирішення таких питань:

— виділення окремих деревообробних ремесел, які могли функціонувати у давньоруські часи;

— аналіз динаміки розвитку різних деревообробних ремесел у Південній Русі, включаючи його організацію, ступінь відокремлення кожного з деревообробних ремесел і ступінь професіоналізму на різних етапах;

— аналіз етнокультурної складової деревообробної продукції (місцева етнокультурна традиція, роль міжкультурних контактів і мандруючих ремісників). Вирішення цього питання для деревообробки ускладняється відносно невеликою кількістю археологічного дерева у нашому розпорядженні, проте принаймні загальні висновки є можливими.

8.1. Проблема виділення і етапи розвитку деревообробних ремесел у Південній Русі

Дослідники стародавньої деревообробної справи не завжди зупиняються на питанні виділення деревообробних ремесел, часто виділяючи деревообробку у цілому, тільки за сировиною. Однією з основних причин такого ставлення до деревообробки може бути невелика кількість матеріалів, що зазвичай зберігається серед археологічних матеріалів. Сприйняття деревообробки як єдиного ремесла знайшло відображення, наприклад, в узагальнюючому розділі, присвяченому ремеслу Русі, у відповідному томі Археології СРСР (Колчин 1985b, с. 254-260). З одного боку, такий підхід має рацію, оскільки мова йде про виробництво на основі одного матеріалу. З іншого боку, у цьому разі деревообробні ремесла подають у занадто

спрощеному вигляді, не розкривається їх специфіка. Отже необхідність виділення ремесел залежно від їхньої продукції є очевидним.

У пізньому середньовіччі на колишніх давньоруських територіях вузька спеціалізація задокументована, починаючи з XVI ст. (Колчин 1977, с. 43; Богомазова 1999, с. 29-30). Етнографічні матеріали дають уявлення про численні, іноді дуже дрібні спеціальності ремісників-кустарів XVII—XIX ст. у різних східнослов'янських народів (Заикин 1904; Муравьева 1971; Гусарова 2002). Проте для давньоруського часу подібних свідчень немає.

Єдина відносно задовільна спроба класифікації давньоруських деревообробних ремесел належить Б.О. Рибакову. Він припускав існування у Давній Русі таких міських деревообробних спеціальностей, як будівельники великих споруд (огородники), теслярі, столяри, які в той же час могли бути токарями і бондарями. Особливою галуззю деревообробки дослідник вважав суднобудування (Рыбаков 1948, с. 413). Проте в даний час зазначена схема потребує уточнення.

Корисним може бути звернення до систематизації деревообробних ремесел в деяких роботах з етнографії, де вузькі спеціальності згруповані в кілька окремих галузей. Однією з перших робіт з цьому напряму було фундаментальне дослідження М. Філіппова з деревообробної промисловості Росії (Филиппов 1913). Зазначеному автору належить найбільш повна класифікація деревообробної продукції, серед якої він виділяє столярні вироби, токарні та різьблені вироби, бондарні та тирсові вироби, екіпажні вироби, плетені вироби, вироби з лубу, лика і бересту. Окремо розглядаються суха перегонка дерева (тобто лісохімічні промисли) і суднобудування. У роботі не розглядається тільки теслярська справа. Автори узагальнюючої праці «Промисли та ремесла Білорусі» виділяють такі традиційні ремесла, як теслярство, столярне, колісне, бондарне ремесла, виготовлення довбаного посуду, токарне ремесло, різьблення по дереву, виготовлення дахових матеріалів, вироблення луб'яних та плетених виробів. Близькими до деревообробки вони вважають лісовий та лісохімічний промисли (Бандарчик

та ін. 1984, с. 112). Зрозуміло, повністю переносити реалії XVIII — початку XX ст. на давньоруські часи не є коректним. Також вважаємо некоректним застосування для давньоруської доби термін «кустарне ремесло», який визначає певне явище періоду розвитку капіталістичних відношень (Бетехтина 1993). Проте, враховуючи те, що середньовічне ремесло за технічним рівнем загалом відповідає пізнішим селянським промислам, досвід етнографів з деякими застереженнями цілком слушно мати на увазі.

На нашу думку, на підставі відомого універсалізму середньовічного ремесла, і відсутності достатніх даних для виділення вузьких спеціальностей, у давньоруській деревообробній справі доцільно виділяти загальні галузі. Критерієм виділення деревообробних ремесел є використання тих чи інших видів сировини з метою створення певного кінцевого продукту, специфічний реманент і асортимент продукції.

Оскільки є проблеми з відокремленням на різних етапах тих чи інших спеціалізованих ремесел, вони можуть розглядатися по окремих блоках, враховуючи використання різновидів деревної сировини. У кожному з блоків можна відрізнити продукцію ремісників-професіоналів і вироби, виготовлення яких можливо у рамках домашнє ремесло.

У перший блок входять ремесла, які використовували будівельний ліс або будівельний ліс та його сортименти. Продукція цих ремесел репрезентована конструкціями і виробами великих розмірів. Робота з будівельним лісом відбувається у рамках таких ремесел, як теслярство і столярство. Теслярство базується на грубій обробці деревини простішими інструментами та засобами (Федоров 1902, с. 1). Основною продукцією теслярів є дерев’яні частини великих споруд: побутових і загальносуспільного і державного значення (фортифікаційні та інженерні споруди). Зауважимо, що у кам’яному будівництві теслярі також входили до складу артілі. Їхнім завданням, зокрема, було спорудження допоміжних дерев’яних конструкцій (Раппопорт 1985, с. 82). Конкретно теслярською справою було спорудження лісів для подальших архітектурних робіт і дерев’яних субструкцій мурованих будівель.

Теслярські технології практикувалися також у сфері виготовлення водних транспортних засобів (човни-довбанки). Через використання дерева як основного матеріалу у рамках цих спеціальностей також застосовувалися загальні теслярські технології і спеціальні деревообробні технології, які й слід розглядати у контексті поставленого завдання. У XIII ст. у літопису з'являється ще одна спеціальність, основана на використанні габаритної деревини. Це майстри з виготовлення стінобитних машин — таранів («пороків»).

Серед майстрів, які використовували сортименти будівельного лісу у сполученні з дрібно-виробним лісом, можна виділити такі специфічні види діяльності, як столярство. Столярні роботи пов'язані з виготовленням окремих частин житла (двері, віконниці) і дерев'яного наповнення житла: хатнього умеблювання і різноманітного обладнання (ткацькі та ін. верстати), а також виготовлення поховальних споруд (труни). Цей вид робіт включав в себе як грубу обробку дерева, так і різьбярські, а подекуди і токарські, техніки (різьблені і точені декоративні деталі). Столярні роботи сполучали теслярські техніки з більш удосконаленими, які потребували специфічного ременанту: до перерахованих вище інструментів для виконання столярних робіт додавалися також струги різних видів, іноді різці, свердла тощо. Столяру для роботи потрібні спеціальні прилади, а отже виділене робоче місце. Археологічно такі місця не простежуються, тому про характер давньоруських столярних робіт можна судити переважно за металевим ременантом.

У межах цього самого блоку можна розглядати також лісову продукцію (виготовлення лопат та ін.) і виготовлення великих видовбаних предметів (дерев'яні ночви), які виготовлялися за тими самими технологіями, що й габаритні видовбані вироби (судна-довбанки.

Як окреме явище можна виділити бондарне ремесло. Його специфічною технологією було використання клепки з спеціально підготовлених дощечок відносно невеликих розмірів. Необхідність застосування спеціальних

технологій і забезпечення високої точності робіт у бондарстві передбачає професійне ставлення до цієї галузі деревообробки.

В наступний блок входять роботи з виготовлення дрібної продукції на основі виключно дрібно-виробного лісу (вирізані, виточені і видовбані вироби).

Сферою діяльності виробників, які працювали з дрібно-виробним лісом було виготовлення предметів хатнього начиння, знарядь праці та їх деталей та ін. Різьбярські роботи практикувалися також в окремих спеціалізованих галузях, які не можна вважати суто деревообробними. Вони були пов'язані з конкретними категоріями виробів, де деревину використовували разом з іншими матеріалами. Серед таких спеціальностей треба згадати зброярів (лук, дерев'яні частини сагайдаків, древка стріл), спеціалістів з кінського спорядження (дерев'яні частини сідла) та ін. Різьбярські та токарні роботи могли здійснюватися також під час виготовленні окремих деталей складних габаритних виробів (різьблені й точені деталі меблів, маточини коліс та ін.).

Окремим блоком є роботи з похідними продуктами деревообробки. Роботи з іншими, крім стовбура, частинами дерева (гілки та пруття, кора, лико, луб) не потребували складного інструментарію та навичок, нема підстав розглядати їх у рамках професійного ремесла. За практиками, відомими з етнографії, такі роботи відбувалися у кожному господарстві.

Отже запропонована класифікація ґрунтується на зв'язку виробника і сировини, яка обумовлює техніку виробництва і специфіку продукції у тій чи іншій галузі. Перші ремесла могли відокремлюватися саме за цими критеріями. Розглянемо, як працює ця схема для деревообробних ремесел у Південній Русі.

На відміну від обробки кістки, обробка дерева була пов'язана зі всіма найважливішими сферами життя стародавнього населення: будівництво житла, створення його наповнення, виготовлення головних для життєзабезпечення знарядь праці, включаючи сільськогосподарські і мисливські, будівництво захисних споруд, тому вона належала до

автентичних видів діяльності місцевого населення. Цьому сприяли доступність сировини, відносна легкість її обробки і неможливість адекватної заміни дереву. Про те, що деревообробні роботи у доруські часи належали до основних галузей діяльності людини, свідчать знахідки деревообробних знарядь на слов'янських поселеннях. Функціональність їхніх форм сприяла їх дуже повільній еволюції. Деревообробний реманет формується протягом ранньої залізної доби і у вже сформованому вигляді наслідується ранніми слов'янами. В ареалі роменської культури побутували всі основні типи знарядь, відомі пізніше у Давній Русі (Пуголовок 2016, с. 158-161). Це сокири, переважно універсальних форм. Є також тесла двох типів: 1) з горизонтальною втулкою і широким лезом і 2) з колінчатим руків'ям, схожі з так званими «мотичками». В. В. Приймак вважав, що різниця між ними полягає в тому, що для тесел характерна наявність прямого чи з загнутими краями леза, тоді як у мотичок лезо є широким і поступово звужується до втулки (Приймак 1990, с. 72). На думку Ю. О. Пуголовка, тесла першого типу могли застосовуватися для теслярських робіт, а тесла з колінчатим руків'ям могли використовувати для різьблення. Виявлені також пилки (Старі Санжари, Велике Горнальське городище), скобелі, долота і стамески (Пуголовок 2016, с. 159, 161). Уламок поперечної пили походить з городища біля с. Решетняки (Сухобоков 1975, с. 118).

Для волинцевських пам'яток О. В. Сухобоков називає такі знаряддя, як сокири, долота, тесла, ложкорізи, стамески (Сухобоков 1975, с. 118). Отже репрезентований практично весь основний набір деревообробного реманенту, який з невеликими змінами існував до індустріальної доби.

Залишки будівель і велика кількість залізних деталей сільськогосподарських знарядь праці, виявлених на слов'янських поселеннях, також не залишають сумнівів щодо ролі деревообробки у господарстві населення, досліджуваної території у попередні часи.

Домашнє деревообробне ремесло (не диференційоване) було частиною натурального господарства сім'ї (або общини) і його різновиди являли собою

первинну спеціалізацію діяльності, не пов’язану з суспільним розподілом праці. Про сільське домашнє виробництво у Давній Русі говорив Б. О. Рибаков (Рибаков 1948, с. 182). Вивчаючи давньоруські селища Чернігівщини, О. В. Шекун припускав сезонний характер промислової діяльності їх мешканців (Шекун 1995, с. 11). Це — загальновідома практика, яка існувала принаймні до початку 1900-х рр. Стадіально домашнє ремесло передує професійному, далі вони співіснують. Проживання професійних ремісників як в селах, так і в містах з одного боку могло сприяти довготривалому зберіганню традицій «династій сільських ремісників», а з іншого залученню до світових стандартів ойкумени (Богомазова 1999, с. 14-15).

Варто зауважити, що у давньоруські часи спорадичні роботи по дереву практикували скрізь, включаючи великі міста. Цьому сприяв садибно-дворовий характер забудови, коли підсобні роботи, які господарі здійснювали самі або замовляли більш досвідченому сусідові були нагальною потребою.

Для домашнього ремесла було достатнім володіння основними деревообробними техніками. Набір деревообробного ремаенту здебільшого був обмежений універсальними знаряддями. Складність характеристики давньоруської домашньої деревообробки обумовлена браком комплексів, де зафіксовані його сліди. Споруди, де виявляють деревообробні знаряддя, частіше за все, не мають специфічних ознак. Краще за все ознаки домашнього ремесла спостерігаються у комплексах, які раптово загинули і перетворилися з часом у закриті археологічні комплекси з майже повним набором речей, пов’язаних з функціонуванням будівель. Прикладом можуть бути деякі комплекси Києва і Колодяжина (Каргер 1958, с. 469; Сергєєва 2010; 2011а, с. 104-106).

На деяких київських садибах (Поділ), серед дерев’яних артефактів подекуди зустрічаються невеликі фрагменти стиглої деревини зі слідами стругання. На території садиби, дослідженої на вул. Спаська, 35, виявлені не лише тріски, які могли залишитися після будівництва, але й дрібні фрагменти

дерева зі слідами обробки, зокрема стругання ножем, що вказує на можливість виготовлення на садибі невеликих за розмірами предметів хатнього начиння.

Маркером домашнього ремесла, коли річ може бути виготовлена самими власником у разі необхідності, є прості виробничі техніки і часто грубість обробки виробу. За цими ознаками, в домашніх умовах могли виготовлятися тарні ємності, особливо виготовлені на торці колоди, предмети домашньої праці та ін., які не потребували спеціальної кваліфікації. Про це, зокрема, свідчить не дуже дбала обробка поверхні різьбленого тарного посуду з будівлі XIII ст. на гори Киселівці у Києві. У цій будівлі також виявлені незакінчені вироби і дрібні оцупки тонких стовбурів або гілок листяних дерев. На торці одного них простежені сліди надрубу, після якого заготовку відламували від решти стовбура. Звертають не себе увагу виявлені разом з заготовками вироби з фігурним профілюванням поверхні, яке виконано дуже якісно. Дерев'яні оцупки можна визначити як частини заготовок або відходи. Отже ми маємо приклад домашнього виробництва хатнього начиння. Знахідка у будівлі ливарної формочки для відливки персня (Богусевич 1952, с. 69) може свідчити про спеціалізацію власника житла як майстра-ювеліра, проте її не можна розглядати як аргумент проти того, що разом з цим він міг бути обізнаний з деякими технічними заходами обробки дерева. Деревообробні роботи у цьому випадку не обов'язково розглядати як суміщення під одним дахом кількох ремісничих спеціальностей, розрахованих на роботу на замовника. Господарі (принаймні деякі з них) також могли виготовляти власноруч деякий різьблений столовий посуд простих форм.

Деякі комплекси свідчать про зосередження в окремих господарствах деревообробної діяльності. Це добре простежено на прикладі Колодяжина, де внаслідок раптової загибелі міста переважно збереглося наповнення будівель. Деревообробні знаряддя, виявлені в Колодяжині, пов'язані з окремими об'єктами. Вони можуть вказувати на конкретне коло осіб, які займалися зазначеним ремеслом. Більшість деревообробного інвентарю містилася в оборонно-житлових клітях, пов'язаних з дружинним середовищем. Разом з

цим, у цих самих комплексах зазвичай засвідчені також знаряддя праці, які не мали відношення до деревообробки і елементи озброєння. Отже, деревообробкою, включаючи виготовлення побутових речей, радше за все займалися самі дружинники. За Р.О. Юрою, деревообробне ремесло в Колодяжині носило переважно натуральний характер. Виявлення деревообробного ремаенту у більшості жител Колодяжина вказує на обробку дерева в рамках домашніх промислів (Юра 1962, с. 100). У зв'язку з питанням про становлення спеціалізації в окремих господарствах також привертають увагу ножі, придатні для різьблення по дереву, які іноді вдається виділити серед хатнього інвентарю. Власне кажучи, для простіших деревообробних операцій, можна використовувати звичайний господарський ніж, і у рамках домашнього виробництва саме ним, безумовно, користувалися. Тому знахідки спеціальних ножів для деревообробки можуть свідчити про появу окремих осіб — спеціалістів у галузі деревообробки.

Нема сумніву, що примітивні вироби з дерева виготовлялися у рамках кожного господарства і кожен господар розумівся на простих деревообробних операціях. Універсальні деревообробні знаряддя (сокири, долота) виявлені у багатьох будівлях. Проте деякі категорії виробів потребували опанування певних технологій і відповідно професійних вмінь і навичок. У зв'язку з поставленим питанням викликає інтерес спеціалізований ремаенент. Його наявність може бути індикатором виділення осіб, які зосереджували у своїх руках окремі види деревообробних робіт. Про це може свідчити як зв'язок спеціалізованих деревообробних інструментів з окремими будівлями, так і якість продукції, що виготовлялася. В деяких випадках в одному комплексі містилися як спеціалізовані, так і універсальні деревообробні знаряддя.

З діяльністю різьбярів можна пов'язувати виявлені у Колодяжині ложкарі і деякі різновиди ножів. Ложкарів, за даними Р.О. Юри, знайдено всього два. В одному випадку ложкар містився у кліті, де виявлено також втулкове тесло та долото, в іншому випадку разом з ложкарем у будівлі містилося втулкове тесло (Юра 1962, с. 124, 125).

Ножі, ймовірно, різьбярські, які виявлені у Колодяжині, походять з комплексів, де присутні також інші деревообробні знаряддя. Перший з них походить з кліті № 17, де містилися також дві сокири, які відрізнялися за формою, а отже мали неоднакове призначення (колун і теслярська сокира – з виїмкою та опущеним лезом). Крім того, у господарчій прибудові до зазначеної кліті виявлено просте долото і втулкове тесло (Юра 1962, с. 78). У прибудові до клітей 13—14 виявлено переподібне свердло, також пов'язане з деревообробкою (Юра 1962, с. 75). Наявність спеціалізованих деревообробних інструментів може свідчити, що господарі зазначених будівель мали відношення до деревообробної справи. Судячи з іншого інвентарю (сільськогосподарські знаряддя, предмети озброєння та ін.), вона була для них одним з побічних ремесел, а продукція була розрахована на вузьке коло споживачів. Цікаво зауважити, що у кліті № 14 знайдено, крім іншого, предмет з рогу благородного оленя (Р.О. Юра називає його булавою) і кістку зі слідами обробки (Юра 1962, с. 75). Не виключено, що господар спробував практикувати різьбярські роботи з різними матеріалами. Проте відсутність будь-яких інших ознак косторізної діяльності свідчить про те, що звернення майстра до цього виду сировини було випадковим. Переважно він міг зосереджуватися саме на деревині. Різноманітність знарядь, подекуди зафіксована в рамках одного комплексу, передбачає можливість зосередження різних деревообробних спеціальностей в руках одного майстра, а також вказує на сполучення кількох спеціальностей в межах однієї майстерні.

Крім наведених вище даних про заняття дружинників деревообробною справою, згадаємо факти, які свідчать про побічні заняття деревообробними роботами міських ремісників інших спеціальностей. Різець для токарного верстату виявлений у «житлі художника» у Києві на території садиби Михайлівського монастиря. Там само також виявлені свердло і скобель (Каргер 1958, с. 313-314), що може вказувати на те, що однією з спеціальностей майстра була обробка дерева, включаючи токарні роботи. За адресою вул. Володимирська, 8 у заповненні будівлі початку XIII ст.,

пов’язаної з ювелірним виробництвом, містилися долото, терпуг і штихель (Козловський, Ієвлєв 2008, с. 253, рис. 8: 4, 9, 10). Ці інструменти могли пов’язуватися і з ювелірною справою, і з деревообробкою. Саме тут також виявлений ніж невеликих розмірів з загостреним кінцем, придатний для дрібних різьбярських робіт по дереву та кістці (на цій самій ділянці виявлена оброблена кістка).

Комплекси, пов’язаних з обробкою дерева, виявлених у Києві, Чернігові і на поселенні Ходосівка-Рославське (Додаток И. 1-6), радше за все пов’язані с широкомасштабними роботами, проте відбувалися вони у рамках професійного чи допоміжного ремесла, сказати складно. Деякі припущення про відносно тривалий характер деревообробних робіт можна зробити лише щодо комплексу, виявленого на Чернігівському передгородді (будівля і яма з відходами деревообробки). Зауважимо, що в обох спорудах (будівля і яма) виявлені провушні тесла для первинної обробки дерева. Концентрація спеціалізованого ремаенту в одному комплексі і використання ями, можливо, не тільки для відходів, але й як робочого пристрою (див. Розділ 4) можуть свідчити про те, що обробка дерева була одним з занять власників споруд.

Найважливішим фактором становлення професійного ремесла Б. О. Рибаков вважав виникнення міста як нової соціальної категорії (Рыбаков 1948, с. 97). Похожої думки дотримувалася Ю. Л. Щапова (1985; 1988; 1988а). Професійне ремесло характеризується тим, що сам виробник та його родина, на відміну від селянина, для якого це допоміжний вид діяльності, існує за рахунок реалізації продуктів своєї праці. Воно є економічним стрижнем товарного господарства феодальної доби (Богомазова 1999, с. 14). Саме з розвитком міста починається виділення окремих деревообробних спеціальностей і їх подальше подрібнення. Водночас варто враховувати, що важлива роль деревообробки як діяльності державного значення сприяла ранньому формуванню їхніх перших галузей. Ступінь розвитку різних деревообробних спеціальностей міг бути неоднаковим в різні періоди. Нижче ми спробуємо простежити основні деревообробні спеціальності на доступних

матеріалах. Залишаючи поза спеціальним дослідженням соціальні аспекти градації спеціалізованих ремесел, які достатньо повно розглянуті у роботі П. С. Пеняка (Пеняк 1998), ми концентруємо увагу насамперед на рівні професіоналізму давньоруських ремесел.

Роботи на основі будівельного лісу та його сортиментів були підґрунтям теслярського ремесла. Розвиток теслярства у Київській Русі обумовлений двома факторами. З одного боку, теслярські роботи відігравали одну з найважливіших ролей у підтримці культури життєзабезпечення, забезпечуючи будівництво житла та значною мірою створення його наповнення. У цьому значенні теслярські роботи завжди були пріоритетними. З іншого боку, через провідну роль теслярів не тільки у цивільній забудові, але й у храмовому будівництві, будівництві захисних укріплень та інженерних споруд, необхідних для нормального функціонування міст, з формуванням державної влади теслярство стає ремеслом особливої значущості на державному рівні. Відповідно раннє відокремлення зазначеного напряму деревообробки в самостійну галузь ремесла і надання йому особливого статусу було закономірним. Теслярі-професіонали («плотники» писемних джерел) уперше згадуються як окрема професія під 1016 р. Так воєвода Святополка назвав новгородців, які прийшли з князем Ярославом до Києва: «… а вы плотници суще? а приставимъ вы хоромовъ рубити нашихь» (Повесть… 1950, с. 96). «Плотники» тут вже окрема професія. Отже, початок формування теслярства повинен припадати на більш ранні часи, ймовірно, на IX—X ст., що можна пов’язувати з зростанням давньоруської державності. Різні дослідники неодноразово звертали увагу на роль теслярства як державного ремесла (Рыбаков 1948, с. 408-409; Каргер 1958, с. 468; Пеняк с. 24-28). Багато в чому на розвиток теслярства вплинула містобудівельна політика князя Володимира Святославича, який почав будувати фортеці по Десні, Остру, Трубежу, Сулі і Стугні. Ю. Ю. Моргунов початок будівництва посульської лінії датує 980 р. Весь процес будівництва, на його думку, з опорою на свідчення про укріплення католицького місіонера Бруно Кверфуртського, уклався у рамки

980—1008 р. (Моргунов 1998, с. 31). Наприкінці XI ст. у зв'язку з посиленням степового натиску, розпочалося активне укріплення середньосульської і верхньосульської ділянок оборонної лінії. У цей самий період відбувалося оформлення кордонів між князівствами. Ймовірно, цей процес відбувався синхронно по всій території Русі (Насонов 1951, с. 26-27; Моргунов 1998, с. 60-68). Будування міст супроводжувалося переселенням туди населення з інших місць. Першим прикладом масового переселення людей у новозбудовані міста є заселення міст, побудованих кн. Володимиром Святославичем, який «поча нарубати мужЪ лучшиЪ от словень, и от кривичь, и от чюди, и от в'ятич, и отъ сихъ насели грады» (Повесть… 1950, с. 83). У 991 р. Володимир «заложи градъ Белгородъ, и наруби в нь отъ инехъ городовъ» (Повесть… 1950, там само). Далі така практика також мала місце. Під 1031 р. згадується розселення полонених Ярославом по Росі після війни з Польщею за червенські гради (Повесть… 1950, с. 101). Міграція населення, а отже й ремісників в його складі, забезпечувала обмін досвідом, у галузі ремісничих технологій, у тому числі деревообробних.

Загалом потреба у теслярах була неоднаковою у різні часи і за різних обставин. Загальний обсяг необхідних на конкретний час робіт можна вважати основним фактором, який міг обумовлювати формування робочих артілей різного статусу.

Найбільший обсяг робіт припадав на періоди будування нових міст-фортець. Об'єм будівельних робіт Володимира, а пізніше Ярослава та інших князів передбачав залучення до цієї роботи великої кількості людей. Масштабне будівництво є можливим за умов організованих робіт і наявності відповідних спеціалістів. Така діяльність могла бути під силу централізованій державній владі. На думку А. В. Кузи, під час спорудження київського оборонного валу за часів Ярослава Мудрого у будівництві разом брало участь кілька тисяч осіб (Куза 1985, с. 169), у тому числі частина з них була зайнята на деревообробних роботах. Така кількість може свідчити не про спеціальну будівельну артіль, а про відповідну повинність населення Києва або його

певної частини. Набрати людей на чорнові будівельні роботи було нескладно, враховуючи, що практично все середньовічне населення володіло принаймні з базовими навичками обробки деревини. У деяких літописах у зв'язку з новгородськими реаліями XIII—XV ст. у Тверському літопису згадується участь у будівництві міст як повинність місцевого населення: під 1210 р.: посла князь Мъстиславъ Дмитра посадника на Лукы съ Новгородци города ставити (Летописный сборник… 1863, стб. 310). В Ніконовському літопису під 1430-м р.: собраніе было Наугородцемъ городъ ставити… (Летописный сборник… 1901, с. 9). Слід гадати, що практика впровадження такої повинності була поширена у просторі і часі.

Вузькоспеціалізоване теслярське ремесло було пов'язане зі професійними артілями, які брали участь у будівництві. Тобто мова може йти лише про обмежену кількість осіб, обізнаних з теслярською технікою у її повному обсязі — керівників будівельного процесу. У зв'язку з ними встає питання про роль «городників» у професійному дерев'яному будівництві. Вони належали до нечисленних спеціальностей, окремо виділених у «Руській Правді». Б. О. Рибаков вважав городників спеціалістами по великим будівельним роботам (Рыбаков 1948, с. 408, 413). Г.Є. Кочин припускає, що цим терміном могли визначати і професію у будівництві, і посадову особу. Для останніх існував також термін «городщик», «городчик», який фіксується пізніше (Кочин 1937, с. 68, 69). Більшість дослідників підкреслює, що, судячи зі всього, городники здійснювали організацію певних видів ремесла і були представниками князівської адміністрації, а не власне ремісниками (Раппопорт 1956, с. 177; Пеняк 1998, с. 26; Ропре 1962, s. 10). Ми приєднуємось до цієї думки.

Догляд за дорогами і мостами також входив у пріоритети державної політики, що сприяло виділенню відповідних спеціалістів («мостники»), які відповідали їх за будівництво і утримання. Мостники, як і городники, належали до спеціальностей, згаданих у Руській Правді як ремісники державного значення. Поява зазначених спеціалістів може сягати X ст. — часу

першої згадки мосту у літопису (перед воротами у Овруч, 977 р.). Під 1097 р. у Лаврентіївському літопису у відомому оповіданню про осліплення Василька фігурує міст Здвиженський (Воздвиженський) у місті Здвижині.

Про відсутність моста через Дніпро у районі Києва може свідчити згадка перевозу у ранніх повідомленнях Повісті временних літ (у зв'язку з легендою про Кия-перевізника). Спорудження мосту через Дніпро кн. Володимиром уперше згадується у Іпатіївському літопису лише під 1115 р. (Повесть… 1950, с. 200). Враховуючи велику ширину і глибину Дніпра, можна припускати два можливі варіанти: наплавний міст, який не потребував розвинутих технічних засобів, і міцну конструкцію на палях, ускладнених додатковими конструктивними деталями. Окрема згадка зазначеного моста у літопису, а отже увага до зазначеного об'єкту з боку літописця вказує на незвичайність цієї події. На цій підставі можна припустити мова йде скоріше про велику стаціонарну конструкцію, якої не було раніше, тобто роботу відповідних спеціалістів. Варто враховувати, що час спорудження дніпровського моста (XII ст.) збігається з періодом загального розквіту давньоруських ремесел. З іншого боку, можливо, цей міст не був довговічним: більше згадок про нього нема. згадуються переправи через Дніпро бродом — над Чорторию (1147 р.) і біля Витачіва (1151 р.) (Ларентьевская… 1846, с. 137, 143). Проте в будь-якому разі необхідність комунікацій через Дніпро та інші повноводні річки повинна була сприяти розвитку мостобудування. Для XIV ст. згадуються мости через великі річки (Дон, Волга). Інформація про них є, наприклад, у Львівському літопису (Львовская… 1910, с. 196, 201). Як і для київського моста 1115 р., для них можна припустити два основні варіанти: простий наплавний міст і стаціонарний міст на палях (або «городнях»).

Приблизно таку саму картину можна реконструювати для виробництва водного транспорту. Не можна погодитися з В. М. Войнаровським, який відносив виготовлення човнів до столярної справи (Войнаровський 2014, с. 243) через використання у цій галузі специфічних виробничих технологій. Специфіка суднобудування потребувала обізнаності зі спеціальними

технологіями. Враховуючи інтенсивну торговельну і військову діяльність давньоруських князів з самого становлення Давньоруської держави, можна впевнено вважати суднобудування справою державного значення. Особливо це стосується спорудження військових кораблів. Загалом можна погодитися з П. С. Пеняком (Пеняк 1998, с. 36), який розглядав суднобудування як державне ремесло. Це викликає питання появи людей, які спеціально займалися тільки цією працею.

Опис суднобудування на Русі в «De administrando imperii» Костянтина Багрянородного (наявність спеціалізованих центрів заготівлі сировини і виготовлення основи суден, без оснащення, відправлення до місць відправлення до Константинополя з наступним оснащенням) (Констатнтин Багрянородный 1991, с. 45-46), наданий вище, дозволяє припускати регіональну спеціалізацію вже в X ст.. Виготовлення моноксилів переважно у містах лісової зони (серед південноруських — Чернігів і Вишгород) пов’язано з екологічним фактором: кращим вибором дерев зі стовбурами потрібної якості. Можна припускати, що спорудження кораблів могло бути однією з повинностей населення певних регіонів, як це відбувалося, наприклад, у середньовічній Швеції (Сванидзе 1967, с. 137-139). У XIX—XX ст. на будуванні дерев’яних суден спеціалізувалися ремісники-кустарі в окремих селах і навіть в окремих районах (Филиппов 1913, с. 257-296, 462-470; Гусарова 2002, с. 3-10, 24-25). Отже різні приклади демонструють приблизно однакову організацію суднобудівельної справи, що дозволяє поширити її також на давньоруську територію.

Не викликає сумнівів окрема спеціалізація виготовлення клінкерних суден, у тому числі існувала як ремесло їх деревообробна складова. Ці роботи були традиційними насамперед для Півночі Русі, проте вони провадилися також у Шестовиці, де у великій кількості відомі корабельні заклепки, причому не тільки у похованнях (де вони мали суто символічне значення), але й безпосередньо на городищі і на посаді. Всі заклепки належать невеликим річковим суднам. Роботи з оснащення річкових клінкерних суден, а також з їх

ремонту могли провадитися в різних містах, наприклад, у Києві, де заклепки виявлені у припортовому районі (Поштова площа) (Тараненко 2016, с. 52, рис. 31) і у Воїнській Греблі (Сергєєва 2015d, с. 16, 30, 31. рис. 33). На сьогодні відсутні матеріали які дозволяють припускати розвинуту суднобудівельну практику у давньоруському Воїні або інших придніпровських містах, проте, враховуючи провідне значення Воїня як гавані, пов'язаної з міжнародною торгівлею, варто припускати доволі значний обсяг судноремонтних робіт. Невелика кількість заклепок, наявна серед отриманих матеріалів дослідження Воїнської Греблі, може пояснюватися тим, що городище не було розкопано повністю. Водночас, за необхідністю, деякі роботи з обладнання і будівництва суден могли виконувати самі купці або дружинники, які на них плавали. Треба у цьому зв'язку згадати також корабельну заклепку, виявлену у Чучині (с. Балико-Щучинка), 11 см завдовжки, яка може походити від конструкції доволі великого судна.

Технологічні засоби, які практикували давньоруські суднобудівники, за винятком окремих специфічних технологічних операцій, можна вважати різновидом теслярських робіт. Період найбільш активних морських походів припадає на IX—X ст., тобто на часи формування Київської Русі як держави, коли ремесло, судячи з наявних джерел, ще не зазнало відокремлення дрібних галузей. Писемні джерела свідчить про те, що кожен воїн володів технікою деревообробки. Зокрема Ибн-Мискавейх, який описав похід русів на Бердаа, зазначає, що крім зброї вони підвішують на себе більшу частину знарядь ремісника, які складаються з сокири, пили та молотка і «того, що похоже на них» (Якубовский 1926, с. 65). Раннє суднобудування (особливо будування моноксілів) і взагалі виготовлення транспортних засобів було видом діяльності у межах універсальної деревообробної справі. Дружинники власними силами переоснащували кораблі під час походів, про що свідчить згадана вище інформація Костянтина Багрянородного про переоснащення суден після долання Дніпровських порогів (Констатнтин Багрянородный 1991, с. 45-46). Можна припускати поширення традиції виготовлення видовбаних

суден, особливо враховуючи їх побутове значення (як знарядь для риболовства). Така конструкція притаманна простим човнам, які могли широко виготовляти внаслідок простоти технологічних операцій, доступних будь-якому господарю.

Ускладнення і вдосконалення конструкції суден з часом викликала необхідність появи спеціалістів суднобудівників. Під 1151 р. у літопису уперше згадуються кораблі Ізяслава Мстиславича, які мали палубу (Додаток Ж. 4: 2). Отже, відокремлення такої спеціальності, як «корабельник» можна вважати достатньо пізнім явищем —не раніше XII ст. Спеціаліст міг керувати роботами і виконувати найбільш спеціалізовані з них. Решту робіт, залежно від ступеню складності, могли виконувати теслярі широко профілю і некваліфіковані робітники, для яких це було неосновне ремесло. Отже прогрес у суднобудуванні, як і в багатьох інших галузях, відбувся у період прогресу давньоруського ремесла у XII ст. Водночас людина, обізнана з корабельною справою, могла займатися іншими видами ремесла, насамперед теслярством взагалі.

Набагато менше інформації про ступінь організації спеціалізованого виробництва наземного транспорту. Про обізнаність дружинників з виготовленням наземних засобів пересування свідчить стаття ПВЛ під 907 р. про похід Олега на Царьград, де він віддає розпорядження воїнам виготовити колеса і ставити на них кораблі (Повесть… 1950, с. 24). На мініатюрі Радзивилівського літопису, яка ілюструє зазначені події, зображені колеса зі спицями, проте це можна розглядати як слідування певній традиції. Не беремо до уваги ані це зображення, ані легендарність самого оповідання. Розглянемо можливість пересування по суходолу у зазначеній ситуації. Враховуючи доволі складну і відносно довготривалу технологію виготовлення коліс з ободом і спицями, слід гадати, що у похідних умовах можливий тільки простіший варіант коліс: дископодібні, з розпиляних поперек колод. Показовим є те, що переоснащення суден (навіть таке фантастичне) здійснено

самими дружинниками і їх універсальні теслярські навички сприймаються літописцем як само собою зрозуміле.

Щодо організації робіт з виготовлення возів інформація відсутня. Етнографічні паралелі демонструють дуже дрібну спеціалізацію у виготовленні наземного колісного транспорту і регіональний розподіл спеціальностей, наприклад, у різних селах виготовляли окремі частини возів, особливо колеса (Филиппов 1913, с. 261-296; Титов 1976, с. 84; Гусарова, 2002, с. 5-7). Проте іноді в окремих випадках всі операції міг виконувати один майстер (Титов 1976, с. 84). Судячи зі складної техніки виготовлення колеса і необхідності спеціального робочого місця, слушно припускати, що спеціалізація колісника могла відокремитися вже у давньоруський період.

Роботи з окремими сортиментами будівельного лісу, які потребували більших навичок і різноманітнішого ремаенту, за прийнятою класифікацією, відносять до столярських. Проте наскільки могло відокремитися столярство у давньоруські часи? Можна досить впевнено твердити, що виробництвом вбудованих нерухомих меблів, які були частиною будівлі, займалися ті самі особи, які будували житло. Майстри, обізнані в теслярстві, також могли виготовляти великі рухомі меблі (столи, ослони, скрині та ін.). Сферою столярних робіт було також виготовлення поховальних споруд — трун. Водночас не виключено виготовлення трун у рамках домашнього виробництва або майстрами широкого профілю, мало місце виділення в окреме ремесло роботи трунарів в екстремальні періоди в умовах густонаселеного міста. Літописна згадка продажу близько 7 тис. трун під час мору у 1092 р. (Повесть… 1950, с. 141) і не залишає сумнівів у тому, що труни наприкінці XI ст. могли продавати спеціальні люди. Велика кількість проданого товару свідчить про налагоджене виробництво, зосереджене в окремих майстернях.

Окреме питання можна поставити щодо спеціалізації майстрів, які виготовляли елітні меблі. Образотворчі джерела (фрески, мініатюри ілюстрованих рукописів), часто репрезентують меблі складної конструкції,

оздоблені точеними і різьбленими декоративними деталями. Виготовлення парадних меблів з точеними і різьбленими деталями передбачало наявність спеціального ремаенту (набір різців, іноді токарний верстат) і обізнаність з технологіями. Такі роботи потребували майстра високої кваліфікації. Проте меблі цього типу побутували в інтер'єрі житла обмеженої кількості споживачів, а отже вони не були продукцією масового попиту. Враховуючи сказане, не можна говорити про їх існування спеціалізованого виробництва, яке неминуче повинно ставати нежиттєздатним. Цілком слушно зробити висновок, що елітні меблі могли виготовляти теслярі /столяри широкого профілю, ймовірно, на замовлення. Груба конструкція більшої частини середньовічних меблів дозволяє обходитися універсальними знаряддями і їх виготовлення було доступним менш кваліфікованим ремісникам.

Отже, загалом не виключено суміщення столярної справи з іншими ремеслами, передусім з теслярством. Теслярський ремонент і технології застосовували для виготовлення простіших предметів умеблювання, окремих деталей будівлі (двері, віконниці), поховальних споруд та ін. Проте майстер, який виготовляв елітні меблі був обізнаний також з різьбленням по дереву і іноді токарними роботами. За схожістю техніки обробки можна припускати, що значну частку столярних робіт виконували теслярі. Така ситуація, типова для середньовіччя, може пояснюватися примітивністю середньовічної столярної продукції. Наприклад, у середньовічній Швеції столярні роботи тривалий час існували у межах домашнього виробництва. Навіть у XVI ст. вони були зосереджені в руках теслярів і не відокремлювалися в самостійний вид виробництва (Сванидзе 1967, с. 122).

Окреме питання викликає поява бондарства як професійного ремесла. Це питання тісно ув'язується з проблемою появи бондарства на Русі загалом.

Перший відомий посуд з набірних деталей пов'язаний з поховальними пам'ятками степової зони доби бронзи. Відомі два екземпляри, з Дніпропетровської (с. Веселе) и Одеської (с. Борисівка) областей, розкидані у просторі і часі. Перша посудина належить культурі багатоваликової кераміки,

друга — к сабатинівській культурі (Шмаглий, Черняков 1965, с. 6; Чернявская 1979, с. 89; Ляшко 1993, с. 48-49). На думку С. М. Ляшко, свідченням подальшого розвитку бондарної техніки у східноєвропейських степах є колеса, зібрані з косяків за технікою аналогічною бондарській, які побутували у добу раннього заліза (Ляшко 1994а, с. 150), проте зв'язок між цими двома технологіями здається не доказовим. Загалом випадковість знахідок не дозволяє робити висновки про ступінь поширення бондарного посуду у побуті давнього степового населення, а зв'язок зразків бронзової доби з подальшою традицією східноєвропейського бондарства поки що не простежується. Наразі найбільш аргументованим є твердження про північноєвропейське коріння всього середньовічного (і, відповідно, пізнішого) європейського бондарного ремесла. У Західній Європі бондарну тару регулярно починають використовувати у римський час. Колискою бондарства вважають області Середньої Європи на північ від Альп. Найдавніші європейські вироби з клепок датуються кінцем I тис. до н.е. Вони походять з Британії, Галлії та деяких інших місць (Сокольский 1971, с. 150-151; Wąsowicz 1966, s. 142-145). У центральних і північних регіонах Західної Європи виявлена й основна маса поховань з відрами (Zeman 1956., obr. 3). В епоху Великого переселення народів бондарні вироби поширюються також у провінційноримському середовищі. Спорадично відра з'являються в похованнях черняхівської культури. Тут їх знахідки засвідчені на таких пам'ятках, як Компанійці, Кам'янка-Анчекрак, Балцати и Чумбруд (Магомедов 2001, с. 85).

Ранні контакти слов'ян з народами, що населяли зазначені території, могли дати поштовх для подальшого розвитку бондарства у слов'янського населення. За Р. С. Минасяном, відерця з'являються на заході від середньої течії Дніпра у VI—VII ст. З VIII ст. бондарні вироби поширюються на Лівобережжі, а в останній чверті I тис. — в лісовій зоні (Минасян 1980, с. 16). Водночас треба враховувати той факт, що продовження розвитку традиції пізньоримського бондарства в наступний період (VII—IX ст.) на території Середнього Подніпров'я не простежується вочевидь. Не виключено, що

спорадично і в невеликій кількості слов'янське населення Східної Європи могло використовувати якесь начиння бондарної роботи. Проте будь-яких прямих свідчень безперервного існування традиції бондарства від черняхівської доби до давньоруського часу немає. Археологічні та лінгвістичні джерела, що відносяться до зазначеного періоду, дають спірні дані, і більш-менш логічну картину можна отримати лише у разі зіставлення всіх наявних даних, у тому числі непрямих.

Деревообробні знаряддя на слов'янських пам'ятках VII—IX ст**.** репрезентовані універсальними типами, які побутують у широких територіально-хронологічних рамках: сокири, тесла, скобелі, долота. Специфічні бондарські знаряддя відсутні. Проте використання бондарями в деяких випадках тільки універсальних знарядь іноді спостерігається аж до початку XX ст. (Левченко 1928, с. 29). Більш надійним доказом є відсутність залишків бондарних виробів, у тому числі залізних деталей відер (обручи, ручки і вушка). Але слід враховувати також і те, що їх відсутність може бути викликана незадовільним збереженням як дерева, так і металу. Водночас наявність подібних деталей також не є незаперечним доказом побутування саме бондарних виробів, про що вже йшлося вище. Широкий залізний обруч (2,5 см завширшки) діаметром 50—52 см, виявлений у волинцевському житлі (VIII — перша половина IX ст.) на поселенні біля с. Обмачево (Чернігівська обл., Бахмацький р-н), який, за припущенням автора публікації, належав великій діжці (Майко 2004, с. 53) не можна безперечно інтерпретувати як деталь бондарного виробу. З іншого боку, саме у цей час можна припускати появу бондарної продукції.

Те, що у X ст. бондарство вже виступає у цілком сформованому вигляді, можна припустити, що його витоки сягають принаймні IX ст., а можливо й трохи раніше. Необхідні для бондарного ремесла навички, які передбачали високу точність у роботі, дають підстави припускати певний ступінь спеціалізації і раннє виділення бондарного ремесла з універсальної деревообробної галузі. На думку Б. О. Рибакова, воно рано виділяється у

сільському ремеслі і разом з гончарством є додатковим заняттям населення до сільського господарства (Рыбаков 1948, с. 184).

Новгородські аналогії свідчать про поступове поширення бондарного посуду у Давній Русі. Зокрема, в новгородських шарах X ст. переважав довбаний, різьблений і берестяний посуд. Перехідними до бондарних треба вважати видовбані ємності з вставним дном. Пізніше вони співіснують з бондарними. Зокрема ємності зазначеної конструкції походять з будівлі XIII ст., дослідженої на території Чернігівського дитинця. Подібні ємності доживають до етнографічної сучасності. За Б. О. Колчиним, бондарний посуд у цей період був нечисленний і, ймовірно, недешевий (Колчин 1968b, с. 24). Асортимент новгородської бондарної продукції збільшується протягом XI—XIII ст. і пізніше. Інший приклад дає Стара Ладога, де залишки бондарного посуду представлені, починаючи з нашарувань VIII—IX ст. О. І. Давідан пояснює ранні знахідки у першу чергу контактами зі Скандинавією, де бондарство у цей час було добре відоме (Давидан 1991, с. 134-135). Приєднуючись до цієї точки зору, зауважимо, що у даному випадку треба говорити не стільки про прямі контакти, але й, у першу чергу, про північноєвропейський вигляд матеріальної культури Північної Русі загалом, що обумовлено змішаним етнічним складом місцевого населення.

Звернемося наразі до лінгвістичних джерел. За О.М. Трубачовим, основна термінологія бондарної справи («клепка», «обод», «утор», тощо) з’являється не далі праслов'янського періоду. Частина термінів, таких як бондар, бочка, взагалі є запозиченнями з германських мов (Трубачев 1966, с. 167-168). Таке положення добре корелює з інформацією про ґенезу бондарства, отриману з археологічних джерел. На думку Т. Г. Богомазової, присутність в спільнослов’янському середовищі термінології, пов’язаної бондарними виробами: «бочка» (і похідні — «бъчка», «бъчьвь», «бчелка»), «кадь», «оков», «дежа», наводить на думку про раннє поширення деякого спільного комплексу бондарного посуду (Богомазова 1999, с. 16). Проте не можна виключати початкового відношення цих термінів до посуду інших типів (не

бондарного). За спостереженнями Г. М. Лукиної, давньоруські назви посуду у писемних джерелах X—XIV ст. слабо нормовані, що дозволяло використовувати як однокореневі слова, так і різнокорінні синоніми для позначення того чи іншого виду посуду (Лукина 1990, с. 97). Крім того, назви посуду більше пов'язані с його функціональним призначенням, а не способом виготовлення. Прив'язка до функцій, і відповідно, до розмірів ємностей обумовили використання на Русі їх назв як мір об'єму: «кадь», «ведро» та ін.

Поширення бондарних ємностей в кінці X ст., принаймні у міському середовищі, дає підстави пов'язувати початок їх виробництва з більш раннім часом, принаймні не пізніше IX ст. Треба зауважити, що приблизно в цей самий час (VIII—X ст.) бондарний посуд з'являється на території Північного Причорномор'я. І. А. Баранов вважав їх одним з видів виробів, які поширюються під впливом провінційного візантійського імпорту (Баранов 1990, с. 81). Не виключено, що зазначений період взагалі можна розглядати як час поширення бондарства у Східній Європі.

Певним маркером шляхів розповсюдження бондарного посуду у Східній Європі можуть слугувати відра, виявлені у похованнях. Цей вид поховального інвентарю має численні аналогії на величезній території, яка включає частково Західну, Центральну і Східну Європу. За спостереженнями М. Каргера, кількість відер у похованнях зростає зі сходу на захід: дослідник зазначає їхнє поширення у країні деревлян (Каргер 1958, с. 213). На розповсюдження відер у західних ареалах розселення східних слов'ян звертали увагу також інші автори (Левашева 1959, с. 77; Зайкоўскі 2009, с. 162). Відповідно, можна зробити висновки про шляхи розповсюдження бондарства з заходжу на схід. На користь зазначеної точки зору свідчать також матеріали з Центральної Європи. Тут, на відміну від Східної Європи спостерігається безперервне використання бондарних виробів. Зокрема, на території Польщі відерця, практично не змінюючись, входять до складу поховального інвентарю від римського часу до XII ст. (Woźnicka 1961, s. 41).

Треба признати, що присутність або відсутність відер в похованнях характеризує передусім особливості поховального обряду. В Західній Європі зазначений обрядовий атрибут має давні традиції: відра як поховальний інвентар сягають гальштатських бронзових сітул і практично ідентичні їм за формою. Західноєвропейські поховальні відерця часто декоровані фігурними оковками (Hrubý 1955, tab. 49; Zeman 1956, obr. 1: 4-6). Увага до вигляду відерець є ще одним показником їх значення як елементу обряду. На східнослов'янській території у поховальному обряді використовувалися відра, які не відрізнялися від звичайних побутових. Можна припустити, що спадання значення відерця як елементу поховального обряду опосередковано може свідчити про менше значення цього предмету у побутовому контексті.

Подальший розвиток бондарства цілком пов'язаний з місцевим середовищем. На давньоруських пам'ятках XI і особливо XII—XIII ст., у тому числі у Середньому Подніпров'ї, виявлено вже чимало залишків бондарної продукції: відер, бочок, кадібців різних розмірів і призначення, маслоробок, невеликих посудинок, ймовірно, кухликів (Сергєєва 2014b).

Деякі з них демонструють усталені розміри, а отже наявність певних стандартів для бондарної продукції, і мають аналогії в інших регіонах Русі. Вони виявлені у Колодяжині (Юра 1962, рис. 31) і Воїнській Греблі (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 37, 40, 51; Сергєєва 2015d, с. 35). Аналогії є у Новгороді (Колчин 1968b, с. 27). Іншим прикладом можуть бути відра, які також мали у середньому близькі розміри. Використання деяких назв бондарних ємностей для визначення мір об'єму (кадь, відро) опосередковано підтверджує наявність усталених стандартів для певних видів бондарного посуду, які були прийняти скрізь на Русі. Отже, бондарна справа повинна була розвиватися у тісних взаємодіях майстрів з різних територій.

Підбиваємо підсумки сказаному вище. Цілком слушно відносити поширення бондарства на території Київської Русі до IX—X ст. (можливо, до кінця VIII в.). Простежуються шляхи поступового поширення бондарних виробів і відповідно бондарного ремесла з заходу, де ця галузь ремесла

з’явилася раніше, на схід. Спорадичне використання бондарних виробів у черняхівській культурі, ймовірно, не дало поштовх інтенсивного розвитку місцевого бондарства. У X ст. роль бондарного начиння у господарстві рядового населення була не дуже великою, а асортимент бондарної продукції обмежений. Основна маса знахідок бондарних виробів на південноруських пам’ятках відноситься до XII—XIII ст. Така сама ситуація цілком відповідає тій, що зафіксована у Давньому Новгороді. Похожі розміри деяких видів бондарних виробів на Півдні і на Півночі Русі і використання назв бондарної тари як мір об’єму дають підстави припускати інтенсивні культурні взаємодії на рівні різних регіонів Русі.

Отже, слід припускати, що поширення бондарства на території Південної Русі сягає IX—X ст. (можливо, кінця VIII ст.). Спорадичне використання бондарних виробів у черняхівській культурі, ймовірно, не спричинило розвиток місцевого бондарного ремесла. Простежуються шляхи поширення бондарних виробів і, відповідно, бондарного ремесла з заходу на схід.

У X ст. роль бондарного начиння у господарстві пересічного населення була, ймовірно, невеликою. Основна маса знахідок бондарних виробів на південноруських пам’ятках датується у межах XII—XIII ст. Така ситуація повністю відповідає такій, що зафіксована у Новгороді.

Похожі розміри деяких видів бондарних виробів у різних регіонах Русі і використання назв бондарної тари як мір об’єму дає підстави припускати існування спільної традиції бондарства на всій території Русі. Формування загальноруських рис бондарства відбувалося з уніфікацією багатьох явищ давньоруської матеріальної культури, яка виникає як наслідок інтенсивних культурних контактів між руськими землями і міграціями населення.

Окремим питанням є спеціалізація робіт на основі дрібно-виробного лісу. Нескладні роботи з дрібно-виробним лісом відбувалися у кожному господарстві, проте наявність складних різьблених виробів свідчить про діяльність професійних різьбярів (можливо, широкого профілю, які використовували інші матеріали крім дерева).

Спеціалізованим видом різьбярства, безумовно, було виготовлення дерев'яних гребенів. Власне розвинуте гребінництво є маркером доволі високого рівню ремесла, яке можна вважати професійним. На користь існування професійного гребінництва свідчить специфіка сировинної бази для побутових гребенів, а саме постачання дорогої імпортної деревини, придатної для виробництва якісної продукції. Найближчим до Русі місцем виростання самшиту є Північний Кавказ (Вихров, Колчин 1955, с. 96). Б. О. Колчін і В. Є. Віхров, аналізуючи гребені з Новгорода, одним з можливих шляхів потрапляння туди самшиту вважали Дніпровський шлях. Враховуючи його значення як торгового шляху, не можна сперечатися з цією думкою. Якщо так, гребінники Південної Русі мали першочерговий доступ до цієї сировини, а отже виявлені гребені не були поодинокими екземплярами, ступінь їх поширення навряд чи відрізнявся від такого, зафіксованого в інших давньоруських містах (Берест'є, Новгород). Налагоджене постачання сировини з віддалених від Русі територій є доказом попиту на цей товар, а отже й значних масштабів виробництва. Самий факт замовлення імпортної деревини вказує на існування перошарку осіб, яким вона була потрібна. Складність обробки самшиту потребувала спеціально загострених інструментів і специфічної техніки обробки деревини, що також вказує на професійні роботи. Це М. І. Сокольський простежив на прикладі античних гребенів (Сокольский 1971, с. 147). Отже цілком слушно припускати відокремлення гребінництва у самостіне ремесло.

На думку Н. І. Асташової, на можливе існування гребінництва як окремої спеціальності вказує термін «гребінники». Вони згадуються у документах XVI ст. Гребінники могли працювати і з деревом, і з кісткою (Асташова 1993, с. 78). На користь такого припущення нібито говорить спільна техніка виготовлення гребенів з різних матеріалів, а також відносно невелика кількість знахідок рогових гребенів навіть у великих містах. Як вже зазначено, **с**лідів їх спеціалізованого виробництва, відомого у Північній та Центральній Європі (Cnotliwy 1973; Ambrosiani 1981) не виявлено. Це дозволяє говорити

про те, що основна маса гребенів вироблялася з деревини. З іншого боку, гребінки з рогу іноді зустрічаються у косторізних комплексах з широкою спеціалізацією, що дозволяє кваліфікувати їх як продукцію майстра косторіза, а не вузького спеціаліста гребінника. Не виключено, що могли співіснувати обидва варіанти організації виробництва гребенів, але це питання потребує подальших додаткових досліджень.

Роботи з різьблення і видовбування дерева є одними з основних видів обробки дерева, який з'явився з самою ідеєю використання цього матеріалу. У контексті розвитку давньоруської деревообробної справи можна лише обговорювати питання появи професійного ремесла, зорієнтованого на виготовлення відносно складних виробів, проте відсутність достатньої інформації зробить таке обговорювання суто умоглядним. Не можна заперечувати різьблення по дереву з цією метою у більш ранні часи, враховуючи прагнення кожної особи оздобити своє життя. Під час дослідження роменської будівлі на городищі Горналь у 1971—1973 рр. виявлені «фрагменти орнаментованих дерев'яних брусків» (Куза 1981, с. 24), які могли належати деталям інтер'єру.

Щодо токарної справи, виходячи з археологічних знахідок на території, що розглядається, не можна констатувати її довготривалий розвиток у передруський період. На території Східної Європи токарна справа була розповсюджена у римські часи, про що свідчать токарні різці, виявлені на поселеннях пізньоримської. Проте всі знахідки походять з територій на захід від ареалу, що є територією нашого дослідження. Наприклад, такий різець походить з поселення вельбарської культури (III ст. н. е.) Шанків Яр біля с. Хрінники (Козак, Сергєєва 2013, с. 57). Для території, що вивчається, принаймні для VII—VIII ст. свідчення про діяльність токарів відсутні.

Нечисленні збережені вироби з деревини вказують на застосування токарного верстату загалом у ранніх слов'ян принаймні з IX ст. (Давидан 1970; Kaván 1962, s. 222-230). У західних регіонах Русі поява токарного верстату у VIII—IX ст. засвідчена точеними пряслицями з мергелю (Баран

2004, с. 57). Для Південної Русі даних про використання токарного верстату у цей період значно менше. Зразки токарних виробів репрезентовані єдиним точеним пряслицем, виявленим поблизу с. Бучак Черкаської обл. у будівлі, яка здогадно може датуватися ранньослов'янським часом (Петрашенко, Козюба 1997, с. 6), проте його місцеве походження не безперечно. В будь-якому разі рання діяльність токарів може бути пов'язана насамперед з роботами по дереву, оскільки достовірно місцеві точені виробі з кістки для цього часу відсутні.

Точений посуд X — першої половини XI ст., виявлений на Київському Подолі, однозначно свідчить про розвиток токарної справи у цей період. Там само також були знайдені токарні бобишки (Гупало 1981, с. 323). Токарна робота потребувала спеціального інструментарію та професійних навичок. Отже, вироби, виготовлені за відповідними технологіями, слід розглядати як продукцію майстрів-професіоналів. У XII—XIII ст. токарна справа отримує значний розвиток. Продукція токарів, зокрема точений посуд і різноманітні точені деталі зазначеного часу виявлені на таких давньоруських пам'ятках, як Київ, Чернігів, Воїнська Гребля, Чучин, Колодяжин та ін. Виявлення точених виробів на поселенні Софіївська Борщагівка, а також наявність токарних різців на сільських поселеннях (Петраускас 2006, с. 75-76), свідчить про те, що токарна справа вийшла далеко за рамки суто міського ремесла, і виробництво точеного начиння практикувалося скрізь. Масове виробництво точеного посуду підтверджують матеріали як з Києва, зокрема зосередження продукції у так званому «будинку токаря» Подолі (Богусевич 1954, с. 47-48), незалежно від того, як трактувати цей будинок, слідом за В. А. Богусевичем, як майстерню, або вважати його складом готової продукції (Гупало 1981с, с. 319).

У Воїнській Греблі нам вдалося простежити дві манери обробки точеного посуду (рис. 5.19: 3-5). Піддони від двох посудин, ідентичні за формою та декором походять з одного комплексу. З цього самого комплексу походить ще кілька точених посудин, ідентичних за технікою виконання. Рука одного

майстра добре простежується в орнаментації посудин з зазначеного комплексу. Точена посудина на піддоні з іншої кліті, відрізняється від вищеописаних токарних виробів більш тонкими стінками, ретельним характером обробки поверхні і манерою виконання роботи. Отже слушно поставити питання про роботу у давньоруському Воїні принаймні двох різних майстрів-токарів.

Можливу продукцію одного майстра можна виділити також у Колодяжині. Про функціонування на городищі токарного ремесла свідчить виявлений точений посуд. На кількох екземплярах посуду є характерний орнамент-графіті, виконаний тонким вістрям (штриховані асиметричні фігури на двох посудинах, тонкі насічки на покришці тощо), що дозволяє зробити припущення про належність виробів одному майстрові, який опанував характерний стиль орнаментування дерев'яного посуду (рис. 6.2: 1, 2).

Загалом у Південній Русі можна простежити всі форми організації деревообробних ремесел — від домашнього виробництва за простими технологіями предметів господарства і побуту до вузькоспеціалізованих ремесел. Збереглося обмаль відомостей про ремесла ранніх періодів, проте початок цього процесу можна відносити до появи у X ст. будівельно-теслярських артілей, які працювали на державні потреби. Відразу окремим ремеслом могло бути бондарство, яке взагалі прийшло на Русь вже в відносно розвинутому вигляді. З кінця X — XI ст. можна говорити про різьбярів і токарів. Згадка трунарів є прикладом відокремлення спеціалізованого ремесла наприкінці XI ст. Зазначене ремесло могло існувати у рамках тимчасової вузької спеціалізації частки теслярів широкого профілю, пов'язаної з надзвичайними обставинами (мор і відповідно масові смерті), проте не виключено, що ремісники-трунарі працювали і в інші періоди на замовлення.

Можна впевнено говорити про поступовий розвиток вузькоспеціальних деревообробних ремесел. За новгородськими матеріалами, вузька спеціалізація у різних ремеслах з'являється у XII ст. (Колчин 1977, с. 42-43).

Це слушно поширювати на Русь загалом. Зазначені прогресивні явища у ремеслі не могли не відбутися у деревообробних ремеслах.

Доля деревообробних ремесел у післямонгольські часи, на відміну від косторізного, на археологічних матеріалах не простежується. Проте, враховуючи те, що деревообробка, на відміну від обробки кістки, яка носила прикладний характер, посідала важливе місце в основних сферах життя, слушно припускати, що основні деревообробні ремесла не втратили свого значення. Наслідування традиційного слов'янського умеблювання народним житлом свідчить про його безперервний розвиток протягом від слов'янських часів, скрізь давньоруські і до XIX ст. Судячи з зображень меблів форми яких сягають загальноєвропейського стилю XIII—XIV ст. на мініатюрах (наприклад, використання заокруглених арок в оформленні лиштв лавок), міська меблярна справа продовжувала розвиватися у контексті, ширшому за межі Русі. На мініатюрах Радзивилівського літопису є також зображення більш пізніх елітних меблів — з високими спинками і вигадливими прикрасами, характерними для європейської традиції (Сергєєва 1994, с. 52, рис. 5). Проте не треба ставитися до таких зображень як до відображення місцевих реалій, вони могли бути запозиченим образотворчим елементом. Могло розвиватися бондарство, зокрема Р.О. Тищенко вказує на наслідування окремими металевими посудинами форм бондарного посуду (Тищенко 1992, с. 15, рис. 7). Отже, незважаючи на відсутність археологічних матеріалів, що не дає можливості конкретно судити про характер післямонгольських деревообробних ремесел, можна впевнено припускати їх подальший розвиток.

8.2. Історико-культурний контекст розвитку техніки деревообробки

Спостереження за ранньослов'янським будівництвом і реманентом деревообробників свідчить про розвиток деревообробки на місцевому ґрунті. Це простежується на різних рівнях — від знарядь до конструктивних рішень. Локальні традиції проявляються в домінуванні на території тих чи інших видів будівельних конструкцій: стовпових або зрубних. Каркасно-стовпові

конструкції побутують разом зі зрубними у Дніпро-Донському межиріччі (Ковалевский 2002, с. 14) і домінують протягом всього давньоруського періоду у Чернігові (Моця, Казаков 2011, с. 123-124) і у селах навколо Чернігова (Шекун 1995 с. 10). Зрубні будівлі на досліджуваній території з'являються не пізніше I ст. до н.е. — I ст. н.е. на пам'ятках фіналу зарубинецької культури (Максимов, Петрашенко 1988, с. 67; Башкатов 2009, с. 229-231), після чого побутує майже скрізь, хоча й з різним степенем поширення. У VIII—X ст. на Канівському поселенні цілком переважали зруби (Мезенцева 1965, с. 25; Синиця 2009, с. 254-255), тимчасом як на інших поселеннях Правобережжя Дніпра панувала стовпова техніка (Петрашенко 1982, с. 53, табл. 4; Русанова 1973, с. 24-25; Михайлина 2007, с. 243), за. На Лівобережжі Дніпра у волинцевській культури побутували і стовпові, і зрубні конструкцій (Юренко 1984, с. 44; Ковалевский 2002, с. 15), а у роменській культурі були поширені зрубні будівлі (Сухобоков 1975, с. 66-67; Ковалевский 2002, с. 15; Енукова 2007; Пуголовок 2010; 2016). За реконструкціями різних авторів, будівлі роменського часу були складними спорудами, часто двоярусними (Енукова 2007; Кравченко 2010; Пуголовок 2016). Зрубні укріплення і житлово-оборонні споруди поширюються з XI ст. У XI—XIII ст. всі оборонні споруди будуються по єдиному принципу, на основі зрубних клітей (Кучера 1999, с. 65-74).

У X—XIII ст. зрубна техніка будівництва поширюється по обох берегах Дніпра. За даними В. О. Харламова, зрубні будівлі складають до 98% серед забудови Київського Подолу (Харламов 1990а, с. 9). Аналогічна ситуація простежується скрізь на Русі і за її межами (Центральна Європа, Прибалтика), отже мова йде про спільні тенденції у розвитку будівництва, які простежуються на величезній території. Треба зауважити, що, незважаючи на традиційне поширення на Чернігівщині будівель стовпової конструкції, зрубні будівлі тут також фіксуються. У Шестовиці вони виявлені вже у X—XI ст. (Ситий, Скороход 2009, с. 114). Також треба зауважити той факт, що у багатьох випадках, коли ми говоримо про каркасно-стовпові конструкції, ми

характеризуємо нижні частини будівель, їх вертикальний розвиток не відновлюється, а отже не виключені комбіновані конструкції. Проте це питання історії архітектури, тому його докладний розгляд не є метою нашої роботи.

В уніфікації будівельної техніки (і теслярської як її складової) провідну роль відігравало переміщення населення. Найбільш ранні відомі приклади доволі масового переселення мешканців різних територій, за літописом, відносяться до X ст. і пов'язані з будівельною політикою кн. Володимира. Згідно з літописною статтею 988 р., Володимир «поча нарубати муже лучшие от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сихъ насели грады; бе бо рать от печенегъ». Під 991 р. також є інформація про переселення людей з інших місцевостей: «заложи градъ Белгородъ, и наруби в нъ от инехъ городовъ, и много людий сведе во нь» (Повесть… 1950, с. 83). Змішення населення з різних територій неминуче обумовлювало появу широкого інформаційного простору, який сприяв поширенню технічних ідей. Це призводило до нівелювання будівельної традиції. Зокрема це відбивається в тому, що зрубна техніка синхронно набуває найбільшого поширення скрізь у Центральній і Східній Європі. Привертає увагу факт, що після зміни історичної ситуації в XIII ст., переспрямування культурних зв'язків у різних регіонах Східної і Центральної Європи, єдності у техніці будівництва вже не спостерігається (поява фахверкових будівель у Прибалтиці та ін.).

Не виключено, що зруби-п'ятистінки на Півдні Русі також можна розглядати як результат культурних взаємодій. П'ятистінки достовірно фіксуються тільки на Київському Подолі, де вони датуються переважно першою половиною XI ст. (Сагайдак 1991, с. 94). На відміну від Півночі, де цей тип зрубів засвідчений дуже надійно (Раппопорт 1972, с. 134, 135, 142; Спегальский 1972, с. 206). У південних ареалах Русі вони майже не фіксуються. Тому деякі автори залічують київські зруби до техніки «північного типу» (Раппопорт, Колчин, Борисевич 1985, с 38). На користь такого припущення може свідчити факт, що «класичні» п'ятистінки

побутували у Києві протягом відносно короткого часу. Хоча не можна виключати інший варіант: зведення лісів і, як наслідок, ускладнення забезпечення будівельників потрібною деревиною: для п’ятистінків потрібні виключно високі дерева з прямими стовбурами.

Запозиченим елементом в використанні будівельного лісу було церковне будівництво і, відповідно, влаштування дерев’яних субструкцій в мурованих будівлях.

Простежити розвиток внутрішнього наповнення будівель протягом давньоруського часу неможливо, проте зміни в умеблюванні могли відбуватися. Зображення меблів на мініатюрах ілюстрованих рукописів, незважаючи на запозичений характер, відображують окремі риси побуту певних верств міського населення. Знахідки спинок меблів на окремих пам’ятках (Новгород, Звенигород) підтверджують їх побутування загалом на Русі. Про таку можливість свідчать шипові і пазові з’єднання, відомі у Південній Русі. Імпульси для розвитку меблярства (передусім елітних варіантів) могли йти як з заходу і південного заходу, так і з півночі. Проте поширення таких меблів у масовому середовищі залишається під сумнівом.

Щодо плавальних транспортних засобів, будь-яка точка зору про культурно-історичний контекст побутування тих чи інших їх типів може носити тільки гіпотетичний характер. Використання човнів-довбанок як плавальних засобів можна залічувати до місцевої (ширше — регіональної) традиції, яка сягає часів не пізніше VII ст. (дані грузинського рукопису цього часу, де фігурують слов’янські човни-однодеревки) (Мавродин 1949). Південноруська традиція суднобудування значною мірою зберігала давньослов’янські риси. Загалом видовбані човни були одним з простіших конструкцій, яка відома на великій території, починаючи принаймні з доби неоліту. Довбанки розглядаються як одна з епохальних ідей, поширених в просторі і часі (Яковлев 1973, с. 11; Дубовин и др. 2001, с. 346-347). Їхнє поширення на Півдні Русі і застосування у тому числі для дальніх військових та торговельних походів можна пояснити природними умовами (мілководні

річки, пороги на основних водних артеріях). Річкові південноруські судна потребували таких характеристик, як невеликі розміри, дрібна осадка і легкість в управлінні. Питання про ступінь поширення на Півдні Русі клінкерних суден залишається відкритим. Деякі дослідники припускають їх використання на зазначеній території (Хорошев 1997d; Рагунштейн 2008), інші наголошують на повному переважанні довбанок (Журавлева, Чубур 2005; Чубур 2004; Чубур, Чубур 2007).

Кількість виявлених суден у центральних і південних регіонах Давньої Русі загалом дуже незначна, щоб робити остаточні висновки, проте треба враховувати, що їхнє побутування у Південній Русі фіксують тільки знахідки корабельних заклепок, доволі нечисленних. Це є свідченням слабкого поширення суден зазначеного типу на цій території. Розміри заклепок вказують на судна невеликих розмірів. Характер річок, не дозволяв використовувати великі морські судна, а через географічне положення регіону, в них не було гострої необхідності. Отже можна припускати лише спорадичне використання кільових суден. Водночас не треба трактувати довбанки як примітивні судна. А. Орачев трактує «моноксил» візантійських джерел як судно з одною щоглою (Орачев 1982, с. 104, 108). Автор не підтримує думку про примітивізм плавальних засобів, особливо бойових кораблів, на яких здійснювали дальні морські походи. Згадки вітрил у літописах та їхні зображення на мініатюрах підтверджують цю думку.

Щодо походження і розвитку наземного транспорту важко робити будь-які висновки через брак матеріалів. Ставлення до саней як атрибуту деяких ритуалів (передусім поховального), враховуючи консерватизм поховальних обрядів, дозволяє стверджувати, що цей вид транспорту з’явився дуже рано. Сам термін є загальнослов’янським (Анучин 1890). М. І. Васільєв, аналізуючи міфологічні уявлення українців XIX ст., також робить висновки про автентичність саней, на відміну від колісного транспорту (Васильев 2007, с. 14). Отже немпрямі дані (етнографія, лінгвістика) свідчать на користь місцевого розвитку цього виду транспорту.

Нема сумнівів, що функціональна доцільність форм багатьох видів габаритних господарських знарядь (лопати, коромисла, та ін.), які забезпечують їх незмінність, простежену принаймні протягом XI—XIX ст., сягає більш ранніх часів. Через вказані властивості зазначених знарядь нема підстав заперечувати їх місцеве коріння. Аналогії, відомі в інших культурах (лопати ідентичні принаймні у всій Європі), також можна пояснити функціональністю базових форм цих виробів.

Отже підґрунтями розвитку теслярства та похідних від нього професій були місцеві традиції розвитку деревообробки. Запозичені елементи простежуються спорадично (дерев'яні субструкції мурованих будівель, можливо, деякі елітні меблі). Вони могли бути результатом посилення зв'язків з Візантійським світом (в широкому значенні) внаслідок прийняття християнства і початку церковного будівництва.

У бондарстві на території Південної Русі спостерігаються спільні риси з цим видом деревообробки в інших ареалах Східної Європи і загалом Європи. Це пояснюється насамперед спільним походженням європейського бондарства. Це не виключає окремих відмінностей у продукції у різних ареалах. Наприклад, це простежується на ритуальному бондарному посуді: більша різноманітність бондарного посуду як поховального інвентарю у Центральній Європі є прямим наслідком довготривалої традиції його використання (з римського часу), тоді як у східних слов'ян вона з'явилася не раніше IX ст., можливо, як наслідування північноєвропейській традиції. Принаймні ці висновки витікають з поширення бондарних ємностей (відер) у похованнях, пов'язаних з дружинним середовищем. В будь якому разі спільність походження бондарної справи дає підстави говорити про спільність південноруського і північноруського наборів бондарних виробів принаймні на ранніх етапах IX—XI ст.

Традиція виробництва деяких категорій виробів з дрібно-виробного лісу могла сягали попередніх часів. Функціональність форм багатьох видів дрібних господарських знарядь (колотушки, прачі, та ін.) забезпечує універсалізм їхніх

форм і техніку виготовлення. Проте історико-культурний контекст появи деяких категорій різьблених і точених виробів потребує окремого розгляду. Серед них гребені, особливо побутові, столовий посуд, деталі озброєння та ін.

Техніка виготовлення античних і давньоруських дерев'яних гребенів практично не відрізняється, проте прямої спадкоємності між ними не простежено за відсутністю інформації про виготовлення дерев'яних гребенів на території Східної Європи у проміжні періоди. Опосередковані дані на користь такого твердження дають матеріали косторізного ремесла: врахуємо античні витоки європейського, а через нього й, пізніше, давньоруського гребінництва. Спільна техніка виготовлення гребенів з дерева і кістки, викликана морфологією виробу і властивостями вихідного матеріалу дозволяє поширити висновки щодо кістяних гребенів і їх на дерев'яні аналоги.

Про наслідування південній (ймовірно, візантійській, а радше причорноморській) традиції гребінництва також свідчить вибір матеріалу для гребенів (самшит), який є одним з небагатьох прикладів імпортної деревини. Імпортування конкретної деревини передбачає, що гребінники розумілися на її властивостях та її придатності саме для таких робіт. Така інформація могла прийти тільки з регіонів, де це практикувалося, зокрема з Криму. Потрібність у зазначеній деревині сприяла розвитку торгівлі з країнами ареалу поширення самшиту, а культурні контакти обумовили запозичення техніки виготовлення самшитових гребенів.

Інший приклад опанування культурних інновацій дає столовий дерев'яний посуд. Простий точений посуд, враховуючи поширення токарної справи, могли використовувати різні верстви населення, проте парадний посуд з вибагливими формами і декором належав до статусних речей (хоча й нижчих за металеві). Це обумовлює постановку питання про походження такого посуду.

Однією з характерних формоутворюючих ознак столового посуду була наявність піддону — циліндричного або усічено-конічного. Піддони могли бути як цілісними, так і, частіше, кільцевими. Їх висота складала від 10 до

30—35 мм. Трапляється також посуд на високих підставках — стояках. Про репрезентативне значення чаші на високій підставці з тайнику Десятинної церкви, крім наслідування форми металевих парадних чаш, може свідчити її місцезнаходження у тайнику разом з іншими речами, ймовірно, особливо цінними для свого власника.

Рослинний візерунок і плетінка, репрезентовані на зазначених посудинах, можуть генетично сягати прототипів з інших матеріалів. На думку Т. Г. Богомазової, деякі види парадного дерев'яного посуду можуть сягати металевих прототипів у, зокрема напівсферичних чаш (Богомазова 1999, с. 15). На можливість використання металевого посуду як взірця для дерев'яних парадних посудин також вказує декоративне оформлення деяких з них, зокрема келиху з гравійованим рослинним орнаментом зі Старокиївської гори, чаші з Колодяжина, посудини з Гомеля (рис. 8.1). Чаша з Колодяжина орнаментована плетінкою і криволінійною композицією. Плетінку для орнаментації виробів з дерева використовували доволі регулярно в північноєвропейських регіонах, про що свідчать новгородські матеріали. Проте більше уваги заслуговує оформлення зовнішньої нижньої поверхні посудини кривими лініями. Воно нагадує спрощений варіант оформлення металевих чаш фестонами — традиційний спосіб поширений у Європі у широких просторово-часових рамках. Форми таких металевих посудин також схожі з дерев'яними. Отже, екземпляр з Колодяжина репрезентує можливість запозичення деяких принципів формоутворення і оздоблення парадного столового посуду. Звернемо також увагу на посудину з Гомелю, оздоблену рослинно-геометричним орнаментом (Макушников 2000), який може сягати прототипів в оздобленні металевих чаш. Він також притаманний орнаментиці ілюстрованих рукописів.

У цьому зв'язку особливий інтерес викликає посуд з сюжетними сценами, який має аналогії в інших графічних зображеннях і у гравіюванні по металу (рис. 8.2). Правомірність такого припущення підтверджує аналогічна

ситуація у художньому різьбленні по кістці, де спостерігається запозичення косторізами окремих декоративних мотивів у ювелірів.

Металевий посуд загалом розглядали як більш престижний і репрезентативний. Це демонструє відоме оповідання про кн. Володимира та його оточення, незадоволеного дерев'яними ложками: «Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревянными лъжицами, а не сребряными» (Повесть… 1950, с. 86). Надання дерев'яному посуду форм металевих зразків могло сприяти ставленню до нього як до репрезентативного, хоча й дешевшого за металеві аналоги.

Крім екземплярів з металу, столовий дерев’яний посуд міг мати й інші прототипи. За спостереженням В.К. Гончарова форми дерев’яних мисок з Райковецького городища нагадують форми керамічного посуду доби полів поховань (Гончаров 1950, с. 121). Близькі форми мали й полив’яні посудини візантійського культурного кола. О.В. Сухобоков погоджується з тим, що зникнення гончарної столової посуди у 3-й чверті І тис. обумовлено не стільки зникненням гончарного круга, скільки появою токарного верстату. (Сухобоков 1975, с. 118).

Отже парадний посуд демонструє прив’язку до традиційних форм і декору, але не до матеріалу виготовлення. Насамперед це втілення уявлень про вигляд столового (особливо парадного) посуду. Вибір матеріалу міг диктуватися насамперед ступенем заможності замовника, уявленнями про статусність, а також індивідуальними смаками і бажаннями. Треба зауважити, що віддання переваги тим чи іншим формам парадного посуду є стійкою традицією, яка побутувала протягом тривалого часу. Через відсутність матеріалів важко сказати, чи була ця традиція на Русі безперервною від пізньоримських часів, або знову запозичена під час розширення культурних контактів у X—XII ст.

Щодо простого лінійного орнаменту, він, як і у випадку з виробами з кістки, не мав яскраво виражених етнічних або вузько регіональних рис. Варто враховувати спільні риси у декоративному оформленні предметів

побутового призначення на всій території Русі (посуд, гребені тощо). Ширше мова може йти про загальнослов'янські паралелі, а можливо й про спільні художні тенденції європейського середньовіччя. Зокрема польські матеріали наочно демонструють схожі принципи декоративного оформлення столового посуду в аспектах формоутворення і орнаментації (Bukowska-Gedigova, Gediga 1986, ryc. 10: 2, 4, 12; 16, 30: 10; 59: 1; Barnycz-Gupieniec 1959, s. 17; Woźnicka 1961, tabl. VIII: 5, 7; IX: 1, 3; XI). Деякі форми південноруського посуду знаходять прямі аналогії у Новгороді (рис. 8.3).

Озброєння і спорядження вершника та коня маркували радше приналежність до станової, а не етнічної групи, що багато в чому зумовило його поширення на великій території. Одним з факторів розповсюдження конкретних елементів озброєння могло бути пересування окремих груп населення у степах, озброєння яких багато в чому вплинуло на конструктивні особливості давньоруського озброєння (деталі луків, кістяні наконечники стріл, конструкція сідел тощо). Прикладом зазначеного фактору може бути пряма аналогія накладки на передню луку виявлено у Волгоградській обл. у половецькому похованні. Автори дослідження, спираючись на поховальний обряд і інвентар, небезпідставно вказують на їх зв'язок з Пороссям і вказують на можливе переміщення пороських кочівників на схід в ординський період (Кривошеев, Блохин 2012, с. 322, рис. 4: 4). Це може бути одним з прикладів конкретних шляхів передавання традицій у просторі і часі. Загалом, ставлячи питання про ґенезу давньоруського сідла, слід мати на увазі два основні фактори, пов'язані з їх походженням: степову ґенезу євразійського сідла і тісні культурні взаємовідносини Південної Русі і степу (включаючи матримоніальні зв'язки елітарної частини суспільства). Проте як і в інших випадках подальшого розвитку озброєння і спорядження вершника та коня, точніше говорити про загальну східноєвропейську (ширше — євразійську) традицію, яка стала підґрунтям поширення всього збройного комплексу.

Прийняття християнства, безсумнівно сприяло появі імпортних речей, пов'язаних з християнським культом з наступним наслідуванням їм (ікони,

ладунки, хрести та ін.). Це стосується техніки їх виготовлення: враховуючи сакральність цих предметів, вона мала сягати візантійських канонів. Місце виготовлення дерев'яного хрестика з Києва визначити неможливо, проте, слід гадати, такі хрестики могли бути і предметами імпорту (потрапили на Русь зі своїми власниками), і продукцією місцевого виробництва. Серед його аналогів з інших матеріалів (насамперед кам'яних) є частка імпортних, виготовлених з немісцевих порід каменю (мармурові). Місцеве, давньоруське, виробництво репрезентоване хрестиками аналогічної форми з пірофіліту (Томашевський, Павленко, Петраускас 2003, с. 136). Отже загалом слушно говорити про наслідування візантійським традиціям виготовлення простих натільних хрестиків з різних матеріалів.

Загалом, кажучи про вироби з дрібно-виробного лісу, можна простежити спільні риси з аналогіями з інших регіонів Русі і з виробами з інших територій, які обумовлені функціональною доцільністю форм (для примітивних знарядь праці) і спільне історико-культурне середовище, в якому формувалися виробничі традиції. Незважаючи на те, що дерев'яні артефакти, виявлені на пам'ятках Південної Русі, відносно нечисленні і не презентують повний асортимент деревообробної продукції, можна говорити про те, що багато в чому вона формується у рамках регіональної традиції, ширшої за виключно давньоруську. Це особливо стосується дерев'яного посуду — столового і парадного. В окремих випадках (гребінництво) мова може йти про наслідування і інкорпорацію у місцеве ремесло інокультурних ремісничих традицій, включаючи сировину і техніку виробництва.

Підбиваючи підсумки всьому сказаному вище про деревообробні ремесла, можна констатувати таке.

Деревообробка, на відміну від обробки кістки, розвивалася на місцевому ґрунті і має місцеве коріння, що обумовлено важливістю дерева у всіх сферах життя і його провідною роллю у культурі життєзабезпечення як головного матеріалу для спорудження житла та його наповнення і основних знарядь праці (сільськогосподарських), а також створенні засобів захисту поселення.

З формуванням Києворуської держави і державної влади провідна роль теслярів не тільки у цивільній забудові, але й у будівництві державного значення теслярство стає ремеслом з особливим статусом.

Виділення окремих ремесел на перших етапах відбувалося відповідно тому, яку сировину використовував виробник: теслярі, які працювали з габаритною деревиною (будівельним лісом та його сортиментами), бондарі — з клепкою, різьбярі і токарі — з дрібно-виробним лісом. Нема підстав говорити про відокремлення столярів. З цього «ядра» поступово відокремлюються дрібніші спеціальності, такі як трунарі (кінець XI ст.), ймовірно, корабельники (XII ст.), майстри з виготовлення стінобитних машин (XIII ст.) та ін.

Діапазон давньоруського деревообробного виробництва був достатньо широким і передбачав різні рівні майстерності — від домашнього ремесла з застосуванням універсальних знарядь праці до спеціалізованих робіт, які потребували професійних навичок і спеціального реманенту.

Давньоруське ремесло на території Південної Русі має багато спільного з сусідніми регіонами, що дозволяє говорити про те, що воно розвивалося у рамках регіональної традиції. Уніфікації продукції сприяли міграції населення.

Про пряме запозичення інокультурних явищ (речей, технологій) можна говорити лише в окремих випадках. Це бондарне і токарне ремесла, гребінництво, виготовлення предметів християнського культу.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз всіх видів джерел щодо косторізного і деревообробних ремесел дозволив дійти таких висновків.

Вироби з кісткових матеріалів репрезентовані предметами різного призначення: знаряддями праці, предметами повсякденного вжитку, деталями озброєння, елементами оздоблення, атрибутами ігор, виробами з можливими неутилітарними функціями. Кістки з мінімальною обробкою використовували як дитячі іграшки, неутилітарні речі (амулети, обереги та ін.) і як примітивні знаряддя праці для обробки м'яких матеріалів (у ткацтві, шевстві, чинбарстві). Найбільший обсяг ремісничої продукції спостерігається у виробництві гребенів і ґудзиків, які у XII — середині XIII ст. були продукцією масового попиту. Інші вироби репрезентовані невеликими серіями або поодинокими екземплярами. Це можна пояснити виробництвом на замовлення, а не на ринок (деталі озброєння, оздоблення та ін.), або в рамках домашнього ремесла для обмеженого кола споживачів, а також можливістю заміни кістки іншими матеріалами: металом (кистені, наконечники стріл, псалії, фурнітура), склом або деревом (гральні фігури). Загалом продукція косторізів мала суто ужиткове значення. Водночас якість виготовлення значної частки ремісничої продукції і різноманітність асортименту характеризує доволі високий рівень косторізного ремесла у Південній Русі.

Продукція деревообробки включала основні елементи культури життєзабезпечення (житло, хатнє начиння), основні знаряддя праці, включаючи сільськогосподарські, засоби пересування і засоби для захисту (захисні споруди, зброя). На відміну від кістки, дерево для багатьох видів продукції (будівельні конструкції, транспорт, хатнє начиння, основні знаряддя праці і їхні деталі) є основним видом вихідного матеріалу, який не можна замінити.

За специфікою використання і обробки тих чи інших видів деревної сировини, основну продукцію деревообробки можна розподілити на п'ять

груп: 1) з будівельного лісу та його сортиментів; 2) з окремих сортиментів будівельного лісу або сполучення сортиментів будівельного і дрібно-виробного лісу; 3) з клепки (бондарна); 4) з дрібно-виробного лісу; 5) з інших частин дерева (кора, луб, гілля).

Аналіз сировини показав, що підґрунтям формування ремесел, які базувалися на обробці дерева і кісткових матеріалів, були місцеві ресурси. Імпортовану сировину (і дерево, і кістку) використовували у виняткових випадках (моржевий бивень, для окремих виробів, самшит для дерев'яних гребенів, можливо, південні види хвойних для предметів особистого благочестя).

Особливості техніки обробки і кісткової, і деревної сировини залежали від обох факторів: природного (врахування властивостей сировини) і культурного (стан розвитку засобів виробництва).

Сировинна база косторізного ремесла ґрунтувалася на двох джерелах — природному середовищі (щільний ріг диких копитних, спорадично інші кістки) і домашньому господарстві (кістки свійських тварин). Аналіз косторізної продукції виявив лише поодинокі вироби з порожнистого рогу (ритуальні ритони з рогу тура, можливо, музичні інструменти), що дозволяє виключити його з основної сировини для косторізного виробництва. Порожнистий ріг свійських тварин використовували переважно з технічною метою.

Аналіз заготовок і відходів виробництва з різних косторізних комплексів свідчить, що принципи відбору сировини для косторізного виробництва практично не відрізнялися на різних пам'ятках. Майже скрізь виробники віддавали перевагу щільного рогу, насамперед рогу оленя. Винятком є Київ, де у більшості майстерень переважала кістка. Втім, асортимент продукції київських ремісників репрезентований виробами з обох видів кісткової сировини.

Вивчення кісток зі слідами обробки (заготовки, відходи і брак) і аналіз ременту та його слідів на таких кістках дозволили простежити основні

виробничі техніки косторізів. Майстри застосовували різні технологій — від мінімальної обробки кісткових матеріалів до складних операцій (різьблення, шліфування, іноді точіння на токарному верстаті, орнаментація за допомогою пилок, різців, спеціальних циркульних знарядь тощо). Косторізні техніки ґрунтувалися на загальних технічних досягненнях свого часу. Косторізний реманент складався з універсальних і спеціалізованих знарядь. В окремих випадках застосовували токарний верстат (для доводки ґудзиків, гральних фігурок тощо), проте загалом у косторізній справі він не отримав поширення. Використання різних технологічних схем і пристосованого для роботи з кісткою реманенту дозволяли отримувати різноманітну продукцію.

Співвідношення продукції, виготовленої за різними технологічними схемами, неоднакове для різних категорій речей. До виробів, які наслідували форму вихідного матеріалу, належать неутилітарні речі — амулети та обереги, атрибути ігор дітей, наряддя праці, деякі руків'їв ножів та інших знарядь.

Найбільша кількість виробів, виготовлених за складними технологіями припадає на речі особистого вжитку (гребені, вухочистки, деталі одягу, прикраси, елементи оздоблення речей тощо), деякі знаряддя праці та їх деталі, предмети озброєння та спорядження вершника і коня, предмети дозвілля для дорослих (шахи, гральні жетони тощо), окремі речі ритуального вжитку, предмети художнього ремесла.

У давньоруському деревообробному виробництві спостерігається використання біоресурсів переважно навколишнього природного середовища. Лісові масиви у X—XII ст., незважаючи на їх поступове зведення внаслідок господарської діяльності населення, давали доступну сировину у потрібних обсягах. Садові дерева як ділову деревину майже не використовували, вироби з неї поодинокі.

Судячи з кількості проаналізованих зразків деревини, найбільш затребуваними були: сосна звичайна (*Pinus sylvestris*), дуб (*Quercus* sp.), клен (*Acer* sp.), ясен (*Fraxinus* sp.), тополя / осика (*Populus* sp.), липа (*Tilia* sp.). Виявлені також береза (*Betula* sp.), вільха (*Alnus* sp.), ліщина (*Corylus* sp.),

верба (*Salix* sp.), ільмові (Ulmaceae), горобина (*Sorbus* sp.). За археодендрологічними дослідженнями, розподіл деревних порід неоднаковий на різних пам’ятках, що дозволяє поставити питання про місцеві особливості сировинної бази на рівні не лише природних зон, але й окремих мікрорегіонів, Спостерігається значне зменшення ролі сосни, а в деяких випадках її зникнення як виробного матеріалу, на пам’ятках Лівобережжя Дніпра. Деревина ільмових виявлена, крім одного випадку, на Лівобережжі, що демонструє поширення цих дереві використання їх деревини як ділової, саме у цьому регіоні.

Склад ділової деревини був регламентований породами дерева, придатними для потрібних виробів.

Ідентифікація матеріалу різних видів продукції свідчить про те, що давньоруські майстри добре розумілися на властивостях різних видів деревини. Віддання переваги конкретним видам сировини дещо коливає у рамках різних поселень, але загалом відмінності незначні.

Давньоруські майстри володіли різними техніками обробки різних видів деревної сировини і використовували різноманітний реманент, від універсальних знарядь (сокира, тесло, скобель, ніж для дрібних робіт) до спеціальних (свердла, різці, стамески, уторник для бондарних робіт, токарний верстат тощо). Все це характеризує достатньо високий рівень розвитку ремесел, пов’язаних з виготовленням різних видів деревообробної продукції. Загалом можна говорити про розвиток різноманітних технологій обробки деревної сировини для створення потрібної продукції.

Опанування місцевих природних ресурсів дозволило давньоруським майстрам використовувати по максимуму можливості природної сировини — .деревини і кісткових матеріалів. Для виробництва використовували всі необхідні властивості відповідної сировини: розмір, форму (для створення продукції, яка її наслідувала), придатність до обробки (для створення виробів, які не наслідували природну формі вихідного матеріалу).

Формування косторізного і деревообробних ремесел як професійного виду ремісничої діяльності припадає на часи формування Київоруської держави.

Нема підстав говорити про давньоруське косторізне ремесло до IX — першої половині X ст. Його спадкоємність з розвинутим пізньоримським ремеслом, яке функціонувало на теренах Східної Європи, не простежується. У VII—IX ст. ранньослов'янські кістяні вироби репрезентовані переважно примітивними виробами домашнього ремесла. Перші вироби професійних різьбярів датуються X ст. Виявлення у культурному шарі та комплексах X ст. не тільки примітивних знарядь праці, але й високохудожніх виробів майстрів-професіоналів свідчить, що у цей період крім домашнього виробництва з'являється виробництво на замовлення, що має переважно елітарний характер. Протягом XI—XII ст. відбувається подальший розвиток косторізного ремесла і у другій половині XII — першій половині XIII ст. воно досягає свого розквіту. Для цього етапу характерним є не тільки широкий асортимент ремісничої продукції, призначеної для ринку, але й наявність у різних частинах міста виробничих осередків, у тому числі з вузькою спеціалізацією. У післямонгольські часи косторізне ремесло скорочує обсяг виробництва, але не зникає повністю, про що свідчать знахідки виробів з кістки і косторізна майстерня, досліджена на Старокиївській горі.

Разом зі стаціонарними майстернями зафіксовані сліди спорадичних робіт по кістці і рогу (у рамках допоміжного домашнього ремесла) і поєднання косторізного ремесла з іншими видами діяльності (передусім, з ювелірною справою) у межах одного домогосподарства. Причиною поєднання різних ремесел у межах однієї садиби, а отже й однієї сім'ї, було те, що відносно невеликий обсяг виробництва косторізної продукції не міг повністю забезпечити виробника та його родину. Обробка кістки також могла відбуватися у рамках роботи ремісників, які займалися виготовленням специфічної продукції з різних матеріалів (наприклад, ремесло лучника, стрільника).

Різьблення по кістці у Київської Русі не мало глибоких місцевих коренів, воно було новим явищем в процесі розвитку давньоруського ремесла, насамперед міського. На першому етапі південноруське косторізне ремесло зазнає суттєвих впливів з боку ремесла регіонів, де рівень обробки кістки був значно вищим. Першорядну роль грали інтенсивні культурні контакти з північноєвропейським ареалом. Північні пріоритети в історико-культурних зв'язках до початку християнізації давньоруської держави наприкінці X ст. обумовили звернення давньоруських майстрів до речей, які сягають північних, зокрема скандинавських, прототипів. Такій ситуації суттєво сприяло включення території Східної Європи, й зокрема Русі, в ареал побутування єдиної дружинної культури, яка поширилася на Південь Русі з Північного Сходу і звідти принесла характерні для неї атрибути. Це відбилося на асортименті виробів і на їхній орнаментації. Водночас треба враховувати, що дружинна культура є синкретичним явищем, сплавом рис матеріальної культури різних народів. Через північ Європи на Русі могли потрапляти не тільки предмети суто північного вигляду і походження, але й ті, що є наслідком опанування інших, у тому числі східних, традицій.

Зв'язок з дружинним середовищем з самого початку обумовив світський характер косторізного ремесла, який простежується протягом всього давньоруського періоду і характеризується насамперед майже цілковитою відсутністю церковної атрибутики з кістки і відсутністю великих стаціонарних майстерень, пов'язаних з монастирями. Цим чинником можна пояснити слабку роль Візантійського світу у розвитку косторізного ремесла. У X ст. простежуються також інтенсивні культурні імпульси з боку Сходу (у широкому значенні). Саме вони впливають на формування загального східноєвропейського комплексу озброєння, у тому числі його деталей з кістки. У XI—XII ст. формується основний асортимент косторізної продукції, спільний для всій території Русі, чому сприяє посилення міжрегіональних зв'язків.

Важливу роль у розвитку місцевого ремесла, особливо на перших етапах, могли грати приїжджі майстри, які поширювали творчі ідеї і виробничі технології. Їх діяльність простежується й далі, у XII ст. На першому етапі (X — початок XI ст.) майстри-мігранти були представниками інокультурного середовища, переважно, північноєвпоейського походження, про що свідчить характер ранньої давньоруської продукції. У XI—XIII ст. ремісники та їхня продукція мігрують у межах Руських земель — від Новгорода до південноруських князівств, що багато в чому сприяло уніфікації давньоруської косторізної продукції.

У XI—XII ст. з розвитком місцевого ремесла формується спільний для Русі комплекс кістяних деталей озброєння, ґудзики, гребені. Деякі категорії виробів ідентичні або близькі за морфологією і технікою виконання на великій території, у тому числі поза межами Русі. Мова може йти про регіональну «моду» і інтеграцію тих чи інших інновацій у місцеве культурне середовище, де відбувається їхнє перетворення у місцеву культурну традицію. В окремих випадках можна простежити генетичне походження деяких виробів. Водночас простежуються окремі локальні особливості косторізної продукції. Вироби, аналогічні тим, що були поширені у культурі степових етносів на городищах які межували зі степом (Жовнин, Воїнь, Дерiївка), поява на північних околицях досліджуваної території окремих виробів, характерних для території на північ від неї (рогові сокирки). Окремі місцеві вироби інокультурного вигляду (наприклад, речі фінно-угорської традиції і близької до неї традиції Північно-Східних регіонів Русі) пов’язані з міграціями населення і не впливали суттєво на вигляд місцевої продукції.

Деревообробка, на відміну від обробки кістки, яка носила прикладний характер, розвивалася на місцевому ґрунті, що було обумовлене важливістю дерева у всіх сферах життя і його провідною роллю у культурі життєзабезпечення — як головного матеріалу для спорудження житла та його наповнення і основних знарядь праці (сільськогосподарських), виготовлення засобів пересування і створенні засобів захисту поселення. Розвитку

деревообробки сприяли доступність сировини, відносна легкість її обробки і відсутність заміни дереву в місцевих природних умовах.

У давньоруський період діапазон деревообробного виробництва достатньо широкий — від домашнього ремесла з застосуванням універсальних знарядь праці до спеціалізованих робіт, які потребували професійних навичок і спеціального ремаенту.

Домашнє деревообробне ремесло (не диференційоване) залишалося частиною натурального господарства сім'ї (або общини) і його різновиди являли собою первинну спеціалізацію діяльності, не пов'язану з суспільним розподілом праці. В рамках домашнього ремесла виготовляли хатнє начиння, знаряддя праці, ремісниче обладнання та інші речі, необхідні для потреб господарства і домашнього ремесла. Окремі види деревообробних робіт, як побічне заняття могли зосереджувати у своїх руках дружинники і ремісники інших спеціальностей. Обізнаність дружинників з деревообробними техніками часто диктувалася необхідністю відповідної діяльності у похідних умовах (спорудження тимчасових конструкцій, ремонт зброї, переоснащення суден тощо) і забезпечення необхідних господарчих потреб у умовах існування невеликих фортець.

Виділення окремих ремесел на перших етапах відбувалося за використанням виробника до того чи іншого виду сировини: теслярі, які працювали з габаритною деревиною (будівельним лісом та його сортиментами), бондарі — з клепкою, різьбярі і токарі — з дрібно-виробним лісом. Нема підстав говорити про відокремлення столярів як окремої галузі. Столярні роботи могли зосереджуватися в руках тих самих осіб, що й теслярські. Елітні меблі могли виготовляти різьбярі широкого профілю. З первинних видів деревообробних робіт з часом починають відокремлюватися дрібніші спеціальності, такі як трунарі (кінець XI ст.), ймовірно, корабельники (XII ст.), майстри з виготовлення стінобитних машин (XIII ст.) та ін. Розвиток деревообробки від кінця XII ст. і до середини XIII ст. пов'язаний з загальним

підйомом давньоруського ремесла, коли поширюються і уніфікуються нові техніки будівництва.

Розвиток теслярства у Київській Русі викликаний двома чинниками. З одного боку, теслярські роботи відігравали провідну роль у підтримці культури життєзабезпечення (будівництво житла, створення його наповнення), з іншого боку, теслярство було ремеслом державного значення, яке грало провідну роль у фортифікації, цивільній забудові міст, храмовому будівництві, спорудженні військових і торгових плавальних засобів тощо.

Відокремлення теслярства як спеціалізованого ремесла відбулося не пізніше X ст., що можна пов'язувати з загальним економічним і соціальним розвитком Київоруській державі у IX — XI ст. і формуванням державної будівельної політики. Значною мірою розвитку теслярства могла сприяти містобудівельна політика князя Володимира Святославича. Наслідком цього процесу стала поява професійних артілей теслярів.

Окреме питання викликає поява бондарства як професійного ремесла. Спорадичне використання бондарних виробів у черняхівській культурі не призвело до інтенсивного розвитку місцевого бондарства. Цілком слушно датувати його поширення на території Київської Русі IX—X ст. (можливо, кінцем VIII ст.). Простежуються шляхи поступового поширення бондарних виробів і, відповідно, бондарного ремесла з Західної Європи, де ця галузь ремесла з'явилася раніше, на схід. К X ст. роль бондарного начиння у господарстві рядового населення була не дуже великою, а асортимент бондарної продукції був обмежений. Основна маса знахідок бондарних виробів на південноруських пам'ятках пов'язана з культурними шарами XII—XIII ст.

Наявність складних різьблених виробів свідчить про діяльність професійних різьбярів (можливо, широкого профілю, які використовували інші матеріали крім дерева). Окремим видом різьбярства, враховуючи технології і специфічну сировину, яку завозили спеціально, було виготовлення дерев'яних гребенів.

Розвиток професійного художнього різьбярства загалом (з використанням різних матеріалів, а не тільки дерева) відбувається тоді, коли з'являється в ньому потреба, тобто з появою елітарного декоративно-ужиткового мистецтва. Втім, не можна заперечувати існування різьблення по дереву як народного мистецтва у більш ранні часи.

Токарна справа не зазнала довготривалого розвитку у передруський період. Нечисленні збережені вироби з деревини вказують на застосування токарного верстату загалом у ранніх слов'ян принаймні з IX ст.

Точений посуд X — першої половини XI ст., виявлений на Київському Подолі, вже однозначно свідчить про розвиток токарної справи у цей період. У XII —першій половині XIII ст. токарна справа вийшла далеко за рамки суто міського ремесла, і виробництво точеного начиння практикувалося скрізь, про що свідчать знахідки наявність токарних різців на сільських поселеннях. Масове виробництво точеного посуду підтверджують матеріали з різних поселень. У Воїнській Греблі вдалося простежити манеру обробки точеного посуду двох майстрів.

Незважаючи на те, що дерев'яні артефакти, виявлені на пам'ятках Південної Русі, відносно нечисленні і не презентують повний асортимент деревообробної продукції, можна говорити про те, що багато в чому вона формується у рамках регіональної традиції, ширшої за виключно давньоруську.

Протягом давньоруського часу деревообробка також зазнавала впливів ззовні, що втілилося в появу нових ремесел (бондарі, токарі) і технологій (гребінництво, точіння), продукції (зокрема, культові будівлі і речі, які з'являються з прийняттям християнства) Деякі види різьбярської і токарної продукції у свої ґенезі є спадщиною попередніх культур і сягають принаймні пізньоримських часів. Серед них гребені, окремі види точеного парадного посуду тощо. На відміну від косторізного ремесла, деревообробка зазнала впливів, пов'язаних з християнською традицією, яка прийшла з Візантійського світу (Візантія, Причорномор'я, Передня Азія). З нею

пов’язане спорудження культових будівель, де використовувалися запозичені техніки будівництва, і створення культових речей (ікони, хрести) — також зі специфічними техніками обробки дерева.

Етапи розвитку і косторізного і деревообробних ремесел відповідають таким для давньоруських ремесел загалом.

Неоднакове значення деревообробних і косторізного ремесел у різних сферах життя давньоруського населення обумовило їх різну історичну долю. Після монгольської навали косторізне ремесло значно скорочує свої обсяги і не досягає рівню давньоруського ремесла. Його занепаду сприяв його суто ужитковий характер і можливість заміни кістки іншими матеріалами. Незважаючи на те, що діяльність деревообробників у цей період можна відновити тільки у загальних рисах, слушно стверджувати, що основні види робіт по дереву (його роль у будівництві, побуті, військовій справі) зберегли своє значення.